

Málnási Ferenc

Hittel, szóval, tettel

Anyanyelvoktatásunk Erdélyben
a kezdetektől napjainkig

I.

A borítón
TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN
Krónikájának a címlapja

A könyv borítóját
BEKE SÁNDOR OLIVÉR
tervezte

Málnási Ferenc

Hittel, szóval, tettel

Anyanyelvoktatásunk Erdélyben
a kezdetektől napjainkig

I.

Erdélyi Gondolat Könyvkiadó
Székelyudvarhely 2012

AZ ERDÉLYI GONDOLAT
SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA

BEKE SÁNDOR (igazgató)

BRAUCH MAGDA

CSEKE GÁBOR

CSEKE PÉTER

CSIRE GABRIELLA

FODOR SÁNDOR

GÁBOR DÉNES

JANCSIK PÁL

NAGY PÁL

P. BUZOGÁNY ÁRPÁD

PÉNTEK JÁNOS

© Málnási Ferenc, 2012

ISBN 978–606–534–049–7

A könyv megjelenését támogatta:

Bevezetés

Erdély, az Erdélyi-medence az őskor óta lakott vidék, népek országútja. A Krisztus utáni századokban itt volt Dacia, a dák—római kor jelentős váraival: Apulum = Gyulafehérvár, Potaissa = Torda, Napoca = Kolozsvár. Szent István királyunk óta pedig Gyulafehérvár az erdélyi római katolikus egyház központja. A Maros és a Kis-Szamos völgyében alakult ki Hunyad, Fehér, Torda, Kolozs, Doboka és Belső Szolnok megye, melyekhez hetediknek Küküllő megye társult. A hét vármegye később Magyarok Földje néven szerepelt. A medence keleti része a korai Árpád-kor óta a Székelyek Földje. Az öt székely szék közül három — Maros, Aranyos és Udvarhely — tartozik az Erdélyi-medencéhez. A Szászok földje (Königsboden, Királyföld) Szászvárostól Brasóig terjedt, s hozzátartozott az északkelet-erdélyi Beszterce vidéke is. A románok a 13. században Fogaras és Hátszeg vidékén, valamint a Szamos-hátságon telepedtek le.

Ma magyarok a Székelyföldön, Kalotaszegen, a Mezőségben, Aranyosszéken, a Maros és a Küküllő mentén élnek, valamint az egykori Királyföldön, Hunyad megyében, szigetekben, szórványokban. A románok az Erdélyi-medencében, a szászok a dél-erdélyi helységeken, cigányok Maros megyében, Szamosújváron és Erzsébetvároson örmények, de szlovákok, ukránok, szerbek és zsidók is élnek Erdélyben.

„Ahogy Erdély földjén a hegyek völgyekkel, a mezők erdőkkel, hófödte bércek a síksággal váltakoznak, éppen úgy váltakoznak a népek Erdély földjén, ahol három nyelven beszélnek és hatféle szertartás szerint imádják az Istent, de van a krisztusi evangéliumnak ereje, amely hozzásegít ahhoz, hogy

különféle ellentétek összhangba olvadjanak fel és testvéri együttműködés útját egyengessék” (Márton Áron).

„Erdély a magyar birodalom »szegény gazdagja«”. Egy kicsit mindig külön ország volt s a „transzszilvanizmus”, vagyis az önállóság csak később odaragasztott támasztópillér azon a templomon, amit erdélyi léleknek hívunk. A templom hamarabb elkészült, mint ez az állampolgári támasztópillér. A fejedelemség egy ősrégi törésvonal mentén szakadt le az anyaországról s lett „az töröknek veteményes kertje”. Veteményes kertje s nem legelője vagy istállója. A szoros székely és szász népközösség a végszükség idején egész Erdélyre kisugározta magára utalt, zárkózott s most immár nemcsak helyi és népi, hanem országos és állami függetlenségét... A kárpáti burok mindig szűk volt az erdélyi szellemnek. Ez a szellem kisugárzott a közvetlen szomszédba s a tengerentúlra is elszállt... Az erdélyi ember, különösen a fejedelmek alatt közelebb volt a nyugati világvégekhez, Kelet viszont a dicső származást jelentette ... Bizáncot, amelytől az Árpádok intésére a többi magyarral együtt elfordult. Alkudoznia, egyezkednie kellett vele... Úgy játszott, ahogy tudott, kétszínűen, ravaszkodva, de végeredményben mégis hősiezen... De ahogy nyomta az élet, úgy emelkedett a műveltsége, mintha csak minden politikai húzásért egy diákot ajánlott volna fel engesztelésül Minervának... Nagyszombat mögött az egyetemes egyház állt, az erdélyi mögött a világszomj. Jezsuiták voltak, a nemzetközi rend kiröpítő ereje nélkül. Minden stílusba beletaláltak, a vándorló korszellem nyomában az erdélyi diák is egyetemről egyetemre vándorol. A fejedelmi kancellária eleinte padovai iskolatársakból állt, valóságos „humanista klikk” volt... a feldúlt enyedi kollégiumra Angliában, a leégett ko-

lozsvári unitárius főtemplomra Hollandiában gyűjtöttek... magyar egyetemen egyszer tanított híres idegen költő, s az is Erdélyben, egyszer tanított világhírű pedagógus s az is az erdélyi fejedelmek által fenntartott Patakon... Az erdélyiek összevéve több órát töltöttek a padovai, leideni és göttingai egyetemen, mint a hazai főiskolákon s megfordultak minden udvarban... Aki ezt a szülőföldet szereti, a legnehezebb emberi sorsot szereti.

Igaz mese, hogy az erdélyi ember hamuban sült pogácsával ment világgá. Nemcsak az udvarhelyi kollégium, hanem a nagyvilág kapujában is egy tarisznya s egy harisnya volt a vagyona. Erdélyben a szegénység vállalkozott a művelődésre... az Akadémia s a Nemzeti Színház is először egy erdélyi szegény embernek jutott eszébe. Széchenyi vagyonával ma két Széchenyink volna: a cenki gróf s a marosvásárhelyi Aranka György... Erdély egy ódonabb Magyarország, Erdély a mélyebb tengerfenék, telehintve gyönggyel... Erdély a füstösebb magyar tükör, kissé kopott aranyrámban. Nyelve még színezüst, a magyará már rézzel vegyült...

Hazát szereztünk s ezt századok óta minduntalan majdnem elvesztettük. Vesztettük és védtük s vesztes és védelem közben a nép sír szélére került... Nálunk a nyelvvel együtt a vegyes lakosú, vegyes ajkú hazát is tartanunk kell...” — vallotta Cs. Szabó László (1993. 11-12., 17-18., 108.).

Erdélyről és az ott beszélt magyar nyelvről, nyelvjárásokról végletesek a vélemények. Van, aki romantikus nosztalgiával a balladák, a mesék, a mondák földjére gondol, és úgy véli, ott beszélnek a legszebben vagy legízesebben magyarul. Ennek a vélekedésnek évszázadokra visszanyúló hagyománya van a nemzeti tudatban, és ma is táplálhatják a megejtően szép,

még élő népköltészeti szövegek, az élő nyelv némely táji változata, valamint az erdélyi, különösképpen a székely származású írók, költők jellegzetes nyelvi fordulatai, képei. Mások, a tájékozatlanok és az anyaországban vagy a nyelvterülettől távol született s felnőtt fiatalok, néha azon is csodálkoznak, hogy itt még beszélnek magyarul. A valóság mindig szürkébb és elszomorítóbb az egyik végletnél, ugyanakkor biztatóbb, reménykeltőbb a másiknál — véli Péntek János (1999. 58.).

Táji változataiban — folytatja Péntek János — a magyar nyelv mozaikszerű, az országhatáron kívül pedig összetört cseréptálhoz hasonlatos, melynek kisebb-nagyobb darabjai eltávolodtak egymástól. 1918 óta, a határok ide-oda tologatásával szerves földrajzi, történelmileg kialakult társadalmi egységek szűntek meg, etnikai közösségek bomlottak fel, szögesdrótok választottak el családokat, egyéneket, és megszűnt a kapcsolat az egy nyelvet beszélők között, nem csak a magyar nyelvet, de a román, az ukrán, a szerb, a szlovák s annyi meg annyi nyelvet beszélő között, akiket a mesterségesen felállított határok elzártak az anyanyelvüktől, az egységes köz- és irodalmi nyelvtől, akik kénytelenek voltak nyelvjárásukba visszahúzódní, kialakítani egy új kapcsolatot, egy új társadalmi nyelvet, amely természetesen más irányba fejlődött, mint az anyaországi nyelv és irodalom. Illyés Gyula találó metaforája, az ötagú síp hétágúvá bővült az 1919-es, az 1945-ös, az 1956-os és az 1989-es évek után, amikor újra és újra „kitántorgott” hazájából, szülőföldjéről, és máshol — hány földrészen? — kereste a boldogulását sok ezer ember. S ez a boldogulás nem biztos, hogy anyanyelvi boldogulást is jelentett, hiszen más országban, más földrészen automatiku-

san új nyelvet kellett megtanulniuk, ami vagy másod-nyelvűséget vagy nyelvcsere-t és asszimilációt jelentett. Anyanyelvét még őrizte az egyik nemzedék, de a fiak már nem biztos, hogy anyanyelvű iskolába jártak, s az unokák nagy része már az új, megtanult nyelven beszél a nagyszülőkkel.

Egy nyelv táji változatai, a nyelvjárások, rendszerint elkülönítik, megkülönböztetik a beszélőket. A magyar nyelvjárásokkal más a helyzet, így az erdélyiekkel is: nem elválasztanak, hanem összekötnek bennünket, történetileg pedig távoli vidékek hajdani összetartozását bizonyítják. Kalotaszeg, Mezőség, Székelyföld, Partium, Bihar, Bánság, a dél-erdélyi nyelvjárás-szigetek vagy a moldvai magyarok földje Trianon után elszigetelődtek a magyar nyelv központi területeitől és intézményeitől, a közmagyar változat már nem tölthette be közvetítő és egységesítő szerepét. A csángók elszigeteltsége még régebbi. Az alárendelt jogi státus fokozatosan szűkítette, korlátozta a nyelvhasználat körét, elsorvasztotta fontos belső változatait. A korábbi kiegyensúlyozott kétnyelvűség egyoldalúvá, gyakran kényszerjellegűvé vált, a szórványokban kevertnyelvűséggé. Az első lépés a nyelvcsere felé, a nyelvi asszimiláció felé. Mindehhez pedig, sajnos, társul az anyanyelv presztízsének csökkenése, a közéletben és a politikai életben gyakori megbélyegzése, stigmatizálása.

Végzetesek-e ezek a nyelvi folyamatok? — teszi fel a kérdést Péntek János (1999. 62.). Törvényszerű, hogy mindez így legyen? Erdélyben a nyelvi hagyomány nem muzeális érték csupán, hanem eleven erő. Ma is van kreatív energiája, nyelvi tartaléka anyanyelvünk e fontos táji változatának. Anyanyelvünk szimbolikus értékei erősítik a nyelvi öntudatot, a veszélyeztetettség érzése fokozza a hűséget a nyelv iránt.

A három jelképpé vált intézmény pedig: a templom, az iskola és a sajtó, ha méltóképpen látja el a feladatát, gyarapíthatja a nyelvi tudást, a nyelvi műveltséget, szélesítheti a nyelvhasználat körét, oldhatja elszigeteltségét — reménykedik Péntek János (1999. 62.).

Könyvemben az erdélyi, 1918 óta pedig a romániai anyanyelvoktatás történetét tekintem át, felmérem a múltat és a jelent, felvázolom a jövő feladatait, az erdélyi magyarság, anyanyelvi közösségünk irányi szolgálat, alázat és tisztelet jegyében.

Előbb magyar anyanyelvünkről szólok, erdélyi, kisebbségbe szorult anyanyelvünkről, majd az anyanyelv oktatásáról, az elsajátítás kezdeteitől, az életkori sajátosságokat figyelembe vevő családról, óvodáról, iskoláról s a XXI. századi anyanyelvi nevelés modernizációjáról, a korszerűsítési próbálkozásokról.

Ezeket a kérdéseket az általános emberi jogok keretében, a kisebbségi kérdéskörhöz tartozó két- vagy többnyelvűség, etnicizmus, lingvicismus, integráció, asszimiláció kérdésközéhez tartozó problémák körében szeretném tárgyalni.

Erdélyi, romániai anyanyelvoktatásunk mai állapotát csak úgy érthetjük meg, ha áttekintjük történeti előzményeit, megvizsgáljuk kronológiáját a kezdetektől napjainkig. A kérdést a magyar nemzeti nyelv történetébe ágyazom, a kezdetektől, az őshaza, a vándorlás, a honfoglalás korától napjainkig. Történelmi eseményeket, folyamatokat, társadalmi, politikai, kulturális intézményeket, államilag előírt törvény-cikkeket, miniszteri rendeleteket, utasításokat, kijelentett vagy bűvópatakként fel-felbukkanó tendenciákat vizsgállok,

amelyek az önálló államiság, a fejedelemség időszakát leszámítva mindig annak az országnak az oktatási rendszerében születtek, amelybe anyanyelvoktatásunk beleilleszkedett, bele kellett illeszkednie. Anyanyelvoktatásunk tanterveit, tankönyveit, kézikönyveit, munkafüzeteit, a bennük megjelent nyelvi és irodalmi ismereteket, olvasmányokat tekintem át, illetve azt, hogy milyen célokat jelöltek meg és milyen módszerekkel valósították meg az anyanyelvoktatásban a megjelölt célokat. Természetesen a tantárgy-pedagógiai kérdésekkel foglalkozó nyelvészek, kutatók véleményét, cikkeit, tanulmányait is idézem, amelyekre hazai, kolozsvári könyvtárakban, egyházi levéltárakban, szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben bukkantam, valamint a budapesti Országos Pedagógiai Múzeum Könyvtárában találtam.

Szükségességnek tartom e tanulmány megírását, a további kutatások folytatását a téma újszerűsége miatt is, de azért is, mert ebben a kérdésben sokszor helyben topogunk, sőt 1989 után visszarendeződés is tapasztalható, bizonyos kérdések, problémák megoldása húzódik, tolódik, szükségesnek látszik a felmérés, az összefoglalás, a következtetések levonása, hogy tovább lehessen lépni. Magam 1947-től tanulóként, diákként, egyetemi hallgatóként, 1965-től pedig magyartanárként részese voltam és vagyok óraadó nyugdíjasként mindannak, ami anyanyelvoktatásunk területén történt/történik. Az 1998-ban megvédett disszertációmban — *A szövegtan jelentősége az anyanyelvi oktatásban* — már kutattam azt az átalakulást, amely a nyelvtudomány körében bekövetkezett, határozottan átlépett a szövegelméleti és a szövegtani kutatások körébe, s e változások eredményeként a szövegtan és az oktatás kapcsolata is határozottabban körvonalazódott.

Egy tudományos munka nem érzelmileg akar hatni az olvasójára, tények, érvek, gondolatok sokaságát, új összefüggéseit, az értelem meghódítását fejt ki. De a tudomány rideg tényeit az érzelem melege is közelebb tudja hozni hozzánk, ha szívünk is megnyílik, akkor a tudományos mű igazságát könnyebben, mélyebben megértjük, magunk is elfogadjuk. Az értelemre és az érzelemre egyaránt ható, tudományos alapvetésű, ugyanakkor szépirodalmi eszközökkel is hódító tanulmányt szeretnék megírni.

Erdélyi, romániai anyanyelvoktatásunkban, az egész magyar nyelvterületen, minden magyar közösségben szükség van a nyelv elsajátítására, karbantartására, a nyelvi minta felmutatására, szükség van a kodifikáció érvényesítésére, esetleges tágítására a viszonylagos nemzeti nyelvi egység megőrzése érdekében, szükség van a kreatív szellemi nyelvi funkciók működtetésére (tudományban, szépirodalomban), a presztízs és a nyelvi hűség erősítésére. A magyar nyelvnek a maga teljességében, földrajzi és társadalmi kiterjedésében, a maga fényében, sokféleségében és egységében, természetes, szabad használatában kell megmaradnia — fogalmazta meg mindannyiunk elvárásait Péntek János (1999. 102.). Csak ennek jegyében végezhetjük munkánkat, hiszen cáfolhatatlan bizonyíték a mi erdélyi folytonosságunk ténye, hogy magyar anyanyelvünk önálló nyelvként kétezer, talán háromezer éves, az erdélyi magyar írásbeliség több mint ezer éves, rovásírásunk pedig még többet bizonyít, meg kell maradnunk annak, akik vagyunk, hogy maradéktalanul érvényesülhessenek anyanyelvi és kulturális értékeink.

Nyelv — anyanyelv

Nyelvészetről szólva, kezdjük érdeklődésünk tárgyával, magával a nyelvvel!

Az ember gyermeke biológiailag embernek születik, de valóban emberré azzal válik, hogy — először közvetlen, majd szélesebb — környezete megismerteti vele a világot, annak részleteit, s ezek bonyolult viszonyait, mozgását, működését, átadván a közösség új tagjának a társadalom (s rajta keresztül az emberiség) addig megszerzett ismereteit, tapasztalatait.

Emberségünk nyelviséghez kötött. Már legkisebb korunktól az: az előttünk járt nemzedék tapasztalatait ezen keresztül vesszük át, a nyelv szavai rögzítik a valóság elemeiről kikristályosodott fogalmakat, nyelvtani eszközeit, ezek kapcsolatait, használati szabályai pedig az egymás megértésének és a magunk megértetésének közösen kialakított formulái. Fogalomvilágunk és gondolkodásunk ennek segítségével alakult ki, és rögződött bennünk. A nyelv a társadalmi embernek társadalmi levegője. Levegő nélkül nincs biológiai élet, nyelviség nélkül nincs társadalmiság. Épp ezért nem érezzük jelentőségét egyiküknek sem, illetőleg csak akkor, ha baj van velük. A levegőét, ha eltömődik a bunker szellőzője, a nyelvét meg akkor, ha kilépünk saját természetes nyelvi közösségünkől egy másikba — fogalmazta meg Deme László (1990. 7.).

Hogyan keletkezhetett a nyelv? „Verba volant” — a szó elrepül — mondták már a régi rómaiak, de hozzá is tették: „scripta manent” — az írás megmarad. Csakhogy a legrégebbi, legkezdetlegesebb írásnyomok is legfeljebb hatezer évesek. Röpké pillanat ez ahhoz a több száz évezredhez ké-

pest, melynek mélységében a megszülető emberi szót kell keresnünk. Feltevéseink: Az ember a *munka*, a *közösségben* végzett munka által lett úrrá a külvilágon, a *gondolkodás* és a *nyelv* segítségével. *Munkát*, azaz anyagi javak termelését csak egymás segítségével, egymás tapasztalatainak felhasználásával, tehát *közösségben* végezhet az ember. A *közösség* nemcsak a munkára szorul rá önmaga fenntartásában, hanem érintkezőeszközre, a *nyelvre* is. A *nyelv* elképzelhetetlen *gondolkodás* nélkül, hisz a szó, a nyelvnek ez az eleme már egy bonyolult gondolat műveleti eredménye. A *gondolkodás* azonban nincs *nyelv* nélkül, a gondolatnak nem csupán köntöse, hanem eleven teste a nyelv. A *nyelvnek* pedig nincs semmi értelme, ha nem a *közösség* többi tagja felé irányul közlendőjével. A kör tehát többszörösen bezárul. De a fejlődés menetét jól elképzelhetjük, ha fizikából a dinamó öngerjesztési elvére gondolunk. Mi történik az áramfejlesztőben, amit generátornak is neveznek? A lágyvas magban rejlik egy parányi mágnesség. Ennek hatására a mozgó tekercsben egészen parányi áram keletkezik, műszóval: indukálódik. Ez egy kicsit felerősíti a hozzákapcsolt elektromágnes magjában a mágnességet, ez ismét az áramot növeli kissé, az áram ismét a mágnesességet erősíti, és így tovább, amíg a dinamó el nem éri legnagyobb teljesítményét. Nos, távoli őseink esetében ez a parányi „mágnesség” — a kiinduló energia — a körülmények által kikényszerített életmódváltozás lehetett. A létfenntartás kényszerétől űzve egy kis lépést tett előre az ember, s ez az előrelépés fejlődést is jelentett. A négy tényező közül mindig másik lépett előtérbe, egymást húzták előre, egymást „gerjesztették” (Tótfalusi István: *Bábel örökében* c. munkája nyomán).

A kérdést nemrég másképpen közelítette meg Pinker, Steven: *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* (Typotex, Budapest, 2006) című könyvében. Munkája az emberi nyelvről szól, pontosabban arról az ösztönről, mely a nyelv megtanulásához, beszéléséhez és megértéséhez vezet. Vegyük sorba állításait!

Körülbelül harmincöt évvel ezelőtt egy új tudományág született, a ma már megismerés-tudománynak nevezett diszciplína a pszichológia, a számítástechnika, a nyelvészet, a filozófia és a neurobiológia együttes felhasználásával próbál magyarázatot adni az emberi intelligencia működésére. A legtöbb művelt ember szerint a nyelv az ember legfontosabb kulturális találmánya, a szimbólumalkotás képességének legalapvetőbb megnyilvánulása, egy olyan példa nélkül álló esemény, mely visszafordíthatatlanul elválasztja az embert más állatoktól... A nyelv azonban nem olyan kulturális termék, amelyet úgy tanulunk meg, mint ahogyan azt, mennyi az idő vagy hogy miként működik a szövetségi kormány. *A nyelv agyunk biológiai felépítésének egyik elkülönült része, összetett, különleges készség*, mely spontán módon, mindenféle tudatos erőfeszítés vagy formális tanítás nélkül fejlődik ki a gyermekben, használata során tudatosul a mögött rejlő logika, minden egyénben minőségileg ugyanolyan, és ugyanakkor különbözik azoktól az általánosabb képességektől, melyek segítségével az emberek az információt feldolgozzák... „*ösztön*”, ez pontosabban közvetíti azt a felfogást, hogy az emberek körülbelül ugyanabban az értelemben tudnak beszélni, mint ahogyan a pókok hálót tudnak fonni... *A nyelv bonyolultsága biológiai örökségünk része*, nem valami olyan dolog, melyet a szülők tanítanak gyermeküknek, vagy amit az iskolában kell tovább finomítani — Oscar Wilde szavai sze-

rint: „Az oktatás csodálatraméltó dolog, tanácsos azonban időről időre emlékezni arra, hogy semmi sem tanítható meg igazán, amit tudni érdemes.” ... A nyelv ösztönként felfogását maga Darwin fogalmazta meg 1871-ben, *Az ember származása* c. könyvében. Darwin arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvi képesség „*ösztönös hajlam egy mesterség elsajátítására*”... Ebben a században a legismertebb érv, hogy a nyelv olyan, mint egy ösztön, *Noam Chomsky*től származik, attól a nyelvésztől, aki elsőként tárta fel a rendszer bonyolultságát, s aki talán a leginkább felelős a nyelv- és megismerés-tudomány modern forradalmának elindításáért... Chomsky két alapvető tényre hívta fel a figyelmet a nyelvvel kapcsolatban. Először is gyakorlatilag minden egyes mondat, amelyet kiejtünk vagy megértünk, a szavak teljesen új kombinációjából jön létre első alkalommal a világegyetem történetében. A nyelv nem egyszerűen a válaszok repertoárja, az agyban kell lennie valamilyen receptnek vagy programnak, mely a véges számú szóból végtelen számú mondatot épít fel. Az ilyen programot nevezhetjük *mentális nyelvtannak* (mely nem tévesztendő össze az iskolai nyelvtannal). A másik alapvető tény az, hogy a gyermekek nagyon gyorsan kifejlesztik magukban ezeket a bonyolult nyelvtanokat, még hozzá minden formális oktatás nélkül, és miközben felcseperednek, következetes módon értelmezik a teljesen új, korábban soha nem hallott mondatokat. Ezért, szól az érvelés, a gyermekeknek már születéskor rendelkezniük kell egy olyan tervvel, mely minden nyelv nyelvtanára érvényes, egy *Univerzális Grammatikával*, mely megmondja nekik, hogyan lehet szüleik beszédéből kivonni anyanyelvük mondattani mintázatát (Pinker, Steven, 2006. 15-20.). A komplex nyelv univerzali-

tása olyan felfedezés, mely a nyelvészeket csodálattal tölti el, s ez az egyik oka annak, hogy a nyelv nem csupán valamilyen kulturális találmány, hanem egy sajátos nyelvi ösztön terméke. Bármennyire láthatatlan is a nyelvi gépezet az emberi felhasználó számára, a standard változat és a különböző nyelvi csoportok dialektusai közötti csekélyke különbségek — *azt a könyvet*, és *aztat a könyvet*, *láthassa* és *láthatja* —, a „helyes nyelvtan” jelképévé válnak. Ám ezek-nek semmivel sincs több közük a grammatikai helyességhez, mint annak, hogy Magyarország bizonyos területein az emberek *fértályórát* mondanak, máshol *negyedórát*... Valójában még az is félrevezető, ha a köznyelvet „nyelv”-nek nevezzük, annak variációit pedig nyelvjárásnak, mintha valami értelmezhető különbség lenne közöttük. A legjobb meghatározás a nyelvész *Max Weinreich*től származik: *a nyelv olyan dialektus, melynek hadserege és flottája is van* (Pinker, Steven 2006. 26.). Egy olyan diszkrét kombinatorikus rendszerben, mint a nyelv, végtelen számú, egymástól teljesen különböző kombinációt hozhatunk létre, melyeknek végtelen sok tulajdonságuk lehet. A természet egy másik figyelemre méltó diszkrét kombinatorikus rendszere a DNS genetikai kódja, melyben négyféle nukleinsav hatvan-négyféle kódot képes létrehozni, és ezek a kódok végtelen számú különböző gént alkothatnak. Sok biológus felhasználta ezt a nagyon szoros párhuzamot a nyelvtani és a genetikai kombináció elvei között. A genetika szaknyelvében a DNS-szekvenciák „betűket” és „közpon-tozásjeleket” tartalmaznak, a szekvenciák lehetnek „jobbról és balról egyformán értelmesen olvashatók”, „értelmetlenek” vagy „rokon értelműek”, az egyes szekvenciák „átírhatóak” és „lefordíthatók”, sőt „könyvtárak” tárolják őket. A nyelv tehát úgy működik, hogy minden

ember agyában van egy szótár és egy fogalomtár, melynek tagjaira a szavak vonatkoznak (mentális lexikon), valamint egy szabályhalmaz, mely meghatározza, hogy a szótár elemei hogyan kapcsolódnak össze, és miként fejezik ki a fogalmak közötti viszonyokat (mentális grammatika). Két alapvető következménye van annak a ténynek, hogy a nyelvtan diszkrét kombinatorikus rendszer. Az egyik *a nyelv végtelensége*. Mindannyian *végtelen* számú különböző mondatot tudunk létrehozni. Ugyanazon logikával, amely azt mondja, hogy a számok végtelenek — ha valaha azt hittük, hogy van legnagyobb szám, csak adjunk hozzá 1-et, és mindjárt kapunk egy még nagyobb —, az is igaz kell legyen, hogy a lehetséges mondatok száma végtelen. A nyelvtan szerkezetének második fontos következménye az, hogy *a grammatikai kód független a megismeréstől*. A nyelvtan azt határozza meg, hogy a szavak miként kapcsolhatók össze a jelentések kifejezésére; ez független azon konkrét jelentésektől, melyeket az emberek jellemzően közvetíteni akarnak egymás között. Mindannyian érezzük, hogy bizonyos szófüzések, melyeket józan ésszel értelmezni tudunk, nem felelnek meg nyelvünk grammatikai kódjának. Íme, néhány olyan mondat, melyet könnyedén értelmezhetünk, ám érezzük, hogy nyelvtanilag nem helyesek. Pl. A gyerek alvónak tűnik. Ő/Az esik. Ez a mondat nincs ige. Ez nem egy teljes. Sem ez. Ennek az ellenkezője is megtörténhet, a mondatok lehetnek teljesen értelmetlenek, ugyanakkor nyelvtanilag helyesek. A klasszikus példa erre Chomskytól származik: Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak. Vagy gondoljunk Lewis Carroll *Alice tükkörországban* című művére (Pinker, Steven, 2006. 82-87.).

Hogyan működik tehát az emberi nyelvet meghatározó kombinatorikus nyelvtan? A legegyszerűbb módja annak, hogy miként lehet a szavakat megfelelő sorrendben összekapcsolni: Pinker, Steven *szóláncszközöket* sorol fel. A szóláncszköz a diszkrét kombinatorikus rendszer egyik legegyszerűbb példája, mivel véges számú elemekből végtelen számú új kombinációt képes létrehozni. A kifigurázás ellenére *egy* szóláncrendszer végtelen számú természetes nyelvi mondatot tud létrehozni. A következő egyszerű séma például sok-sok mondatot tud megalkotni:

A boldog fiú fagylaltot eszik.

A boldog lány fagylaltot eszik.

A boldog kutya cukrot eszik.

Egy boldog fiú fagylaltot eszik.

Egy boldog lány fagylaltot eszik.

A (egy) lány virslit eszik.

A (egy) kutya cukrot eszik. És így tovább...

Az egyik példamondat: *A boldog fiú fagylaltot eszik.* A mondat első három szava együtt egy egységet alkot, melyet főneves kifejezésnek, NP-nek nevezünk. A magyarban és az angolban is a főneves kifejezés egy főnévből (N) áll, melyet megelőzhet egy névelő, más szóval determináns (D), valamint tetszőleges számú melléknév (A). A szabály egy fejtetőre fordított faágot definiál. *A boldog fiú...* főneves kifejezésben D = az A névelő, A = tetszőleges számú melléknév (itt a boldog), az N = főnév, itt a fiú, de lehet bármilyen más főnév.

Egy mentális szótár megmondja, melyik szó melyik szófaj kategóriához tartozik (főnév, ige, melléknév, determináns, névutó):

N — fiú, lány, kutya, macska, fagylalt, cukor...

V — eszik, szereti, megharapja...

A — boldog, szerencsés, magas

D — a/az, egy

Azzal, hogy a szavakat egymáshoz kapcsolja a felfordított fa ágain, a felsorolt szabályhalmaz — egy "*frázisszerkezet-grammatika*" — meghatározza, mi a helyes mondat a nyelvben.

A boldog fiú fagylaltot eszik.

Ebben a sorrendben helyes a mondat, vagyis az előbb kifejtett főneves kifejezés (D A N) csak ebben a sorrendben érvényes, jelentése ekkor világos a beszélő, de a hallgató számára is.

A kifejezések szabad összekapcsolhatósága gyakorlatilag bármely pozícióval azzal jár, hogy a grammatika autonóm lesz a szavak jelentésével kapcsolatos, józan észre alapuló elvárásainktól! Magyarázatot kapunk arra, miért tudunk értelmetlen mondatokat írni, és miért tudjuk élvezni azokat... A frázisszerkezeti fa ágai az egész mondatot átfogó memóriaként funkcionálnak. A mondatot a mentális fa tartja össze. Egy szőláncrendszerben minden egyes elem csak egy szó, egyik a másik után, míg a frázisszerkezet-nyelvtanban a szavak összekapcsolása a fában a mentális nyelv gondolatainak jelentését tükrözi. A frázisszerkezet egyfajta megoldást jelent arra a mérnöki problémára, hogy miként lehet szőláncokba kódolni az elmében pókhálószerűen összekapcsolódó gondolatokat...

Egy nyelvi kifejezés két különböző gondolatnak is megfeleltethet, pl. az esztergomi érsek híres mondata: A királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz ha ti megteszitek én nem ellenzem.

Írásjelek, vagy a beszédben hangsúlyos tagolás segítségével kimutatható a két teljesen ellentétes jelentés:

A királynőt megölni nem kell. Félnetek jó lesz. Ha ti megteszitek, én nem. Ellenzem.

A királynőt megölni nem kell félnetek. Jó lesz, ha ti megteszitek, én nem ellenzem (Pinker, Steven, 2006. 88-100.).

A nyelv egyszerre kapcsol a valósághoz és az azt megismerő közösséghez, mint az emberi beszédtevékenység eszközrendszere. Ám a tevékenység maga, meg a tevékenység során születő eredmény már nem a nyelv, hanem a *beszéd*, illetőleg egységnyi megjelenési formájában: *szöveg, nyelvi kommunikáció*.

Ám „a” nyelv nem létezik, miként „a” társadalom sem, csak konkrét nyelvek vannak, és „a” nyelv mindenki számára az *anyanyelve*, melynek segítségével az őt körülvevő mikro-társadalom biológiailag embernek született állapotából mentálisan emberré emelte, humanizálta. Az anyanyelv így az egyénnek, s a társadalom számára is a valóság tükrözését és észlelését közvetlen, áttétel nélkül szolgálja, s ennyiben az egyénnek és a közösségnek egyaránt az önazonosságát jelenti. A nyelv, mint eszköz, közös kincs, nyelvhasználat, mint tevékenység, egyéni megnyilatkozás.

A nyelv élő szervezet. Ma már ismert az a tudományos felfedezés, hogy az életet átörökítő verbális genetikai kód analóg felépítésű a kultúrát átörökítő verbális nyelvvel. *George Steiner* szerint az életet mint nyelvet, mint közölt információt fogják megfejteni, a DNS-kód lineárisan kódolt üzenetekben tárolja azokat az információkat, amelyek a sejtek szaporodását, tulajdonságait stb. meghatározzák. Lehet, hogy az emberi nyelv „csak egyfajta másolata ennek a biológiai lé-

tünket átörökítő neurokémiai nyelvnek” (G. Steiner, 1983. 21.).

A nyelvet, magyarok, románok, németek anyanyelvét maga a történelem emelte a legnagyobb közösségi értékek közé. Gondolatainkat, érzéseinket, örömünket és gondjainkat fejezzük ki vele, egy pillanatig sem tudnánk megenni nélküle... Mégis, néha mintha észre sem vennők, mekkora kincset hagyományozott reánk előző nemzedékeink szívóssága, élni akarása, tudása, ösztönös nyelvérzéke, dalteremtő kedve. Ha egyetlen krajcár kihull a zsebünkből, körülnézünk a földön, de ha egy szó megrokkban a hanyagságban, ha egy mondat kettőbe törik a sietségben, számot se adunk róla — panaszkodott Beke György (1997. 125.).

Anyanyelvünk évezredek írásbelisége mellett a szóbeli átöröklés is élteti az anyanyelvet. Az oktatás fogalma is túlságosan az írásbeliséghez kapcsolódik, és hajlandóak vagyunk spontánnak tekinteni mind a gyermek iskoláskor előtti nyelvtanulását, mind azt a mechanizmust, amely a nyelvet az írásbeliség előtti hosszú évezredekben át működtette. A Dell Hymes által kidolgozott, a „beszélés néprajza”-ként ismert megközelítés olyan néprajzi adatokat sorakoztatott föl, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy a szóbeli átörökítésnek kimunkált hagyománya élteti az anyanyelvet, és van, ahol már iskoláskor előtt módszerességgel oltja bele a gyerekbe a család, a környezet a nyelv iránti hűséget, hogy ez a későbbi próbákat is kiállja. Gondoljunk csak az imádságokra, a ritualizált szövegekre. Talán ezt gyakorolták őseink is az Urál lábánál, Etelközben és a honfoglaláskor...

A székely nyelvjárásnak a szépirodalomban is megmutatózó tréfás könnyedsége, kép- és érzelemgazdagsága, tömör-

sége és metaforizáló hajlama hasonló átörökítő szokásoknak köszönheti folyamatos frissességét: „...attól kezdve, hogy beszélni tudtam, mindenki beszéltetni akart engem — írja Tamási Áron a *Bölcső és bagoly*ban. — Sem a szomszédoktól, sem a látogatóktól vagy az idegenektől nem nyughattam, mert a kérdésekből, amiket eregettek felém, nem fogytak ki soha. Leggyakrabban azt kérdezték tőlem, hogy ki fia vagyok, mire én őszintén megmondtam nekik, hogy az apámé és az anyámé, az ő szolgálatukra. De amikor észrevettem, hogy ezzel a kérdéssel engem csak beszéltetni akarnak, mert jól tudják, hogy én ki fia vagyok, akkor nagyokat hazudtam, hogy én is félrevezessem őket... Ami csak volt abban a helyi világban, mindannak a nevét és a tulajdonságait is tőlem kezdték tudakolni, mintha csak azért adtak volna nekem egy kedves szót, vagy néhanapján egy szem kockacukrot, hogy én tanítsam őket..., amikor ki tudtam mondani a betűket, már egész szót kívántak tőlem, s amikor szavakat is tudtam, már beszédet óhajtottak” (*Bölcső és bagoly. Vadrózsa ága*. Budapest, 1968. 44-45.).

Sütő András pedig arra panaszkodott, hogy szülőfalujában nem fordítanak különösebb gondot a gyerek beszédére, beszéltetésére: „Degenyegesek, fazekas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva egy-egy friss jelzőt, ígét, ikerszót dugdostam a nyelvem alá, s rohantam szívdobogva, mintha kancsót lop-
tam volna: iafia, iafia!” (Idézi Péntek János. 1999a. 35.) S idézzük a kérdését is: „...tud-e minderről az iskola? Ki tudja-e használni azt a mechanizmust, amely már jóval iskoláskor előtt működésbe lépett, vagy ellensúlyozni tudja-e valamely közösség nyelv iránti közömbösségét?”

Márai Sándor írta: „A tényekből, az országból, a népből akkor lesz csak haza, ha az anyanyelv nevet ad a tényeknek: Nincs más haza, csak az anyanyelv.”

Te vagy az őrzője ennek a furcsa nyelvnek, olvasó! Rajtad áll vagy bukik, hogy gyermekeid megtanulják-e szép ígéinket, hogy a magyar nyelvet, melyen Homérosztól Hemingwayig számtalan külföldi alkotó is megszólalt fordításban, melyen Shakespeare-t, Dantet vagy Goethét az eredetihez méltó átültetésben idézheted, ezt az egyetlen modern európai nyelvet, melyen természetesen gördül a görög időmértékes verssor, mint németül, angolul vagy franciául, csak rajtad áll vagy bukik, hogy a magánhangzó illeszkedés misztikáját megtanulják-e utódaid...” (Interjú Czigány Lóránttal. In: Erdélyi Erzsébet—Nobel Iván: *Induljunk tehát otthonról haza*. Tárogató Kiadó, 1996.)

Ezt a legnagyobb kincset, az anyanyelvet adhatjuk tovább a következő nemzedéknek. A nyelvvel, a szavak és a dallam útján, az értelem első villanásait pattintja ki az ébredező gyermekben. Minden gyermek nyelvtudása a családjában dől el, megtanulhat később több nyelvet, lelkében anyjától, apjától ösztönösen ellesett szavak, hangulatok élnek mindig a legmélyebben, ezekkel érzékeli a világot és — más nyelveket is. Anyanyelvünk íze-színei nélkül nem érzékelhetjük más nyelvek hangulatát, árnyalatait, szépségeit sem.

„Az egységes, széttörhetetlen magyar nyelv emelte a nemzetet országhatárok fölé, és mutatta meg újra egységét. Egységes, szerkezetében, szóanyagában, jelzőiben, képzőiben... Kellott lennie egy összefogó erőnek, amely pótolni képes földrajzi egységet, központi államhatalmat, gazdasági erőt,

fegyvert és jogot. Ezt a szerepet vállalta magára magyarok között a magyarok nyelve” (Beke György, 1997. 161.).

Hogy kit érzünk magyarnak, e kérdésre egyszerű a felelet. Azt, aki magyarnak vallja magát. Mindenki, „Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom” — ahogy Ady Endre írta (*A tavalyi cselédekhez*). Magyarnak érezték magukat Árpád magyarjai is vagy a későbbi századokban élő őseink. Ám az ő számukra, az ő csoporttudatukban más tartalmak és jelképek voltak meghatározók. A honfoglaló magyaroknál például a nemzetséghez vagy a törzshöz tartozás volt az elsődleges. A feudális világban pedig az volt a legfontosabb, ki melyik rendhez tartozik. Amikor napirendre került az új típusú közösség megteremtése, igyekeznek megfogalmazni: az identitásnak melyek a legfontosabb elemei. A reformkorban „nemzeti újjászületésről”, „nemzeti ébredésről” beszélnek, mintha aludt volna a nemzet évszázadokon át... A nemzettudatnak a *történelmi emlékezet* volt az egyik legfontosabb forrása. A nemzeti érzés felébresztéséhez a „régí dicsőség” képeivel kívántak biztatást adni a kortársaknak, a történelmi ország folytonosságának a gondolata, a honfoglalás (miszerint jogos örökségünket foglaltuk vissza) és az államalapítás dicső eseményétől a szabadságküzdelmeken át a jelenig. A magyarság a szabadság nemzete lett ebben a felfogásban: „Szabadság! Itten hordozák / Véres zászlóidat...” — írta Vörösmarty Mihály a *Szózatban*. A szabadságszerető magyar fogalma — különösen 1848 és 1956 után — a nagyvilágban is elterjedt, nemzetünk jellemzésének része lett.

A magyar nyelv — a maga 14-15 millió hordozójával — a 46. a világ mintegy 3500-4000 nyelve között, Európában a 12., az egyik legrégebbi nyelv: egyidős a göröggel, régebbi a la-

tinnál, nem is szólva a latinból kisarjadt franciáról, olaszról, spanyolról. A XIII. századig visszanyúló írásbeliségével a világ első húsz nyelve között van. A maga todalékoló, ragozó típusával sajátos, értékes szint képvisel. Tömörítő jellegű a jelentéssűrítő összetételeiben. Nyelvünk befogadó nyelv, miként országunk, népünk is mindig nyitott volt az ide igyekvő, ide hívott idegenek számára. Földrajzilag a Kárpát-medence központi szerepű, magyarok élnek a medence központjában és Erdély délkeleti részén, a Székelyföldön összeálló tömbben. A magyarság többi része nyelvszigetben él, illetve diaszpórában, szórványban. Nyelvünk visszatükrözi és őrzi a múltat, nemzeti hagyományainkat, művészi szépség, erő szólal meg verseinkben: az 1300 körüli *Mária-siralomban* megcsodálhatjuk a párját ritkító négyes figura etymologicát, de nyelvünk kreatív a mai száguldó világban is, szavaink ablakot nyitnak a világra — mint ahogyan Szemlér Ferenc írta: „Magamra hát sohase hagyjakot, / világteremtő, hűséges szavak!”

Magyar nyelvközösségünk három csoportra, a magyar nyelvhasználat pedig három típusra osztható: 1) a magyarországi vagy anyaországi nyelvközösségre, amely államnyelvként használja anyanyelvét, 2) a kárpát-medencei, Trianon után, akarata ellenére más államokhoz, az ún. utódállamokhoz került őshonos magyarságra, 3) a Kárpát-medencén kívülre vándorolt emigrációs magyarságra. E két utóbbi csoport tagjai anyanyelvüket kisebbségi nyelvként használják (Sipos Lajos szerk., 2000. 164.). Magyar anyanyelvünk magas teljesítőképességű nyelv. A XXI. századi modern társadalom minden nyelvi kommunikációs szükségletének a kielégítésére, Magyarországon a társadalmi és magánélet minden területének nyelvi kommunikációs feladatát mara-

déktalanul ellátja. Mindhárom szinten — családi-minden-napi, közéleti-szakmai és publicisztikai-szépirodalmi szinten — betölti összes funkcióját. S ezt Erdélyben is betölthetné!

S máris a jelenben vagyunk, dolgozatom témájánál is, mert hiszen az anyaország határain kívüli, de a nyelvhatáron belüli közösségek nyelvhasználatát és anyanyelvi oktatását már rég nem a hagyományok határozzák meg, hanem az illető nemzeti közösségek nyelvének az alkotmányban is rögzített, alárendelt jogi státusa, az ebből fakadó nyelv- és oktatáspolitikai, valamint az egyre kedvezőtlenebb nyelvi környezet, és a tudatosan gerjesztett intoleráns vagy éppen ellenséges hangulat. S ez az állapot félelmet szül. „Ha akármely oknál fogva egy nyelv félelemmel fertőződik meg: életritmusa lelassul, önvédelmi ereje megfogyatkozik. Testét ellepik az idegen szavak, saját szósejtjei ellanyhulnak a szaporodásban. Látása romlik, sorvadásnak indul tehát csodálatos szépsége: a láttatás is. Amire hajdan seregnyi szinonimája volt, senyvedten már alig talál kifejezést. Közlései ezért szegényesek, pontatlanok, ez idő után éppenséggel hamisak is... A megfélemlített nyelv egy idő után a hazugság áldozataként is elparentálható: meg kellett halnia, mert nem volt bátorsága az igazat mondani. A nyelvnek, szegénynek? A hordozónak inkább... A sunnyogó álszínűsködésre szorított nyelv elveszíti a nyíltság szavait, amelyek oly gyakran megritkultak, akár a kihálásra ítélt sólymok, messzire húzódnak az emberi társadalomtól... Ezzel pusztítja leginkább önmagát: a némaságba meneküléssel... Mit használ a vaknak, hogy az apja látott?” (Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Budapest, 1994. 244-245.)

Az Európai Unióhoz való csatlakozással veszélybe kerül-e magyar nyelvünk, erdélyi anyanyelvünk, kultúránk? — kérdi Benczédi József (2003). Mi a feladatunk? Ne akarjunk nyelvigleg azonosulni se az Unió tagjaival általában, nem kell átvenni a mindennapi használatba a nemzetközi nyelvet, kerülni kell a *hunglis*-t, és nincs szükség a nemzetközi hanyag, unott magatartásra sem. Európa nemcsak a mai megbolydult, megzavarodott élet! Vannak itt katedrálisok, vannak a művészeteknek templomai, a zenének operaházai, élnek a humanizmus, a felvilágosodás eszméi, vannak a modern kor demokráciájának olyan értékei, mint az egyén és a másik ember szabadsága, az új eszmék iránti lelkesedés, a vélemények szabad nyilvánítása...

Az Erdélyben, Péntek János találó kifejezésével: „*kényszerkétnyelvűségben*” élők számára is fontos, hogy az MTA programot dolgozott ki a magyar nyelv modernizálására, értékeinek megőrzésére: Glatz Ferenc 1996. augusztus 1-jén, a *Magyar Tudósok Világtalálkozóján* jelentette be, hogy a kormány az Akadémiával megállapodást kötött, s az Országgyűlés pedig határozatban hagyta jóvá a stratégiai kutatások programját:

Glatz Ferenc: Tézisek a magyar nyelvről címmel az alábbiakat fogalmazta meg:

1) *A jövő Európájáról.* Mi olyan Európában, olyan 21. században akarunk élni, amelyben mind a nagy, mind a kis nemzeti-nyelvi kultúrák megtalálják helyüket. Szerintünk Európa jövője a nyelvi, szokásrendi sokszínűség és az erre épülő polgári türelmesség.

2) *Az anyanyelv kettős funkciójáról.* Az anyanyelv a társadalmi érintkezés legáltalánosabb eszköze. A társadalmi technikai-kulturális fejlődés tükre. Ugyanakkor a nemzeti szokás-

rendi hagyományok őrzője, a nemzeti azonosságtudat letéteményese. Mint ilyen, folytonos ápolásra szorul. Az anyanyelvi érintkezés a jövő Európájában is általánosan elfogadott lesz. Ez képezi az oktatás, a törvények, a szépirodalom nyelvét és a helyi emberi-társasági érintkezés eszközt.

3) *Az informatika korának kihívásairól.* Korunkban felértékelődik az ismeret, a szakértelem. Az ismeretek szabad áramlásának — megszerzésének és továbbadásának — feltétele a közlés és az értés pontossága.

4) *A polgár versenyképessége.* Az anyanyelv korszerűsítése és a nyelvi képzettség erősítése a polgár versenyképességének feltétele a jövő világgazdaságában és egyetemes kultúrájában. A kis nyelvi kultúrák tagjai könnyen hátrányba kerülhetnek a nagy nyelvi kultúrákban született egyénnel és közösségekkel szemben. Ezért mindent el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúra tagjai minden szakmában, a köznapi élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek. Az anyanyelvi hagyományok őrzésének, korszerűsítésének kérdése ezért társadalmi és gazdasági kérdés is.

5) *Az állam feladatairól...* A kis nyelvek korszerűsítési programja sohasem történhet üzleti alapon: nem kifizetődő befektetés. Az állam feladata, hogy a költségvetés eszközeivel polgárainak nyelvi kultúráját őrizze, színvonalát emelje, mind az állam többségi, mind kisebbségi nyelvi kultúrájához tartozó közösségei esetében.

6) *Program az anyanyelv korszerűsítésére.* Készüljön átfogó program a magyar anyanyelvi kultúra ápolására, korszerűsítésére. Terjedjen az ki a technikai-műszaki élet, a közigazgatás, a szépirodalom, a tudomány, azaz a beszélt nyelv egészére. E program szenteljen különös figyelmet fórumainak, a rádió-

nak, a televíziónak, a napisajtónak. E program kidolgozására vállalkozzék a Magyar Tudományos Akadémia.

7) *Program a nyelvápolásra.* A kormány, illetve az Országgyűlés hívjon életre olyan közalapítványt, amely kiemelten támogatja a nemzeti-nyelvi kultúra hagyományait összefogó és azokat életben tartó vagy korszerűsödni segítő kézikönyvek megalkotását mind a nyomtatott, mind az elektromos médiában, támogassa a hagyományőrző civil kezdeményezéseket.

8) *A tudományos kutatásról.* A közpénzeken fenntartott tudományos műhelyek — intézetek, tanszékek — kiemelten foglalkozzanak a magyar nyelv és a magyar államban élő kisebbségi nemzetek nyelvének, hagyományainak tanulmányozásával, korszerűsítésével.

9) *Az idegen nyelvek tanítása.* Nagyobb figyelmet az idegen nyelvek tanítására, tanulására! A kis nyelvi kultúrák elemi értéke, hogy bekapcsolódjanak a világ szellemi, anyagi, kulturális életébe. A jövő században a nagy közvetítő nyelvek (angol, arab, francia, kínai, német, orosz, spanyol stb.) ismerete az egyéni képzés-boldogulás, a termelés fejlődésének feltétele lesz...

10) *A többségi és a kisebbségi nyelvi kultúrákról.* Térségünkben az államhatárok és a nemzeti szállásterület határai soha nem estek egybe. A jövőben sem fognak. Ezért az itt élő államoknak be kell látniuk, hogy a területükön élő minden nyelvi kultúra művelése az állampolgárok összességének és a térség egészének érdeke. A színvonalasan képzett polgár versenyképes munkavégző és egyben kulturált, ember- és környezetbarát közösséget képez. Az államok nemzetközi szerződésekben garantálják a nemzeti kisebbségek anyanyelvi

művelésének teljességét. Az államok közösen vesznek részt az anyanyelvi kultúrák fejlesztésében. A térség értelmiségije indítanak mozgalmakat, hogy államaikban minden anyanyelvi kultúra ápolása és korszerűsítése a kirekesztés mellőzésével erősödjék (Glatz Ferenc, 1999. 13-15.).

Szépe György véleményét — *Hat tétel a nyelvhasználatról* címmel fejtette ki, utalva Keresztúry Dezsőnek „*Hat tétel a nyelvről*” című versciklusára (In: *Nyelvünk és Kultúránk*, 92-93. 3-7. Budapest, 1995/1996.).

„Első tétel: „*Fogy a magyarul beszélők száma*”.

Ez olyan demográfiai állítás, amelynek nincs kimutatható kapcsolata a magyar nyelv szerkezetével. A magyar nyelv szociolingvisztikai rendszerével azonban lehetséges összefüggés olyan értelemben, hogy (a) több egynyelvű magyar lesz kétnyelvűvé; (b) több kétnyelvű ember mond le a magyar nyelvhasználatról s válik (más nyelven) egynyelvűvé. Ezt a kérdést meg kellene vizsgálni a magyarul beszélők valamennyi olyan viszonylatában, amikor a magyar nyelv mellett más nyelvet is használnak. A kétnyelvűség vizsgálata szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai feladat.

A kétnyelvűségnek van egy pozitív fajtája is: az „additív” kétnyelvűség, amely a meglevő nyelv mellé hozzáad egy másikat (nem pedig elveszi a nyelvet). Nem mindegy azonban, hogy ezt az additív kétnyelvűséget is ki kezdeményezi nemzetiségi vidékeken, ez ugyanis a többség kezében asszimilációs eszközzé válhat.

Második tétel: „*Töredezik a magyar nyelvterület egysége.*”

A magyarországi nyelvművelők és a határon kívüli magyar nyelvészek egy része szerint csak egy norma ismerhető el a magyar nyelvvel kapcsolatban; a magyar nyelvnek is létezik

már a „de facto” többközpontúsága; elkerülhetetlen, hogy nagyobb kétnyelvű tömböknek ne alakuljanak ki bizonyos mértékig saját szabályaik; azokban az országokban, ahol (közelről vagy távolról) szinte mindenki ki van téve egy másik nyelv hatásának, a kétnyelvűség valamely változata jelen van. Ha körülveszi a beszélőt egy másik nyelv, ha a televíziós labdarúgó-mérkőzéstől a fűszeresig mindenütt hall(hat) ... román szót, akkor irreális annak a megkövetelése, hogy a magyar nyelvhasználat egész köre azonos legyen az egynyelvű és a valamilyen módon kétnyelvű környezetben.

Épp az látszik vizsgálándónak, hogy a magyar nyelv használati köre hol szűkül, és milyen formában nyilvánul meg a kétnyelvűség.

Harmadik tétel: *„Romlik a magyar beszéd minősége.”*

Tekintsük ezt az állítást a magyar nyelv „hangzására” (vagyis zenei, szupraszegmentális, prozódiai jellegére) vonatkozóan. Meg kell nézni: mi az oka annak, hogy a nyelv hangzásával kapcsolatban egyes jelenségek vita tárgyává váltak, miért van az, hogy ami az egyik beszélőnek „tetszik”, az a másik beszélőnek „nem tetszik”.

Negyedik tétel: *„Túl sok idegen szó kerül be a magyarba.”*

Történetileg nincs időszerűsége egy nagy magyarítási kampánynak... Zolnai Béla a stilisztika szempontjából kiindulva mutatta ki, hogy voltaképpen nincs felesleges idegen szó, csak műveletlen nyelvhasználat. Én is azt hiszem, hogy *„az idegen szavak”* kérdését *jobb volna a stilisztika és a stílusnevelés* felé irányítani.

Ötödik tétel. *„Esik a magyar beszéd kulturális szintje.”*

Ide tartozik egyrészt az argó használata, a „durva” kifejezések használata, a „tiszteletlenség”. Ezeket érdemes volna —

szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai eszközöket bevonva — vizsgálni (az ezen nézeteket kifejtőkkel együtt). Gondosan el kellene majd választani a funkcionális meggondolásokat az előítéletektől. Természetesen az „ezüstkor”-szindróma, illetve a kiöregedett generáció saját — hajdan volt — normáinak számonkérése is ide tartozik.

Hatodik tétel: „*Esik a magyar írásbeliség szintje.*”

Terestyéni Tamás idevágó vizsgálatai szerint 1995-ben igen magas volt a „funkcionális analfabéták” aránya, vagyis azoké, akik annak idején az iskolában megtanultak ugyan írni és olvasni, de leszoktak róla. Kétségtelenül a napi több órán át folyó televíziónézés csökkenti az olvasásra jutó időt; az olvasás pedig a legjobb módszer a helyesírási nevelésre... Az olvasás egészének vizsgálata interdiszciplináris kérdés. Hasonló vizsgálatokra volna szükség az egyre terjedő írásbeli eszköz, a szövegszerkesztő hatását illetően... Végül át kellene majd gondolni a Gutenberg-galaxisra épülő — a 19. században megszilárdult — magyar nyelvi kultúra értékrendszerét. Az internet (és a videó stb.) korában másfélre volna szükség... Azt remélhetjük, hogy a technikai eszközök elterjedésével párhuzamosan emelkedni fog a magyar nyelvű írásbeliség szintje, de némileg másféle lesz, mint a régi.”

Ezekhez a feladatokhoz erdélyi/romániai anyanyelvoktatásunknak is fel kell zárkóznia, a Kányádi Sándor *Játszva magyarul* című, 1974-ben írt verse jegyében is:

„Aki megért
s megértet
egy népet
megéltet.”

Nyelv — anyanyelvoktatás

„Ha egyszer nem lesz többé iskolánk
— Nem lesz üvegház gyenge palántáknak
Ha nem lesz tanterem,
Hol a tanító nyíló ajakán
Az ige-virág magyarul terem.
Ha nem lesz többé szentesített mód
Oktatni gyermekünk az ősi szóra,
Ha minden jussunkból kivettünk:
Egy iskola lesz egész életünk,
S mindenki mindenkinek tanítója.”

(*Reményik Sándor*)

A nyelv a megismerés, a megismertetés és így az oktatás eszköze, *intellektuális érzékszervünk* (Szilágyi N. Sándor találó metaforájával), és a megismerés tárgya is egyszersmind. Ez a kettősség az oktatásban szétválik ugyan, de korántsem független egymástól, hiszen az anyanyelv oktatásában a nyelv önmagáért való megismerés célja mellett a pragmatikai funkciónak is tág és fontos szerepe van, mint bármely más tantárgy esetében. Anyanyelvi nevelés ez a javából, a Karácsony Sándor-i értelemben (Péntek János, 1999a. 11.).

„Sok társadalomtudós úgy véli, hogy a tanulás az evolúció csúcspontja, melyre az emberi faj az ösztönök alacsony mezejéről küzdötte fel magát, ezért tanulási képességünk meg-növekedett intelligenciánkkal magyarázható. Ám a biológia egészen mást mond” — figyelmeztet Pinker, Steven (2006. 242.). „A tanulást megfigyelhetjük olyan egyszerű organizmusokban is, mint a baktériumok. James és Chomsky mutatott rá, hogy az emberi intelligencia talán azzal hozható összefüggésbe, hogy *több*, nem pedig kevesebb *örökletes ösztö-*

nünk van... Néhány dolog, amit meg kell tanulnunk a nyelvben, talán könnyen megtanulható egyszerű mechanizmusok segítségével, melyek megelőzték a grammatika evolúciós fejlődését. Lehetséges például, hogy valamilyen egyszerű tanulási áramkör elégséges arra, hogy feljegyezzük, mely elem, mely másik elem fordul elő, feltéve, ha az elemeket előzetesen valamilyen más kognitív modul már meghatározta és azonosította. Ha az univerzális grammatikai modul meghatározza a fejet és a szerepjátékost, akkor ezek egymáshoz viszonyított sorrendjét (a fej előtt vagy hátul) már könnyen meg lehet tanulni. Amennyiben ez így van, akkor az evolúció a nyelv alapvető komputációs egységeit veleszületett ösztönbe ágyazta... A nyelvi képesség részben a tanult tudáson alapul, hiszen a nyelv elválaszthatatlan, lényegi jellemzője *a nyelvi kód megosztása más emberekkel*. A veleszületett grammatika használhatatlan, ha mi vagyunk az egyetlen birtokosai, egy személyes tangó lenne ez, egyetlen tapsoló kéz hangja... *Az evolúció felruházta a gyermekeket a tanulás képességeivel, melynek segítségével a nyelvek változó tulajdonságait úgy tanulják meg, hogy ugyanakkor a grammatikájukat összhangba hozzák a nyelvközösség nyelvtanával*” (Pinker, Steven, 2006. 242-243.).

„A nyelvhasználat során valakinek valahol el kellett kezdenie máshogyan beszélni, mint a szomszédok, és az újításnak el kellett terjednie és meg kellett ragadnia... A változás sok forrásból táplálkozhat. A beszélők új szavakat alkotnak, szavakat kölcsönöznek más nyelvekből, kiterjesztik a szavak új jelentését, majd sok szó el is tűnik a nyelvekből. *A nyelv bármely része változhat*. A nyelv minden egyes láncszemében egy emberi agy áll. Az agyban kódolt Univerzális Grammatika folyamatosan lesben áll, hogy detektálja az elhangzó beszéd

különböző szabályainak példáit. Mivel a beszéd gyakran pongyola fogalmazású, a szavak és mondatok pedig kétértelműek, *az emberek a hallott szöveget néha újraelemzik*, úgy értelmezik, mintha valamilyen más szótári címszóból származna, vagy más szabály határozná meg, mint amit a beszélő valójában használt” (Pinker, Steven, 2006. 244.).

Hol kellene kezdeni az anyanyelv oktatását? Kilenc hónappal a születés előtt, tanácsolhatnánk Kodály Zoltán nyomán, aki a zenei nevelésre értette azt. Minden újszülött nyelvi képességekkel jön a világra. Ötletes kísérleti eljárásokat dolgoztak ki ennek megállapítására (Pinker, Steven, 2006. 262.). A csecsemő születése utáni felsírása az első jeladás, még nem beszéd, bár a születés előtt az anyaméhben is átél ritmikai, intonációs élményeket az anyai beszédből. Az anya beszédének melódiája átjárta testüket, lelküket az anyaméhben. Az újszülött kommunikációs képessége ekkor még a sírásra korlátozódik, de másképpen sír az éhség, a fájdalom, az unalom stb. kifejezésekor. Az egészséges újszülött három- és hathetes kora között kezd el a sírástól eltérő hangokat hallatni: gőgicsél. A gőgicsélés a majdani hangokat készíti elő, hangkapcsolatokat, majd hosszabb hangokat ejt. A gügyögés korszakában az anyanyelv hangjainál jóval több hang még nem rendezett, de már kapcsolatot teremt. Négy-öthónapos korában már órákig is képes gőgicsélni, eleinte ösztönösen, később egyre tudatosabban sajátítja el és gyakorolja be azokat a képzési mozgásokat, amelyek anyanyelve beszédhangjainak létrehozásához szükségesek. A hathónapos csecsemő gőgicsélésében jelenik meg a magyarra oly jellemző *a* magánhangzó. *Illyés Gyula* a *Mariska hazát választ* c. írásában meghatóan mondja el, hogy ez a beszédhang miként jelent meg féléves

kislánya gögicselésében (*Ebéd a kastélyban*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 109-118.). „Az első életév során a csecsemők folytatják nyelvük hangjainak megtanulását. Hathónapos korukra már egyetlen fonémába csoportosítják a nyelvben hallott akusztikailag különböző hangokat... Az első két hónap alatt, amikor a gyermekek sírnak, mormognak, sóhajtanak, nyelvükkel csettintgetnek, pukktantanak, és mindenféle más hangot adnak ki, melyek a levegővétellel, az evéssel, és általában a hangadással kapcsolatosak, kevés nyelvészeti érdekes dolog történik. Még a nevetés, a gögicselés megjelenésekor sem. Öt és hét hónapos korukban a csecsemők elkezdnek játszani a hangokkal, még nem használják őket fizikális vagy érzelmi állapotuk kifejezésére, de a csettintések, hümmögések, csúsztatott hangok, trillák, sziszegések és cuppantások egyre inkább kezdenek hasonlítani a nyelv magánhangzóira és mássalhangzóira. Hét és nyolc hónapos korban hirtelen elkezdnek igazi szótagokat gagyogni, mint pl. *ba-ba-ba*, *ne-ne-ne*, *di-di-di*. A hangok ugyanazok minden nyelvben, olyan beszédhangokból és szótagokból állnak, melyek a leggyakoribbak a világ nyelveiben. Az első életév végére a gyerekek már változtatják a szótagokat, mint például *ne-ni*, *da-di*, *me-ne* stb. (Pinker, Steven, 2006. 264.).

Miért olyan fontos a gagyogás? — kérdezi Pinker (2006. 264.). A csecsemő olyan, mint egy ember, aki egy bonyolult hifi berendezés gombjait csavargatja, és kapcsolóit állítgatja céltalanul és várja, hogy mi történik... A csecsemőnek rendelkezésre állnak bizonyos idegi parancsok, melyek mindenféle irányban mozgatni tudják a hangképző szerveket, és így nagyon különböző hangokat tud létrehozni. Hallgatva saját gagyogását, a gyermek tulajdonképpen maga írja meg a

használati utasítást, megtanulja, hogy melyik izmot milyen mértékben mozgassa, hogy elérje a kívánt változást a hangban. Ez előfeltétele annak, hogy lemásolhassa a szülei által képzett hangokat” (Pinker, Steven, 2006. 264-265.).

Nem sokkal első születésnapjuk előtt a gyermekek elkezdnek szavakat megérteni, és körülbelül egyéves korukban kimondják az első szavakat. Egyéves korban jelennek meg az *első mondatzók (holofrázisok)*, szándék, érzelem, akarat egyaránt megnyilvánul bennük. „Már legalább száz éve a tudósok mindenhol a világon naplót vezetnek gyermekeik első szavairól, és ezek a listák majdnem teljesen azonosak — véli Pinker Steven (2006. 265.). „A szavak körülbelül fele tárgyakat nevez meg: ételeket (*tea, süti*), testrészeket (*szem, orr*), ruházatot (*pelenka, zokni*), járműveket (*autó, hajó*), játékokat (*baba, kocka*), állatokat (*kutya, cica*), és embereket (*papa, baba*). Más szavak cselekvéseket, mozgásokat és napi rutinokat jelölnek, mint *fel, el, kinyit, kukucs, eszik, megy*, valamint módosítóként szerepelnek: *forró, nincs több, még, piszkos, hideg*. Aztán vannak szavak, melyek rutinszerűen használatosak a társadalmi kapcsolatokban: *igen, nem, akar, szia*, néhány kifejezés, *nézd, azt, mi az*. Tizennyolc hónapos koruk tájékán a nyelv igazi fejlődésnek indul. A gyerekek szókincse átlagosan kétóránként gyarapodik egy új szóval, és ez a fejlődési ütem egészen a serdülőkorig megmarad. Elindul a mondatnyi fejlődés is, a minimális kétszavas mondatokkal:

Mind száraz. Mind piszkos. Mind vizes.

Még tea. Piros autó. Kicsi kutya.

Papa el. Maci ott. Baba le.

Apa nincs. Add oda. Nem kell.

A gyerekek kétszavas kombinációi jelentésükben olyanmire hasonlatosak egymáshoz az egész világon, hogy akár fordításoknak is tekinthetnénk őket. A gyerekek általában azt mondják el, hogy a tárgyak mikor jelennek meg vagy tűnnek el, merre mozognak, rámutatnak a tárgyak tulajdonságaira és tulajdonosaira, megjegyzéseket tesznek emberekre, cselekvésekre, tárgyakat kérnek, vagy utasítanak el, rákérdeznek, hogy ki, mi, hol van, és mit csinál. Az ilyen minimondatok már az elsajátítandó nyelvet tükrözik, a szavak sorrendje az esetek 95 %-ában helyes.”

„Sokkal több minden történik a gyermekek elméjében annál, mint ami a szájukon kijön. Még mielőtt két szót össze tudnak rakni egymással, a kisgyermekek a mondat szerkezet alapján már mondatokat értenek meg. Az egyik kísérletben például két tévéképernyő elé ültettek le kisgyermekeket, akik még csak egyszavas kijelentéseket használtak, majd mindkét képernyőn jeleneteket játszottak le nekik a *Szezám utca* c. gyermekműsor szereplőivel. A beöltözött felnőttek a történet két főszereplőjét, *Süti Szörnyet* és *Nagy Madarat* személyesítették meg. Az egyik képernyőn Süti Szörny csiklandozza Nagy Madarat, a másikon Nagy Madár csiklandozza Süti Szörnyet. A kísérő hang a következőt mondta: „NÉZD CSAK! NAGY MADÁR CSIKLANDOZZA SÜTI SZÖRNYET! KERESD MEG, HOL CSIKLANDOZZA NAGY MADÁR SÜTI SZÖRNYET!” A gyerekek bizonyára megértették az alany, az ige és a tárgy sorrendjének jelentését, hiszen hosszabb ideig nézték az éppen elhangzott mondatnak megfelelő képernyőt... (Pinker, Steven, 2006. 267.)

A mondat szók használatát fokozatosan a kéttagú közlések váltják fel, a „Mi ez?” korszak, amely nyelvileg a megismert

főnevek számának ugrásszerű megnövekedésével jár együtt. Szókincse kb. 200 szóig bővül, s innen már harmonikusan fejlődik a szövegalkotás és -értés. A toldalékok, a végződések közül elsőként általában a *-t* tárgyrag (babát) és az *-é* birtokjel (*anái* 'anyái') jelenik meg, ezeket követik a határozóragok (*-ban, -ben*), a többes szám jele (*-k*), aztán az igeragok, a kijelentő mód jelen idejű egyes szám első és harmadik személyű ragok, a múlt idő jele harmadik személyben, a felszólító mód egyes szám második személyű ragja stb., majd a háromtagú közlések is: *mott adom lapát* 'most adom a lapátot' stb. Létrejönnek a kezdetleges mondatok, ez a távirati stílusú beszéd. A kisgyermek így sajátítja el anyanyelvének szabályrendszerét, önállóan tud szókincsének megfelelően tetszés szerinti mondatokat létrehozni és megérteni. A másokkal való érintkezés, valamint gondolkodása eszközeként is használja anyanyelvének szavait, szerkesztési módjait (J. András Katalin, 1998. 106-108., Lengyel Zsolt, 1981.). A szavak tartalmi összetartozását a gyermek a beszéddallam segítségével is igyekszik kifejezni.

A kisgyermek beszédértése a kulcsszó-stratégia alkalmazásával működik: a hozzá intézett közlésekből igyekszik felismerni a legfontosabb szót, szókapcsolatot, majd a beszédhelyzet segítségével megpróbálja kikövetkeztetni a közlés tartalmát. A szavak felismeréséhez az összes ún. felismerési kulcsra szüksége van, a fejlődés éppen abban mutatkozik meg, hogy sokszor hallott és használt szavak azonosításához egyre kevesebb felismerési kulcs válik szükségessé (Sipos Lajos szerk., 2000. 174.).

„(...) Ha a nyelvfejlődést némileg önkényesen megállapított szakaszokra osztjuk, olyanokra, mint a Szótag-gagyogás,

Locsogás-gagyogás, Egyszavas Kijelentések, Kétszavas Szósorok, akkor a következő szakaszt úgy kellene hívnunk, hogy Elszabadul a Pokol. A kétéves kor vége és a harmadik életév közepe közötti időszakban a gyerekek nyelvtudása olyan gyorsan megy át folyékony, nyelvtanilag helyes társalgásba, hogy a kutató csak bámulni tud, és még senki sem tudta pontosan leírni a szakasz összes jellemzőjét. A mondatok hossza folyamatosan nő, és mivel a nyelvtan diszkrét kombinatorikus rendszer, a mondattani típusok száma exponenciálisan növekszik, minden hónapban megduplázódik, és a harmadik életév előtt eléri az ezres számot. Érzékelhetjük ezt a robbanásszerű fejlődést, ha megnézzük, milyen fejlődésen ment át Zoli beszéde mindössze hat hónap alatt, egy év és öt hónapos kortól kezdve (Childes elektronikus adatbázis, Brian McWhinney, Carnegie Mellon University):

1,5 — Ide bácsi. Oda, oda, oda. Ott a labda. Jön az anyuci.

1,6 — Jött az anyuci. Elment. Ott kint az anyuci.

1,8 — Törpe bácsit idetettünk, nem adodam [adom oda], nézd törpe bácsit alud jó?

1,10 — Barna bácsi mossuk kezét. Szervusz Barna bácsi. Homokozunk. Barna bácsi mos elbújok.

2,0 — Bácsi, az a nagy róka itt, az nem a tiéd. Barna bácsi, én is keresek. Ott van a bogár. Szedem egy virágot. Oda megyünk ki az udvarba. Barna bácsi, ne menjél, már megy a vonat.

2,0 — Azt nek kell megenni. Az a csodababa, mutatom. A Moncsinak is kell halacska. Megnézzük a traktor? Csak odatette, nem szabad eldobni azt, egy kicsilovacska. Ott a róka. Vigyázz, ott a róka, így kell ugrálni, nem megyek, róka

koma, megjött a bácsi. Ilonka néni, játszunk az a halacskát, ide a bácsival játszunk.

2,1 — Majd jövök a Barna bácsival? Kell az én taligámat? Addig én autózok, jó? Nem kell eltenni, mert idetenni a taligámat. Moncsi, ott már összecsatolják a bácsik, a teherkocsi, azután elviszik a traktort azután visszajön Moncsi. Bevinni az autó, azután és is bemegyek. A traktort már visszahozták? Barna bácsi evvel kell játszani? Majd visszahozzák a megcsinálják a nagy autónkat és jó legyen.

Normális gyerekek között akár egyéves vagy még annál is nagyobb eltérést találhatjuk a nyelvi fejlődés ütemében, bár a fejlődési szakaszok általában ugyanazok, akár gyorsabb, akár lassabb a fejlődési ütem. Zoli fejlődési üteme átlagosnak mondható, ám egy másik gyermek, Réka két év és három hónapos korában már ilyen mondatokat tudott mondani:

Láttad még az albumot, ahogy szopikáztam?

Amikor kicsi voltam, szopikáztam.

Idehozom a sütimet, jó?

Na, a szúnyogokat legyezd, jó, ne engem!

Látod, milyen szép házat építetek?

Akkor, tessék, Zsuzsa, ez a tied. Ne mutasd meg senkinek!

(Pinker, Steven, 2006. 268.)

Két és három éves kor között mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben nagyok a változások. A távirati stílusú beszédet fokozatosan felváltják a többtagú közlések: *Lajzol neki celudzával cicát*. Ezekben már sokkal inkább nyelvtani, grammatikai formák, illetőleg a mondattani, szintaktikai szerkezetek biztosítják az összetartozást, mint az egymásutánosság. Fokozatosan valamennyi szófaji kategóriába tartozó

szó megjelenik a gyermek ejtésében csakúgy, mint a megértési folyamatáéban. Legkésőbb a névutó: alatt, fölé, mögül. Az elsajátított nyelvi elemeket igyekeznek általánosítani és mindenütt alkalmazni. Ezekből az *analógiás* alkalmazásokból adódnak a jellegzetes gyermeknyelvi szóalkotások, amelyek egyben a nyelv tudatos „újratereztéséről” tanúskodnak: *alszottam* 'aludtam', *ett* 'evett' stb. A nyelvtani szerkezetek használatában még sok az olyan gyermeknyelvi jelenség, amely a felnőtt nyelv szabályai szerint hibás: *bácsi nem kiszáll motorba* 'a bácsi nem száll ki a motorból'. A grammatikai szerkezetek közül a gyermek számára a legbonyolultabb a *fél-tételes mód*, ezt még a hároméves kora körül is gyakran jelen vagy múlt idejű igével helyettesíti: *úgy eszem csokit* 'úgy ennék csokit' (Sipos Lajos szerk., 2000. 175.).

„A robbanásszerű fejlődési szakasz idején sok minden történik. A gyermekek mondatai nemcsak hosszabbak lesznek, hanem bonyolultabbak is, a hozzájuk tartozó fák egyre többfelé ágaznak el, mert a gyerekek már összetevőket ágyaznak be egymásba. Míg korábban olyanokat mondtak, hogy *adj kutyának papírt* (háromfelé ágazó igés kifejezés) és *nagy kutya* (kétfelé ágazó főneves kifejezés), most már azt mondják, *adj nagy kutyának papírt*, melyben a kétfelé ágazó főneves kifejezés a háromfelé ágazó kifejezés középső ágában szerepel. A harmadik életévre a gyerekek más sokkal gyakrabban használják ezeket a nyelvtani viszonyjelölőket, az esetek legalább kilencven százalékában. Kifejlődik a mondatok teljes skálája — kérdő mondatok, vonatkozó mellékmondatok, összehasonlító szerkezetek, tagadó mondatok, kötőszavas mondatok, kiegészítőkkal bővített mondatok és szenvedő szerkezetek... A gyerekek ritkán keverik össze a szórendet, és hároméves ko-

rukra a legtöbb funkciószt és végződést is megbízhatóan használják. Bár bántja a fülünket, ha olyanokat hallunk, hogy *kanált, lók, hova bement a Zapa?, kinyitok a ajtót*, az ilyen hibák a lehetséges esetek csupán 0,1-0,8 %-ában fordulnak elő, az esetek több mint kilencben százalékában a gyermek nyelvtanilag helyesen fogalmaz. A három éves gyermek nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is nyelvtanilag helyesen beszél. Az elkövetett hibák szinte sohasem véletlenszerű tévesztések. Gyakran olyan szépen követik a nyelvtan logikáját, hogy a rejtély nem az, hogy a gyermekek miért hibáznak, hanem inkább az, hogy a hibák miért hangzanak hibának a felnőttek számára... Aranyos példa a gyermeki nyelvi logikára az, amit a pszichológus Melissa Bowerman fedezett fel:

„Majd jön a tigris, és megeszi Dávidot, és akkor Dávid meg lesz halasztva, és akkor nem lesz többé kistestvérem.”

„Azt akarom, hogy tevegeltess be a válladon a szobámba.”

Magyar gyerekektől ilyeneket hallhatunk:

„A kukac ugrált. Meghalattam”.

Ez a cipő már megrégidett.

Ezek a példák a műveltető szabályt mutatják be. A szabály egy tárgyatlan igei jelentésből indul ki, „valamit csinálni”, és ezt a jelentést tárgyas jelentéssé alakítja át, „okozni, hogy valaki csináljon valamit.”

„A labda pattant. Lepattintotta a labdát.”

A műveltető szabály bizonyos igék esetében alkalmazható, bizonyos esetekben nem, és a gyermekek néha túlságosan lelkesen alkalmazzák azt. Ám még egyetlen nyelvész számára sem könnyű megállapítani, hogy a labda miért pattogtatható, a ló miért futtatható, ám a testvér csak meghalhat, nem lehet

meghalasztani, és a kislány vihoghat, de nem vihogtatható... A gyerekek és a felnőttek egyaránt egy kicsit túlfeszítik a nyelvet, hogy kifejezhessék a műveltető értelmet, a felnőttek talán egy kicsit kényesebbek arra, hogy ezt mikor tehetik meg, és mikor nem (Pinker, Steven, 2006. 271-275.).

A hároméves gyermek nyelvzseni — mestere szinte minden lehetséges nyelvi szerkezetnek, messze többször tartja be a szabályokat, mint ahányszor megsérti őket, tiszteletben tartja a nyelvi univerzálét, ésszerű. Felnőtt módon követi el hibáit, és sok lehetséges, csábító hibát elkerül. Hogyan képes erre? — kérdi Pinker, Steven (2006. 275.). „Nem egyszerűen általános intelligenciájuk alapján képesek erre a nyelvi teljesítményre. Az sem lehetséges, hogy egyszerűen csak utánozzák azt, amit hallanak, mert különben nem mondanának olyanokat, hogy *hős* meg *meghalattam*. Ésszerű azt feltételezni, hogy a gyermek agyába már születésekor be van huzalozva a nyelvtan alapvető szerveződése... Egy kicsit olyanok a gyerekek, mint a régészek, amikor a Rosetta-követ vizsgálják, két szöveget is tanulmányozhatnak, egyet egy ismeretlen nyelven, és ennek fordítását is egy ismert nyelven. A gyermek esetében az ismeretlen nyelv az angol (vagy magyar), az ismert nyelv pedig a *mentális nyelv*. A *nyelvelsajátítást* illetően érdekesek a következtetések, ha pontosan, pillanatról pillanatra nyomon tudnánk követni, mi is történik a gyermek elméjében, ahogyan a különböző mondatokkal találkozik, és megpróbálja kivonni belőlük a megfelelő szabályokat. Közélebről megvizsgálva, a szabályok megtanulása sokkal keményebb dió, mint azt távolról szemlélve gondolnánk... A gyermeknek nyelvtani kategóriákban kell megfogalmaznia a szabályokat, főnevekben, igékben és segédigékben, s nem

tényleges szavakban... Hogyan rendeli a gyermek a szavakat nyelvtani kategóriákhoz? Világos, hogy jelentésük is segít. *Minden nyelvben a tárgyakra és személyekre vonatkozó szavak főnevek, a cselekvésekre és állapotváltozásokra vonatkozók igék.* Hasonlóképpen, *az irányokra és a helyekre vonatkozó szavak előljárók (vagy névutók), és a minőségeket jelölő szavak rendszert melléknevek.* Emlékezhetünk, hogy a gyermek első szavai tárgyakra, cselekvésekre, minőségekre, irányokra és helyekre vonatkoznak! Ez nagyon kényelmes dolog. Ha a gyermekek észreveszik, hogy a tárgyakra vonatkozó szavak főnevek, a cselekvésekre vonatkozók igék, és így tovább, akkor már van valamilyen támpontjuk a szabálytanulás folyamatában (Pinker, Steven, 2006. 282-283.).

Az anyanyelv alapfokú kialakulását a hároméves kor körül bekövetkező fontos minőségi és mennyiségi változások segítik elő: a hanghelyettesítések (a *j* mássalhangzó helyett az *l*, *sz* és *s* helyett az *sz* ejtése) megszűnőben vannak. A gyermekek képessé válnak az általánosan későbbben elsajátított magánhangzók — az *ö*, *ő*, *ü*, *ű* — képzésére. A mássalhangzók közül a legutolsó rendszerint az *r*. A szavak hangsúlya is az első szótagra kerül. Jellemző az ún. verbális mámor, ami az igék (verbum) mennyiségének és használati gyakoriságának ugrászerű megnövekedését jelenti. Az e korúak 40,7 %-ban főnevet, 39,4 %-ban igét és 19,9 %-ban egyéb szófajú szót használnak. A gyermeknyelvi mondatok dallama megfelel a felnőtt nyelv jellegzetességének.

Hároméves korra az anyanyelv alapfokon kialakult: a gyermek birtokba vette a nyelvet és képessé vált a hangzó változat használatára: beszél és a hozzá intézett közléseket megérti. Ezzel a gyermeknyelv egyik fontos szakasza lezárult.

Három- és öt éves kor között már megszűnőben vannak a hanghelyettesítések, a korábbi szótorzítások már ritkán fordulnak elő, az analógiás hibák azonban még előfordulnak. Az újonnan elsajátított formák ugyanis előidéznek tévesztéseket, tovább olyanokat is, amelyek a jelentések keveredéséből adódnak: *ez még szépebb* 'ez még szebb'. A toldalékrendszer csaknem teljes, bár az egyes toldalékok használati gyakorisága nagyon különböző: egyike a leggyakoribbaknak a *-ka, -ke* kicsinyítő képző: *anyucika, macika* stb. Gyakorivá válnak az összetett mondatok.

Az anyanyelv egyre nagyobb mértékű birtokbavételével párhuzamosan válnak mind gyakoribbá a nyelvhasználati, *stilisztikai tévedések*: *Anyá, mikor ballagunk át az óvodába?* A hatodik életévhez közeledve mind az anyanyelvi beszédhangrendszer, mind a szófaji kategóriák és használatuk, valamint a grammatikai és szintaktikai formák, szerkezetek megszilárdulnak a gyermek nyelvében. Már több mondatból álló közlésekre is képesek, élményeiket *szövegszerűen* tudják megformálni, elmondani. Hat éves korára a gyermek nehézség nélkül tagolja a mondatot szavakra, a szavakat szótagokra, a gyermek anyanyelve olyan fejlődési szintre jutott, amely már lehetővé teszi számára az *olvasás és írás megtanulását* (Sipos Lajos szerk., 2000. 175.).

„Miért nem születnek beszélő csecsemők” — teszi fel a kérdést Pinker, Steven (2006. 287-293.). A csecsemőknek először saját magukat kell meghallgatniuk, hogy megtanulják hangképző szerveik mozgatását, és az idősebbeket kell figyelniük, hogy megtanulják tőlük a beszédhangokat, a szavakat és a kifejezések sorrendjét. Bizonyos dolgok megtanulása másoktól függ, ezért a tanulási folyamat adott lépésekben megy

végbe: először a beszédhangok, azután a szavak, majd a mondatok... Miért tart a folyamat három évig? A bonyolult gépek összeállításához időre van szükség, és az újszülöttek már akkor kikerülnek az anyaméhből, amikor az agyuk még nem fejlődött ki teljesen. Az ember végül is egy nevetségesen nagy fejet hordó állat, és a nők medencéje, amelyen keresztül ki kell jönnie az újszülöttnak, akkora, amekkora. Ha az emberi lények életciklusuk arányában addig maradnának az anyaméhben, amennyit más főemlősökhöz viszonyítva elvárhatnánk, akkor tizennyolc hónapos korukban születnének meg. Ez pontosan az a kor, amikor a kisgyermek elkezdik összerakni a szavakat. Bizonyos értelemben tehát a gyermekek *valóban* úgy születnek, hogy tudnak beszélni! A csecsemők agya születésük után jelentősen változik. Gyakorlatilag az összes idegsejt kialakul, és a megfelelő helyre vándorol már a születés előtt. Ám a fej mérete, az agy súlya és az agykéreg (a szürkeállomány) sűrűsége, ahol a mentális komputációt elősegítő szinapszisok (kapcsolódások) találhatók, folyamatosan és gyorsan növekszik a születést követő években is. A hosszú távú kapcsolatok (fehérállomány) csak a kilencedik életévre alakulnak ki teljesen, és sebességgyorsító mielinsszigetelésük az egész gyermekkor ideje alatt folyamatosan fejlődik. A szinapszisok is folyamatosan fejlődnek, számuk kilenc hónapos és kétéves kor között a legnagyobb (az agyterülettől függően), amikor is a gyermekeknek ötven százalékkal több szinapszisa van, mint a felnőtteknek! Az anyagcsere-tevékenység az agyban kilenc-tíz hónapos korra éri el csúcspontját. Az agy végső kialakulásában nemcsak új idegi anyag hozzáadása játszik szerepet, hanem az idegi anyag eltűnése is. Sok-sok idegsejt már a méhben belül elhal, és az

elhalás tovább folytatódik az első két életév alatt, egészen a hetedik életévig, amikor is kiegyenlítődik. Kétéves kortól kezdődően szinapszisok is elhalnak a teljes gyermekkor ideje alatt, egészen a serdülőkorig, amikor az agy anyagcseréje visszaesik a felnőtt szintjére. A nyelvfejlődés tehát valószínűleg az érési folyamat időrendjének megfelelően megy végbe, mint a fogak kifejlődése... *A nyelv nagyjából olyan ütemben fejlődik ki, amilyen gyorsan csak a fejlődő agy megengedi...*

Összefoglalva, a normális nyelvelsajátítás hatéves korig garantált, azután egyre inkább csökken az esélye egészen a pubertáskorig, ami után már csak nagyon ritka.”

„Miért van az, hogy a tanulási képesség bizonyos idő után csökken, majd eltűnik? Miért dobunk ki az ablakon egy ilyen hasznos képességet? — kérdi Pinker, Steven (2006. 293.).

A kérdés nem az, hogy „miért tűnik el a tanulási képesség”, hanem inkább az, hogy „mikor van szükség a tanulási képességre”. A válasz: „amilyen korán csak lehetséges”, hogy olyan hosszan lehessen élvezni a nyelv által biztosított előnyöket, amilyen hosszan csak lehetséges. Egy nyelv megtanulása — ellentétben annak *használatával* — egyszeri képességként is teljes mértékben hasznos lehet! Ha már megtanultuk a környezetből a helyi nyelv részleteit, minden további tanulási képesség (eltekintve a szavak tanulásától) feleslegessé válik. Olyan ez, mintha kölcsönkérnénk egy floppy lemezt, hogy új számítógépünkre telepítsük a szükséges programokat... ha már készen vagyunk, a floppyra nincs többé szükség, le kell szerelni... Még ha van is valami haszna a megmaradó tanulási képességnek a felnőttkori idegen nyelv tanulásában, a nyelvelsajátítás kritikus periódusa az élet nagyobb tényeire vezethető vissza, a korral járó egyre nagyobb

sebezhetőségre, gyengeségre, melyet a biológusok „öregedésnek” neveznek... A szelekció az organizmus minden pontján kifejti hatását... Bizonyos anyagok erősek és könnyűek, ám hamar elhasználódnak, míg mások nehezebbek, de tartósabbak. Bizonyos kémiai folyamatok kiváló termékeket hoznak létre, ám különböző szennyeződésekert hagyhatnak maguk után a testben...”

„A nyelvten megtanulásának képességét a kutató a géneknek tulajdonítja.” Ez az 1992-es szalagcím az Associated Press által kiadott híryanagban volt olvasható. „Jobb nyelvten a genetika segítségével.” A kutatók elképesztő bejelentést tettek a minap az American Association for the Advancement of Science ülésén... a génbiológusok azonosították a nyelvten génjét... De ha létezik a nyelvi ösztön, akkor annak valahol az agyban kell lakoznia, és az őket felépítő géneknek valahogyan fel kellett készíteniük szerepükre azokat az agyi áramköröket — fogalmazza meg Pinker, Steven (2006. 298.). „Próbáljunk hát a nyelvteni gén közelébe férközni... Még 1861-ben egy francia orvos, Paul Broca arra a következtetésre jutott, hogy „a tagolt nyelv képessége” a bal agyféltekében rejlik. Azóta beigazolódott, hogy a test és a perceptuális tér jobb oldalát az agy bal féltekéje vezérli és megfordítva. A kapcsolatot jól megfogalmazza a 137. zsoltár: Jeruzsálem, ha elfeledkezem rólad, száradjon el a jobbom.

Nyelvem tapadjon ínyemhez, ha nem emlékezem meg rólad (Zsoltárok 137, 5-6. Dr. Gál Ferenc fordítása).

Az egészséges emberek pontosabban ismernek fel szavakat, amikor azokat a vizuális mező jobb oldalán villantják fel, mint amikor a bal oldalon. A bal agyféltekét a beszédszerű hangok, szószerű formák, a száj mozgásai és az absztrakt

nyelv foglalják le... Az *emberi nyelv* valószínűleg azért koncentrálódott a *bal agyféltekében*, mert időben az is koordinációt igényel, a környezeti térben azonban nem: a szavak sorrendben jelennek meg egymás után, de téri irányultságuk nincsen. Természetesen a nyelv nem használja fel a teljes bal agyféltekét, csupán az ún. Sylvius-árok két oldala van hatással a nyelvi képességekre. Az agykéreg ezen részét, a *Sylvius-árok körüli (perisylvian) régiót* tekinthetjük a nyelvi szervnek. Soha nem fogjuk megérteni a nyelvi szerveket és a grammatikai géneket, ha csak egy postabélyeg méretű agyterületet vizsgálunk. *A mentális folyamatok mögött meghúzódó számításiok a kérget alkotó bonyolult hálózatok huzalozásán alapulnak, és ezek a hálózatok milliányi idegsejtet tartalmaznak, melyek mindegyike ezer és ezer kapcsolaton keresztül ezredmásodpercek alatt kommunikál más idegsejtekkel.* Az idegsejteket irányító, összekapcsoló és fenntartó molekulák a fehérjék. A fehérjéket a gének határozzák meg, a gén pedig bázisok sorozata a DNS-láncban, mely a kromoszómákon található. Egyetlen gén nagyon ritkán határozza meg az organizmus valamely pontosan azonosítható részét. Az agy huzalozására különösen jellemző, hogy nagyon összetett viszonyban áll a génekkel, melyek kialakítják a kapcsolatokat. Egy felszíni molekula nem egyetlen áramkör kialakításában vesz részt, hanem nagyon sok áramkör behuzalozásában... És minden egyetlen sejttel kezdődik, a megtermékenyített petesejttel. Ez minden kromoszómából két másolatot tartalmaz, az egyiket az anyától, a másikat az apától.

Mindegyik szülői kromoszóma eredetileg a szülők ivarmirigyeiben állt össze, véletlenszerű alapon összeillesztve a nagyszülők kromoszómáinak részeit... A nyelvtani gének olyan

DNS-szakaszok, melyek bizonyos időpontokban és helyeken a fehérjéket kódolják, vagy a fehérjék átírását váltják ki az agyban, vagy idegsejteket ragasztanak be azokba a hálózatokba, amelyek, együtt a szinopszisok tanulás alatti beállítással, valamilyen grammatikai probléma kiszámolásához (például a megfelelő végződés kiválasztásához) szükségesek. Bizonyosak vagyunk abban, hogy van valami a spermiumban és a petesejtben, mely hatással van az egyesülésből megszülető gyermek nyelvi képességeire... És ki tudja, a gének milyen megismételhetetlen ötvözete hozza létre a nyelvi zseniket? (Pinker, Steven, 2006. 296-328.)

Beke György szerint (1997. 127.) „minden gyermek nyelvtudása a családban dől el” ... Talán csak a nyelv muzsikáját érzi meg igazán a gyermek, a szavak értelme előtt a szavak zenéjét, a hangok összecsendülését..., nyelvet tanul, az anyanyelvét..., amely elszakíthatatlan érzelmi szálakat sző gyermek és szülő közé, olyan önfeledt öröm, ami az egyik legnagyobb kincset, az anyanyelvet adja tovább a következő nemzedéknek... Anyanyelvünk ízei-színei nélkül nem érzékelhetjük más nyelvek hangulatát, árnyalatait, szépségeit sem”.

Kosztolányi Dezső megfigyeléseiből: „Ez a korszak — az első hét év —, az, amikor a gyermek szemlélődik, érzékei útján egy életre való benyomást gyűjt, játékos boldogsággal árnyalja az ítéleteit. Kapjunk ki egy szót a sok közül, például ezt: gyenge. Aki anyanyelve teljes birtokában nő fel, az ezt a tulajdonságot összefogó, tág megkülönböztetést csakhamar szegényesnek érzi, s kis festéktálcájáról minden esetben új színt keres. Az erőtlen karó gyenge, a tavaszi levél azonban zsenge, a könnyű ruhácska vagy a szellő lenge, a tengő fa

csenevész, a düledező régi ház rozoga, az üveg pohár törékeny, a beteges gyermek vézna, vagy satnya, vagy mazna, a tévedő ember gyarló, az erélytelen táplálék silány vagy hitvány, vagy gyatra stb. — idézi Beke György (1997. 127.).

Az ember boldogulásának, a társadalomban való helytállásának nyelvi-anyanyelvi feltételei vannak. E szempontból alapvető fontosságú, hogyan indul életünk: kapunk-e elegendő támogatást, ösztönző példát, kellő tanítást anyanyelvünk elsajátítása során, tehát az elsődleges nyelvi szocializáció idején, az *iskoláskor előtt*. Ha nyelvileg ingergazdag környezetben nő fel a gyermek, akkor nyelvi és mentális fejlődése akadálytalan lehet. Ellenkező esetben a nyelvi előkészítetlenség miatt iskolai kudarcok, illetőleg gyengébb iskolai teljesítmények várhatók. A hátrányos helyzet azt jelenti, hogy az adott helyzetben nem állnak az egyén rendelkezésére a nyelvhasználati eszközök (szavak, szabályok, stílusok) azon a fokon, amely a sikeres, hatékony, nyelvi kommunikációt biztosíthatják (Sipos Lajos szerk., 2000. 165.).

A gyermek első hét éve — a család felelőssége. A gyermekért, annak jövőjéért, gondolataiért, érzéseit, nyelvét. Hányan hagyatkoznak az iskolára, az majd megtanítja a gyermeküket szépen, ízesen, színesen, kifejező erővel beszélni. Mások úgy vélik: hiszen az anyanyelvet nem is kell tanulni, úgyis bemászik az ember fülébe. „Mert mesebeszéd, hogy az anyanyelv megtanulása könnyű. Nehéz, a legnehezebb.” Ezt megint a nyelvművelőnek is kiváló Kosztolányi Dezső írta még 1905-ben. S ugyancsak ő fejt ki, hogy „tökéletesen ismert anyanyelvünk alapján” tanulhatunk meg biztosan más nyelveken. Kosztolányi pedig úgy tudott angolul például, hogy Shakespeare-t fordított kongeniálisan! „Vajon nem éppen a más

nyelvek, elsősorban a számunkra, erdélyi magyarok számára döntő fontosságú, egzisztenciális értékű román nyelv jó ismeretétől fosztja-e meg gyermekét az, aki elhanyagolja, vagy elfelejti a család körében magyar anyanyelvére tökéletes teljességgel megtanítani?” (Beke György, 1997. 127.)

Ha a gyermek anyanyelv-elsajátításában bármikor zavar keletkezik, egyes hibák, tévedések állandósulnak, a gyermek figyelmetlennek tűnik, nem jól érti a hozzá intézett közléseket, akkor haladéktalanul szakemberhez kell fordulni, elsősorban logopédushoz! Ha a beszédprodukció és a beszédmegértés nem az életkornak megfelelő szintű, akkor nemcsak az írott nyelv elsajátítása fog zavart szenvedni, hanem az egész tanulási folyamat.

A hét-tizennégy éves gyermek nyelvtudása és nyelvhasználati fokozatosan és egyre jobban megközelíti a felnőttét, ebben a tudatosságnak — az anyanyelvoktatásnak — is fontos szerepe van. Az életkor szerinti nyelvhasználati különbségek valamennyi szinten jelentkeznek. Az ifjúsági nyelvhasználat, a diáknyelv is eltér egy kicsit a felnőttekétől, ezt a nyelvet az argó, a szleng szavak, kifejezések, az újszerű szóhasználat, az eredeti szóalkotások és a nyers, szókimondó, néha a durvaságot súroló, a trágárságot sem nélkülöző stílus jellemzi. Mindez azzal függ össze, hogy a fiatalság hajlik a megszokottal való szembenállásra, az egyediségre, az eredetiségre törekszik a nyelvhasználatban is, nemcsak a viselkedésben általában. S erre azért is van több lehetősége, mert a fiatalság ma jóval önállóbb, mint korábban volt.

A nyelvi szocializáció folyamata — a nyelvi, nyelvhasználati ismeretek átadása — társadalmi viselkedést, személyiséget, világképet formáló tényező is. Az út a nyelvhez tehát

egyben út a világhoz, elválaszthatatlan része annak a fejlődési folyamatnak, amelynek során a gyermek képessé válik társadalmi környezete nyelvi és viselkedési szabályainak megértésére, értelmezésére.

Milyen fajta beszédmódra ösztönöz a környezet, mire készíti fel a gyermeket, milyen beszédhelyzetekben, szövegtípusokban szerez jártasságot a leendő iskolás, milyen forrásokból merítheti nyelvi és nem nyelvi ismereteit, hiszen az iskolai ismeretátadásnak a nyelv az elsődleges eszköze? Mit tehet az iskola a nyelvi, nyelvhasználati eredetű nehézségek feloldására? A hidakat kétfelől kell kiépíteni, a család és az iskolai nyelvhasználat oldaláról egyaránt. Összekötni az ismertet az ismeretlennel, hidat verni a köznapi és a tudományos nyelvhasználati és megismerési módok közé, hogy az „átjárás” egyikből a másikba természetes, magától értetődő tevékenység legyen.

Ma már a nyelvészeti kutatások nyomán anyanyelvoktatásunk számára nélkülözhetetlen a kognitív nyelvészet, a nyelv és a megismerés, a gondolkodás összefüggéseit tanulmányozó tudomány. A tudományos kutatásban a nyelv és a gondolkodás kapcsolatában egyszerű a válasz: a nyelv a gondolat kifejezőeszköze, de ma már az is lényeges, hogy a gondolat létrehozásának is eszköze. A szavakba öntés formálja véglegessé, tehát alakítja és tökéletesíti a gondolatot. A gondolkodás a szavak jelentésében csak többé-kevésbé pontosan képezi le a valóságot, egy hasonlat szerint csak úgy, ahogy a térkép az ábrázolt területet.

Anyanyelvoktatásunkban a modern nyelvészet problémakereső, elméleti modellépítő, cselekvési, kutatási módszereinek pedagógiai alkalmazása honosodott meg, anyanyelvi ké-

pességfejlesztés folyik. Ez a tananyag figyelembe veszi a gyermek nyelvi képességeit, épít rá. Ma már megalapozott az a megállapítás, hogy mire a gyermek iskolaköteles kort ér el, kreatív módon már felépítette grammatikáját, és azt kreatív módon használja. Éppen hétéves korában „tűnik el” a gyermeki egocentrikus, önmagának szóló beszéd hangos összetevője. Az egocentrikus beszéd, a belső beszéd az észbeli tájékozódásnak, a gondolkodásnak céljait szolgálja. Ez a beszéd kb. hétéves korban látszólag elhal, valójában a hangos oldala szűnik meg, sziktaktikai és szemantikai felépítése, rendszere belsővé válik, kialakul a belső beszéd rendszere (Vigotszkij, 1967. 205-325). Ha a gyermek már rendelkezik e grammatikával és használatának képességeivel (amely hét-nyolcéves korában az egocentrikus beszéd beépülésével hatékonyabb lesz), akkor miért építsünk fel számára egy olyan „nyelvtant”, amely nem más, mint kategóriakészlet és névlista? — kérdi Bánréti Zoltán (1999. 105-108 és 1976. 53-73). Ha az iskola már beszéli anyanyelvét, akkor ezt az implicit nyelvtudást kell modellálni, azt a tudását és képességét, hogy birtoкол és alkalmaz egy rendszert (a grammatikát), amely nem korlátozott számú megnyilatkozások alkotásához, illetőleg megértéséhez szükséges nyelvi műveletek sorozatát tartalmazza, akkor ez a rendszer kreatív jellegű mondatokat, mondatláncokat, szöveget képes alkotni. A közös bázis a nyelvvel való cselekvés. A tanulóknál szunnyadó anyanyelvi ismereteket gyakorlatok, feladatok, alkalmazás, átalakítás, munkafüzet segítségével művelleti szintre emelhetjük, anyanyelvi, nyelvi tudássá interiorizálhatjuk.

A személyiség és a nyelv kapcsolatát a pszicholingvisztika tanulmányozza, a beszédteljesítmény és a beszédértés folya-

matát kutatja, így hathatósan segítheti anyanyelvoktatásunkat. Ugyanígy a szociolingvisztika is, amelynek a feladata azoknak a hatásoknak és következményeknek a kutatása, amelyek a nyelvhasználati szokások és a társadalmi rétegzettség, illetve az egyén társadalmi helyzete között fennállnak.

Minden nyelv nyelvváltozatok formájában él. A társadalmi, területi adottságokból származó nyelvjárásokat egyesek őrizni való értéknek, mások meghaladni való régiségnek tekintik. A nyelvjárásokba születetteknek a nyelvjárás az anyanyelve, s ha ezt erőszakos iskolai elfojtás vagy negatív társadalmi megítélés sújtja, akkor ez nemcsak nyelvünknek egy gazdag és a többi rétegnyelvvvel egyenlő rangú változatát csorbítja, hanem súlyosan sérti a beszélő személyiségét is, emberi jogait is, esetleg egész későbbi életére kiható nyelvi gátlásokat alakít(hat) ki benne. Anyanyelvoktatásunk számára minden nyelvjárás értékes, mert anyanyelvként tökéletesen betölti szerepét az emberi érintkezés többféle helyzetében, és szép is, mert minden nyelvjárásban bőven vannak olyan eszközök, amelyek egyéni, expresszív módon fejezik ki az emberi érzelmeket. Ugyanez érvényes a többi nyelvváltozatra is, a csoport- és a rétegnyelvre is, az élet változatos követelményeihez alkalmazkodó szólásmódokra, mert mindegyiknek van kommunikációs szerepe, ehhez igazodó normája, mindegyikkel lehet a nyelv iránti felelősséggel szólni. Éppen olyan hiba tudományos szaknyelvi változatban társalogni az azt nem értő családi körben, mint szleng, tolvajnyelvi változatban felszólalni a parlamentben, vagy ballagási búcsúbeszédet tartani (J. András Katalin, 1998. 108-110.). A szükséglet hozta létre azt az egységes nyelvhasználati módot,

az iskolázásnak, a közéletnek a beszédmódját, amelyet általában *sztenderd nyelvváltozat*nak nevezünk.

A tudományos szemlélet ellenében az emberek egy része mégis szívesen beszél presztízsnyelvről — úrias, affektált, parasztos stb. nyelvről, s még kirívóbb, ahogyan a határokon kívül élők nyelvét „barbár” jelzővel illetik. A nyelvhasználat függ a beszélő társadalmi helyzetétől, belső és külső tényezőktől: életkor, nem, lakóhely, foglalkozás, iskolázottság, és nem utolsóként sorolhatjuk ide az adott társadalom értékrendjét is.

E sokféle tényező hatására mindenkiben kialakul(hat) egy nyelvi beállítottság, viselkedési mód, amely ismeret, tudás, értékelő, érzelmi mozzanatok és akarati tényezők révén együttesen vezérli az egyént nyelvi magatartásában: igényes, jóindulatú, érdeklődő, közömbös stb.

Mindezek a kérdések annak a folyamatnak a szempontjából fontosak, amelynek során a gyereket beszélni tanítjuk, viselkedési formákat, mintákat sajátíttatunk el vele, tapasztalatokat a körülötte levő tárgyi és emberi környezetről stb. Ha a szülők felkészítik a kisgyereket az iskolában szokásos kommunikációs magatartásra, a családi nyelvváltozattól eltérő nyelvi formákra (köszönés, a felnőttek megszólítása, a magyar beszédben a magázó forma, igényesebb témák megkövetelte szókincs stb.), akkor ezzel megkönnyítik a gyermek számára az iskolai éveket is. Jótékony hatása van annak is, ha a családi felnőtt beszélgetésekbe is bevonják a szülők a kisgyereket hallgatóként vagy résztvevőként. Így tanulhatja meg az egyik legfontosabb kommunikációs képességet: az egyik nyelvváltozathoz a másikba váltás módját. (Kidolgozott jelrendszer, kód, korlátozott kód — Bernstein. l. Réger Zita:

Utak a nyelvhez — nyelvi szocializáció — nyelvi látvány. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1990.)

Az iskolába lépő gyermeknek, aki otthon csak a korlátozott kódot ismerte meg, nem járt óvodába, az új, iskolai környezet megszokásán, a tanulás erőfeszítésén kívül a köznyelvre váltást, illetve ennek a szavait, mondat- és szövegalakotási módját is meg kell tanulnia, a pedagógusoknak kell megtanítaniuk. Mindez anyanyelvoktatásunk céljait, feladatait is nagy mértékben alakíthatja, befolyásolja.

Még nehezebb, ha az iskolakezdéssel együtt járó nyelvi váltásnak nem egy nyelven belül, hanem két különböző nyelv (államnyelv, anyanyelv) között kell végbemennie. Ez a helyzet jellemző Erdélyre, hiszen még a tömbben élő gyermekek számára is dilemma az otthoni anyanyelv és az államnyelv közötti eltérés. Hát még a nyelvileg vegyes családokban felnövő gyerek számára. Az iskolában anyanyelvünk köznyelvi és irodalmi változatát oktatjuk, így egyrészt a hátrányos helyzetű tanulók szülei miatt kerülnek/kerültek ilyen helyzetbe, akik valamilyen ok miatt nem voltak képesek gyermekeiknek a megfelelő testi és mentális alapokat megadni, másrészt a hátrányos helyzetű tanulók felnőve, újratermelik saját maguk helyzetét — gyermekeik számára. Pl. az egyes vegetáló, analfabéta, alulképzett, általános iskolával sem rendelkező emberek.

A kisebbségi oktatás olyan társadalmilag időszerű és politikailag ellentmondásos téma, amely nálunk, Erdélyben is, és most már Moldvában is, a csángók anyanyelvi oktatásában is sürgető fontossággal bír... Gondoljunk csak Kós Károly *Kiáltó Szó*-jára 1920-ból, vagy a nemrég a pápai kihallgatáson felmerült magyar nyelvű misézés kérésére, s azt hiszem, a mai

helyzetre is jellemző Márton Áron püspökünk figyelmeztetése: „Az iskola, ha nem templom, akkor barlang!” Az iskola, ahol nem szent a tudomány, az anyanyelv, ahol nem a parancsolatok szellemében tanítanak, ott ma is barlang van, s a barlangban újabb boszorkánykonyhán készülnek azok a leves-rendeletek, főzelék-tankönyvek, felcicomázott torta-tantervek, amelyek csak arra jók, hogy az anyanyelv iránti étvágyat, tanulási vágyam elvegyék. Márton Áron püspök urunk mindenkor a magyar iskolák, a magyar nevelésügy vezető egyénisége volt. Kolozsvári plébános korában — György Lajossal együtt — *pedagógiai lapot* szerkesztett, az *Erdélyi Iskolá-t*. Ennek beköszöntő cikke 1933-ban így jelölte ki az iskolák helyét a kisebbségi, erdélyi magyar életben: „Erdélyben a népművelés, a társadalmi munka, népünk minden irányú nevelése és felvilágosítása az iskola földadata. Ezt akkor teljesítheti, ha kereteit kiszélesíti, munkaterületét a társadalom egészét tekinti s a meglevő sok nemes törekvést elmélyítve, rendszerrel, egységes irányítással, népi közösségünk javára szolgáló egymozdulatú magyar cselekvéssé fogja.”

Ugyanez a nemzetféltés íratta meg Márton Áron püspök pásztorlevelét 1948. szeptember 15-én, a romániai felekezeti iskolák teljes mérvű államosítása után, az új iskolakezdés napján. Tiltakozása a harc folytonosságát jelzi és erőforrás a mai erdélyi magyarok számára az iskoláink visszaszerzéséért indult nehéz küzdelemben: Nem vehetik rossz néven azt sem, ha iskoláink visszaszerzése érdekében a törvényes lehetőségeket és eszközöket felhasználjuk. Az Egyház isteni Alapítójától, Jézus Krisztustól kapta a jogot és parancsot, hogy híveit a gyermekkortól kezdve valláserkölcsi szellemben nevelje, természetfeletti rendeltetésüknek megfelelően. Egy-

házmegyénk alapításától kezdve, tehát kilencszáz esztendőn keresztül, megszakítás nélkül tartott fenn iskolákat, amelyekben a nép fiait nevelte. A hívek az iskolákat mindig saját iskoláiknak tekintették, amit megmutattak nemcsak azzal, hogy azokat súlyos áldozatok árán fönntartották és minden beavatkozással szemben bátran védelmezték, hanem azzal is, hogy ahol alkalmuk volt a semleges és hitvallásos iskola között választani, előszeretettel választották a katolikus iskolát a legutóbbi években is. A hitvallásos iskolák az állam szempontjából is hasznos munkát végeztek, s népünk művelődését, vallásos és erkölcsi nevelését szolgálták. Nem mondhatunk le a reményről, hogy a katolikus iskolák népnevelő munkájának értékét és hasznosságát a kormányzat is fel fogja ismerni, és az Egyházat visszahelyezi jogaiba”. Idézi Beke György (1993. 92.)

Csupán érintettem néhány olyan problémát, amely kihatással van anyanyelvoktatásunkra, arra, hogy egész életünket hogyan alakítja, módosítja a felnőtt környezet, a szülők, a nagyszülők, a család anyanyelvfejlesztő szerepe, illetve a társadalom hozzáállása. Különösen fontos az anyanyelvoktatás minden nemzetiség számára, hogy a szülők és a gyerek szabad választására bizzák az oktatási nyelv megválasztását, s a kétnyelvű családokban is kerüljön előtérbe a hozzáadó kétnyelvűség. A társadalom, a nyelv, a személyiség és a nyelv kapcsolatát kutató tudományágaknak, az oktatásban minden pedagógusnak a gyerekek érdekében is az a feladatuk, hogy e téren is feltárják a konkrét helyzetet, sikeres módszereket dolgozzanak ki e hátrányok megszüntetésére, csökkentésére.

A magyar nyelvstratégiáról szólva Balázs Géza (1999. 57-70) hangsúlyozza: az anyanyelv alapvető fontosságú az ember

életében, mert elemi, elsődleges (ezt a szó is tükrözi: anyanyelv), alapvető megismerő, világszemléletet határoz meg, a közvetlen környezetben irányító szerepe van, alkotó továbbfejlesztésre, a személyiség nyelvi önkiterjedésére csak az anyanyelven beszélő képes.

Fő irányok: a kommunikációs nevelés, felolvasás, mesélés, beszélgetés-beszéltetés, a meghallgatás, a szavalás (memoratív), az olvasás, az írás, az éneklés, a helyesírás, internet a programok tárolására, az idegen szavakkal, a nemzetközi kifejezésekkel szembeni érzékenység, a határon túli magyarság és a kétnyelvűség, az anyanyelvi nevelés, mert az „egy tankönyvű” világból átléptünk a „sok tankönyvű” világba, minden szinten fontos a kommunikációs oktatás, s minden iskolatípusban az „anyanyelvérzék” fejlesztése, mert az anyanyelvi nevelés a holnap nyelvművelése (Szépe György), „nyelvökológia” (Balázs Géza).

A modern nyelvészet alkalmazásának pedagógiai előnyeit taglalva, Bánréti Zoltán (1999. 109) javasolja, hogy a tananyag három fő komponensből állhatna: 1) A nyelvelméleti komponens a tanulók nyelvi tudatát, az emberi nyelvre vonatkozó megismerő- és gondolkodó-képességét hivatott fejleszteni az emberi nyelv szerkezetének, kommunikációs alkalmazásának, történeti változásainak bemutatásával. 2) A grammatika feladata lenne, hogy módszereinek, eljárásainak felfedeztetésével szinte nyelvtanítói kreatív képességeket fejlesszük ki a gyermekekben. Így ha elsajátították a nyelvi jelenségek egy adott körére vonatkozó lehetséges leírási, modellálási eljárások technikáit, akkor alkotóan tudják majd alkalmazni más nyelvi szerkezetekre is. 3) A kommunikációs tréningek feladata, hogy a tanulók nyelvi-kommunikációs

képességeit közvetlenül, gyakorlatsorozatokkal érhetjük el. A tananyagnak a fontosabb kommunikációs események típusait (beszéd, társalgás, javaslat, kérés, parancs, írás, levél, dolgozat stb.), a közlési események összetevőinek típusait (ki, kinek, miről, mikor, miért stb.) és a közlési funkciók típusait (kifejező, irányító, költői, kapcsolatfenntartó) és mindezek szabályrendszerét, művelési lehetőségeit tartalmaznia kell.

Jancsó Elemér ütötte le egyik tanulmányának alaphangját a *Brassói Lapok* 1938-as *Évkönyvében*: „Minden nép megmaradásának és továbbfejlődésének egyik legfontosabb alapfeltétele a műveltség. A műveltség eszközei pedig az iskolák. A modern idők a nevelés és oktatás minden problémáját intézményesen próbálják megoldani... Egy nép fejlődésének vagy hanyatlásának fokát iskoláinak helyzetéből állapíthatjuk meg. A nevelés kérdése tehát nem pusztán pedagógiai szakkérdés, hanem mindnyájunk közös sorsproblémája, amelytől népünk megmaradása és fejlődése függ” — idézi Beke György (1993. 75.).

Erdélyben, a mindannyiunk életét befolyásoló és meghatározó politikai fordulat után anyanyelvoktatásunkban is előtérbe került a minőség. A minőségi oktatásunk egyik fontos eleme — Péntek János (2004. 6-11.) szerint — a jól megszervezett, szakmailag megalapozott, nyelvtanilag kifogástalan, folyamatosan irányított és felügyelt, hatékony oktatás, valamint a folyamatos szelekció és irányítás. Vállalni kell a minőségi oktatás kihívásait, követelményeit: 1) A tudás, a tanulás fontosságának propagálása az erdélyi magyar közvéleményben, a tudás kultuszának ápolása. Apáczai Csere János nyomán nem elegendő „az iskolák felette szükséges voltáról” beszélni, a tanulás, a tudás felette szükséges voltát is hangsú-

lyozni kell. 2) Minden faluban, a legkisebb településen is biztosítani kell az alsó tagozat működését. Képesített tanítók, a pályakezdők támogatása, a képzés időszakában ösztöndíjak felajánlása, később pedig szolgálati lakás biztosítása. 3) Tehetségkutatásra, tehetséggondozásra van szükség falusi környezetben, szórványokban. 4) A kisebbségi oktatás kulcsintézményei a színvonalas kollégiumok lehetnek. 5) Szórványdiákok magyar gimnáziumi oktatását lehetne megszervezni Székelyföldön. 6) Rendszeressé kell tenni a magyar nyelvű oktatás általános szakmai felügyeletét, civil felügyeletét. Szükséges volna minden évben elemezni a záróvizsgák és az érettségi eredményeit, iskolánként, tantárgyanként. Az elfogulatlan értékelés azt is eredményezhetné, hogy a hatóságtól függetlenül mi magunk határozhatnánk meg oktatási intézményeink értéksorrendjét. 7) Elodázhatatlan a magyar oktatás szakmai intézményi háttérének megteremtése, a jelenlegi átalakítása.

A magyar nyelvvel és használatával, használóival való foglalkozás társadalmi kötöttségű és érdekű, kiemelt feladat. A társadalom egészének s benne egyedi tagjainak ismeretszerzési, ismeretátadási eszközét és módját segíteni kell működésében és fejlődésében egyaránt. Az anyanyelven folyó oktatás elvének úttörői között tartjuk számon *Johannes Honterust* (1498–1549), az erdélyi reformáció kiemelkedő alakját, iskolalapítót (1544, Brassó), *Apáczai Csere Jánost* (1625?–1659), aki 1652-ben Gyulafehérváron, majd Kolozsváron hirdette az anyanyelvűség gondolatát, szükségességét. Erdélyi volt *Gheorghe Lazăr* (1779–1823) is, aki 1818-ban, Bukarestben megalapította az első román nyelvű, vagyis anyanyelvű főiskolát. Az anyanyelvű oktatás gondolatának és

gyakorlatának bölcsője a mi közép-európai múltunkban az önálló Erdély volt. Egyenes következménye annak az 1568-ban kimondott tordai országgyűlési határozatnak, amely a szabad vallásgyakorlatot kimondta. Hasonlóan gondolkodott *Johannes Amos/Jan Komensky* (azaz *Szeges János*) is, aki az *Orbis sensualium pictus* (*A világ lefestve*) (1798) című munkájában minden tantárgy elé helyezte az anyanyelv oktatását, tette ezt a latinitás egyöntetűsége idején, a latin egyeduralmát megtörve. Nekünk is küzdeni kell, hogy — Kazinczyt idézve — „a nyelv legyen hív, kész és tetsző, amit a lélek gondol és érez” — idézi Deme László (1999. 56.).

Nyelv — az anyanyelvoktatás nyelvpolitikai szempontból

Egy nyelv helyzete annak a nyelvközösségnek a helyzetétől függ, amely az illető nyelvet élteti, használja. Anyanyelvünk helyzetének a megítélése meghatározott szempontok alapján lehetséges: 1) Hányan beszélik anyanyelvükként és idegen nyelvként az adott nyelvet? 2) Mekkora területen beszélik, illetőleg összefüggő területen és/vagy szórványban beszélik-e? 3) Mióta van írásbelisége, van-e köznyelve s mennyire van elterjedve az írni-olvasni tudás a nyelvközösség tagjai között? és végül 4) Milyen teljesítőképességű, azaz zökkenőmentesen kielégíti-e a társadalom nyelvi kifejezésbeli szükségleteit? (Sipos Lajos szerk., 2000. 154.)

Anyanyelvünk az emberi közösséghez, kultúrához való kapcsolódás egyik legfontosabb eleme, azért a nyelvekkel való bánásmód, a nyelvpolitika, a politikai intézmények hatása a nyelvi szituációra különösen hat az érzelmekre. A kommunikáció alapvető emberi jog. Megsértése szinte mindenütt megfigyelhető, olykor regionális konfliktusok robbannak ki belőle. Kritikus témakörök a nyelvpolitikában: a nyelvi elnyomás (diszkrimináció), a kommunikációs konfliktusok (a sértegetéstől az erőszakos cselekedetekig), az államnyelv kérdése és a nyelvnek más nyelvekhez való viszonya (kisebbségi vagy államnyelv).

A fenti kérdésekhez csatlakoznak a nyelvpolitika szempontjai: 1) Demográfiai, népességi szempont: nagy, közepes és kis nyelv. Az anyanyelvi beszélők számának kritikus csökkenése a nyelv kihalásához, nyelvcseréhez vezethet. 2) Földrajzi szempont: kompakt, tömör, zárt, sűrű a lakosság, avagy

diaszpórában, szétszórtan beszélik a nyelvet. 3) A történeti szempont: a nyelv régiségére, hagyományaira, kultúrájára utal. 4) Társadalmi/funkcionális szempont: a nyelv mennyire alkalmas ellátni funkcióját. Sajnos mind a négy szempont manipulálható! (Balázs Géza, 2000. 144.)

Megvizsgálva anyanyelvünket, elmondhatjuk, hogy a magyart anyanyelvként kb. 14 millió, nem anyanyelvként mintegy félmillió ember beszéli. Erdélyben majdnem kétmilliónyi, összefüggő területen, a Székelyföldön és a Partiumban, míg a Bánságban, a Máramarosban és a Mezőségen szórványban. A magyar nyelv régi, a XII. századira visszanyúló írásbeliségű, magas kodifikáltságú nyelv, s beszélőinek a körében az írni-olvasni tudás széles elterjedtségű. Végül a magyar nyelv magas teljesítőképességű nyelv, olyan, amely alkalmas minden nyelvi kommunikációs szükségletnek kielégítésére. Mindhárom nyelvi szinten (családias-mindennapi, közéleti-szakmai, publicisztikai-szépirodalmi) betölti összes funkcióját.

Mindez érvényes az Erdélyben használt magyar nyelvváltozatra is. De 1918 óta az Erdélyben élő magyarság kisebbségben él, egy államon belül, nemzetiségi, nyelvi és vallási jegyekben különböző csoportként — kétnyelvűségben, Péntek János találó kifejezésével: „*kényszer-kétnyelvűségben*”. A kisebbség szó Haugen szerint az elnyomott csoport szépítő kifejezése, ezért helyesebb lenne *nemzeti közösségnek* nevezni őket (Balázs Géza, 2000. 147.) Magyarságunk a történelme folyamán mindig kapcsolatban állt más nyelvű etnikumokkal, az etnikumok érintkezése viszont nyelvek érintkezése is, ennek meg a *kétnyelvűség* egyenes következménye. Az Urál lábánál, Etelközben, a Kárpát-medencében, s itt Erdélyben is, magyarságunk e része/többsége (?) kétnyelvű. S még va-

lami: a kisebbségek két fő típusát különböztetik meg a kutatók: a *történelmi (őshonos)* és a *bevándorolt nemzeti közösségeket* (Sipos Lajos szerk., 2000. 147.). Nos, az erdélyi és a moldvai, csángó nemzeti közösségünk történelmi, őshonos nemzeti közösség, hiába próbálnak a második kategóriába sorolni egyesek!

A nem az anyaországban élő nemzeti közösségek, így az erdélyi magyar nemzeti közösségünk is ki van téve az *etnicizmusnak* (nemzeti-nemzetiségi) és a *lingvicitizmusnak* (anyanyelv alapú hátrányos megkülönböztetésnek). Mindkét irány célja: a *homogenizálás*, a nyelvi, kulturális (antropológiai) *asszimilálás*. Ideológiája: az egységes, erős nemzetállami eszme, a terület (állam) és a nyelv egysége, illetve — különösen az igazságtalan határdöntésekkel „keletkezett” nemzeti közösségekkel szemben — a kollektív büntudat.

A homogenizálás, nemzetiségcsökkentés néhány sajátos politikai eszköze: a) a *statisztikai manipuláció* a nemzeti közösség számadataival (időben előrehaladva jellemzően csökkenő számok); b) *manipulált történelem- és nyelvfelfogások*; c) *betelepítés* (az etnikai arány megváltoztatása); d) *etnikai szét-szórás* (adminisztratív eszközökkel az oktatás, a katonáskodás, a munkahelyválasztás terén); e) *közigazgatási határok megváltoztatása* (megye, járás, kerület átszervezése, hogy az adott területen „többséget” alkotó nemzeti közösség valóságos kisebbség lehessen); f) *kitelepítés* (deportálás); g) *fizikai megsemmisítés*; g) *lakosságcsere*.

A diszkrimináció és homogenizálás nyelvpolitikai eszközei: a) *előítélet-gyártás*, stigmatizáció (bozgor ’hazátlan’); b) az *oktatás szűkítése* (iskolák összevonása, körzetesítése, megszüntetése, vegyes és kéttannyelvű oktatás, bizonyos iskolatí-

pusok, szakmák csak államnyelven végezhetők, tanulhatók); c) közigazgatási, egzisztenciális *megszorítások* (bizonyos ügyek államnyelven intézhetők); d) *pszichológiai terror* (megfélemlítés, feliratok: Vorbiți românește!) e) *névhasználat* (személynév, intézménynév, településnév) *korlátozása*.

A diszkriminatív névpolitika eszközei: a) a név alapján, a mindennapi életben szóbeli megkülönböztetés, *stigmatizáció*; b) nevek átírása más helyesírással, *transzkripció* (Gheorghe Doja, Matei Corvin); c) az eredeti *nevek használatának korlátozása*, tilalma a hivatalos alkalmazásban (Kolozsvár — Cluj-Napoca); d) az eredeti nevek hangzásához és jelentéséhez igazodó *más nyelvű név* (Szatmár — Satu Mare); e) *névcseré*: tükörfordítással keletkezett új név: Gyulafehérvár — Alba Iulia), illetve új név (Királyhágó — Bucea); f) a *név elvesztése*, a lokalitás, a személyiség megsemmisítése (Balázs Géza, 2000. 147-148.). A zárójelben szereplő példák száma tucatnyira, sőt még többre is szaporítható!

Mindezekre a kérdésekre az egyén és a nemzeti közösség *válaszlehetőségei*: a) anyanyelvi *önkorlátozás*: együttműködés (az érvényesülés érdekében a preferált államnyelvi iskolák igénybevétele), a kiegyenlített kétnyelvűség (az asszimiláció előfeltétele) és az önkéntes nyelvfeladás, a nyelvcseré; b) *ellenállás*: marginalizálódás, passzív rezisztencia, polgári engedtlenség, felkelés, erőszak.

A nemzetállam mellett létezik egy másik, jóval demokratikusabb és jövőbe mutató megoldás, amelyet különböző európai szervezetek ajánlanak — figyelmeztet Balázs Géza (2000. 148.) —, az *Európa Tanács 1201-es „ajánlása”*, és a kisebbségi és *regionális nyelvek chartája*, illetve a (megvalósult és működő) *nemzeti autonómiák* eszméje.

Mindezek a kérdések, problémák eleven és anyanyelvi oktatásunk húsába vágó kérdések, amelyekre nemigen van válasz, de a sornak még nincs vége, mert a fentebb jelzett problémák ismétlődnek vagy súlyosabb formában újra megjelennek, ha Tove Skuntnabb-Kangas *Nyelv, oktatás és a kisebbségek* (Teleki László Alapítvány. Budapest, 1997.) című könyvének fényébe állítjuk erdélyi/romániai anyanyelvi oktatásunkat.

Már maga a cím egész anyanyelvoktatásunk sarkköve, alapköve. Hiszen a kisebbségi kérdés olyan társadalmilag időszerű és politikailag ellentmondásos téma, amely a világ legtöbb államában sürgető fontossággal bír. Ha a kisebbséget nem származása, hanem a hatalomból való részesedése alapján határozzák meg, akkor a kisebbségek, a nemzeti közösségek olyan csoportok, amelyeknek anyanyelve nem hivatalos nyelv abban az országban, ahol élnek. Például a magyar anyanyelvű nemzeti közösségünk nyelve Romániában.

Bár hivatalosan a világban több mint 50 ország két- vagy többnyelvű, a világ kétszáznál több államának többsége *de facto* többnyelvűsége ellenére hivatalosan egynyelvű, mivel csak egy hivatalos nyelve van. Ellentmondás feszül az egyetlen nyelv hivatalos nyelv elismerése és az összesen mintegy 6-7000 beszélt nyelv között. A 6-7000 nyelvi csoportnak még az 5 %-a sem él olyan országban, ahol anyanyelve hivatalos nyelv lenne, tehát több mint 95 %-a nyelvi kisebbségben él. Az esetek többségében a hivatalos egynyelvűség a nyelvi kisebbségek emberi jogainak megsértését jelenti. Az említett 6-7000 nyelv közül soknak alig akad néhány beszélője, évente számos nyelv hal ki, mialatt kevés új nyelv születik. Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 6.) szerint ez a folyamat ugyanolyan mértékben pusztítja el a világot

nyelvi lehetőségeit és sokszínűségét, akárcsak a biológiai lehetőségek és sokszínűség esetében történik, amelynek során növények, rovarok és más élőlények fajainak száza pusztulnak el minden évben.

Vizsgáljuk tovább anyanyelvi oktatásunkat Skuntnabb-Kangas T. könyve alapján! Szerinte az anyanyelv definíciói:

Kritérium — definíció

1. származás az elsőként megtanult nyelv
2. azonosulás
  - a. belső az a nyelv, amellyel a beszélő azonosul
  - b. külső az a nyelv, amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként azonosítják
3. a nyelvtudás foka a legjobban ismert nyelv
4. funkció a legtöbbet használt nyelv

Magyar anyanyelvünk oktatása során előfordult, hogy egy személynek több anyanyelve is lehetett, a származás és az azonosulás szempontjából. A definíciók alapján (kivéve a származás szerintit) egy személy anyanyelve élete során akár többször is változhat.

Az anyanyelv az a nyelv, amelyet az egyén először tanult meg, és amellyel azonosul (Skuntnabb-Kangas, T., 1997. 14.). Anyanyelvünk történelme folyamán előfordult, és Erdélyben is, hogy az eredeti anyanyelv-tudás alacsony szintje miatt a gyermeket a többségi nyelv beszélőjeként könyvelték/könyvelik el. Sok kisebbségi gyermek kényszerül arra, hogy szégyellje anyanyelvét, szüleit, származását, csoportját és kultúráját, sokan a többségi társadalom kisebbségi csoportokkal, nyelvekkel és kultúrákkal kapcsolatos negatív

szemléletét teszik magukévá, megtagadva szüleiket, népcsoportjukat és nyelvüket. De gyakran ez sem használ, mert nem mindenki fogadja el a gyermek új, többségi identitását. Ez a kamaszkor végétől kezdve nyíltabban érvényesül, főleg azokkal szemben, akik nem felelnek meg akár egy sztereotip elképzelésnek, más kiejtés, más név stb., akiket a többségi csoport nem fogad be. Érdekes, hogy a többségi csoport olyan tagjai nem fogadják be, akik nem ismerik a befogadott nyelvét, kultúráját.

Anyanyelvi iskolánk a kisebbségben élő erdélyi nemzeti közösségünk életében rendszerint kétnyelvűek, s bár az iskola megköveteli az államnyelv ismeretét, módszeresen, idegen nyelvként, második nyelvként nemigen oktatja, s ennek részben az a korlátolt ideológia az oka, hogy a hivatalos államnyelv nem minősíthető idegen nyelvnek még az oktatás módszertana szempontjából sem (Péntek János, 1999a. 27.).

Az a beszélő kétnyelvű, aki: 1. származás szerint: a. kezdetől fogva, anyanyelvi beszélőktől két nyelvet tanult. b. kommunikációs céllal két nyelvet használ; 2. azonosulás szerint: a. kétnyelvűként azonosítja magát; b. mások kétnyelvűként azonosítják; 3. a nyelvtudás foka szerint: a. két nyelvet ismer tökéletesen; b. két nyelvet használ anyanyelvi beszélőként; c. két nyelvet egyformán jól ismer; d. másik nyelven is teljes és értelmes megnyilatkozásokat képes tenni; e. a másik nyelv nyelvtani szerkezeit legalább részben ismeri, használja; 4. funkció szerint két nyelvet használ.

Kétnyelvű az a személy, aki egy- vagy többnyelvű közösségben is anyanyelvi szinten képes két (vagy több) nyelven kommunikálni, a közösség és az egyén által az egyén kommunikatív és kognitív kompetenciájára kirótt szocio-

kulturális követelményeknek megfelelően, és aki mindkét (illetve valamennyi) nyelvi csoporttal (és kultúrával) vagy azok részeivel képes azonosulni (Skuntnabb-Kangas, T., 1997. 17.).

A többség csak annyiban érdekelt a kétnyelvűség elérésében, amennyiben ez a kisebbségi gyermekek többségi nyelvtanulását szolgálja. Így van ez Erdélyben is. A román tanterv is csak annyiban tolerálja a kisebbségi gyermek anyanyelvét, amennyiben a tanítása a többségi nyelv jobb megértését segíti elő. Emiatt maguknak, a kisebbségeknek — erdélyi nemzeti közösségünknek is — különös gondot kell fordítanunk anyanyelvünk elsajátítására, és ennek lehetőségét mint nyelvi emberi jogot kell követelnünk. De természetesen a többségi nyelvre is meg akarjuk tanítani gyermekeinket, valódi kétnyelvűeket, nem egynyelvűeket vagy az egyik nyelvet jobban beszélőket akarunk nevelni belőlük.

Az egynyelvűség vagy a többnyelvűség legyen-e az oktatási cél a nyelvi kisebbségben élő gyermekek számára? — teszi fel a kérdést Skuntnabb-Kangas, T.

Nemzeti közösségünk identitásának megőrzéséért a két- vagy többnyelvűség az elérendő cél, ez egyben a nyelvi többséget is gazdagító, elérhető cél, hogy az iskoláinknak kötelessége legyen annak biztosítása, hogy minden kisebbségi gyermek két- vagy többnyelvűvé válhassék. A legtöbb európai ország extrém egynyelvű és igen erőteljes az egynyelvűsítés.

Elfogadhatjuk Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 28.) véleményét, hogy az egyén számára az egynyelvűség egyben egykultúrájúságot és szűk látókört is jelent: mintha az egynyelvű csak az egyik szemével nézné a világot, és alig lenne képes mások szempontjából is szemlélni az eseményeket. Az egynyelvűség többnyire egy kultúra

beható ismeretét, és ezért annak abszolutizálását jelenti, s nem csupán nyelvi jelenség, hanem inkább politikai hatalommal meg támogatott lelkiállapot kérdése.

Nyugat-Európában mára a kisebbségek lakta régiókban meghatározóvá vált a tudatos nyelvpolitika, a kétnyelvűség kiaknázása, a nyelvtanulás és a nyelvtudás felértékelődése. A dél-tiroli vagy belgiumi németek, a finnországi svédek, a katalánok és mások is, mind-mind arra törekednek, hogy régiójuk különleges adottságát — a kétnyelvűséget — javukra fordítsák, s abból, amit korábban hátránynak tekintettek, hittek, most előnyt kovácsoljanak. A nyelvtanulás ezekben a régiókban — a Kárpát-medencétől eltérően — nem arra korlátozódik, hogy a kisebbségben élők megtanulják a többségi nyelvet, hanem magában foglalja, hogy a többségieknek is el kell sajátítaniuk a kisebbség nyelvét.

Milyen nyereséggel jár, ha a népcsoportok megtanulják egymás nyelvét? Sokféfével. Egyfelől gyakorlati előnyökkel, például hivatalos ügyintézés során mindenki könnyen boldogulhat az anyanyelvén. Másrészt a kölcsönös nyelvtanulásnak vannak a társadalmi közérzetet javító hatásai is. A nyelvtudás társadalmi tőke is: ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy — tartja közmondásunk/szólásunk. Ideje lenne, hogy a Kárpát-medencében is elinduljanak olyan programok, amelyek a magyar nyelvet igyekeznek népszerűsíteni a magyarul nem beszélő más népcsoportok számára. Hozzátehetjük, hogy az Európai Unió egyik fő célja is a kontinens nyelvi és kulturális gazdagságának megőrzése, aminek egyik leghatékonyabb eszköze a nyelvtanulás, s ezt Brüsszel intenzíven támogatja.

A nyelvi kisebbségek oktatásáról folyó viták a cél és a módszerek körül is folynak (Skuntnabb-Kangas, T., 1997.

29.). A kisebbségek — így nemzeti közösségünk is — azt tartja, hogy a valódi többnyelvűség teljesen helyénvaló és kívánatos állapot, amelyet mint nyelvi célt minden gyermek nevelésében lehetséges és kívánatos elérni. A többségiek ezzel szemben úgy tartják, hogy az egynyelvűség a dolgok helyénvaló, sőt kívánatos állapota. A társadalmi többnyelvűség megosztja a nemzetet, ezért nem lehet cél. Amennyiben kénytelenek megtérni az egyén többnyelvűségét, a hangsúlyt a többségi nyelv elsajátítására helyezik. Csak átmenetileg és csak a többségi nyelv jobb elsajátításához szükséges eszközként tudják elfogadni a kisebbségek anyanyelven folyó oktatását — a romániai oktatási rendszerben is. Kemény harcok árán sikerült elérni nemzeti közösségünknek, hogy 1918 óta hullámvölgyben vergődő oktatásunk mára elérhette azt a szintet, amelyet e dolgozat keretében is ismertetek, elemzek.

Egyetértés abban a kérdésben van, hogy a kisebbségi gyermeknek meg kell adni a lehetőséget a többségi nyelv iskolai elsajátítására. De a kisebbségi anyanyelv tanulásával kapcsolatban már eltér a véleményük. Sok kisebbségi szerint anyanyelvüket az oktatásban és máshol ugyanazon jogok illetik meg, mint a többségiek anyanyelvét. A többségiek úgy viselkednek, mintha a kisebbségi anyanyelvek csökkent értékűek lennének (*kulturális lingvicizmus*), és a többségi nyelv elsajátításáért tett oktatási erőfeszítéseket hangsúlyozzák, illetve nem veszik figyelembe, vagy sokkal kisebb jelentőséget tulajdonítanak a kisebbségi anyanyelvek tanításával kapcsolatos lépéseknek (*intézményi lingvicizmus*). A két fél abban sem ért egyet, hogy mi a legmegfelelőbb módszer a többségi nyelv oktatására, elsajátítására. A többség abban a hamis hitben leledzik, hogy a kisebbségi gyermek annál jobban fogja

tudni a többségi nyelvet, minél többet találkozik vele. Ez a tévhit az alapja annak a módszernek, hogy az erdélyi magyar anyanyelvű gyerek a „zăpadă” szó mellett ismerje meg a „nea” és az „omăt” szavakat is, így kialakulhat agyában a szó jelentése is. Pedig csupán annyi történt, hogy egy ismeretlen szó helyett hármát-négyet kell megtanulnia a gyermeknek, de a szó alapjelentése nem biztos, hogy megszületett agyában (l. Cummins, Jim [1984]: *Bilingualism and special education: Issues in assesment and pedagogy*. Clevedon: Multilingual Matters 6. (Idézi Skuntnabb-Kangas, T., 1997. 31.).

Mik a nyelvi emberi jogok? — teszi fel a kérdést Skuntnabb-Kangas, T., a kisebbségi oktatás, a kétnyelvűség, a nyelv és a hatalom összefüggéseinek jeles kutatója, aki az 1970-es években két nagy hatású jelentés készített a kisebbségi oktatásügyről az UNESCO számára, és 1990-ben Londonban jelentette meg tanulmánykötetét. (Ennek 1997-ben megjelent magyar fordítását idézem tanulmányomban).

Egyéni szinten a nyelvi jogok elismerése annyit jelent, hogy mindenkinek joga van pozitívan azonosulni egy vagy több anyanyelvével, s ezt az azonosulást másokkal tiszteletben tartatni, függetlenül attól, hogy az anyanyelve kisebbségi vagy többségi nyelv-e? Jogot jelent az anyanyelv(ek) megtanulására, melyben benne foglaltatik az anyanyelven zajló, legalább alapfokú oktatáshoz és a különböző (hivatalos) helyzetekben történő használatához való jog. Jogot jelent az ország legalább egyik hivatalos nyelvének a megtanulására. Ezért elvárhatnánk, hogy a kisebbségi gyermekek tanárai kétnyelvűek legyenek. Erdélyben pl. nemcsak a Székelyföldön, hanem minden olyan iskolában, amelyben nemzeti közösségünk diákjai tanulnak — teszem én hozzá.

Közösségi szinten a nyelvi jogok a következőket jelentik: a kisebbségi csoportnak joga van a létezéshez, a kisebbségeknek joguk van nyelvük fejlesztéséhez, iskolák és egyéb szakképzési és oktatási intézmények fenntartásához, amelyben a tanrendet ők állítják össze, és az oktatás az anyanyelvükön folyik, az állam a politikai életben való részvételüket és a csoport saját ügyeiben (legalábbis a kultúra, az oktatás, a vallás területén, a sajtó- és társadalmi ügyekben) való önállóságukat az adók és a támogatásokból befolyt pénzeszszegek segítségével biztosítja.

A fenti jogokat megsértő megszorítások nyelvi méltánytalanságok, az emberi jogok megsértésének tekintendők — szögezte le Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 63.). Nemzeti közösségünket egyéni és közösségi szinten számtalan esetben érte és éri ma sérelem, méltánytalanság. Legutóbb Kolozsváron, ahol a polgármester elutasította a műemlékek magyar nyelvű feliratozását, hogy „a magyar nyelv nem világnyelv”.

A nyelvi jogokat sokféleképpen értelmezték, rendezték, kutatják. Juan Cobarrubias (idézi Skuntnabb-Kangas, T., 1997. 67.) egy, „a kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos hivatalos attitűdöket bemutató taxonómiát” közölt, megkülönböztetve a következő hozzáállásokat: 1) kísérlet egy nyelv elpusztítására; 2) be nem avatkozás egy nyelv elpusztulásának folyamatába; 3) támogatás nélküli együttélés; 4) speciális nyelvi funkciók részleges támogatása; 5) hivatalos nyelvvé nyilvánítás.

Milyen utalásokat találhatunk az oktatási nyelvi jogokra? — kérdi tanulmánykötetében Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 67.). A gyerekeknek, különösképpen a kisebbségi gyermekeknek van-e joguk az anyanyelven történő iskoláztatáshoz? Van-e joguk, hogy két- vagy többnyelvűvé váljanak?

E kérdések vizsgálatához Robert Phillipsonnal együtt kialakítottak egy olyan keretet, amelyben a nyelvi jogok bizonyos releváns vonatkozásai elhelyezhetők:

Nyelvi jogok egyes országokban és szerződésekben:

ASSZIMILÁLT-ORIENTÁLT MEGTARTÁS-ORIENTÁLT

nyílt

tiltás   tűrés   diszkrimináció   engedély   támogatás
tiltó előírás

burkolt

A törvények és rendeletek a kisebbségi nyelvek vonatkozásában nyíltabbak vagy burkoltabbak lehetnek. A támogatás tengelye a nyelv betiltásával kezdődik, ami nyilvánvalóan erős formája az asszimiláció-orientáltságnak. A következő fok a nyelv tűrése, ekkor a nyelv használata sem explicit, sem implicit módon nincs megtiltva. Ez után találjuk a diszkriminációt tiltó előírást, amely szerint tilos valakivel szemben diszkriminációt alkalmazni nyelvi okokból. E tiltás nyílt vagy burkolt lehet. Nyílt akkor, ha elég explicit ahhoz, hogy ne okozzon jogértelmezési problémákat, és/vagy valamilyen módon szankcionálja a jogsértést. Burkolt a tiltás akkor, ha a diszkrimináció-ellenes általános törvények részeként jelenik meg. A támogatás tengelyének következő pontján a kisebbségi nyelv használatának engedélyezése található. A végpontot a kisebbségi nyelv használatának támogatása jelenti, ami nyilvánvalóan a nyelv megőrzését célozza (Skuntnabb, Kangas, T., 1997. 68.).

Kérdésünk: ebben a táblázatban nemzeti közösségünk anyanyelvoktatási rendszere hol helyezhető el? A választ Péntek János (1999a 35.) meg is fogalmazta: „az anyaország határain kívüli, de a nyelvhatáron belüli közösségek nyelvhasználatát és anyanyelvi oktatását már rég nem a hagyományok határozzák meg, hanem az illető nemzeti közösségek nyelvének az alkotmányban is rögzített alárendelt jogi státusa, az ebből fakadó nyelv- és oktatáspolitikai, valamint az egyre kedvezőtlenebb nyelvi környezet, és a tudatosan gerjesztett intoleráns vagy éppen ellenséges hangulat, amely nem csupán általánosan magyarellenes, hanem gyakran kifejezetten nyelvellenes.”

A *Magyar nyelvőr* 1996. évi 1. számában Balázs Géza és Marác László foglalta össze a nyelvgeopolitika egész kérdéskörét. Alaptételük, hogy az országok és nyelvek viszonyára két modell alakult ki: a nemzetállam-eszme és a mellérendelt autonómiák modellje. Magyarország szomszédai csak az átlatvilágban is jól ismert dominancia és behódolás, azaz az alárendelés viszonyát ismerik a nyelvpolitikában. Az államnyelvnek kiemelt jogi státusa van, minden más nyelv a megtűrttség és az elutasítás, a tiltás különböző fokozatainak helyezkedik el, ezért a nyelvi jogok asszimiláció-orientáltak.

Nemzeti közösségünk életében a nyelvpolitikai korlátozás arra irányul, hogy az anyanyelv csak az oktatás tárgya lehessen, mint bármilyen más nyelv, a megismerés, az oktatás eszközeként a hivatalos államnyelvet ajánlják, kötelezik. 1918 óta a politika széljárása viszonylag változó, anyanyelvi oktatásunk állandó eleme a bizonytalanság és a gyakori változás.

Milyen nyelvi jogok illetnék meg nemzeti közösségünk oktatását? Olyan jogi rendszer, amely anyanyelven nyújt(ana)

megfelelő szintű képzést, amely egyenlő esélyeket biztosít(ana) a többségekkel, olyan rendszer, amely önálló és nyitott (lenne) a román nyelv és a világnyelvek irányába, hiszen az Európai Unióban természetesen fontos, hogy anyanyelve mellett a fiatal legalább két-három nyelvet is beszéljen, kommunikálni tudjon, olyan rendszer, amelynek megvan (meg kellene lennie) a magasabb fokú képzési lehetősége, mind a szakmai képzésben, mind az egyetemi oktatásban, hogy az első osztályba lépő magyar anyanyelvű tanuló az egyetemig minden szinten megtalálja a neki megfelelő, szakmai előrehaladását szolgáló anyanyelvű oktatási formát. A feltételes mód használata azért fájó, mert statisztika mutatta ki, hogy oktatási rendszerünkben a lemorzsolódás nagyobb mértékű a magyar fiatalok között, éppen a mellőzés, a korlátozás következtében.

Egyes kritikusok azt állítják, hogy a nyelvi emberi jogok nem lehetnek abszolút jogok, például nem lehet alapvető emberi jog az anyanyelv használata minden hivatalos szituációban. Sokan azt állítják, hogy a kisebbségi gyermek, aki számára az oktatás kétnyelvűvé vált, használhatja a hivatalos nyelvet a hivatalos helyzeteken, és sürgősen számra az anyanyelvi ügyintézés jogát is biztosítani. Az ilyen érvelés nem fordít figyelmet a nyelvhasználat, a nyelvi kompetencia és az identitás kapcsolatára. Ha egy nyelvet nem lehet használni, nem fogják megtanulni, és nehéz lesz olyan nyelvvel azonosulni, amelyet valaki nem tud. Amely nyelvnek nem adnak hivatalos jogokat, azt indirekt módon pusztítják — szögezi le Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 77.).

Nemzeti közösségünk anyanyelvi oktatását 1918 óta csorbítja a jellegzetes etnográfiai jegyek eltűnése, egyrészt a tárgyi

és nem tárgyi kultúra sajátos elemeinek elvesztése, másrészt egy bizonyos etnikai csoporthoz való tartozás szubjektív érzéseinek elvesztése. Ezzel egyidejűleg az előző kultúra helyébe lépő másik kultúrához való tartozás jegyeinek elsajátítása — vagyis asszimiláció. A cél: homogenizálás, amelynek ideológiája: az egységes, erős nemzeti eszme, a terület (állam) és nyelv egysége — különösen az igazságtalan határdöntésekkel „keletkezett” nemzeti közösségünkkel szemben a kollektív elnyomott büntudat (Sipos Lajos szerk., 2000. 148.).

Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 25.) más, rafinált módszereket is elemez, amelyek az *asszimilációt* eredményezik: A mélyvíz-technikának (submersion programme), más néven nyelvi befulladásztási oktatási programban a kisebbségi gyermekeket a számára idegen, többségi nyelven folyó oktatásnak vetik alá, olyan osztályokban, ahol a gyermekek egy része az oktatás nyelvének anyanyelvi beszélője, ahol a tanár nem beszél a kisebbségi gyermek anyanyelvét, és ahol a többségi nyelv a kisebbségi gyermek anyanyelvének létét fenyegeti, mert a gyermek nem tudja alaposan elsajátítani anyanyelvét, „elfelejti”, mivel megtiltják a használatát vagy megszegényítik miatta.

Az átirányító oktatási programban (transmissional programme) az anyanyelvét beszélő kisebbségi gyermekeket ugyan anyanyelven oktatják, de ezt a nyelvet csak eszköznek tekintik a többségi nyelv elsajátítására. Mihelyt a gyermek valamennyire is képes szóban is kifejezni magát a többségi nyelven, az oktatás az utóbbi nyelven folyik tovább.

Mindkét programra példát mondhatnánk erdélyi/romániai oktatásunk történetéből.

Két pozitív programot is elemez Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 26.): A belemerülési oktatási programban (immersion programme) az anyanyelvét beszélő többségi gyermek önként választja a kisebbségi nyelven folyó oktatást olyan osztályokban, ahol a tanulók mind többségi nyelvűek, a tanár pedig kétnyelvű. A gyermekek kezdetben anyanyelvüket is használhatják, melyet később sem fenyeget az a veszély, hogy nem fejlődik, vagy hogy az oktatás nyelve veszi át a szerepét — vagyis pozitív nyelvtanulási helyzet áll fenn.

A nyelvmegőrző vagy nyelvtámogató oktatási programban (language shelter/language maintenance) az anyanyelvét beszélő gyermek önként választja az anyanyelvén folyó oktatást olyan osztályokban, ahol a tanulók mind az ő anyanyelvét beszélik, a többségi nyelvet pedig idegen nyelvórákon sajátítják el kétnyelvű tanároktól.

Maradjunk az anyanyelvoktatás körében, de társítsuk hozzá az idegennyelv-oktatást. Budai László (2002. 60-72.) és Bárdos Jenő (2000.) úgy vélik, hogy mindkettő egymást erősítő tényező. Sőt, „minden negatív transzfer ellenére az anyanyelv pozitív transzferhatása jóval erősebb, mint ahogyan azt a túlnyomórészt angolszász szakirodalom és kutatás vizsgálni vagy elismerni hajlandó. Meg lehet próbálni az anyanyelvet letagadni, egyetlen magyar szót sem szólni az idegen nyelvi órákon, de az anyanyelv akkor is ott van a tanuló tudatában és érvényesíti rontó vagy javító hatását. Helyesebben járunk el tehát, ha tudomásul vesszük az anyanyelv mindenkori jelenlétét, és mindent megteszünk annak érdekében, hogy csökkentsük zavaró vagy kihasználhassuk pozitív hatásait.

Az anyanyelv és az idegen nyelv kontrasztív elemzésének ki kell terjednie a grammatika egyes szintjein túl a lexika és a

fonetika-fonológia egymást metsző síkjaira, valamint a mindezeket átszelő szemantika és pragmatika síkjaira is. Ez a fajta pedagógiai szemlélet feltárja a két nyelv, az anyanyelv és a cél nyelv hasonlóságait és különbözőségeit, hibaelemzéssel pedig rámutat a nehézségi fokokra. Nagyon fontos, hogy az oktatás gazdaságossága érdekében azt a kérdést mindig fel kell tennünk, hogy mit kell tanítani és tanulni az idegen nyelvi órákon. Két kultúrkörőről van szó, ezt kell egymás mellé hozni a nyelvet tanuló diákok számára, a beszédszándékok vagy a nyelvi funkciók egészében véve megegyeznek az európai nyelveket beszélő közösségekben.

Az anyanyelv, illetve az idegen nyelv oktatását célzó alkalmazott nyelvészetet érdemes a céloktól függően különböző területekre osztani, ezt *Budai László* így képzei: a) a magyar mint anyanyelv leíró elemzése; b) a magyar mint idegen nyelv leíró elemzése; c) a magyar mint bázis nyelv leíró elemzése. Ez utóbbi hivatott az idegen nyelv oktatását hatékonyabbá tenni, megkönnyíteni. Míg az első kettő közismert leírási módja e nyelvnek, a harmadikról nemigen esik szó a szakirodalomban. Pedig a nyelvi jelenségek megértésében van a legnagyobb szerepe az anyanyelvnek, a megértés, az idegen nyelv mechanizmusába való betekintés általában az anyanyelvi jelenségek, mechanizmusok jobb megértését is maga után vonja (*Budai László*, 2002. 68.).

Zimányi Árpád (2002. 73-79.) is úgy véli, hogy tudatosítanunk és figyelemmel kell kísérnünk a sokszínű hatásrendszer összetevőit az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatásban. A kiejtésben, az idegen forma választékos írásában, amikor az idegen szó kiszorítja a hagyományos magyar megfelelőt, vagy a tükörfordítások esetében. Az MTA cselekvési programja je-

gyében új magyar szavak nyelvújítására kell törekednünk. Ez nem jelenti az idegen szavak elleni harcot, hanem azt, hogy az új, idegen szavakat igyekezzünk magyarosítani. Jó példa a sportnyelvi — labdarúgás, röplabda, kézilabda stb. — szavaink magyarítása. Ha akkor sikerült a magyarítás, talán most elkelne ez újabb mozgalom, mert a civil társadalmi szervezetek panasza is, hogy a reklámokat, a feliratokat és a hirdetéseket elárasztják az idegen, főleg az angol szavak. Nemcsak nálunk. Néhány országban nyelvtörvénnyel próbálnak védekezni ellene, de ez nem kiút, hanem zsákutca... Az illetékes intézményeknek kell a maguk hatáskörén belül megkövetelni a magyar nyelv használatát is. Többször adó jellegű kíváncsi az, kerüljön az idegen szöveg mellé egy vele azonos méretű magyar változat is, hogy az ott lakó, a nyelvet beszélő lakosok személyiségi jogai ne sérüljenek. Ez csak két- vagy többnyelvűségre ösztönöz.

Ez az általános kíváncsi Erdélyben is kíváncsi lenne, az államnyelven megjelenő reklámok, feliratok, hirdetések — ott, ahol számottevő, és nem csupán kicentizett 20 %-nyi más nyelvű lakosság él — az ott lakók nyelvén is jelen legyenek. 2008-ban ne kelljen felszólítani a marosvásárhelyi polgármesteri hivatalt, hogy jókíváncsiakat a város lakóinak ne csupán államnyelven fogalmazza meg!

Kontra Miklós (1999. 103.) volt szem- és fültanúja, hogy egy fehér köpenyes ápolónő a büféshez így szólt: *Kérek egy ájszteát!* Józan számítás szerint biztosra vehető — véli Kontra Miklós —, hogy ha minden jeges teás dobozon kizárólag *je-ges tea* felirat volna e hazában, senki sem mondana *ájszteát*. Pozitív példát is említ Kontra Miklós: a quebeci nyelvtervezők például az új számítógépes technológiát a franciaországi

franciákat is megelőzve fordították franciára, s a Quebecben árult angol nyelvű termékeknek is azonnal kitalálják és a katalógusok segítségével el is terjesztik a francia nevét, mielőtt az egyszerű nyelvhasználónak módjában lenne „elcsábulnia” az angol szavak által. „Ha magyar nyelv művelő lennék, tüzetesen áttanulmányoznám a quebeci nyelvtervezés elmúlt évtizedének történetét is” — zárta szavait Kontra Miklós.

Ezt a nyelvtervezést tanulmányozhatná nemzeti közösségünk több képviselője, pedagógusa, ügyvédje, orvosa stb. Erdélyben is!

Az anyanyelvünkbe került, betolakodott idegen szavak ellen Beke György is felemelte a szavát: „Úgy képzeli a tudatlanságunk, hogy műveltebbek leszünk, ha divatos idegen szavakkal fejezzük ki azt, amit szép magyar nyelven is megtehetnénk..., ez a nyelvi-lelki letorzulás a magyar nyelvet szorítja kisebbségbe felnevelő szülőhazájában...” (Beke György, 1997. 166.) Tanácsért Arany Jánoshoz fordult Beke: „Mert a nyelvnek is van pestises járványa, / Ha nem lett volna, csinál doktora, bábája.” „*Visszatekintés*” címmel Arany 1861-ben, a *Szépirodalmi Figyelő*ben vitacikket írt a helyes magyarságról, ma úgy mondhatnók, nyelvünk állapotáról. Van ebben keserű panasz és van biztató reménység is... Egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsökének, azok rombolása könnyebben pótolható, de a szóköti formák azon nemesb ereket, csatornákat képezik, melyeken a fa éltető nedve kering: dőlünk fel — a fa nem lesz többé!”

Ilyen biztató sorokat olvashatunk Beke György könyvében is: „A szorítás, a román hivatalos nyelv nadrágszíja itt is érződik 1918 óta. Mégis kedve van itt a nyelvnek játszva új szavakat teremteni... Egyik idősebb asszony nyugtatott: ... egy *földmerengető* állta utunkat. Lomha exkavátorra muta-

tott. Ez az idősebb székely asszony a maga ízlése, a maga képzelete szerint akart otthonos nevet adni és a konyhai me-regető kanál mintájára, ötlettel új szót alkotott.”

Az anyanyelvünkbe került idegen, más nyelvű szavak ese-tére, az őshonos nemzeti közösségünket ért nyelvpolitikai eszközökre, a nyelvi jogainkért küzdő magatartásunkra, a nyílt vagy burkolt asszimilációs törekvésekre is érvényes Péntek János (1999. 85.) véleménye: „A nyelvek is, mint a fo-lyók — mondják némelyek — önmaguktól is megtisztulnak, megszabadulnak szennyeiktől, üledékeiktől. A nyelv többé-kevésbé önelvű működésének legalább három feltétele van, amelyek egyike sem teljesül a magyar nyelv esetében. Az első az, hogy közvetlenül ne veszélyeztesse, ne korlátozza más nyelvek dominanciája és agresszív rivalizálása, a másik, hogy hibátlanul működjenek a nemzet reflexei, harmadszor pedig, hogy az előbbi elv alapján a nyelv immunrendszere is kifogástalan le-gyen, a nyelvhasználat ösztönösen rostálja ki mindazt, ami fö-lösleges, ami a nyelv rendszerétől és észjárásától idegen”.

Kinek a dolga, kinek a felelőssége? — kérdi Péntek János.

„Az egész nemzetnek, a nemzet érdekeit megjelenítő és képvi-selő állami, kormányzati és civil szervezeteknek, az elit értelmi-ségnek, a szakmai intézményeknek és szervezeteknek. A kisebb közösségekben a családnak, mondják némelyek, és a legtöbb csa-lád be is tölti ezt a szerepet. Sok vegyes család viszont éppen a nyelvcseré színtere, az anyanyelv itt már nem az anya nyelve, ha-nem nagyon gyakran a domináns államnyelv. A templomnak és az iskolának, mondják mások Reményik nyomán, kisebbségi és szórványhelyzetekben az egyházaknak, újabban a mindennél ha-tékonyabb televízióknak, rádióknak, az írott sajtónak, a közeljö-vőben talán az internetnek. A hivatásos beszélőknek. Az iroda-

lomnak: a szépirodalomnak és a tudományos irodalomnak. A színházaknak és az irodalmi műsoroknak. Fontos szerepe van az anyaországban már évtizedekkel ezelőtt kezdeményezett, azóta élő, működő, anyanyelvi mozgalomnak, amely ma már az egész nyelvterületre kiterjed: a rendszeresen működő anyanyelvi csoportoknak, az anyanyelvi vetélkedőknek, a nyelvi táboroknak. A mozgalomban részt vevő fiatalok nyelvi tudásában, igényes és tudatos nyelvhasználatában a jövő nyelve érik” (Péntek János, 1999. 88.).

Pomogáts Béla (1999. 83-98.) is úgy véli, hogy „magyar nyelvünket, mint legnagyobb nemzeti örökségünket és szellemi értékünket óvni és védeni kell, mert anyanyelvünk nincs biztonságban, és ha a tapasztalt vagy éppen lehetséges veszélyeket számításba kívánjuk venni, külön-külön kell vizsgálat tárgyává tenni a magyar anyanyelvűek három nagy, földrajzi értelemben is elkülöníthető csoportját: a magyarországiakat, a kárpát-medencei magyar kisebbségeket és a nyugat-európai, valamint a tengerentúli szétszóródásban élő magyarokat...”

„A második nagy kör, amelyben anyanyelvünk védelemre szorul, a kisebbségi létben élő, nagyjából három és félmillió kárpát-medencei magyar alkotja, ezen belül is az Erdélyben és Moldvában élő két millió. Anyanyelvi jogaik és nyelvhasználatuk ma is bizonytalan helyzetben van, és a fölénk növekvő államhatalom általában nem ismeri el, vagy csak részlegesen ismeri el azokat az elemi emberi és közösségi jogaikat, amelyek az anyanyelvi iskolázást, az anyanyelvi kultúra megtartását és fejlesztését, illetve az anyanyelvnek a közéletben (a közigazgatásban, a jogszolgáltatásban, a politikában) történő szabad használatát lehetővé teszi.

Ezek a jogok az európai országok nagy részében, a nyugati világban ma már széles körben elismertek és érvényesíthetők, gondoljunk a kulturális, a területi autonómiákra, a kisebbségi egyetemekre...

A Kárpát-medencében, így az Erdélyben és Moldvában élő magyarok helyzete ebben a tekintetben nem felel meg az európai normáknak: a Trianon óta eltelt esztendőök alatt valójában mindig nyelvi háború folyt ellenünk. Erről a nyelvi háborúról és elnyomásról 1930-ban Kosztolányi Dezső a következőképpen beszélt: »Egyelőre még derengeni se látjuk azt a várva várt szellemet, mely csak annyira is egybefogná az emberiséget, mint a középkor vagy a reneszánsz. Nem látjuk azt az új világot sem, mely a háború véréből és romjaiból keletkezzék. Csak újabb vért és újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hírlapok elkobzását, színészek kibotozását, a lelkiismereti és gondolati szabadság ellen való újabb és újabb merényletet«.

Pomogáts Béla (1999. 86.) a kisebbségi jogokat, közelebbről a kisebbségi anyanyelvhasználati jogokat valójában egy többszintű rendszerben képzelel el, „ez a rendszer a minimális jogérvényesítés igen alacsony szintje és az európai jogelveknek megfelelő kollektív autonómiák magas szintje között több lépcsőt is mutat. Az első és leginkább kezdetleges anyanyelv-használatot a családi (rokonsági) nyelvhasználat jelenti: ezt még a legelvakultabb és legembertelenebb etnokratikus parancsuralmak is csak ritkán szokták megakadályozni. Az otthoni, családi nyelvhasználat a legszentebb emberi jogok közé tartozik, és a család emberi joga eldönteni, hogy otthon milyen nyelven beszél. Ez a családi nyelvhasználati jog azonban a legkevésbé sem azonos az anyanyelv használatához fűződő joggal, minthogy a családban csupán

a nyelv egy szűkebb köre érvényesülhet, és megfelelő műveltség nélkül az anyanyelv elsatnyul, »úgynevezett« (konyha-nyelvvé) válik.” Pomogáts Béla az erdélyi magyar szórvány-közösségek nyelvében ezt a sorsot látja.

A családi nyelvhasználati szintnél valamivel többet tesz lehetővé a szomszédsági, egyházi, községi nyelvhasználat joga — véli Pomogáts Béla (1999. 87.) —, habár itt is lehet erősebb megszorításokkal találkozni, például a moldvai csángók körében, akik számára az egyházi életben nem teszik lehetővé a magyar nyelv használatát. A jászvásári (Iași) csángó származású püspök rendelete szerint a mise nyelve csak román lehet. (2009. októberében olvastuk a hírt a *Krónikában*, hogy Pusztinán román, magyar és latin nyelven hangzott el egy mise...)

Az anyanyelvhasználat harmadik (középső) szintjén a kisebbségi kultúra, mindenekelőtt a kisebbségi irodalom intézményrendszere helyezkedik el — véli Pomogáts Béla (1999. 87.). „Ezen a szinten az elmúlt, közel nyolc évtizedben már erősebb korlátozások voltak tapasztalhatók... Maga a kisebbségi kultúra is csak ritkán kapott (és kap) központi költségvetési támogatást..., a központi kormányzat általában arra törekszik, hogy a kisebbségi kultúrát peremhelyzetbe kényszerítse és »szubkultúrává« tegye.”

„A nyelvi jogok következő szintjén a *kisebbségi oktatási rendszer* helyezkedik el, mégpedig teljes körűen: az óvodától az egyetemig. Ez a rendszer, mindenütt, ahol magyar kisebbségi közösségek élnek, csak töredékesen létezik és működik” (Pomogáts Béla, 1999. 87.). Erdélyben és Moldvában is — tehetjük hozzá.

„Végül a nyelvi jogok használatának következő szintjét a *közéleti-politikai nyilvánosság* jelenti: az anyanyelv szabad

használata a közéletben, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban” (Pomogáts Béla, 1999. 88.). Ennek a nyelvhasználatnak a személyi, illetve területi autonómia ad(na) teljes keretet és lehetőséget, erre a kisebbségi autonómiára törek-szenek a kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek. Itt csak keserűen azt jegyezhetjük meg Pomogáts Bélával együtt, hogy a spanyolországi, az észak-olaszországi osztrák, a belgi-umi és a dániai német, a finnországi svéd önkormányzatok igen jó mintát és ösztönző példát adhatnak a közép-európai magyar és nem magyar autonómia-törekvések számára is.

A demokratikus változások nem hoztak igazi áttörést és megnyugtató eredményeket, bár vannak biztató jelek is, pl. a határok menti kisrégiók gazdasági integrációjának előre ha-ladó folyamata, az európai integráció igénye...

Pomogáts Béla következtetése: „A magyar nyelv az ezred-forduló változó és sok tekintetben neuraszténiás világában valóban védelemre, következképp okos, tervszerű védelmi intézkedésekre szorul, ezeket az intézkedéseket *nem szabad pártpolitikai érdekeknek alárendelni*. Egyszer össze kellene ül-nie azoknak — nyelvtudósoknak, közéleti személyiségeknek, íróknak, újságíróknak, egyesületi vezetőknek —, akik felelő-sek a magyar nyelv jövője és sorsa iránt. Ők kezdeményezzék azt az új „nyelvújítást”, amelynek nem kevesebb felelősséggel, leleményességgel és hatékonysággal kell érvényesülnie, mint ama réGINEK, amelynek Kazinczy volt a vezére és mestere. Az „új magyar nyelvújításnak” mindazonáltal a magyar nyelvi öntudat, vagyis a nemzeti identitástudat ,megerősítése az alapvető feladata. Igaz van Kosztolányinak, aki 1932-ben, *Pár szó a nyelvújításhoz* című írásában a következőket je-gyezte le: »A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő

folyamat, sohasem lehet véglegesen 'rendbe hozni', kisöpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék».

Fejezetünk végén, kiegészítésül, tekintsük át a kisebbségi jogvédelem történetét, valamint a nemzetközi jogrendszer néhány, témánkba vágó, az európai egyezményeknek és rendelkezéseknek az oktatásban érvényesülő, nyelvi jogokat is érintő eredményeit!

Bármennyire furcsán hangzik, bármennyire meghökkentő is, a nemzetközi kisebbségi jogvédelem kezdetének — állítják a kutatók — azok a megállapodások (szerződések, ediktumok) tekinthetők, amelyeket a mohamedán török szultánok kötöttek (adtak ki) — Bizánc elfoglalása után — a keresztény görög, örmény és óhitű szláv népekkel, vallásuk gyakorlását biztosítandó.

A nemzetközi jellegű kisebbségvédelem azonban először igazán az augsburgi vallásbékében (1555) valósult meg. Ebben a békekötők közösen garantálták a protestáns egyházak szabad vallásgyakorlatát. Ezt emelte a „nemzetközi” szerződések rangjára később a bécsi béke (1606) is, amely az erdélyi fejedelem és a német-római császár (egyben magyar király) között kötöttetett a török befolyás félelmétől ösztönözve.

Szélesebb alapokon, a nemzetközi garanciák rendszerét kiterjesztve rögzítette a vallási kisebbség jogait az 1648. évi vesztfáliai béke. A szerződésben Európa számos hatalma — köztük az erdélyi fejedelem is — garantálták a protestáns kisebbségeknek a katolikus többséggel egyenlő jogait.

A kisebbségi jogvédelem újabb jelentős állomása a bécsi kongresszus volt. Az 1815-ben elfogadott szerződés szerint a biztosított vallási jogok burka alatt ott munkált már az *etni-*

kai kisebbségek kezdetleges jogvédelme. (A feldarabolt Lengyelország ügyében fogadtak el kisebbségvédelmi előírásokat).

A krími háborút lezáró párizsi békekötés (1856) a történelem során először rögzítette a vallási megkülönböztetés mellett a nyelvi és a faji diszkrimináció tilalmát. Döntő változást az első világháborút lezáró békekötések hoztak. Az Egyesült Államok elnökének 14 pontos békeprogramja között az egyik épp az Osztrák—Magyar Monarchia sorsáról szólva leszögezte: „Auszttria és Magyarország népeinek az önálló (autonóm) fejlődés legnagyobb lehetőségét kell megadni”. A wilsoni gondolatok szellemében hozták létre azután a párizsi békekonferencia egyik különbizottságát (1919. május 1.), amelynek feladata a kisebbségi jogvédelemre vonatkozó szerződéstervezetek kidolgozása volt. A Wilson, Lloyd George és Clemenceau közvetlen utasítására létesült bizottság hatáskörét azonban eleve csupán a Közép- és Délkelet-Európában létesült új, megnagyobbodott államokkal kötendő békeszerződésekre terjesztették ki. A „békecsinálók” persze jól tudták, hogy a kisebbségi jogok tényleges értéküket csak a gyakorlatba való átültetés, a valóságban való érvényesülés minősítheti. Ezért lett a vita egyik sarkalatos pontja *a végrehajtást biztosító jogi garanciák*.

Végül kilenc állam: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Auszttria, a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság, Románia, Görögország, Bulgária és Törökország kényszerült kötelezni magát a kisebbségi jogvédelemre. A békeszerződések kisebbségvédelmi intézkedései, jogi szempontból nagyobbbrészt az általános egyéni-emberi — polgári-liberális — jogok, kisebb részben az ún. csoport (kollektív) jogok tárgy-

körében mozogtak. Az általános emberi jogok közé tartoztak a „születési, nemzetiségi (nationalité), nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül” biztosítandó szabadságjogok..., a kisebbséghez tartozó állampolgároknak „joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják és vallásukat szabadon gyakorolhatják”. Alapfokú (esetenként középfokú) iskoláikban biztosítani kell az anyanyelven történő oktatást.

A versailles-i békerendszer keretében megalkotott nemzetközi kisebbségi jogvédelem, a kisebbségi szerződések rendszere keret volt, s a megfelelő garanciák hiányában az is maradt... De fórumot teremtettek a meghallgattatásra, s ha a nyomás elviselhetetlen volt, akkor a panasztételre (Für Lajos: *A kisebbségi jogvédelem történetéből*. In: Glatz Ferenc szerk., 1989. 320-324.).

Térjünk át a nemzetközi jogrendszerre.

Az Egyesült Nemzetek alapokmánya (1945) az általános rendelkezésekben arra kötelezi tagállamait, hogy segítsék elő „az emberi jogok és alapvető szabadságok nem, faj, nyelv vagy vallás tekintetében kivétel nélkül mindenkit megillető egyetemes tiszteletét és figyelembevételét” (6. 11§, 55.). Ez nyílt, diszkriminációt tiltó előírásnak tekintendő. Mivel az oktatásról, s így az oktatás nyelvről nem szerepel cikkely, ez burkolt, asszimiláció-orientált tűrésnek minősül — véli Skuntnabb-Kangas, T., 1997. 69.)

Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata (1948) oktatásról szóló, 26. paragrafusában nem utal a nyelvre, utal a szülők jogára, hogy „oktatási formát választhassanak gyermekeik

számára”. Ez burkolt tűrésnek minősül — Skuntnabb-Kangas, T. (1979. 69.) szerint.

Az 1950-ben elfogadott, 1953 óta érvényben levő *Emberi jogok és alapvető szabadságjogok európai egyezményének* oktatási része (1. szakasz, 2.) burkolt tűrést képvisel — jellemzi Skuntnabb-Kangas, T. (1979. 70).

A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának (1966) nincs az oktatásról szóló cikkelye (ami burkolt tűrésnek minősül), de a 27. cikkely kimondja: „Azokban az államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbség él, a kisebbséghez tartozó személyektől, a csoport más tagjaihoz hasonlóan, nem tagadható meg, hogy saját nyelvüket használják”. Ez nyílt, diszkriminációt tiltó, az engedélyezés irányába mutató előírás, bár nem említi az oktatási intézményeket — minősíti Skuntnabb-Kangas, T. (1979. 70). Szerinte számos nemzeti alkotmány több védelmet nyújt a kisebbségi nyelvek oktatásának, mint a nemzetközi szerződések. Ugyanakkor egy nemzetközi szerződés sem tiltja nyíltan a kisebbségi nyelvek használatát, míg bizonyos nemzeti alkotmányok megteszik — állapítja meg Skuntnabb-Kangas, T. (1979. 73.).

Az Európai Tanács tagországai elfogadták a *Regionális és kisebbségi nyelvek európai chartáját*, melyet a Miniszteri Bizottság 1992. június 22-én hagyott jóvá. A preambulum leszögezi, „hogy a regionális vagy a kisebbségi nyelv magán- vagy a közéletben való használata elidegeníthetetlen jog” ... de korlátokkal: Pl. „Minden állam maga szabhatja meg, mely kisebbségi nyelvekre akarja alkalmazni a chartát (3.1. cikkely), ... megszabja, mely paragrafusokat fogad el”. A szövegezés számos, a rendelkezés súlyát csökkentő módosítást jelző kifejezéseket tartalmaz, pl. „amennyire lehetséges”,

„adott esetben”, „ahol szükséges”, „a tanulók elégségesnek ítélt számban óhajtják”, „ha a regionális vagy kisebbségi nyelv beszélőinek száma szükségessé teszi” stb.

Ugyanezek a kifogások merülnek fel a *Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogainak támogatása és védelme* (1992. december 18.) rendelkezéseivel szemben is. Mi tekinthető „elegendő alkalom”-nak? Ki döntse el, mit jelent a „lehetőség szerint”? Az „anyanyelvi oktatás” vajon „anyanyelven folyó oktatást” vagy csak az anyanyelv, mint tantárgy oktatását jelenti? — kérdi Skuntnabb-Kangas, T. (1997. 75.).

Az ENSZ (E/CN. 4Sub.2/1988/25 jelű) dokumentuma alapvető emberi jognak tekinti, hogy az őshonos népeknek

„9. joguk van saját nyelvük (beleértve saját irodalmi nyelvük) fejlesztéséhez és támogatásához, valamint közigazgatási, jogi, kulturális és más célú használatához.

23. (kollektív) joguk van az autonómiára saját belső és helyi ügyeik, beleértve az oktatási, hírközlési, kulturális, vallási, egészségügyi, építési, jóléti, hagyományos és egyéb gazdasági tevékenységeik, a földdel, az erőforrásokkal és a természettel kapcsolatos ügyeik irányítása körében, akár csak az ezen autonóm feladatok ellátására szervezett belső adózás körében”.

Skuntnabb-Kangas, T. (1979. 76.) szerint valamennyi nyilatkozattal szemben ez az egyetlen, amely egyértelműen a kisebbségi anyanyelvek nyílt, megtartás-orientált támogatásának minősül.

Anyanyelvoktatásunk korszakolása

Néha úgy elfogytunk, magunk sem találtuk magunkat.

Néha a magyar is idegen volt,
néha az idegenből lett a legjobb magyar...”

(Babits Mihály)

„Ebben a gondolatkörben jegyeztem fel a mi ősi nyelvünkről, hogy ki láthatna el a bölcsőig, mely létünk hajnalán a mi szavainkat is ringatta. Ki mondhatná el, hogy hol őrizték nyelvünket pólyás korában. Már vasszögekkel veretett Jézust siratott ez a nyelv, már hazának, jobbágnak sorsán kesergett ez a nyelv, tatárjárást, törökdúlást átkozott, és nem volt egyetlen pihenőórája, vasárnapja sem. És szabadságharcot is harsogott, és országszabdalást siratott, mindenesünk volt ő a közönyös Európában. Hajnaltalan virrasztások piros szemű pesztonkája, édes anyanyelvünk... Senki sem láthatta őt a bölcsőben, de csecsemőarcát bárki földidézheti, ha lehajol csöppet. Ó, nem a földig, nem az alázatig, hanem addig, ahol egy kisgyermek keze repdes a szülői kéz után. Induljatok el hát vele az anyanyelv ösvényein, és meglátjátok a bölcsőt, amelyet a Kőrösi Csoma Sándorok is kutattak hoszszadalmas vándorútjaikon. Akik kiléptek közülünk nemzetiségükből, anyanyelvükből, önmagukból, egyedül a gyermekkel kerülhetnek vissza, jutnak vissza az egyetlen lehetséges otthoni égtáj alá, a gyermekkel, aki anyanyelvének ösvényein elindulva testvérnépek, testvérnelvek humánusmának közös tereiről küldheti majd köszönetét az egyetlen lehetséges indíttatásért a bölcső felett virrasztó magyarnak... Nincs más számonkérés, nincs más válasz, csak a gyermeke-

ink tekintetében. Mert ahány szóra vágyó gyermek, a magyar jövőnek megannyi lámpása a meglódult időben...” Ezeket a máig is érvényes Sütő András-gondolatokat találtam ideilőknek (*Romániai Magyar Szó*, 2003. május 24-25. és Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Kriterion, Bukarest, 1977. fülszöveg).

„Az emberi nyelv alakulása nemcsak térbelileg, hanem időbelileg sem egységes, nem tagolatlan jelenség. Mivel az emberiség egészének, illetőleg különféle csoportjainak az életkörülményei, kultúrája, gondolkodásmódja az emberi történelem hosszú időtartama alatt: az őseMBERI közösségektől mai, modern társadalmakig igen sokat változott, az emberi nyelv élete — ha jelentős áttételekkel is — általában tükrözte ezeket a változásokat, s az ősidőktől napjainkig folytonos átmenetekkel különböző időbeli szinteket mutat a valamikor nagyon kezdetleges közlési rendszerektől a mai emberiség nyelvéig” (Benkő Loránd, 1988. 5.).

Magyar anyanyelvünk is, mint a hatezer emberi nyelv egyike, ezt az utat járta be.

Dolgozatomban anyanyelvünket történeti forrásként is használok, hiszen a nyelv — anyanyelvünk is — őrzi keletkezésének körülményeit és minden történeti érintkezést, amely valamilyen formában anyanyelvi kommunikációval járt. Erdélyi/romániai anyanyelvi oktatásunk nem egyszerre pattant ki valahonnan, hanem szerves része az összmagyar anyanyelvoktatásnak, ezért ebbe a folyamatba helyezve vizsgálom kijelölt témámat. Népünk a magyar nyelv születésétől fogva beszéli nyelvünket, a mindennapi élet, a közös tevékenység, az életfenntartás, de a vándorlás során is nyelvvel kommunikáltak egymással, szülők a gyermekeikkel, a gyer-

mekek egymás között, hiszen oktatták, nevelték őket, de a gyermekek nevelődtek is, felnőttek lettek, és ők is oktatták, nevelték utódaikat.

Hol kezdődik a magyar nép története?

A fogalmak és szakkifejezések jelentésének megfelelően a magyarság korai történelméről beszélhetünk, s a *nép* szakkifejezést a görög *ethnosz* szakkifejezéssel azonos értelemben használjuk.

A földtörténeti korszakok adják/adhatják az időrendi keretet. Ebből a hozzánk legközelebb eső korszak érdekel. A pleisztocén kor, a *Homo sapiens fossilis*, a Neander-völgyi embertípus kialakulása után a paleolitikum (Kr. e. 20000 körüli időig), majd a neolitikum (Kr. e. 5000 körül) következett. A neolitikum a nagy folyóvölgyi kultúrákban, a Kr. e. VII-VI. évezredben kezdődött, s ekkorra tehetjük az *indoeurópai* és a *sémi nyelvi közösségek* legrégebbi, megragadható korszakát és közös alapnyelveiket, valamint az ősi indoeurópai és az ősi sémi népet.

A magyarság, népünk előtörténete nem kezdődhetett korábban, mint a neolitikum, s helyileg Eurázsianak azon részein, ahol azokat a csoportokat kell keresnünk, amelyekből a magyarság kivált a Kr. e. V-IV. évezredben, az uráli nyelvközség feltételezett korában. Az *uráli nyelvközség feltételezett kora* ez. A következő lényeges változást a bronz megjelenése hozta, s valószínűleg nem véletlen, hogy a finnugor népek szétvándorlása nagyjából egybeesik vele. A finnugorságból kivált ugor csoport felbomlása és a magyar nép megjelenése

nagyjából egyidejű lehetett a vas elterjedésével, a Kr. e. I. évezred első felében (Róna-Tas András, 1997. 32.).

Az ugor közösség kialakulása nagyjából a *Babiloni Birodalom kora* (a törvényalkotásairól nevezetes Hammurapi Kr. e. 1792 és 1750 között élt.) Ekkor már virágzott a *krétai kultúra*, épült a csodálatos knosszoszi palota, s erre az időre esik a *kínai civilizáció* kezdete: a Sárga-folyó vidékén a legendás Huang-ti császár uralkodott. A magyarság önállóvá válása nagyjából a *Római Köztársaság* megalakulásával (Kr. e. 504.), az *athéni demokrácia* születésével, *Kleiszhenész alkotmányával* (Kr. e. 507.) és *Aiszkhülosz drámáival* egyidős. Ekkor él a kínai Kung Fu-ce, ismertebb nevén Konfucius. Ez a párhuzam évszázados nagyságrendű (Róna-Tas András, 1997. 32-33.).

Az időbeli határok kijelölése után a magyar nép kialakulásának a helyét vizsgáljuk meg. A magyar *őshaza* szó a német *Urheimat* fordítása. A népalakulás folyamatossága, jelentős állomásai, egy csoport kiválása egy nagyobb közösségből, valamilyen jellegű együttélés kezdete egy másik néppel, a közösség életformaváltása *helyváltoztatással* is jár. Időben is vissza kell mennünk az uráli népek őshazájáig. Ami egyáltalán megragadható, az a szétválás előtti utolsó idő. A mai értelemben vett korszakolással, a földtörténeti korok, a növényföldrajzi övezetek, a régészet, de más segédtudományok kutatásai eredményeinek felhasználásával — tehát minden rendelkezésre álló forrást mérlegelve — az *Urál hegység középső és déli területei*, kb. a *Káma és mellékfolyói* magasságában, a hegység mindkét oldalára kiterjedő, igen nagy sávban, vagyis az *Urál keleti oldalán az Ob középső folyásáig*, illetve forrásvidékéig. Maga az Urál-hegység lassan emelkedő és jól járható vonulatai inkább összekötnek, mint szétválasztanak népeket.

A neolit emberének a kisebb folyó- és patak völgyek, a nagyobb tisztások, valamint a növény- és állatvilág ideális lakóhelyet biztosított. A fenyőöv és a lombos erdők találkozása változatossá tette a természeti környezetet (Róna-Tas András, 1997. 245.).

Az uráli népek közös őshazája valahol ott volt, ahol a négy különböző tűlevelű fafajta (*lucfenyő*, *cirbolyafenyő*, *jegenyefenyő* és *vörösfenyő*), valamint a lombos fák közül a *szil* egy régióban volt. E fák nevei ugyanis az összes uráli, illetve finn-ugor nyelvben közösek voltak. Ez a terület a *Volga* és a *Káma vidéke*, az *Urál-hegység középső része*, de átnyúlhatott az *Urál keleti részére* is, az *Irtis-Tobol folyók* vidékére is.

Több régész-kutató véli úgy, hogy az itt feltárt, Kr. e. V. és Kr. u. III-IV. századi, ún. *szargatkai műveltség* az ő emléksanyaguk lehet. 1986-ban az omszki régészek az Irtis jobb partján fekvő Szidorovka falu határában öt halomsírt tártak fel. Az egyik sír érintetlenül maradt meg. A sírgödör alját fával bélelték ki, arra fektették a gazdag öltözkében, fegyvereivel eltemetett férfit, tetemét nyírfakéreggel takarták le. A ruháját összefogó fegyverövön nagyméretű, ékkőberakásos, aranyozott ezüstveretek voltak, melyeken két tigris és egy sárkánykígyó küzdelmét jelenítette meg az egykori ötvösmester. Az ezüstcsaton két griff és egy nagymacskaszerű ragadozó küzdelme látható. A szidorovkai előkelő férfi sírjába a temetés alkalmával a halotti toron elfogyasztott hátasának szerszámzatát, többek között egy aranyozott ezüst korongpárt tettek, amelyen egy-egy sárkánykígyó alakja látható, ez a korong valahol Irán keleti részén készülhetett... Eleink tehát élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn a sztepp közelebbi és távolabbi lakóival, műveltségük az eurá-

zsiai puszták színeit öltötte magára. Nyelvi vonatkozásban a kétnyelvűség, tolmács kérdése merülhet fel (Fodor István—Diószegi György—Legeza László, 1996. 25.).

Nyelvtörténeti áttekintés

Az időbeli határok, az őshaza/őshazák helyének tárgyalása után a nyelvtörténeti áttekintés is társítható eddigi megállapításainkhoz:

Az uráli kor: Krisztus előtt 4000-ig, az uráli alapnyelv, szóbeli nyelvhasználat, nyelvjárások, halász-vadász közösség szókincse

A finnugor kor: Kr. e. 3000-ig, újabb alapnyelv, szóbeli nyelvhasználat, nyelvjárások, ragok, képzők gazdagsága, az igenevek szerepe

Az ugor kor: Kr. e. 500-ig, újabb alapnyelv, szóbeli nyelvhasználat

Az ősmagyar kor: Kr. u. a X. századig, önálló nyelv a nyelvjárásokból, szóbeli és rovásírásos nyelvhasználat, félnomád gazdaság fejlett kultúra török hatással

Az ómagyar kor: 1000–1526 között, a nyelvjárások együttélése, szóbeli és írásos nyelvhasználat, földművelő életmód, latin, szláv jövevényszavak, a szófaji rendszer és az összetett mondatok kiteljesedése, kancelláriai helyesírás

A középmagyar kor: 1526–1772 között, regionális változatok és nyelvjárások, szóbeli és írásos nyelvhasználat, az ikes igeragozás megbomlása, protestáns és katolikus helyesírás

Az újmagyar kor: 1772 óta, nemzeti nyelv, 1844-től magyar államnyelv, szóbeli és írásos nyelvhasználat, a nyelvújí-

tással kb. tízezer szóval gazdagodott nyelvünk, a múlt idő egyszerűsödése, 1832-től akadémiai helyesírás

*korai: 1920-ig. 1920-tól kisebbségi nyelv is a Kárpát-medencében, szóbeli és írásos nyelvhasználat, a tiszta artikulációt a tempó gyorsulása veszélyezteti

*Az uráli, a finnugor és az ugor korszakot a magyar nyelv szemszögéből *előmagyar kornak* is szokták nevezni.

A szókészlet gyarapodásának az egész nyelvtörténet folyamán fő eszköze a belső szóteremtés (Hangay Zoltán, 2005. 69. és J. András Katalin, 1998. 38.).

Tanulmányomat az alábbi periódusok alapján tagoltam:

1. Anyanyelvünk oktatása a legrégibb időktől, az uráli kortól a honfoglalásig, 895-ig.

2. Anyanyelvünk oktatása a honfoglalástól, az államalapítástól az önálló magyar állam megszűnéséig, kb. 1000-től 1526-ig, az anyaország oktatási rendszerébe tagoltan.

3. Anyanyelvoktatás az önálló Erdélyi Fejedelemség idején — 1526–1711 — az erdélyi fejedelmek és egyházak iskola-politikája keretében.

4. Anyanyelvoktatás a Habsburg Birodalomban — 1713–1830 —, a reformkorban, a forradalom- és szabadságharcban — 1830–1849 —, a Habsburg önkényuralom idején — 1849–1867 —, az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan.

5. Anyanyelvoktatásunk a dualizmus korában, a kiegyezéstől az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig — 1867–1918 —, az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan.

6. Anyanyelvoktatásunk 1918-tól napjainkig, a román oktatási rendszerbe tagoltan (1940–1944 között Észak-Erdély oktatása az anyaországi oktatási rendszerben).

1. Anyanyelvünk oktatása a legrégebbi időktől, az uráli kortól a honfoglalásig, 895-ig

*A magyarság eredete, őshazája,
az uráli és az ugor kori együttélés*

Ma már igazolt, hogy a Nyugat-Szibériától a Baltikumig elnyúló hatalmas területen szétszórva élt *uráli* — *finnugor* és *szamojéd* — *népek* nyelvével vagyunk rokonok. E nyelveken beszélnek ma — nyugatról kelet felé haladva — a baltikumi *finnek*, *észtek*, *karjalaiak*, *lappok*, *lívek*, *izsórok*, *vótok*, a Volga felső folyásánál élő *mordvinok*, *cseremiszek* (vagy *marik*), s itt éltek még a középkorban eloroszosodott *mescserek*, *merjék* és *muromák*, a Káma menti *votjakok* (vagy *udmurtok*), *zürjének* (vagy *komik*), az Uráltól keletre lakó *vogulok* (vagy *manysik*), az *osztjakok* (vagy *chantik*), valamint a tőlük keletre és északra a szamojéd népek: *nyenyecék*, *enyecek*, *nganaszánok* és *szölkupok*.

Az Urál-hegység lábánál éltek a későbbi finnugorok és szamojédek ősei, de ott lehettek más népek is. Az *uráli* terminus ma a finnugor és a szamojéd nyelvcsoporthoz tartozó nyelvek együttesét, az *uráli alapnyelv* pedig ezek közös őseit jelöli.

Az ősi uráli népesség létalapját a halászat és a vadászat biztosította. Településeiket a régészek a tavak és folyók mellett találták meg, ahol nyáron nyírfakéreggel borított sátrakban, télen pedig földbe mélyített gödörházakban laktak. A nyírfakérget valószínű a gyerekek is gyűjtötték, szüleik szóbeli, uráli-magyar (??) nyelvű utasításaira. A gödrök kiásása s a kunyhó felépítése a férfiak dolga volt, de ott settenkedhetett,

segíthetett (?) a legényke is, édesapja, nagyapja szóbeli, nyelvi utasítására. Anyanyelvünk ősi rétegei s a földben megőrződött tárgyi emlékek szolgáltatnak csupán adatokat ezekről az időkről, írott források csak a honfoglalást közvetlenül megelőző időkből állnak rendelkezésünkre. Ősi múltunkat a szívósan továbbélő szájhagyomány őrizte meg, más elemekkel átszőtt mondák és legendák formájában.

A föld megőrizte elődeink pattintott kőeszközeit, de a csontból és fából készült tárgyakat is, állatalakokra mintázott edényeiket, ivócsanakjaikat, de íjak, nyilak, szán- és sítalpak is felszínre kerültek. A sikeres vadászon a férfiak mellett a fiúk is részt vettek, segíthettek a nyomkeresésben, kutyáikkal együtt. Ilyen és ehhez hasonló közös tevékenység során alakult ki a kommunikáció, a nyelv, a halász-vadász közösség szókincse, amelyet a felnőttek átadtak utódaiknak. A vadászatról hazatérve az asszonyok (s bizonyára a lányok is) megfőzték a húst. Erre utal az uráli eredetű *főz* és a *fazék* szavunk. A megmaradt nyers húst a lakóépület mellé épített kamrába tehették ínségesebb időkre... Az édesanya bizonyára megtanította a lányát, hiszen ő is anyjától, nagyanyjától tanulta, hogyan kell a húst tárolni, uráli-magyar nyelven oktatva, mit kell tenni, hogy a hús ne romoljon meg... A jávor- és rénszarvas, a mókus, a nyúl, a róka megnevezésére, húsuk tárolására bizonyára volt szavunk, „előmagyar” szavunk... A zsákmányállat bőrét, prémjét is felhasználták, a férfiak, a fiúk lenyúzták az állat bőrét, prémjét, s a mai bőrdíszművesekhez hasonlóan tartósították, a nők, s a lányok meleg ruhákat, lábbeliket készíthettek a család, a nemzetség tagjai számára. Állati ideget sodortak össze, és csonttúvel emberi öltözetet varrtak az állatbőrökből. Megannyi alkalom a kommuni-

kációra, a szókincs megismerésére, használatára, bővítésére és továbbadására.

Az *ín*, *név* és *vas* szavunk ősi, az uráli korig visszavezethető szavak, amelyek indoeurópai eredetűek. Az *ín* azonos eredetű, mint a német *Sehne* 'in', 'húr', *név* szavunk, mint az angol *name*. A *vas* szavunk eredetileg valószínű 'gyepvas', természetes formában előforduló fém vagy egyszerűen 'érc' jelentésű szó volt, amellyel még a fémkor előtt megismerkedhetett az uráli közösség (Róna-Tas András, 1997. 88.).

Ez a halászó, vadászó, gyűjtögető életmód jelentkezik a szókincsünkben is:

Őseink ismerték a *nyilat*, a *halat hálóval* fogták, a zsákmányt meg tudták főzni — *köved* 'fő' a magyar nyelvjárásban —, vadászták a *nyulat*, a nyírfajdot (*fogoly*), a *nyusztot*. Ismerték a *fűrót*, a *fejszét*. A rokonság megnevezésére szolgált az *ős* 'apa', *vő*, *meny*, *had* 'nemzetség' és más szavaink. Orális (*p*, *t*, *k*) és nazális (*m*, *n*, *n'* *n*) zárhangok mellett affrikáták (*č*, *c'*), réshangok (*ś*, *s*, *j*, *y*) és likvidáták (*l*, *r*, *l'*) hangok következethetők ki. A magánhangzók kérdése vitatottabb. Az első szótagra az alábbi rendszer tételezhető fel nagy valószínűséggel: *a*, *o*, *veláris e*, *u*, és az *ä*, *e*, *i* hangok. Az uráli alapnyelvre az esetek többségében azoknak a szófaj-kategóriáknak a megléte tételezhető fel, amelyek ma is használatosak, hiányzott a kötőszók kategóriája, s talán a számnevek léteztek, de nem kategóriát még talán nem alkottak. A névszó és az ige kategóriája már elkülönült egymástól, egyes szavak, mint pl. a *fa* minden uráli nyelvben névszóként használatosak, mások meg, mint a *men-*, igeként. Az uráli alapnyelvre az *a-* és egy *e-* tövű tagadó ígét következtetnek ki. A melléknév kialakulásban volt, a névmások viszont már léteztek. A határozószók

legősibb rétege mutató névmási tövekből alakult ki, helyjelölő esetragok felhasználásával. A névutóknál is később alakultak ki a kötőszavak, a névelő csak az ómagyar korban fejlődött ki. Az uráli-magyar nyelvet beszélők, a nyelvet tanulók ezeket a szavakat ismerték meg, használták, egy akkor alakuló grammatikai rendszerben. Kikövetkeztethető két, ún. grammatikai eset, az **-m* és a **-t* ragoz akkuzativusz, a térben való tájékozódás kifejezésére igen gazdag rendszer állt rendelkezésre (lokativusz **-na*, **-nä*, ablativusz **-ta*, **-tä*, lativuszprolativusz **-k* és **-jä*). Alapul szolgált mindez a későbbi, térbeli háromirányúságot kifejező határozórag-rendszerhez. A névszók többes számát a **-t* többesjel jelölte. Megvolt a duális, a kettes szám (**-ka*, **-kä*). Ősi örökségünk a személyes névmási tövekből kifejlődött birtokos személyjelek és az igei személyragok. Urali eredetű a felszólító mód **-k* és a feltételes vagy inkább óhajtó mód **-ne* jele. Urali-magyar nyelvünk agglutináló, ragozó típusú volt. Ha nem is ilyen tudományosan magyaráztak ősanyáink, ősapáink gyerekeiknek, utánózva szüleiket, így ismerték meg, használták az utódok anyanyelvüket/anyanyelvünket, s adták át. Mondataikban az állítmány lehetett névszó és ige is, a jelző megelőzte a jelzett szót, a számnevek után egyes számot használtak, és a birtoklást nem egy 'bír' jelentésű igével, hanem birtokos személyjellel (házam, házad...) fejezték ki. Az alárendelt mondataik mondat értékű igeneves szerkezetek lehettek, ezek közül a legősibb a *Madár látta kenyeret ettünk* típusú (Sipos Lajos szerk., 2000. 43-44.).

Az Urál keleti oldalának szikláin látható sziklarajzok, amelyeken ember- és állatalakok, az égitestek ábrázolásai és mágikus jelek, valamint valószínűleg tamgák (nemzetségjelek) so-

rakoznak, ugyancsak az uráli népesség keze nyomát őrzik (Kuczka Péter szerk., 2006. 11.). E rajzok készítői kiktől/kiktől, milyen ősi, uráli alapnyelvet használva tanulták meg a rajzolást, voltak-e segítők, fiatalok?

Szóbeli nyelvhasználat segítette eleinket halászni is. Tavasztól őszig vesszőfallal zárták el a patakot, a fal csúcsánál hajlott részhez hálóból vagy vesszőből font zsákokat kötöttek, s az itt rekedt halak már nem tudtak kiszabadulni. Vesszőből varsát is készítettek, egy szűkülő tölcser formájú eszközt, amelyet a víz felszínére helyeztek, s a benne rekedt halakból ízletes ételt készítettek. A varsa készítése bizonyára a fiúk feladata volt, a hal megfőzése (megsütése?) pedig a lányoké. Ha jóllaktak, a családban megdicsérték a vadászó fiút és az ételt elkészítő lányt?

Az uráli együttélés időszaka a Kr. e. VI-IV. évezredre tehető. A halászó-vadászó életmód hatalmas területet igényelt, s amikor a vadállomány megcsappant, elődeink életében jelentős változások következtek be. Kr. e. 2000 és 1000 között az ugarság és a kelet-európai finnugorság körében elterjed az állattartás és a földművelés a tőlük délre élő, már termelő gazdálkodást űző népcsoportok hatására. A településekről és a sírokból háziállatcsontok, búza-, árpa- és kölesmagvak kerültek elő. Ugyanebben az időben terjed el eleink körében a fémművesség is, a délebbre élő, túlnyomórészt ősiráni nyelvet (nyelveket?) beszélő népek hatására (Kuczka Péter szerk., 2006. 11.).

Az ugor nyelvekbe ekkor kerültek az iránból a *tehén*, *tej*, *nemez* szavak, s eleink fiai s lányai őrizték, legeltették is a teheneiket, itták a tejét, szüleik pedig tanították őket arra, hogyan lehet nemezt készíteni, s a nemezzel sátraikat befedni

(Kuczka Péter szerk., 2006. 11.). Eleink feladták a halászó-vadászó életmóddal járó vándorlást, és letelepültek. Szálláshelyeik nyomát vízpartokon találták meg a kutatók. A talajba épített kunyhóik mellett a föld fölé épített házak is megjelentek. Eszközeiket már nem kőből, hanem rézből, később a réz és az ón ötvözéséből nyert bronzból készítették: harci csákányokat, baltákat, töröket, kardokat, sarlókat, de ékszereket és ruhadíszeket is (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 24.). E munka közben is alakult, fejlődött a szóbeli nyelvhasználat, az ugor alapnyelv, a szülők ezen a nyelven tanígtatták gyermekeiket, s már a mesteremberek is oktatták őket a mesterségek titkaira. A kereskedők pedig messzi vidékekre vitték a kész termékeket, hoztak magukkal más árukat, de csak akkor, ha anyanyelvük mellé megtanulták más népek nyelvét is.

Az ugor állattartás szerves része volt a lótarás is. Mind az obi-ugor, mind a magyar nyelvben ekkor honosodott meg a *ló*, *nyereg*, *fék* 'zabla', *ostor*, *kengyel* szavak, tovább a *másodfű ló* 'két éves csikó' kifejezések (Kuczka Péter szerk., 2006. 11.). De a *horol* 'sekélyen karistol, szánt' szavunk is (Fodor I.—Diószegi Gy.—Legeza L., 1996. 22.). A fiúk ma a lóerők számával hivatkozó kocsikat ismerik, de képzeljük el eleink fiait, de lányait is, akik szívesen tanultak meg a lóval bánni, a lovat gondozni, etetni, itatni, a nyeregbe pattanni, s ostorral, fékkel/zablával irányítani, lovagolni, a kengyellel nógatni. Mindez csupán nyelvhasználattal, szóban s természetesen a gyakorlatban sikerült.

Az ugor kori gyermekek azt is megtanulták, hogy milyen a lovas temetkezés. A halotti toron leölt ló húsát ők is megkóstolták, majd a ló fejét és lábait a bőrrel együtt a sírba tet-

ték az elhunyt mellé, s útravalóul edényekben bizonyára kumiszt is tettek. Valamelyik gyerek bizonyára elcsodálkozott, amikor a lovas temetkezés során a sírba kétkerekű szekeret is tettek. (A fa elkorhadt, de a keréktalp és a küllők nyomai jól kirajzolódtak a régészek által föltárt sírokban). *Szekér* szavunk valószínűleg szintén ugor kori, ('szán' jelentésben az osztjákban is megvan), így az ősi magyar szekerezés kezdetei erre az időre nyúlnak vissza (Kuczka Péter szerk., 2006. 11.). Gondoljunk kedvenc gyermekjátékunkra, arra is, hogy nem olyan régen bármelyik fiú szívesen vette át édesapjától az ostort, és hajtotta a szekér elé fogott lovat.

A nagy vándorút — Magna Hungaria

Rejtély, hogyan maradhattak meg őseink, hogyan őrizhették meg anyanyelvüket, önálló népi arculatukat a tengernyi iráni, majd később török nyelvű népek között, két és fél ezer esztendőn át hogyan maradhattunk meg anyanyelvünkben... Választ, meggyőző magyarázatot erre a kérdésre is csak feltételest adhatunk.

Az előmagyarság valamikor a *Kr. e. 500* körüli időszakban kivált az ugor népek közösségéből, tehát akkortól beszélhetünk *önálló magyar népről*. Népünk Európa egyik legrégebbi népalakulata. Önállósodásunk mozgatórugóit nem ismerjük pontosan, egy dolog kétségtelen, ez a folyamat hosszú ideig tartott. Minden jel arra mutat, hogy a meglehetősen nagy területre kiterjedő és laza ugor közösségen belül az előmagyar csoportok élhettek a legdélebbi területen, az Irtis-Isim-Tobol folyók vidékének ligetes, sztepppei övezetében. Ők a bronzkor végén s a vaskor elején a vándorló-legeltető állattartásra vagy

más néven a lovas nomadizmusra tértek át, s ez az új életforma, ez a mozgékony gazdálkodási életmód egy idő után területileg is eltávolította őket ugor rokonaiktól.

Egy nép, ethnosz, etnikum önállóságának elengedhetetlen velejárója a népi vagy etnikai öntudat kialakulása, amelynek fontos jele a népnév és a népi eredettudat. Hogyan képzelhetjük el az előmagyar, az ősmagyar nyelvet? Bizonyos, hogy még az uráli együttélés korában elkezdődött a szófajok kialakulása, szétvált a főnév és az ige, néhány igenévszó megmaradt a régi nyelvből: *les*, *nyom*, *fagy*, *vész* stb., s ekkor indult meg, majd a *finnugor korban* vált erőteljesebbé a *melléknevek* és a *számnevek kialakulása*. Négy ősi helyhatározó ragunk: *-l*, *-t*, *-n*, *-ál/-é* alkalmas volt a háromirányúság kifejezésére, és alapjává vált a későbbi kiterjedt rendszernek. Ősi örökség a feltételes mód és a felszólító mód, valamint a múlt idő megjelölése: *-ál/-é* időjel, a középfok *-b/-bb* jele és a többes szám megkülönböztetése. Több *képzőnk* is finnugor örökség: *-s*, *-z*, *-g*, *-ó*, *-ő*: tapos, kötöz, csillog, szülő, fonal... (J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 39.). A *les*, *nyom*, *fagy* igenévszók jelentését a vadászatra induló apa magyarázhatta fiának, a fagy csípését pedig a lány is érzékelhette a havas, zimankós téli időben...

A finnugor alapnyelvekben kb. 25000 szó lehetett, ebből kb. 2500 tőszó. A mai magyar nyelvben is megőriztünk kb. 1200 olyan uráli, finnugor eredetű tőszót, amelyeknek kiterjedt szócsaládja alakult ki. Ezért lehetséges, hogy egyes mai szövegeinkben is 60-70 %-os a finnugor eredetű, illetve a belőlük alakult belső keletkezésű szavak aránya.

A finnugor nyelvcsalád ugor ágát a *magyar*, a *vogul* (önelnevezésük: *manysi*, *mansi*) és az *osztják* (önelnevezésük: *hanti*) alkotja.

Beszéljünk életükről, munkájukról, a fiatalok neveléséről, oktatásáról azokkal a szavakkal, amelyeket ősi, eredeti alakjukban ismertek, használtak vadászó, gyűjtögető eleink. Hogyan éltek a finnugor őshaza népei a Krisztus előtti évezredekben? Miként közölték kívánságaikat, kéréseiket, érzéseiket, örömeiket, bánatukat, s általában közös tevékenységük, életük során milyen szavakkal kommunikáltak?

Dombos-hegyes tájon *laktak*, ahol sokféle *fa* volt: *hárs*, *fűz*, *nyír*(fa), *nyár*(fa), *szil*(fa) s *fenyő* is. A *fa rügye* számukra is a *tavasz*, a *levél* lehullása az *ősz* megérkeztét jelezte. *Télen*, amikor *jég fődte* a *tó vizét*, *íjjal*, *nyíllal* *nyúlra*, *nyusztra*, *ravaszra* 'róka' vadásztak. *Halat* fogtak, a fák odvában *mézet* letek, *eper* nőtt a *fű* között. Ezt a fiúk is szívesen keresték.

A házban együtt élt a *had*: az *apa*, a *férj*, a *nő*, az *anya*, *fiú* és *leány*, de a *vő* és a *meny* is, valamint az *ipa*, *napa*. *Ajtó* és *küszöb* volt a házban. A *férfiak* fából, *kőből*, tetemből 'csont' *fúrták*, *vésték*, *köszörülték* szerszámaikat, fegyvereiket, mintákat róttak rá. A *nők tűvel* ruhát *varrtak* — valószínűleg *bőrből* —, *mostak*, *fontak* és *szőttek* is. A lányok bizonyára segítettek édesanyjuknak. Ruhájuknak *ujja* volt, *öv*, *szíj*, *csomó* tartotta össze.

Az ételt *fazékban főzték*, *levest* készítettek, nyílt *tűzön süttöttek* a húst. A *kenyér* talán *kölesből* készült kásafele volt.

Amit önmagukról tudtak, arra a testrésznevekből következtethetünk: *fej*, *homlok*, *szem*, *fül*, *száj*, *ajak*, *nyelv*, *íny*, *fog*, *torok*, *áll*, *mell*, *ujj*, *szív*, *epe*, *máj*, *bőr* stb. A kisgyermeknek talán a mai mondókákhoz hasonló kis versikékkel ismerték

meg mindezeket a szavakat, tapsikoltak, mutogatták testrészeiket, biztos nekik is fájt a torkuk, megvágták az ujjukat, megsértették a bőrüket, s mindezt szóban is elmondták, elpanaszolták, dicsekedtek... A nagyobbak pedig munka, tevékenység közben, segítséget nyújtva szüleiknek használták a fenti szavakat.

Eleink ismerték, és bizonyára gyermekeiknek is megtanították az *egyszerű számokat*: *egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, -ven/-van 'tíz'* (negyven, hatvan), *húsz, száz, fél, első* stb.

Az emberi kapcsolatokról, érzéseikről, gondolkodásukról is tájékoztat néhány szó, mert amit *láttak, hallottak*, bizonyára *elmondták* egymásnak és gyermekeiknek is. Az *ifjú* tisztelte a *vén*, az *agg* rokonait, akiktől megtanulta, melyik *meggy kemény, keserű*, miért *meleg, könnyű* az elejtett *fogoly*, miért *lágú* a *kígyó* teste...

Nagyon fontos, hogy elemi jelenségek, cselekvések, érzékelések jelölésére szinte töregeteg szót ismertek, s ezeket, bizonyára, megtanították fiaiknak, lányaiknak is: *él, hal, alszik, áll, halad, ered, fél, fejt, folyik, hasad, kér, kúszik, lep, mar, olvas, reped, repül, sápad, segít, szeg, tapad, tipor, tép, viszik, vezet, víz, véd, von* stb.

S talán a legfontosabb, hogy *magyar* névvel, szóval nevezték magukat: *Mi (én, te, ő) magyarok vagyunk* (Takács Etel, 1996. 107. és J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 151.).

Anyanyelvünk *nyelvtani rendszere* még nagyon egyszerű lehetett. Finnugor eredetűek a birtokos személyjelek, amelyek a személyes névmásból alakultak ki (*házam, házad, háza*). Igeragozásunk egy része szintén alapnyelvi. Az igemódok kialakulása is elkezdődik (*szegj, állná*). A gyűjtőnév képzőből

kezd kialakulni a mai többesjel. Valószínű nem volt tárgyrag, s a helyviszony megjelölése körülírással, határozószókkal történhetett. A képzők felhasználása alkalmi volt. A jelző a jelzett szó előtt állt, egyeztetés nélkül, a számnév után egyes szám következhetett. Hangrendszerünk szintén egyszerű lehetett, elemeire csak következtetni tudunk, az alapnyelv ismerte a magánhangzó-harmóniát, s a hangsúly valószínűleg az első szótagra esett, a szavak, a képzők és a ragok is magánhangzóra végződtek.

Kr. e. a VIII. században, a Volga-Káma vidékén élő magyarság két csoportját, a *mancsák* (*manysi*) és az *erek* szorosabb kapcsolatba léptek. Az *er* népcsoport bizonyára szintén ugor nyelvet beszélt, talán egy olyan ugor nyelvjárást, amely legközelebb állt a magyarhoz. A magyarság kialakulását (a *mancs* — *er* népcsoport létrejöttét) a Volga és Urál közötti területen, nagyjából a Kr. e. VIII-V. évszázadra tehetjük, így a magyarság önálló élete s az ősmagyar nyelv korai szakasza kezdődött el (Róna-Tas András, 1997. 246.).

A magyar elnevezés eredeztetésére Róna-Tas András (1997. 275.) szerint nincs szükség sok feltevésre. A *Megyer* (korabeli kiejtése: *medzser*) törzsnév azonos a *magyar* népnévvel, a *madzser* török kiejtésű változata. A Hétmagyar törzsszövetség vezértörzse a *Megyer* volt, nyelvi formája *Madzser*, „törökös” változata *Medzser* lehetett. Ez volt Árpád törzse, ez a törzs vezette a honfoglalást.

A perzsák történetírója, *Rasid ud-Din*, 1311-ben befejezett művében is a *madzser* népnevet használta. A XV. századtól kezdve több forrás is ezt a népnevet említi. Léteznek a magyar népnévből keletkezett helynevek, az oszmán hódítás idején elhurcolt magyarok által lakott falvak, pl. Egyiptomban

és Törökországban is. Még később a *die Magyaren, the Magyars, les magyar, maghiar* stb. nevekkel neveztek/neveznek meg bennünket.

A *magyar* népnév összetett szó. Az előtag, a *magy-*, visszamehet a **mancs* alakra (Róna-Tas András, 1997. 234.), amely elnevezés megtalálható legközelebbi nyelvrokonainknál is, a vogulok mai elnevezése: *manys*, ami ugyanígy egy **mancsa* alakra megy vissza. A szó indoeurópai jövevényszó, amelynek alapszava, a **manu* 'ember' jelentésű. Az összetett szó utótagja, az *er* elem szintén 'ember' jelentésű. Ez finnugor szó, amely az *ember* és *férj* szavainkban is rejtőzik (Róna-Tas András, 1997. 235.). Mikortól hívták így a magyarok magukat? Biztosan csak azt tudjuk, hogy már a VIII. század előtt is ez volt népünk önelnevezése. A kialakulás: *mancsa* > *madzs* + *er* > *madzser* (>*medzser* > *Megyer*) > *magyer* > *magyar* (Róna-Tas András, 1997. 240.).

A magyarokat több forrás *baskir*nak nevezi. *Ibu Fadlán*, a 921-922 közötti útját bemutató leírásában a *basgird* népről beszél, akik az Urál, Szamara, Kinel és Szok folyók mentén élnek. Nem említi, hogy valamilyen különös, a többi török nyelvtől eltérő nyelvet beszéltek volna (Róna-Tas András, 1997. 184-185.).

A kulcsot ahhoz, hogy megértsük, kik és miért hívták baskiroknak a magyarokat, Abu Hámid al-Garnátínál találjuk meg, aki Granadában született, Alexandriában tanult, Bagdadban is élt, majd a Volga torkolatánál levő Szakszinba költözött, 1155-ben írta meg munkáját, Magyarországon is járt: „Azután megérkeztem Ungurijába, ahol egy basgird nevű nép lakik”. A volgai bulgároktól jött, s az ő elnevezésüket használta... Lehetett-e fogalmuk 1150-ben a volgai bul-

gároknak arról, hogy a távolban magyarok éltek? Anonymus is megemlékezik a Bulárföldről jött Billáról és Baksról. Ez a Bulár a Bulgár szabályos változata, ma helynévi formában Biljar. A *bulár* népnév rejtőzködik krónikáink Belár neve mögött. A másik bizonyíték Julianus barát útja (Róna-Tas András, 1997. 226.).

Al-Balhi, a 934-ben meghalt arab utazó részletes földrajzi munkájában beszámol arról, hogy Bulgar városában *madzserek* is laknak. A későbbi ásatások nyomán a városban középületek, fürdők, mecsetek és medreszek (mohamedán iskolák) alapfalai kerültek felszínre (Fodor I.—Diószegi Gy.—Ledeza L., 1996. 42.). Az itt lakó baskirok, madzs-gerek gyermekei közül hányan járhattak ebbe a mohamedán iskolába? Ki volt a tanítójuk, és milyen nyelven oktatta őket? Kérdések, amelyre nincs válasz.

Más források is említik népünket: A bizánci uralkodó, Bölcs Leó, 904-ben írt munkájában *turkoi* névvel nevezi meg a magyarokat. Ugyanígy udvari költője, Areszthasz dicshimnuszában is ezt a nevet használja, s Philotheosz, 899-ben a császári testőrök között említi *türk* névvel a magyarokat (Róna-Tas András, 1979. 56.). Az arab Ibn Ruszta, 930 táján írt munkájában a madzsgarokat a türkök egyik fajtájaként mutatta be. Főnökük a künde (vagy kende, az első magánhangzó nincs kiírva), aki királyként uralkodik fölöttük, *dzsilának* vagy *dzsulának* hívják. A perzsául író afganisztáni Gardézi 1050 és 1535 között azt írta, hogy amit a *dzsila* parancsol, a *madzsgarok* azt teszik (Róna-Tas András, 1997. 227.).

A spanyolországi Ibn Hajján 1075 körül (Róna-Tas András, 1997. 213.) írt művében *at-türk* névvel, a honfoglalással egyidejű források pedig *ungar*, *hungar* névvel jelölik a magya-

rokat. A latin források pedig az ungarus, hungarus, illetve *ungri*, *hungri* alakot használják.

A bolgár egyház megalapításáról szól egy hosszabb, görög nyelvű írás (XII. sz.?), ezt fordították le óegyházi szlávra a XIV. században, s itt is szerepel a magyarok önelnevezéseként a *magere*. E forrás szerint két magyar vezér Konstantinápolyba ment megkeresztelkedni. Egyesek szerint ezek Termecsü és Bulcsú voltak (Róna-Tas András, 1997. 62.).

A népnév, az elnevezések után térjünk vissza a magyarság vándorlására.

Az önállósult magyarság a Volga és az Urál-hegység déli részén, az Urál folyó vidékén, illetve attól kissé keletebbre, fokozatosan áttért a nomád életformára. Egyesek irtásos földműveléssel, állattenyésztéssel, lovas vadászattal foglalkoztak, mások az ott élő iráni, majd a török csoportok hadjárataiban bekapcsolódtak a szeppe életébe. A szeppe urai ekkor még az irániak voltak. A bronzkorban vagyunk, ennek a kornak egyik fontos harci és munkaeszköze volt a balta, ennek sémi elnevezése a *p — l — k* gyökből képzett és 'hasítani' jelentésű igéből képzett főnév, vagyis ami hasít, amivel hasítanak. A szó **peleku* formában (Homérosznál *pelekiusz* alak) átkerült a törökbe *palta* formában, s a magyarban *balta* lett (Róna-Tas András, 1997. 158.). Vajon melyik ifjú magyar fogta kezébe először ezt az eszközt, és mondta ki a jövevényt? Ki tanította meg a szóra?

De sorolhatjuk még az iráni *médeket*, a kazah szteppén élő *alánokat*, aztán a *hsziungunkat* és a *hunokat*, a régi török népek közül az *ogurokat*, az *avarokat*, a *tüürköket* (a *dzsebu*, *dzsevu* alak található Géza fejedelmünk nevében is: *Dzsencsa*, *Dzssevicsa*). Bíborbanszületett azt írta, hogy a bolgárok korábban *onogundurnak* nevezték magukat. Lásd a bolgárok

magyar *nandur*, majd a *nádor* nevét (Róna-Tas András, 1997. 179.). Élő példa, hogy ha akkor értekezni tudtunk annyi fajta néppel, akkor ma is érvényes a két-, illetve a többnyelvűség kívánalma.

Egy nagy szteppei nomád népmozgás — melynek pontos indítékát és lefolyását nem ismerjük — az V. század körüli időben az ősmagyarságot kimozdította a nyugat-szibériai hazájából, és nyugati irányú vándorlásra készítette (Kuczka Péter szerk., 2006. 12.). A félnomád életmód azt jelentette, hogy eleink állatcsordáikkal együtt legelőről legelőre vándoroltak — nyáron —, ősztől tavaszig a folyók mellett vertek tanyát, s itt földműveléssel is foglalkoztak. A vándorlás során mindenkinek szigorúan megszabott helye és feladata volt, azért, hogy állataikat, vagyonukat és saját magukat sikeresen megvédhessék. A fiatalok közül a fiúkat az édesapa, a férfirokonok megtanították az állatokat terelni, legeltetni, megvédeni, a lányok édesanyjuk, nénjük irányításával az otthon, a sátor körüli teendőket végezték. Vándorláskor a tömeg közepén, a harcosok védelmében utaztak a nők, a gyermekek, és az öregek. A váratlan támadásokat jelezni, elhárítani az előőrsök és az utóvédek feladata volt. Mindezeket a tevékenységeket oktatni, megbeszélni, esetleg számon kérni már anyanyelvükön/anyanyelvünkön végezheték eleink (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 26.).

Őseink vándorlása a Kr. e. 1000 és Kr. e. 500. között zajlott le, s az Urál-hegység s a Volga középső szakasza közötti területen jutott nyugvópontra, talán a *mai Baskíria* területén. A magyarság valószínűleg délről megkerülte az Urál hegységet, lehetséges azonban, hogy útjuk az Urálon át vezetett. A hegység zömmel lekopott röghegység, így az átkelés nem jelentett jelentősebb akadályt. Eleink átlépték tehát Ázsia és Eu-

rópa határát, s megérkeztek *Magna Hungariába*. E területet már régóta ősi magyar szállásterületnek véli a magyar kutatás, mivel Pauler Gyula a baskír nemzetségnevek között fellelte Gyarmat és Jenő törzsnevünk változatát.

Az itt töltött mintegy 1000 esztendőben keveredtek eleink a *szkítákkal* és a *szarmatákkal*. Életmódjuk, viseletük és fegyverzetük annyira összemosódtak, hogy őseink jelenlétére a szarmata leletekből következtetnek a kutatók. A *szkíta* név az eurázsiai szeppe iráni nyelvet beszélő lovas nomád népeinek összefoglaló neve. A Kr. e. VII. században nyomultak be Kelet-Európába. Állattartással és földműveléssel foglalkoztak, de katonáik félelmetes harcosok voltak. A szkíták magukat a „szarvasok népének” nevezték, a szarvas motívum a művészetükben is megtalálható. Önálló népi létünk kezdeti szakaszában a szkíta művészet nyomán honosodott meg az ún. állatstílus, amely a szeppei hitvilágban különleges tiszteletnek örvendő állatok — szarvas, vadkan, sas — alakját öntötte formába, realiztikus és elvont értelmezésben egyaránt (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 27.).

A szarmaták a szkítákkal rokon, iráni nyelvű, pusztai nomád nép volt. Nekik tulajdonítják a *kengyel* feltalálását.

A szkítákkal és szarmatákkal való szomszédság hatására őseink elsajátították a vashasználat és a fegyverkészítés technikáját, megtanulták, hogyan kell visszacsapó íjat készíteni, és miként lehet harcolni lándzsával és karddal (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 26-27.).

Újra felvetődik a kérdés, milyen nyelven beszéltek eleink a szkítákkal, a szarmatákkal? Megtanulták az iráni nyelvet, tolmácsok segítették őket a tanulásban, a kommunikációban?

Vagy a szkíta harcosokat segítették a magyarul tudó tolmácsok? Kétnyelvűség, többnyelvűség...

Magyar eleink egykori baskíriai hazájának legfontosabb írásos bizonyítéka Julianus domonkos szerzetes útijelentése, aki nagyjából ezen a területen talált rá a keleten élt magyarokra. A szerzetes 1235-ben indult keleti térítő útjára, IV. Béla királyunk költségén. Előtte két esztendővel már ott járt Ottó szerzetes is, aki szintén megtalálta a magyarokat. Julianus is megtalálta a magyarok keleten lemaradt töredékét a Volga bal partján, s ezt a területet, őseink első európai szálláshelyét, ő nevezte *Magna Hungariának*, azaz *Nagy* (rég) *Magyarországnak*. Idézzük fel Kodolányi János szavaival a minden magyar olvasó számára szívszorító találkozást:

„Julianus a vásártéren ödöngött, fásultan figyelte a kavargást...

Ahogy befelé ballagott a kapun, egy férfi meg egy fehér vászonruhás asszony jött vele szemközt... Begyes, fűrges asszony volt, egészen fiatal, kerek barna képén egészségesen virult a jókedv. Fehér volt tetőtől talpig, még a lábán is fehér vászonbocskor világított a fekete porban. Megálltak, majd az asszony szaporán kérdezett valamit. És gyerekesen nevetett.

Julianus megrázta a fejét. Kunul mondta:

— Nem értelek, édes lányom.

Erre meg az asszony rázza a fejét s még jobban nevetett. A férfi rászólt, nyilván hívta.

— Ó, Iseteng! — kiáltotta az asszony gyermekesen.

Julianus elsápadt. Megállt a szíve verése. Nem, nem lehet igaz... A nyelvek játéka ez... De érezte, nem tévedett. Ez a halk, türelmetlen fölkiáltás csak magyar szó lehetett.

— Tám... tám... magyarai vagy? — dadogta s rámeredt az asszonyra.

— Madzsar! Madzsar! — integetett fejével az asszony.

— Hála neked Istenöm, atyám! Meglelém!

— Isetend hiaúd? Beteg vagy? — kérdezte az asszony ijedten. — Honnejt jevél? — fordult Julianushoz.

— Magyarai országból! Messziről.

— Madzsar uruszág belől... Messze róla... Nincs messze. Itt vagyun közel.

— Ki vagy? kérdezte Julianus.

— Látud? Akszin vagyuk. Madzsar. Ide jevék ez föld reá, Farkos ája belől.”

(Kodolányi János: *Julianus barát*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980. 835-837.)

Nemrég a Káma Volgába szakadásának vidékén, Csisztopol városában, egy 1311-es arab nyelvű sírfeliratot találtak, amelyen egy bizonyos *Madzsar kádiról* esik szó. Valószínű, hogy e családnév az errefelé élő keleti magyarok népnevéből származik (Kuczka Péter szerk., 2006. 12.). Milyen nemzetiségű lehetett ez a kádi, magyarul beszélt-e?

Ugyanezen a vidéken a kazanyi régészek Bolsije Tigani falu mellett, a lovas temetkezésű sírokban ezüstszeres szemfedőt találtak, amelyek közel állnak a mi honfoglaláskori sírjainkhoz. E temető kora a VII-X. századra tehető, s valószínűleg a keleti magyarok egy közössége nyugszik itt. Ehhez hasonló temetők egész sorát ismerjük az Urál-hegység és a Volga közti területen, a VI. századtól kezdődően (Kuczka Péter szerk., 2006. 12-13.).

Ma még nem világosak annak az okai, hogy a magyarság zöme kb. a 700–750 körüli időben miért költözött el Magna

Hungariából, és vonult délebbre a Volga mentén, s kisebbik része a régi szállásterületen maradt. Az ő utódaikat találta meg Julianus barát...

A nagy vándorút — Levédia, Etelköz

A magyarság délebbi szállásterületének magva valahol a Don-vidék, a Don és Donyec folyók, valamint az Azovi-tenger térségében lehetett. Ennek a hazának az emlékét Anonymus krónikája *Dentümogyer* alakban őrizte meg, ami valószínűleg *doni magyart* jelent. Magyar népünk ezen a területen valószínű, hogy az akkori hatalmas, európai Türk Birodalom nyugati peremén alakult Kazár Kaganátus, tehát a kazárok szomszédságában élt, kezdetben bizonyára ellenséges viszonyban, később szövetségesként, mert a kazárok együtt harcoltak a magyarokkal a keletről fenyegető besenyők ellen (Sipos Lajos szerk., 2000. 45.). Kik lehettek azok a fiatal harcosok, akik a kazárokkal együtt harcoltak? Értették-e, beszélték-e a kazár nyelvet? Ez a többnyelvűség s a társadalom nyelvi megosztottsága jellemző volt-e arra az időre, amikor a magyarok egy része a Kazár Birodalomban élt? Egy másik része kereskedelemmel foglalkozott, s messze földet bejárt, anyanyelve mellé más nyelvet is megtanult?

Kazár mintára és hatásra jött létre eleinknél az ún. *kettős fejedelemség* intézménye. Ennek lényege, hogy a főkirály, amely szakrális, azaz égi eredetű, csak a legfontosabb kérdésekben dönt, a gyakorlati ügyeket az alkirály viszi, aki egyben a seregek vezére is. A magyaroknál a főkirály neve *kündü* vagy *kende* volt (a szó a török 'Nap' jelentésű szóból ered), az alkirályt pedig *gyulának* nevezték. Az első fejedelem Levedi

volt, akihez a kagán előkelő kazár nőt adott feleségül, s az ő neve után jelöli a történettudomány a Don-vidéki szállás-területet Levédiának (Kuczka Péter szerk., 2006. 13.).

Az alapnyelv(ek)ből örökölt, illetve a belső keletkezésű szavakon kívül anyanyelvünk igen nagy számban gyarapodott *jövevényszókkal*, ezeket *műveltségszóknak* is nevezzük. A dél-uráli szállásterülettől kezdve a honfoglalásig, tehát mintegy négy évszázadon át, mindvégig számolhatunk ezzel a hatással, de nehéz megállapítani azt, hogy mikor kerülhetett anyanyelvünkbe egy-egy ótörök jövevényszó, s csupán következtetni tudunk arra, mikor került a magyarul beszélők passzív, később pedig az aktív szókincsébe az új szó.

Az ótörök jövevényszavak egyik része, a *csuvasos török* (pl. a volgai bolgárok nyelve) mellett *köztörök* eredetű. Valószínű, hogy igen korai átvétel lehet a *homok* és *harang* szavunk, az *ér* 'megérint' és az *ír* is (valamilyen rovásírásos eljárást jelenthetett).

Legnagyobb szerepe az állattartással kapcsolatos szavak átvételének volt: *ártány*, *bika*, *borjú*, *disznó*, *gyapjú*, *kos*, *ökör*, *sajt*, *serte*, *túró*, *tyúk* stb. A lovakat *béklyóval* akadályozták menésükben, a marhákat, juhokat *bélyeggel* jelölték, az állatokat *ólba*, *karámba* zárták, ahol *vályúból* itatták őket. Kik? Bizonyára a fiatalok is, mert a családi munkamegosztásban nekik is feladatuk volt az állatok gondozása. S feladatukra szüleik szóban, ősmagyar nyelven kérték, utasították őket. Munka közben pedig a fiúk, de a lányok is megjegyezték az állatok nevét, a tevékenységeket megnevező jövevényszavakat, s adták tovább utódaiknak.

Fejlett földművelést tükröznek azok a szavak, amelyek szintén jövevényszavakként szerepeltek a korabeli fiatalok

szókincsében is: *almát* szedtek, *árpát*, *búzát* vetettek, arattak, *borsót* fejtettek, kendert *csepültek*, *diót* vertek, magokat *öröltek*, *szőlőt* kapáltak, szerették a *bort* inni, segédkeztek a *tarlón* és a *szériűn* is.

Eleink a szteppén *sátorban* éltek, gyermekeiket *bölcsőben* ringatták, *széken* ültek, halottaikat *koporsóban* temették el.

Már tevékenykedtek az *ácsok*, a *szücsök* és a *szatócsok*, a varráshoz *gyűszűt* használtak. Inasaikat, fiatal segítőiket, akik tanulgatták a mesterség titkait, szintén magyarul oktatták...

Más műveltségyszavaink ebből a korból: *bátor*, *béke*, *bér*, *érdem*, *gyász*, *gyónik*, *kalauz*, *tanú*, *tolmács* stb.

A vallásos, a szellemi életben használták a *betű*, *boszorkány*, *bölcs* 'varázsló', *ész*, *idő*, *ige* 'varázsszó', *kor*, *szám* stb. szavakat. Milyen betűkre oktathatták szüleik a fiatalokat? A rovásírás betűire?

Eleink számos vadon élő állat (*béka*, *borz*, *görény*, *oroszlán*, *ölyv*, *szúnyog*, *turul*, *ürge* stb.) és növény (*bojtorján*, *gyékény*, *káka* stb.) nevét ismertették meg gyermekeikkel is, azok pedig utódaikkal.

A honfoglalás előtti ótörök jövevényszavaink száma 300 körül van, ezek mai köznyelvünknek is fontos elemei. Az állattenyésztés szavai is az ótörök nyelvekből gyarapodtak: *bika*, *ökör*, *tinó*, *borjú*, *kecske*, *kos* — a fiatalok vigyáztak rájuk —, a lányok, asszonyok készítették a *sajtot*, a *túrót*, fonták a *gyapjút*, a fiúk a *karám*, az *ól* körül tevékenykedtek.

A természeti környezet állat- és növényvilágát idézi az *oroszlán*, *borz*, *ölyv*, *keselyű*, *sólyom* szavaink, meg a *som*, *kökény*, *gyertyán*, *kőrís*, *gyom*, *kökörccsin*, *kóró*, *gyékény*, *csalán*, *kender* stb. szavaink.

Műveltségyszavaink a honfoglalás előtti körből *az iráni jövevényszavak* is. Már az uráli átjáró környékén érintkezhetünk iráni népekkel, nyelvekkel — szkíták, szarmaták —, talán ebbe a korba sorolhatjuk a *tej*, a *tehén* (ez talán még uráli?), valamint a *nemez* 'préselt gyapjú' jelentésű és a *büz* szavunkat.

Az Azovi-tenger környékén kerültünk kapcsolatba az *alánokkal* (ennek a népnek a leszármazottjai a mai *oszétok*, akik a Kaukázusban élnek), őket nevezték a magyarok később *jászoknak*, s a XIII. században, IV. Béla királyunk a *kunokkal* együtt befogadta a Magyar Királyságba. Az alánok kölcsönözték az *asszony* 'fejedelemasszony, királyné', *egész*, *ezer*, *gazdag*, *ing*, *kard*, *legény*, *méreg* (ez a szó lehet finnugor??), *üveg*, *verem*, *vért*, *zöld* stb. szavainkat. Az asszony szavunk az alán-magyar fejedelmi házasságok emléke is. Krónikáinkban olvasható, hogy a *Meotisz*-, az *Azovi-tenger* mocsarai között vadászó *Hunor* és *Magor* elrabolták Dul alán fejedelem lányait, Hunor és Magor társai pedig a lányok társait.

Magyar vagy perzsa kereskedők honosították meg a *vár* (főnév), *vám* és a *vásár* perzsa jövevényszavainkat.

Szókincsünk képzés és összetétel útján is bővült. *Szóképzéssel* alakult ki *Isten*, *fejedelem*, *forrás*, *hatalom* szavunk. Levédia és Etelköz neve képzés és összetétel.

A magyar hangrend is változáson megy át, a szóvégi rövid magánhangzók sorvadása már megindult, az ómagyar kor végére megkezdődött a kettőshangzók egyszerűsödése, s kialakult a vegyes hangrendűség. A névutó hozzátapadt a főnévhez, és lassan raggá vált. Erre az időszakra tehető a már az alapnyelvben is meglévő *ʔ* tárgyraggá válása.

A Kazár Birodalomban a kétnyelvűség állapotáról beszélhetünk, ha nem is általános körben. A magyar vagy a csuvasos török nyelv, illetve más nyelv/nyelvváltozat használati köre valószínűleg egyfajta közvetítő nyelvet (*lingua franca*) alkotott. Szükség volt valamilyen kommunikációs közvetítő nyelvre (Sipos Lajos szerk., 2000. 145.). Az időjelek közül már létezett az elbeszélő múlt, új jelenség a befejezett múlt, s ennek a nyelvtörténeti időszaknak a fejleménye az összetett igeidő — így tanulhatták volna az iskolások, ha szervezett oktatásban részesültek volna, így szüleiktől tanulták meg a fenti nyelvtani formákat, s adták át ők is utódaiknak.

850 körül, feltehetően a besenyőktől elszenvedett vereség miatt, egy magyarság egy része leszakadt és a Kaukázustól délre, Perzsia határvidékén telepedett meg. Bíborbanszületett Konsztantin császár 950 körül őket nevezi elszakadt magyaroknak, ún. *szavárd-magyaroknak*. Sorsuk ismeretlen, valószínűleg beolvadtak a szomszédos népekbe (Kuczka Péter szerk., 2006. 13.).

Magyar népünk más néprészek csatlakozásával gyarapodott, pl. a mai *székelyek* elődeivel, akik a Volga melletti *eszkil bolgárok* közül szakadtak ki. A *kabarokkal* együtt (nevük lázadót jelent), akik a kagán bosszúja elől menekültek hozzánk, mi befogadtuk őket (Kuczka Péter szerk., 2006. 13.).

A szeptpei népek támadásaitól a Kazár Birodalomnak is meg kellett védenie magát. Az egyik ilyen kazár-besenyő háborúskodás magyar-besenyő összetűzéshez vezetett, és a magyarok vereségével végződött. A *besenyők* kipcsák-török nyelvű nomád nép, az első ismert lakóhelyük a Dél-Urál környékén volt, őseinket először Levédiában, majd Etelközben támadták meg, nyelvi kapcsolatba is kerültünk velük,

majd a középkorban Magyarországon is telepedtek le besenyő néptörzsek, ők beolvadtak.

A besenyőktől elszenvedett vereség után történhetett, hogy eleink, Levedi vezetésével kiváltak a Kazár Birodalomból, s a hozzájuk csatlakozó kabarokkal nyugat felé indultak, s 750–800 körül új szállásterületet kerestek, ennek nevét Bíborbanszületett Konsztantin császár műve őrizte meg: *Etelköz*, azaz *Folyóköz* (*Etel kai Kouzou*), a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret folyók közötti vidék.

Őseink életmódja a honfoglalás előtt

A kazároktól örökölt kettős fejedelemségben *Álmos* szent uralkodóként állt a népe élén. Álmos fejedelemmé választásával párhuzamosan a magyarok népét alkotó *hét törzs* szövetséget kötött egymással. A korabeli politikai szerződés történetét Anonymus krónikájából ismerjük. A hét törzs egy nemzetté válását azzal pecsételték meg, hogy a vezérek mindegyike megsebezte a karját, a kiserkenő vérért egy borral teli ivókürtbe csorgatta. Miután mindannyian ittak belőle, egymás „vértestvérévé” váltak.

A hét törzs nevét Konsztantinosz Porphürogennetosz — Bíborbanszületett Konstantin, görög császár, 950 körül született munkája nyomán ismerjük: *Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*.

Az Etelközbe érkező magyarság — mint eddig is — az állatállomány, a vagyon védelmére kénytelen volt bármikor készen lenni, a közösség minden hadra fogható tagja fegyvert hordott, s állandóan gyakorolta magát a harcászatban, különösen a fiatal legények. Ez bizony a mai értelemben vett ok-

tatás, nevelés, tornaóra, tanulmányi kirándulás, országjárás, a maga földrajzi, természettudományi, történelmi stb. megfigyeléseivel. S a fiatal lányok is jól lovagoltak, és kitűnően bántak a nyíllal. Az otthon maradt édesanyák nevelték a gyermekeket, a lányokat varrni, főzni tanították, gondoskodtak a napi ételről, a férfiak vadászattal biztosították a család számára az ételmet, fiaikat lovagolni, és a nyilazás tudományára tanították. A munkamegosztás a családon kívül is létezhetett már: a fazekasok készítették a háztartáshoz szükséges tálakat, fazekakat, edényeket, mellettük sündöröghetett egy-két fiatal gyerek, aki elleste a mesterség titkait, majd felnőve átadta fiának, unokájának... Ugyanígy történhetett más mesterségek esetében is, közben pedig kommunikáltak, magyarul beszéltek. Tudomásunk van komoly „operációs” eljárásról, pl. koponyalékelésről... a sámán is gyakran próbált segíteni, ha tudott... A fiatalok bizonyára szórakoztak is, táncra perdültek, s a zene mellett „regöléssel” mondták el történeteiket... A tevékenység, a munka, a fennmaradás érdekében valóságos életre nevelés, oktatás folyt. Tamási Áron szavával az „ókulárés öregemberek” is besegítettek a szülőknek, hogy dolgoz, tevékeny, mesterségekhez értő felnőttekké, emberré nevelték a fiatalokat.

Milyen „feladat, lecke”, mindennapi elfoglaltság várta a honfoglalás előtti gyermekeket/ifjakat? A *komondorral*, a *kuvasszal* vigyázni az *ökörre*, a *borjúra*, a *tinóra*, a *kecskére*, a *kosra*, az *alacs* (tarka tehén) tejéből *írót* (aludtejet) készíteni, a *vályúba* vizet húzni a *barmoknak*, amelyeket az apa, a nagypapa *bélyeggel* jelölt meg. Ha a *búzá*t, *árpát* *sarlóval* a szülők *learatták*, *szórni* a gabonaszemeket, az ocsútól elválasztani a fiatal is tudta, végezte... Etelközben már a *bölcs* emberektől

betűt írni is tanult, s ha nem sikerült a *rovás*, megvágta a kezét, *sírva* fakadt, ha meg *megérdemelte*, *megdicsérték*... Lassan megismerte a *bűn*, a *bűbáj*, az *erkölcs*, az *eskü*, a *gyűlöl*, az *imád*, a *tolmács* stb. szavak jelentését is... (Róna-Tas András, 1997. 98.).

Mindezek a szavak gyarapították anyanyelvünket, szókincsünket, de nem változtatták meg annak alapvető szerkezetét, nem bontották meg nyelvünk természetes belső fejlődését.

Közös anyanyelvünk a honfoglalás előtt (s majd azután is) szláv eredetű jövevényszavakkal, műveltségszavakkal is gazdagodott. Hogyan ismerte meg, tanulta meg a fiatal az új szavakat? Az állatok őrzésére *pásztorra* szükség volt, ezt ő is elvégezhetette, vigyázott a már ismert állatok mellett a *bárányra*, a *birkára*, a *bivalycsordára*, megtanulta, hogy a *jerke* 'nőstény juh' mikorra várja kisbárányát, a legeltetés után most is az *akolba* terelte őket, és akkor is élmény volt a fiúknak, amikor a *kanca patájára patkót* vertek.

A földet is művelni kellett. Ebben a munkában is segítettek a fiatalok. Hogyan? Ahogy tudtak, erővel, ügyességgel, olyan képességekkel, amelyre szülei, rokonai megtanították őket... Az *ugart barázdákba* szabdalták, *kapálták*, *elboronálták*, *rozst* és *zabot* is vetettek és arattak, vagy a földet *parlagon* hagyták... A *gabonát kalangyákba*, *asztagokba* gyűjtötték, rakták, a *kalászt* is összeszedték, a magot *cséppel* kiverték, aztán elvitték a malomba, ott a *molnár* felöntötte a *garatra*, a kész lisztet pedig *szuszékban* őrizték a kenyérsütésig... Az öregek és a fiatalok is *szőlőből bort* érleltek és *szűrtek*... (Róna-Tas András, 1997. 98.).

Magyar népünkről a *Dzsajhani*-hagyomány (920 körül), és Ibn Ruszta (930 körül) (Róna-Tas András, 1997. 259.)

alapján tudjuk, hogy az ugor kortól kezdve, tavasztól őszig kupola alakú sátrakban laktak, vagy sátoros szekereken, ezeket nemezekkel fedték be. Télen földbe mélyített vagy a talajra épített házakat építettek agyagból vagy kövekből. Őseink „háza”, a *jurta* (*jurt*) török eredetű, jelentése: 'haza, otthon' (Kiszely István, 1996. 639.). Az európai szeppén a sáturnak egy igen fejlett fajtája terjedt el. Az arab írók *gubba* névvel jelölték, amely sátrat és kupolát egyaránt jelent. Jakobi (891 körül) szerint a török gubba kupola, hajlított bordázatú, ló- és ökörbőrből készített szíjak fogják össze, és nemezzel van befedve (Kiszely István, 1996. 639.). A jurta hengerszerű, teteje csonkakúp vagy félgömb alakú. A tető közepén kerek alakú nyílás, itt száll ki a füst, de világosság is szűrődik be. A jurta oldalán egy nyílás, téglalap alakú ajtó, a felkelő nap irányába nézett. Felületén a szél oldalt kitér, tovább száll, a jurta kerek teteje és hengeres oldala téríti el. A jurta közepén égett a tűz. A felmelegedett levegő a füstlyuk felé áramlott, helyébe az alsó felületen friss levegő áramlott be. A belső, hajlított felület hatására a levegő körmozgásra kényszerült, így az egyenletes levegőcsere biztosított. A tűzhely hősugarai a félgömbös, hengeres felületről a középtér felé sodródtak. A nemez és a faanyag szigetelt.

A jurta felállítása és elbontása asszonyi feladat volt. Első lépésben a *keregét*, az ollószerűen összecusukható rácsfalat állították fel, a léceket szíjjal kötözték meg. A kerege, oldalrács kiegyenesítve 3-4 méter volt, négy-öt keregéből állították össze a jurtát, amelynek kerülete 12-14 méter, átmérője 4-5 méter lehetett. A kerege két szélét négy deszkából ácsolt kerettel fogták egybe. A jurta tetejét meggyörbített lécekből építették, ezeket fagyűrűvel erősítették meg. A vázat, amely egy

hatalmas madárkalitkára hasonlított (szigetelt kalitka), nemeztakarókkal borították be, és hevederekkel kötötték körbe (Róna-Tas András, 1997. 123.).

Miért ragadtam le a jurta részletes leírásánál? Mert a jurta felállításához egy szűk félóra kellett, s ebben a munkában a fiúk és lányok, de a kisebb gyerekek segítsége is elkelt. Jurta, sátor, karó, kerege stb. — röpködtek a szép magyar szavak, de a fiatalok a kör, a négyzet, a párhuzam, a kupola, a keret, a téglalap stb. geometriai formákkal is megismerkedtek, a valóságban, a maguk keze munkája nyomán, hiszen a maguk életének, a család védelmére, a hideg elleni védekezés céljából építették, bontották el sátraikat... Azt is meg kellett tanulniuk, szokniuk, hogy a jurta belső rendje szigorúan rögzített volt, a térbeosztás kidolgozott volt. Az ajtótól jobbra a férfiak, balra a nők laktak. A jobb oldali falon kaptak helyet a fegyverek és a lószerszámok, s azok a dolgok, amelyeket a férfiak használtak. A családi vagyon is, ládákban és zsákokban itt sorakozott. A bal oldalon tárolták a női munka eszközeit, a konyhai felszereléseket, őrlőköveket, s a bölcső is itt állott. A sátorban nemezszőnyegeken aludtak, bundákkal takaróztak. A nemezkészítés az asszonyok, leányok dolga volt, a bundákat meg a férfiak, legények a vadászútjuk során szerezték, vagy kereskedőktől vásárolták meg (Róna-Tas András, 1997. 123-125.).

A fiatal fiúk számára bizonyára érdekes volt a fegyverek elkészítése, a hadi felszerelés összeállítása. A legfontosabb fegyverük a mintegy 110 cm hosszú, *visszacsapó íj* volt. Az íj faanyagának rugalmasságát szarvasínból készült kötegekkel, illetve szarulemezekkel, csontlemezekkel erősítették. Egyes részeket bőrrrel is bevontak. Az íjat *tegezben*, a nyilakat nyíl-

tartó tegezben tartották. A fából készült nyilak hegye vasból készült. A lándzsák között volt hadi lándzsa és a hadijel felmutatását elősegítő lándzsa, ez utóbbit tűzhatték a sírokra is. Vágófegyverként a szablyát használták, ez a csúcsánál kétélű, enyhén ívelt pengéjű, kb. 70-90 cm hosszú volt. A harci ruházat inkább bőrből készült, ez alá len vagy kender alsóruhát, vékony bőringet, csizmába gyűrhető nadrágot és térdig érő felsőruhát viseltek. Ennek anyagát is jelölhette a török eredetű *bársony* szavunk... (Róna-Tas András, 1997. 281-282.).

Őseink között és a vándorlásaik során, őket kísérve ott voltak a kereskedők is. Az ásatások nyomán előkerült pénzérmék talán hadisarcból, zsákmányból, adóztatásból és megváltásként fizetett pénzekből származtak. Távoli kereskedelmi utakra utaló pénzeket, mindenekelőtt arab dirhemeket is találtak a kutatók (Róna-Tas András, 1997. 282.). A kereskedők között bizonyára találunk volna fiatalokat is, akik megkedvelték, megtanulták a kereskedés fortélyait, és átadták utódaiknak is.

Minden bizonnyal már Etelköz előtt is kezdett formálódni a színpompás ötvösművészet. Az Iránban készült ezüstitálakat és -csészéket a levédiai és az etelközi magyar ötvösök is utánózták. Eleinknél, a legényeknél és a férfiaknál is kiemelkedő szerepű, rangjelző volt az *öv*. A török nyelvben az *öv* jelentésű szó és a rang, a társadalmi állapot jelentésű szó azonos: *kur*. Kásgári, török író, 1074 körül azt írta, hogy az a mondat, hogy „az én övem nagy” (*mening kurim ulug*) azt jelenti, hogy „magas rangom van”. Honfoglaló őseink ezüstből öntött, veretes övet viseltek, a közrendűeknél ez díszíttelen volt, és vascsattal fogták össze. Az övön csat és szíjvégek voltak, illetve az övre függesztett tárgyak: szablya, íjtartó, nyíltartó, tarsoly. A tarsolyt csontlécecske zárta és veretes

tarsolyfüggesztő kapcsolta az övhöz. A tarsoly általában ezüsből készült, a zseb funkcióját töltötte be, itt tartották a tűzszerszámot (Róna-Tas András, 1997. 117.). Bizonyára sok fiatal legény is viselte büszkén a díszes övet, édesapjától megtanulta, hogyan viselje, és hogyan használja szablyáját, hogyan találja el nyilával a vadat, az ellenséget... Mindezt izes, szép, etelközi magyar nyelven.

És a lányok? A lányok/asszonyok is biztosan viseltek magukon fejdíszet, hajdíszeket, mindenekelőtt hajba font díszeket és fülbevalót. Ruhájukat fémc süngőkkel ékesítették, nyak- és karpereceket viseltek. Középen nyíló, térdig érő ruhájukat gallérdíszek, préselt, felvarrt ruhadíszek és gombok is ékesítették. A leánykéréskor vételárat fizettek a szülők, és coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és brokátból készült, valamint bőrből szabott, varrt ruhákat viseltek. A nők oktatták a fiatalokat a tárgyak díszítésére is. A honfoglalás kori tárgyaink díszítésének fő jellemzője a 3-5 szírből álló stilizált virág, amelynél a levelek szélét rovátkolás árnyalta. A levelek, a levelek szárai és az azokat sokszor bonyolult átkötésekkel összekapcsoló indák az egész felületet befedték (Róna-Tas András, 1997. 117.).

Az élet akkor is egyszer véget ért. A szülők valószínű, hogy megtanították fiaikat/lányaikat arra is, mit kell tenni a földi élet végén, hogyan helyezték el a téglalap formájú gödörbe az elhunytat, arccal kelet felé, háton fekvé, kinyújtott testhelyzetben. Szem-, illetve arcfedőt tettek a halottra, ezek vászonra, esetleg bőrre varrt fémdarabok voltak. A harcosokat, a hadban elesett legényeket az elhunyt lovával együtt temették el: a levágott lovat megnyúzták, a bőrért és a fejét, meg a végtagokat helyezték a sírba, a holttest lábához (Róna-Tas András, 1997. 118.).

Őseink hitvilága

„Mélységesen mély a Múltnak kútja;
belőle merítjük mégis az Élet vizét”

(Thomas Mann)

Milyen lehetett eleink hitvilága? Vallási kérdésekről beszélgettek-e a fiatalok szüleikkel, rokonaikkal? Az ősmagyarok hitvilágába némi bepillantást engednek a régészeti feltárások, a korabeli szerzők, a fennmaradt hiedelem-törődékek, népszokások, ráolvasások, népmesék, mondák, gyermekjátékok, fafaragás, hímzés, a történeti források, hiedelemtörténetek stb., de ősi, immár elvesztett vallásunk és hitvilágunk egészét már senki sem tudja megismerni, rekonstruálni. Kár, mert anyanyelvoktatásunkban szerepelnek olyan irodalmi alkotások, amelyek utalnak a kereszténység felvétele előtti korokra, s népünk mentalitásában is ott élnek a magyar „pogány” világkép maradványai, pl. a népmesékben, a népszokásokban stb. s ezek csak úgy maradhattak meg, hogy nemzedékeken át hagyományozták őket, előbb szóban, aztán már írásban is.

A pusztai népek körében általános az egyistenhit. Ez jellemző magyar népünkre is. Létezik az *Egy-Isten* (elvont fogalomként vagy nemzeti-törzsi istenként, mint a *Magyarok Istene*, vele imádság vagy szertartás révén nem lehet kapcsolatot teremteni, ám a táltosok révén igen. A *Teremtő Isten* ott volt a pusztai népek körében, de szertartásaik, táltosaik a szellemek világához kötődtek. Ezzel magyarázható a pusztai népek vallási türelme, nyitottsága minden vallással szemben, így válhattak keresztényekké, buddhistává, mohamedánná vagy mint a kazároknál izraelitává, hitük szerint mindenki úgy tisztelte Istent, Allahot, Jahvét, ahogy akarta.

Erre a nyitottságra példa Géza fejedelmünk, aki az Egy-Isten válása mellett a szellemvilágnak is mutatott be áldozatot. Talán ezzel magyarázható, hogy Arany János a *Toldiban*, a szellemvilágnak hozott áldozatként mutatja be Bence cselekedetét, aki „...a vörösbort urára köszönte, / Néhány kortyot előbb nyelve mellé önte...” Az ősmagyar hitélet főszereplője a *táltos* volt, aki különleges testi jegyekkel (foggal vagy tíznél több ujjal) született. A *sámánok*, a *táltosok* tudtak a miénken kívüli világokkal kapcsolatba lépni.

Őseink a nomád világ gyermekeiként olyan kultúrkörből szakadtak Európába, melynek népei magasrendű istenél-ménnyel rendelkeztek. A kereszténység legbelső lényegéhez tartozó fogalmak megjelölésére „pogány” szavak szolgálnak: *bűn*, *bocsánat*, és Isten házát is jelölték őseink a magyar ’szent’ jelentésű *egy-* szó összetételből képzett *egyház* szóval, s az Atyaisten jelölésére sem volt szükség, mert ismertük az *Isten* — *Es-Ten* = *Ősök Istene* szót (Kiszely István, 1996. 459.). Isten szavunk megvolt a honfoglalás előtt, a keresztény térítés „pogány” korunkból vette át (miként a vallásos élet több kifejezését is). Igen nagyszámúak, még a honfoglalás előtti *john* ’lélek’ (kihalt szavunk), *lélek*, *imád*, *menny*, *másvilág*, *id* ’szent’ (kihalt szavunk), *ül*, *megszentel*, *boldog* ’régi jelentése: szent’, *bőjt*, *vétek*, *búcsú*, *hisz*, *hit*, *teremt*, *örök* stb. szavaink. Úgyszólván az egész Bibliát le lehetne fordítani a honfoglalás kori magyarságunk nyelvével... Honfoglalóink hitvilágában a legfőbb teremő Isten az egek ura volt, főfejedelmünk pedig, a *kündü* az ő akaratából uralkodott népén. Ez a szó törökül *Nap*-ot jelent, s amit Ibn Ruszta és Gardezi mondanak, hogy a magyarok tűzimádók, az talán csak a Nap imádását jelenti (Kiszely István, 1996. 472-473.).

Népi hagyományainkban, népmeséinkben, népművésztünkben a kereszténység előtti hitvilágunk sok-sok eleme megőrződött. Keleti népi hagyatékunkban megjelenik az *ördög* mint *teremtő* (*demiurgos*), a világ teremtése a tengerből felhozott homokból, a nap és a hold elrablása és megszerzése, a Föld a cethal hátán (Adynál is felmerülő néphagyomány), a pütkösdi király, a lóversenyek, a bikafékezés, a táltosparipa, a hősök birkózása (mind mélyebbre vágja az ellenfelét a földbe), a sok fejű sárkány stb., de a mesei megszólítások: „...köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál”, a mesekezdő mondatok: „Hol volt, hol nem volt...” (Kiszely István, 1996. 473.). Az ősi hit szerint a világ három rétegét, az alsót (a föld alatti), a középsőt (a földi) és a felsőt (túlvilági) a világfa köti össze, melyet égig érő fának, életfának, tetejetlen fának is szoktak nevezni. Ágai között a felső szinten lakik a Nap (a férfi), a Hold (a nő szimbóluma) és a csillagok (Kész B.—Kovács Gy.—Tóth D., 2007. 49.).

László Gyula írta: „Középkori templomainkban a fény és árnyék, a jó és a gonosz küzdelmének nyomát láthatjuk. Ez az általános európai hit a perzsa hitvilágban találja meg a párhuzamát. Szent László (a fény) és a kun (a sötétség) keresztény köntösben folytatják harcukat... Csíksomlyón a Mária-kultusz egybefonódik a »Babba Maria« holdasszony tiszteletével. Boldogasszonyunknak a magyar népdalban meglevő tisztelete láttán nem véletlen, hogy István királyunk az országot Szűz Mária oltalma alá helyezte...” — idézi Kiszely István (1996. 492.).

Vizsgáljuk meg ősvallásunk elemeit! Annál is inkább, mert diákjaink már az óvodában megismerkednek a mesékkel, később pedig varázsmesék, tréfás mesék és állatmesék csoport-

jaival kezdik meg a népköltészet tanulmányozását az anyanyelvi órákon, s fontos, hogy saját világképükbe, hitvilágukba beépítsék őseink vallásának elemeit, ismerjék, becsüljék, szeressék azokat, a mai, modern, XXI. századi világunkban is, mert sokszor ezek az ismeretek vezethetik el őket a mai értékvesztett, fordított értékekkel tele világban...

A hitvilágot a túlvilági élet hite alapozta meg. Hitvilágunkban közös vonások találhatók a finnugor világképpel. Alapja a samanizmus és a háromrégiós világkép, amit az *égig érő fa, világfa, életfa* köt össze, az alsó, a középső és a felső világot.

A felső régió az istenek, bolygók (Nap, Hold), csillagok (középpontban a Sarkcsillaggal), a jó lelkek világa a mennyországban, a fényesség birodalmának a helye. Fő alakja a *demiurgosz, a világteremtő Isten*. Ősi eredetére vall, hogy sokféle alakban jelenik meg: *Úr, Úristen, Szentvilág Úristen, Öregisten, Jóisten, Atyaisten*. Szólásaink, szókapcsolataink is megidézik: Isten csapása, Isten teremttét, Isten nyila, Isten szerelmére, Isten háta mögött, Isten áldja, Isten se tudja, Békesség Istentől...

A középső világ az emberek, valamint az emberek körén kívül élő természetfeletti lények (hiedelemlények, boszorkány, markoláb, táltos), szellemek, kísértetek és a betegség-démonok, erdei és vízi hiedelemlények tere. A középső régióban ered az életfa, világfa, ágai — mint a világ tengelye — tartják a sátorszerű lyukas égboltot, ebből származnak a csillagok. Erre a szitaszerű égbolt-elgondolásra példa a „Szitál az eső” és az „Annyi a csillag, mint a lyuk a szitán” szólás. Az életfa lombkoronája hét (kilenc) szintű. Az életfa elhelyezkedésének tükörkép jellegéhez hasonlít a jurta belső tere. A

gyermekversből ismert visszafele mondás szerepe is ez: „Szita, szita péntek, szerelem csütörtök, dob szerda”.

A fa gyökérvilága a felső világ ellentétéként az alsó régióba nyúlik. Az alvilág, a pokol, a hideg és sötét, a síron túli — mindig a gonosz, az ördög és a rossz szellemek élettere.

Tündérország, Tündér Ilona, távoli messzeségben, tengereken, az *Óperenciás tengeren* is túl, ahová az út a *réz-*, az *ezüst-* és az *aranyerdőn* át vezet, de az *üveghegyen* is túl.

Állatok: sárkány, hol kígyó, hol hal, mocsárban él...

lidérc, ludvérc, lucvér, iglic (Csallóköz).

Táltosló, emberfogai vannak, nyomorék, gebe, de paraszat eszik, és a legszebb paripa lesz belőle.

Elemek: tűz, a nomád népeknél ott ég a jurta közepén, jelkép is, meleget adó, éltető erő, az újszülött mellett gyertyát gyújtottak, szerepel a *háztűznézés* szavunkban is, a halott előtt tiszteleg a gyertyaláng is. A táltos is tüzet fúj...

Víz, atel, etel, etil, Atelküzü. Őseink a vizek mellett telepedtek le, laktak, temetkeztek. Képzeletükben élt a *vízi-tündér* is.

Föld, szülőföld, anyaföld, haza, hon. Földanya. A Halotti Beszédben: por és hamu...

Lég, levegő, lehelet, szél, szellő, szellet, szellem...

Égitestek: Nap. A fény jelentette az életet, átruházva a Holdra, „éjjeli Nap”.

A Nap — Hold = szerelmes pár.

Sámán, táltos. A régi magyarok bölcsei, papjai. Szellemek álltak a rendelkezésére, szellemkapcsolatai révén tanácsot adott, megfejtette az álmokat, közvetített élő és holt között, gyógyított, ráolvasással elűzhette a rontót, megkereshette és visszahozhatta az eltévedt lelkeket.

Madarak: A hun, a belső-ázsiai török és a magyar művészetben fontos szerepet játszanak a madarak. Ezek közül legismertebb a *kerecsensólyom* (*Falco cherrug*), a *szirti sas* (*Aquila chrisaetos*), a *szakállas keselyű* (*Gypateus barbatus*) és a *fakó keselyű* (*Gyps fulvus*), illetve a *turul* (*Falco altaicus*). Maga a szó ótörök eredetű, a türköknél a „*toghrul*” a vitézség megtestesítője, jelentése ’vadászsólyom’.

Vámbéry Ármin a közép-ázsiai török irodalmi nyelvből *turgul* alakban ’sólyom’ jelentésben találta meg. Vönöczky Schenk Jakab egy perzsa solymáshozkönyv segítségével úgy vélte, hogy a *turul* turkesztáni eredetű sólyomfajta és a havasi sólyommal (*Falco rusticus altaicus*) azonosította. Szimbólum lett. A legjobb, a legbátrabb, a leggyorsabb, a legkitűnőbb, de mindenki csak hallott róla, senki sem látta.

Griff. Ragadozó madár és oroszlán-, emberfejű.

(Kiszely István, 1996. 492-517., Sipos Lajos szerk., 2000. 200.)

A IX. század elején a Don alsó folyásának területén tartózkodó eleink érintkezésbe kerültek az alán-bolgárokkal, kereskedtek az arabokkal, perzsákkal, a bizánciakkal, kalandoztak a frank tartományokban... Ez a terület akkor a nagy világvallások ütközési zónája volt: a kazárok zsidó tanokat vallottak, az irániak mohamedánok s a bizánci kereszténység hívei is kapcsolatba kerülhettek magyar népünkkel...

Ősi hitvilágunk a honfoglalás utáni gazdagsági, társadalmi rendben, a kereszténység felvétele után elvesztette azt az erőt, ami egységben tartotta népünket, egy része elpusztult, vagy a mesékbe illeszkedett, vagy a gyermekjátékokban élt/él ma is tovább. Anyanyelvoktatásunk feladata, hogy megőrizzük, ami reánk maradt, hatalmas kincset kell tovább adnunk az utánunk következő nemzedékeknek!

A keresztény térítés számottevő méretekben akkor kezdődhetett el, amikor *Bulcsú* és *Gyula* vezérek a X. század közepén Bizáncban megkeresztelkedtek. Gyula hazatérve magával hozta *Hierotheost*, a jámbor életű szerzetest, akit a bizánci pátriárka püspökké szentelt. Új lendületet kapott a hittérítés, amikor Gyula lánya, *Sarolt* férjhez ment Géza fejedelemhez.

„Az Írás az írás révén rögzült...”

A hiedelem- és a hitvilág, a vallás jelentkezése általában az *írás megjelenésével* együtt jár, hiszen az Írás az írás révén rögzült. Róna-Tas András (1997. 303.) szerint mindez Etelközben történhetett, s ma már bizonyos, hogy a *honfoglaló magyar népünk írással, rovásírással rendelkezett*.

A kései avar korban (a VIII. század végén?) a Kárpát-medencében használtak egy rovásírást, amelynek ma már több tucat emlékét ismerjük, és amelynek az ábécéjét a két legfontosabb emlék után *nagyszentmiklósi-szarvasi rovásírásnak* nevezzük. De azt is tudjuk, hogy ez az írás a kelet-európai írások nagy családjába tartozik, amelynek egyre több emléke kerül elő a volt Kazár Birodalom területéről. A magyar *ír*, és a *betű* szavaink török eredete is talán azt bizonyítja, hogy a *kelet-európai rovásírás türk változatát vettük át*. Ezt egészítették volna ki szláv közvetítésű betűkkel. A hiányzó láncszemeket pedig talán azon a téglajegyek között kell keresni, amelyek a XI-XII. századi templomaink tégláin találhatóak. Honfoglaló magyarságunk akár hozta magával az írást, akár itt vette át a Kárpát-medencében, annyi bizonyos, hogy az *államalapítás előtt, a latin ábécé átvétele előtt, magyarságunk saját írással rendelkezett*. Ezt a latin ábécé elnyomta, de a

humanizmus idején, Mátyás királyunk udvarában ismerték (Róna-Tas András, 1997. 338-340.).

A nagy vándorlás során megtörténhetett, hogy ősünk közül a kabar vagy a görög írást ismerték meg, később, a nyugati hadjárataink során már a latin írással is megismerkedhetett egyikük-másikuk. Elképzelhető, hogy voltak írástudó foglyok, szolgák... De az írás használata nem terjedhetett el. Elterjed viszont a rovásírás, így ősünk a Kárpát-medencébe egy olyan rovásírással érkeztek, amely talán nem áll messze a nagyszentmiklósi-szarvasi írástól... (Róna-Tas András, 1997. 289.).

720–734 között keletkeztek az *orkhoni feliratok*, *türk rovásírással* készültek, és elmondják, hogyan harcoltak a VII. században a keleti türkök a kínai császár fennhatósága ellen, majd 680-ban felszabadultak a kínai uralom alól. A kőbe vésett feliratok a *VI-VIII. századi szteppesi nomád népek* — melyek között a *magyarok*, a mi ősünk is éltek — kultúrájának legbecsesebb *írott emlékei*. A sémi eredetű rovásírást a nyugati türkök honosították meg Nyugat-Ázsiában is, magyarságunk körében is — *székely rovásírásként* megmaradt a XVI. századig (Glatz Ferenc szerk., 1989. 15-16.).

A rovásírásról ma is sokat vitáznak. Annyi bizonyos, hogy a betűalakokat *rótták*, s *az írás jobbról balfelé haladt*, a magánhangzókat csak ritkán írták ki, s leginkább akkor, ha azok hosszú magánhangzókat jelöltek. Ez utal a sémi írásra. Ugyanakkor az írásban több betűkapcsolás, illetve rövidítés van, ami a középkori latin betűs írásunk sajátja, ezért bizonyos, hogy a magyar rovásírás a latin írás hatása alatt fejlődött... Az írás keletkezéséről a XIII. századból, betűíról, írásmódjáról, helyesírásáról a XV. századból vannak első isme-

reteink (Róna-Tas András, 1997. 338.). Kik, hogyan oktaták? Sejtésünk sincs. Pedig papírra, kódexbe, templomi freskókra és ötvösmunkákra is írtak vele (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 28.).

A székely rovásírás első említését Kézai Simon 1282–1285 körül írt latin nyelvű krónikájában találjuk. Kézai szerint a székelyek a hunok utódai, a honfoglaláskor csatlakoztak a magyarokhoz, de nem a Pannon síkon, hanem a blakokkal együtt a határszéli hegyek között kaptak szálláshelyet, itt a blakokkal összeelegyedve „mint mondják, azok betűit használták”.

Az írás következő említése a XV. század végén élt Thuróczy krónikájában található. Thuróczy azt írja a székelyekről, hogy „ők még nem felejtették el a szkíta betűket, és ezeket nem tintával vetik papirosra, hanem botokra vésik be ügyesen, rovás módjára” (Róna-Tas András, 1997. 335.). Mikor és hol tanulták, kik taníthatták meg őket rovásírni? A múlt titka? Vagy kiderül a jövőben?

A székely-magyar rovásírás emlékei Erdélyben, Udvarhely megyében a *székelyderzsi* (1431?), a *bögözi*, az *énlaki* és a *homoródkarácsonyfálvi* (1495 előtt) *templomi felirat*ként. Kinek/kiknek a munkája/írásai ezek a feliratok? 1933-ban Luzernben került árverésre a Dietrichstein hercegek nikolsburgi (Mikulovo, Csehország) könyvtára. Egy neves pesti antikvárius, Ranschburg György felhívta Jakobovich Emilnek, a Széchenyi Könyvtár igazgatójának figyelmét a gyűjtemény egyik darabjára. Ez a mű egy 1483-ban nyomtatott *ősnymtatvány* volt, a hátsó hártavédő levél egyik oldalán „Litterae Sicularum, quas sculpunt vel cidunt in lignis” (A székelyek betűi, amelyet fába vésnek vagy vágnak) sorok alatt 47 betű-

jegyből álló, rúnaszerű *alfabetum* olvasható, fölibe írt magyarázatokkal. Ez az eddig ismert legkorábbi, a *nikolsburgi ábécé* (Ruffy Péter: *Bujdosó nyelvemlékeink*. Budapest. 1977. 71-73. és Róna-Tas András: *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus*. In: Nyelvészeti dolgozatok, 234. Szeged. 1985-1986. 174-175.). 1515-ös dátumot visel az az *isztambuli felirat*, amelyet egy ott raboskodó székely ember karcolt a börtön falára. Marsigli, az Erdélyben működő olasz hadmérnök 1690-ben másolt le egy fapálcára rótt kalendáriumot, amelynek eredetije 1450 körül készülhetett, és amelyet ma *Bolognai rovásemlék* néven tartunk számon. 1598-ban Telegdi János egy kis monográfiát írt a székely rovásírásról, amely csak másolatokban maradt fenn. Az ábécét is tartalmazó könyvecske a későbbi korokban igen népszerű volt, és jelentősen hozzájárult a székely rovásírás újbóli felvirágoztatásához. Jelenleg még mintegy 14-15 olyan emléket ismerünk, amely vagy Telegdi munkája előtti időből származik, vagy attól független (Róna-Tas András, 1997. 338.). Kik taníthattak, hol és mikor ebből a kis könyvecskéből? A korabeli tapasztalatokról jó lenne olvasni, azokat mai rovásírás-oktatásunkban is fel lehetne használni.

A nagyszentmiklósi aranykincs 14 darabjának felirata is rovásírásos. A jellegzetes székelykapukon szintén szerepel rovásírás.

„Kis forrásból eredő folyó a nyelvünk, táltosok és hittérítők, a Don mellől jött harcos keleti fejedelmek és furulyázó pásztornépek szavaiból keletkezett...” — írta Krúdy Gyula (*Magyarország*, 1915. okt. 3.) (Grétsy László szerk., 2000. 286.). S ez a furulyázó pásztorfiú, aki fába rótt, véste az első betűket, vajon kitől tanulta, és az a valaki, aki tanította, kitől

kapta azt a tudást, amit írásnak, még ha csak rovásírásnak is nevezünk?

Ha a honfoglaló magyar népünk körében nem lehetett általános a rovásírás ismerete, mégis történelmi jelentőségű, hogy *írásunk volt*, hiszen „az etnográfusok szerint az írás háttérvonalat alkot a népek között: a természeti népek az írás megismerésével lépnek át a civilizált népek sorába” (Kéki Béla, 2000. 11.). Hogy is állunk azzal a „barbár, ázsiai horda” jelzős szerkezettel, amelyet előszeretettel emlegetnek erdélyi nemzeti közösségünkkel kapcsolatban?

Milyen lehetett a rovásírás ábécéje? Milyen betűket tanulhattak meg elődeink gyermekei, de a felnőttek is, még Etelközben, akiknek sikerült kiszakadni az írástudatlanságból? Hadd olvassák el, ismerjék meg a „barbár” jelzőt használók, akik ha levetközlik előítéleteiket, emberként, tudósként közelítenek hozzánk, írásunkhoz, talán megváltoztatják véleményüket... Hiszen mi is megtanultuk a latin ábécét, átvettük azt a kultúrát, amelyet más népek alakítottak ki, s közös, emberi kultúrkincként használjuk ma is.

A kereszténység felvételével indul az *írásbeliség* a magyar irodalomban. Igaz, ez *nem magyar nyelvű, hanem latin*. A latin irodalom és írás hatása a későbbi magyar írásbeliség kialakulására s egyúttal anyanyelvoktatásunkra is nagyon jelentős volt mint tartalmi, mind formai, műfaji tekintetben. Az első magyar püspökség görög alapítású volt, görög rítus szerint keresztelték meg több főemberünket. Géza fejedelemünk egyszerre fordult a görög és a római egyház felé. (Görög alapítású a veszprémvölgyi apáca kolostor, bolgár-szláv közvetítéssel került hozzánk a *kereszt, pap, karácsony* stb. szavak.)

A 996-ban alapított *Szent Márton-hegyi* (Pannonhalma) *kolostor* alapítását több is követte. A szerzetesek írástudók voltak, lassú, nehézkes munkával, drága pergamenre vetették a sorokat, s nagy értékű, kézzel írott könyveket, *kódexeket* másoltak. A „fatörzs, tuskó” jelentésű, latin *candex* szó eredetileg a viasszal bevont, írásra alkalmas fatáblát jelentette, majd később magát a fatáblákat összefogott kézírásos könyvet. A pergamen-, majd a papírlapokból álló kódexek a középkori írásbeliség legfontosabb hordozói, értéküket korán felismerték (láncos kódexek).

A magyar *ír* ige jelentése is azt sugallja: *fest, rajzol*. A kolostornak könyvtára és általában könyvmásoló műhelye (*scriptorium*) is volt. A másolás során egyházi és világi, állami igényeket elégítettek ki. Imakönyveket, legendákat másoltak a papok számára, de később okleveleket, leveleket, évkönyveket stb. A XI. században honosodott meg a *gesta* és a *krónika* (Anonymus P. magister, Kézai Simon, Kálti Márk stb.). Krónikáink saját koruk igényeinek megfelelően állítják elének a múlt hőseit, nagy királyainkat, elődeinket. Klasszikus költőink a XIX. században forrásként használták a krónikákat, ők figyeltek föl először mondáinkra, hősi énekeinkre.

*Kortársak és krónikások elődeinkről,
a magyarság nevei az államalapításig*

Anyanyelvoktatásunk szerves részének tekintem mindazokat a véleményeket, adatokat, neveket, tényeken vagy véleményeken alapuló megnyilatkozásokat, amelyek magyar népünkről, erdélyi nemzeti közösségünkről az idők folyamán megszülettek. Róna-Ras András (1997. 209-241.) és Kiszely

István (1996. 11-50.) alapján foglalom össze a kérdéshez tartozó ismereteket:

A népneveket használatuk szerint két nagy csoportra osztjuk. Az elsőbe az *önelnevezések*, a másodikba pedig azok az elnevezések tartoznak, amelyeket más népek használnak egy-egy nép megjelölésére: az *idegen elnevezések*. Elsődleges az önelnevezés, ha a nép saját nyelvén saját csoportját jelöli. Az ilyen elnevezések általában 'ember'-t jelentenek. A csoport magát nevezi embernek, a többiek idegenek, barbárok, érthetetlen nyelven beszélők. Sok esetben az elnevezés a nép szervezetére utal. Ilyen pl. az *onogur*, a 'tíz ogur', és ilyen volt a magyarság *hétmagyar* elnevezése is. Priszkosz rétor (410/420–472) *onogurokról* beszél a 463 táján készült művében. Az *onogur* név első része, az *on* a török 'tíz' jelentésű számnév. A második része az *ogur* népnév. A VI. század előtt, a Kaukázus előterében, a Kubán vidékén, egy Kuvrat vezette Bulgáriából, a Duna környékére vándorló bulgárok magukat *onogundurnak* is nevezték, egyes csoportjaik megőrizték mind az *onogur*, mind a *bulgár* nevet. A balkáni onoguroknak a magyarok által használt neve a *nandor* volt, s Belgrádot középkori forrásaink is Nándorfejevárnak, vagyis az onogur-bulgárok fehér várának nevezték (Róna-Ras András, 1997. 218-219.).

A magyarokat több forrás is *türknek* nevezi. A bizánci uralkodó, Bölcs Leó (886–912) *Taktika* (904 körül) című munkájában a *türkök* szervezetéről, hadirendjéről ír, fegyverzetük: kard, bőrpáncél, íj és kopja, gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban. Munkáját Maurikiosznak a VI–VII. században készült kézikönyvének nyomán írta, ebben a bizánci görög szövegben a türkök nevét *turkoi* formában írták. Leó számára a türkök a szkíták egy csoportja.

Bíborbanszületett Konsztantin — Konsztantinosz Porphürogennétosz (913–959) a *De administrando imperio* (*A birodalom kormányzása*) (950 körül) c. munkájában részletesen és több helyen írt a *magyarokról — türkökről*. A magyarok által elfoglalt új hazát *Turkiának* hívja, említi a Temes, a Tutasz, a Maros, a Körös és a Tisza folyókat, s megkülönböztet olyan török népeket, mint a kazárok, bese-nyők vagy bulgárok. Miután Konsztantin magyaroktól kapta adatainak jelentős részét, felmerülhet a kérdés, hogy nem hívták-e a magyarok ekkor saját magukat is türknek. A bizánci udvarba látogató Termecsü, Árpád dédunokája és Bulcsú ha idegen nyelven beszéltek (kétnyelvűség!), akkor a magyarok nevét is azon a nyelven mondták. Azt nem tudjuk, hogy Termecsü és Bulcsú magyarul beszéltek-e a magyarul is tudó tolmácshoz, vagy — ami igen valószínű — szlávul, és a tolmács a szláv közléseket fordította görögre. A szláv tolmács mindenesetre tudta, hogy görögül a magyarokat *turkoinak* hívták, és ezt a nevet használta (Róna-Tas András, 1997. 213.).

A magyarokat egyes arabul író szerzők is *türköknek* nevezik. A spanyolországi arab szerző, Ibn Hajján 1075 körül írt munkájában megemlékezik a kalandozó magyaroknak a spanyolországi Lerida környékére eljutó csapatáról, a *türköknek* (*at-türk*) nevezi őket.

A *türk* népnév előfordul néhány Árpád-kori oklevelünkben is személy- és helynévként.

A türk név, szó kelet-iráni, nagy valószínűséggel szaka eredetű, és egy uralkodó törzs neve, amelyiknek vezető nemzetsége, az Asina meghódította a törököket, de hamarosan maga is eltörökösödött, s eredeti *trukä* nevüket a török kiej-

téshez igazították, s *türkü*, majd *türk* formában ejtették. Az új szó hangzása egybeesett a 'virágzó, ereje teljében levő' jelentésű török türk szóval. (Szómágia!) A Türk Kaganátus leigázta a kelet-európai szeppe korábban odaérkezett török népeit, és követei 569-ban megjelentek a bizánci udvarban is. Ettől kezdve a bizánci források *turkoi* néven nevezik a kelet-európai török népeket. Menandrosz Protiktor (VI. századi történetíró) is 584 körül írt művében *türk* követekről írt, akik Jusztinosz császárhoz érkeztek, s egyesek vasat kínáltak megvételre..., majd tüzet gyújtván, *szkíta nyelven valami barbár igét mormoltak...*

A honfoglalással egyidejű források egy csoportjában népünk neve *ungar* és *hungar* alakban jelenik meg, amelyhez azután hozzákerülhet a latinósító *-us* végződés, tehát *ungarus* és *hungarus*, illetve a szó előfordul többes számban *ungri* és *hungri* formában. A legkorábbi latin nyelvű forrásokban a honfoglalás ideje körül ezen a néven nevezik meg a magyarokat. A X. század első felétől kezdve az *ungri* alak (görög helyesírású formájában *ouggroi*) a bizánci forrásokban is megjelent a magyarok elnevezéseként. Az *ungri* forma szláv eredetű, s ez a név a IX. században már ismert volt a szlávok között. A magyarok megjelenésére a szláv *ungri* (< *ongre*) alakot vették át a szlávok szomszédai is, ez pedig nem történhetett később a IX. századnál, mert ezután az orrhangú elem eltűnt a szóból.

Az *ugri* alak előfordul a magyarok neveként a Cirill-, vagy más néven a Konsztantin- és Metód-legendában. A két testvér 861-ben a Krím félszigeten találkozhatott magyarokkal, míg Metód az „*ugor királlyal*” a Duna partján 881–882-ben, valahol a Duna alsó folyásánál, úton Konstantinápoly felé (Róna-Tas András, 1997. 220.).

Ma már források sokasága támasztja alá azt a véleményt, amely szerint 642 után *onogurok* éltek a Kárpát-medencében. 791-ben Nagy Károly megtámadta az Avar Birodalmat. Ezt a támadást számos évkönyv is említi, pl. az *Annales gemmeticensis* azt írja, hogy Károly a *hungarok* birodalmát pusztította (Karolus hungarorum regnum vastat). A nyugati kolostorokban sok olyan szerzetes felvételét, látogatását vagy halálát jegyezték fel, akinek valamilyen köze lehetett vagy volt ezekhez a pannóniai vagy balkáni onogurokhoz. Hungarius (797–809), hungaer(us), hunger(us), hounger(us) (761), ungarus (731–736), ungerus (IX. sz.) (Róna-Tas András, 1997. 219.). Írástudó szerzetesekről van szó, akik, ha hazatértek, folytatták egyházi életüket, itthoni kolostorban hasznosították tudásukat... Névtelen katonái akkori anyanyelvoktatásunknak!

Bíborbanszületett Konsztantin nevezetes művében írta, hogy a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, és ezeket a türkök régi nevén *szavarti aszfálinak* hívják, másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra mentek lakni az Etelküzü nevezetű helyekre (Róna-Tas András, 1997. 221-222.).

A magyarokat több forrás *baskírnak* nevezi. Ma a baskír a Kámától délre, az Urál-hegységtől nyugatra élő nép neve, egy kipszak típusú török nyelvet beszélnek. A baskírok mai önnevezése: baskort. Ibn Fadlán 921–922 közötti útját tartalmazó leírásában a népnév *basgird* alakban található. Kik és miért hívták a magyarokat baskíroknak? Hámid al-Garnátínál találunk választ. A szerző 1080-ban született Grana-

dában, Alexandriában tanult, majd Bagdadba költözött, onnan a Volga torkolatánál levő Szakszinba, majd a volgai bulgárok közé ment. Onnan orosz földön át Kijev érintésével a besenyőket látogatta meg, tőlük Magyarországra utazott, ahol három évet töltött (1151–1153 között), s érdekes leírást hagyott maga után az akkori viszonyokról. 1155-ben, Bagdadban megírt művében az országot felváltva nevezi *Basgirdnak* és *Ungurijának*. „...megérkeztem Ungu-rijába, ahol egy basgird nevű nép lakik”. Mivel a volgai bulgároktól jött, akik a magyarokat baskírnak nevezték, így ő is ezt a nevet használja.

A volgai magyarok és a baskírok azonosságáról tudósított a mongol kori utazó, Plani Carpini is, aki 1247 és 1252 között írt művében azt írja, hogy a tatárok a Volgai Bulgár Birodalom elpusztítása után „északabbra”, Baskíria, azaz Nagy Magyarország (...baschart id est hungariam magnam...) ellen vonultak, s azt is eltiporták (Róna-Tas András, 1997. 225-226.).

Az arab és perzsa szerzők egy csoportja a magyarokat *madzsgar* néven említi. Mivel az arab írásban a magánhangzókat nem írták ki, nem jelölték a szó eredeti átírásában, ezért lehetséges olvasat: *m.dzs.g.r*, ahol a pontok helyén elvileg bármilyen magánhangzó olvasható. Ha a magánhangzó minden esetben a volt, akkor a szó arab alakját csak madzsagar vagy madzsgar alakban lehet olvasni. A madzsgar név és a népről szóló tudósítás számos forrásban fordul elő. Ezek közül a legfontosabbak az arab Ibn Ruszta (930 táján) és a perzsául író afganisztáni Gardézi (1050 és 1053 között írt) munkái, valamint egy 982–983-ban írt ismeretlen szerzőjű mű, amelynek a címe: Hadúd al-álam. Közös forrásuk egy, azóta elveszett vagy felderítetlenül lappangó munka,

szerzője a Buharában székelő Számánida-dinasztia miniszterének, al Dzsajháninak munkája. Ibl Fadlán is meglátogatta a „tisztetreméltó öreg”-et, s az al Dzsajháni-hagyomány alapján írta, hogy a *madzsgarok a türkök egyik fajtája*.

A magyar népnév eléggé későn jelenik meg a forrásokban. Egy XII. századi görög eredetire visszamenő szláv forrásban azt találjuk, hogy „a peonoknak nevezett *ugorok (ugri)* magukat *magernek* nevezik” (*magerě* többes szám). *Anonymus* pedig így ír: „Az idegenek nyelvén *hungarusoknak*, saját nyelvükön *mogereknek* neveztetnek” (...per ydioma alienigarum hungarii et in sua lingua propria mogerii vocantur). A XIII. század után már sorra jelennek meg az adatok: *Mogosciget* (1225), *Magyari* (1399), *magery* (1510) stb.

A mongol kor történetírója, Rasid ud-Din 1311-ben befejezett művében már a *madzsar* népnevet használja. Egy perzsa nyelvű levél, amelyet Plani Carpini 1247-ben hozott magával, Güjük kán *üzenetét* tartalmazza IV. Ince pápához (eredetijét mongolul írták 1246-ban, s ennek volt egy perzsa és egy latin fordítása, ez utóbbit Plano Carpini készítette), nos az eredetiben és a perzsa változatban *madzsar* szerepel, de a latin változatban Plano Carpini *ungarival* fordította. 1321-ből maradt ránk Abul Fida tudósítása a Kuma melletti *Madzsar* városról, ebben a városban készült népszerű kocsi-fajta azután madzsar kocsinak nevezték.

A volgai magyarok neve került elő nemrégiben egy Káma melletti helység, Csisztopol temetőjében talált és 1311-re datálható sírfeliraton. Az elhunytat Iszmailnak hívták, „aki a tudósoknak nevelést adott, az istenfélőknek szeretetet, mecseteket építtetett, s jámbor cselekedetek sokaságát vitte véghez”. Apját *Madzsar* Redzsepnek hívták. Az apa Redzsep ne-

ve az arab radzsab hónap nevéből származik, és egy olyan névadási gyakorlatot tükröz, amikor a gyermeket arról a hónapról nevezték el, amelyben született. Ez azt jelenti, hogy Iszmail nagyapja már muszlim volt. A gyakori Redzsep név mellett megkülönböztető névként szerepelt a Madzsar. Ez a *Madzsar Redzsep* abban az időben születhetett, amikor Julianus barát 1235–1236-ban a volgai magyaroknál járt (Róna-Tas András, 1997. 231-233.).

A sírfelirat szerint Iszmail írástudó, nevelő, oktató, pap lehetett, korabeli tanár-ösünk, akire a sírfelirat szerint sokan emlékeztek, életében milyen nyelven szerették, tisztelték, becsülték?

Magyar neveket találunk a Krímben eladott *rabszolgák* között is. Ezeket a XIII. század második feléből származó adásvételi szerződésekben jegyezték fel. Léteznek a magyar népből keletkezett *helynevek*, így pl. az oszmán hódítás idején elhurcolt magyarok által lakott falvak, települések is kaptak ilyen nevet. Több ilyen van Egyiptomban és Törökországban.

Más népnevekkel is illették eleinket, pl. *szkíta* névvel, de a bizánci források így nevezték a hunokat, onogurokat, avarokat, kazárokat, bulgárokat, besenyőket, úzokat, kunokat, mongolokat és az oszmán-törököket is. A szkíták Kr. e. a VIII-VII. században jelentek meg a szteppén, minden valószínűség szerint iráni nyelvet beszéltek. Bölcs Leó szerint „a szkíták, azaz az avarok és türkök, s a többi, velük hasonló életmódot folytató *hun* népek...” De magyarokkal azonosítottak szinte minden olyan népet, amely az antik forrásokban előfordult, és valamilyen kapcsolatban állt a Kárpát-medencével, így a magyarokat nevezték *gepidáknak*, *dákoknak* (egyébként korábban, mint a románokat), valamint *gétáknak* (Róna-Tas András, 1997. 138-139).

A magyar nép nevével együtt kell tárgyalni a *székely* és a *csángó* neveket is, mert mai, erdélyi/romániai anyanyelvoktatásunk szerves része a Székelyföldön, illetve a Moldvában élő gyermekek iskoláztatása. Különösen a moldvai csángóké, akik oktatását tudatos elsorvasztásra ítélték...

A *székely* szó (*zekel* formában) a XIV. századtól (1334) ered, és a latin *sicul* (*szikul*) első említése sem régebbi a XI. század végénél. A hét székely szék (az elnevezés a székely szóból eredhet), a XII. századból való: Telegdi (későbbi Udvarhelyi), Marosi, Csíki, Sebesi (későbbi Sepsi), Kézdi, Orbai és Aranyosi szék. A XIV. századtól a Sepsi, Orbai és Kézdi Háromszék lett, 1390-ben Csíkszékből kiszakadt Kászonszék, 1466-ban Gyergyószék, Udvarhelyszékből Bardoczszék és Keresztúrszék. A székek nevei színmagyarok, de Marosszék kivételével mind olyanok, melyek megtalálhatók Magyarországon egész területén (Kiszely István, 1996. 267.).

Csángóknak hívták-hívják a Moldva, Gyimes völgye, Bukovina és Hétfalu lakosságát. A Szeret forrásvidékétől a Vas-
kapuig húzódó Kárpát-gerinc, a Duna Fekete-tengerig futó bal partjával, majd a Prut folyó teljes jobb parti oldalával körülvárt területen 1068-ban a kun nép alapította meg országát, *Kumániát*. Ez a szomszédság az Árpád-ház kihalása utánig, Kunország déli része *Havaselve* nevű vajdaságának 1324-ben történt megszervezéséig és a Kunország északi részéből *Karabogdánia*, később nevén *Moldva* 1352-ben történt vajdasággá fejlődéséig tartott. A magyar királyok még a XII. században magyar telepéseket küldtek oda a határőrzés feladatával. A legtöbb magyar település az önálló moldvai fejedelemség alapítása előtti időkre megy vissza: Karácsonykö (Piatra Neamț), Tarkőhavas (Tarcău), Szabófalva (Săbăoani),

Tatros stb. Újabb magyar telepek keletkeztek a milkoikun püspökség alapításakor 1227-ben. Alexandru cel Bun (Jó Sándor) moldvai fejedelem, akinek Losonczi Margit személyében magyar felesége volt, támogatta a magyar és a szász katolikus lakosság hitéletét. 1622-ben Róma missziós területnek nyilvánította a magyarok lelki gondozását, és lengyel és olasz misszionáriusok kezére juttatta. Zöld Péter 1781-ben keletkezett írásában szól a csángó-magyarokról. Napjainkig, a román államvallásban, ortodoxiában élő nép mellett jelen van egy római katolikus vallású csángó magyar csoport, 1942 óta *román katolikusoknak* (român catolic) nevezik őket, számuk az erőszakos beolvasztási politika következtében folyamatosan csökken.

A *Csángó himnusz* egyik szakaszában az anyanyelvoktatásra utaló sorok csendülnek fel: „Én Istenem, hová leszünk? / Gyermekeink s mi elveszünk! / Melyet apáink őriztek / Elpusztítják szép nyelvünket.” A csángók körében is megindult anyanyelvoktatás szélesedése, az, hogy az utóbbi években egyre több iskolában szólal meg a magyar nyelv — nehéz harcok, ellenállás ellenére — biztató előjel, hogy az elsorvasztás megállítható, visszafordítható...

A magyarok eredete

Kiszely István (1996) könyvének egyik fejezete alapján összefoglalom a népünk eredetére vonatkozó legfontosabb véleményeket, amelyek nemzeti történelmünk során megszülettek, hiszen anyanyelvoktatásunk története során is több fajta vélemény került fiataljaink elé, diákjaink tankönyveibe...

Anonymus a hunokat és a magyarokat, azaz a hungarusokat közös őstől származtatja. A XI-XIV. századból származó krónikák, geszták a hun—magyar rokonság tényét elfogadottnak tekintik. A hunok, az avarok és a magyarok ugyanazon keleti őshazából vándoroltak nyugatra. A magyarság is keletről jött nép, s bizonyos részei az „őshazában” maradtak. Ezt az őshazát Hérodotoszra visszamenően Szkítia névvel illették. A keleti származástudat indította el Ottó és Julianus barátokat, s 1236-ban Julianus valóban találkozott is a Volga vidéki magyarokkal. (Egyesek kitalációnak vélik Julianus útját, jelentését...)

A XVI. század elején a magyarok őshazájául Szkítián belül közelebbről Jugriát jelölték meg. Jugria a vogulok és az osztjákok Urál vidéki hazájának orosz fordításban használt neve. Jugria és a magyar őshaza azonosításához az orosz jugri és a magyar ugrí nevek szolgáltattak alapot. A két név etimológiai összekapcsolása mai ismereteink szerint téves.

Középkori, majd a későbbi írásokban, tankönyvekben szerepel, hogy az ősmagyarok három hullámban foglalták el a Kárpát-medencét, először, mint Attila hunjai, másodszor (több hullámban) mint avarok, és harmadszor, mint Árpád magyarjai.

Az ősmagyarok egy része az Urál-hegység dél-délkeleti, majd délnyugati részén együtt élt az ottani finnugor népekkel, akiktől az ottani növényekkel, fákkal, halászzal stb. kapcsolatos szavakat vettek át. Őseink átadták az erdős sztyepp területén élő népeknek azokat az ismereteket, amelyeket ők nem ismertek.

Magna Hungaria, Levédia és Etelköz után 895–896-ban a honfoglalás során eleink a Kárpát-medencében telepedtek le. A XIII. században csatlakoztak az iráni eredetű jászok, majd

az ősmagyarokkal hasonló kultúrával rendelkező és az ő őshazájukkal szomszédos területről induló kunok.

Sajnovics János (1733–1785), Gyarmathi Sámuel (1751–1830), Reguly Antal (1819–1858), Budenz József (1836–1892) és mások munkássága nyomán alakult ki a finn-ugor elmélet, vált tudományosan elfogadottá az uráli-finnugor rokonsággá bővített tan. A XIX. század második felében zajlott le a magyarok eredetéről, azon belül a finnugor vagy török nyelvrokonságról, az ún. „*ugor-török háború*”. Ezt a XX. századtól meghaladottnak tekintik. Egyéb rokonítási kísérletek is történtek, alternatív nyelvrokonítási kísérletek ma is léteznek (Balázs Géza—Benkes Zsuzsa: *Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 12. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005. 41.).

A 20. század kiemelkedő nemzetnevelője, Illyés Gyula a finnugor és a hun népet egyaránt közös ősöknek vallja. *Ki a magyar?* című esszéjében a hun—magyar rokonságról fejti ki véleményét a nyelvünk alapján (lásd. www.nemzetismeret.hu/?id=1.14). Magyariak vagyunk, szögezi le, s művét az alábbi gondolatokkal zárja: „Egy-egy népet nem a testi hasonlóság, hanem a közös múlt, a hasonló gond, az egy haza levegője egyesít s választ el egy más múltú és más jellegű néptől... Magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog”.

A fekete bőrű afrikaiakat leszámítva szinte alig akad olyan nép, amellyel — ilyen-olyan ismérvek alapján — a nagy képzelőerővel megáldott kutatók ne rokonították volna népünket. A 20. század második felében például nagy vitákat keltettek a *sumér-magyar rokonságot* újólag fölvető munkák.

Legutóbb Hideo Matsumoto japán genetikus publikációi keltettek meglepetést, amelyben az egész világra kiterjedő

génmarker-vizsgálatainak eredményeit közölte. Kimutatta, hogy egyes humángenetikai jegyek egyrészt a japánok, a koreaiak, az ainuk, a tibetiek, a tunguzok, jakutok, eszkimók; másrészt az ujugrok, indiánok, irániak és távolabbról a szardíniaiak és a magyarok között jelentősebb mértékben kimutathatók. Sokak szerint e tény ősi kapcsolatokra, genetikai rokonságra utal.

Elfogadhatóbbnak László Gyula nézete tűnik, aki a feltárt leletanyagok, a temetkezési szokások és az edényeken, ékszereken megtalálható griffes-indás díszítőmotívumok alapján a *késő-avarokat korai magyarokként azonosította*. Véleménye szerint ők az első, már magyarnak tekinthető honfoglalók a Kárpát-medencében, akik az ideérkező Árpád népével együtt a 10. században államalapító nemzetté váltak (www.nemzetismeret.hu/?id=1.16).

„Gyökereink olyan területre — Belső-Ázsiába — vezetnek vissza, melyek múltját még nem tisztáztuk” — vallotta Kiszely István (1996. 99.). Anyanyelvoktatásunknak ezért is jelentős szerepe van, hogy az utánunk következő nemzedékek számára átadjuk mindazt az örökséget, amelynek megismeretése népünk, nemzetünk, erdélyi magyar nemzeti közösségünk megmaradását célozza, további sorsát egyengeti, boldogulását elősegíti.

Szóbeli költészetünk, a szájhagyományozás emlékei

Az őshazától a kárpát-medencei honfoglalás koráig bizonyára létezett szóbeli költészetünk, művészetünk is, hiszen írásunk már volt. Erről az ősmagyar költészetről nagyon keveset tudunk, hiszen nem maradtak ránk írásos emlékek,

csupán következtetni tudunk a szájhagyomány megőrizte népköltészeti alkotásainkból, írásos emlékeink nem maradtak fenn ebből a korból, csak a későbbi, latin nyelvű művek őriztek meg számunkra némi információt. Hiszen eleink is oktatták gyermekeiket, nevelték őket, szavakkal, dalokkal, szövegekkel terelgették a szép, a művészi kifejezések megismerése felé, a tárgyi világ nyelvi, művészi megismerése felé... Mint napjainkban a gondos édesanya, aki a születés előtt kilenc hónappal (Kodály Zoltán tanácsára) már készül gyermeke nevelésére, a megszületett csecsemőt babusgatja, beszél hozzá, ismétli a szavakat, beszélni tanítja, majd az óvodára bízza a gyermek nyelvi világának kibontását, kiszélesítését, hogy az iskola folytassa, és az élet vegye át és teljesítse ki a megkezdett munkát...

Az ösköltészet fogalma Herder népköltészeti felfogása révén terjedt el a XIX. században nálunk is. Ő a nép költészetét mint minden későbbi költészet forrásaként nevezte így. Ezt a nézetet vallotta többek között Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Arany János és nyomukban mai költőink, íróink is.

Ösköltészetünk szájhagyományozó volt, a költészet hivatásos művelői a pogány papok, sámánok voltak. Erőteljesen összekapcsolódtak a zene, a tánc, a költészet, a mimetikus és dramatikus mozzanatok. A hősök tetteit *regösök* énekelték meg, akik maguk szerezték és adták elő műveiket, *regéltek* (a szó jelentése: *elbeszél*). A kereszténység felvétele után *joculatornak*, *énekmondónak* nevezik őket a források. Szerepük igen fontos volt, hiszen évszázadokig ők őrizték az ősi, magyar nyelvű epikus hagyományt, „a hírnév és dicsőség kovácsai”.

A Kárpát-medencében hont foglaló eleink ismerték a líra és az epika ősi *műfajait*. A líra ősi típusai a *rituális énekek* és a

munkadalok lehettek. „Walthere audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat...” („Hallod-e, Walther, a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?”) (*Szent Gellért püspök nagy legendája*) A *sámánének* létezéséről a krónikákban olvashatunk. Az 1061. évi pogányházadáskor a nép mágusai istentelen verseket kiáltoztak, varázslásokat mutattak be. A *regölés* és a *villőzés* hagyományában is a sámánének nyomait láthatjuk. Néhány gyermekmondókánkban is a samanizmus feltételezett jeleit látják a kutatók:

— Samanisztikus elem a gyógyításra: Török gyerek megvágta, magyar gyerek gyógyítja, síppal, dobbal, nádi hegedűvel.

— Samanisztikus varázslás nyoma a napok fordított sorrendjében: Szita, szita péntek, szerelem csütörtök, dob/zab szerda.

— Varázsló ráolvasás egy leányjáték dalszövegében: Aggyon Isten lassú esőt, mossza össze mind a kettőt.

A sámán szellemeket idéz meg énekével, révület közben a szellem beszél belőle, állandó, refrénszerű, ismétlődő, az istenséget hívó szó a *haj* (*huj, hej*). Ennek a refrénnek eredeti elnevezése a *hajgatás* lehetett: *Haj, regő-rejtem*. Az ősi regősenek a kereszténység felvétele után átalakult, összeolvadt az új hit népszokásainak elemeivel: karácsonytáji regölés, pünkösdölés, szentivánnapi népszokás stb.

A legrégibb lírai műfaj a *siratóének*, valószínűleg az obi-ugor korba nyúlik vissza, a siratás a halál utáni út zavartalan-ságát segíti elő, az élők nyugalmát biztosítja, énekszöveg, elbeszélő tartalmú, dramatikusan előadott mű. A siratás általában a nők feladata. Ősi líráinkban ismertnek kellett lennie a négysoros versszak formájának, ez a forma a török népeknél megtalálható. A népzene is ezt mutatja. A honfoglalás után

kialakult a *kvintváltó* forma, amely szigorú felépítésű *zenei strófa*.

Az összehasonlító folklór alapján valószínű, hogy az epika ősi műfajai rövid prózai művek, mesék, mondák lehettek. A *mese* szó példázatot, talányt jelent. Eredete az idők végtelenségébe tűnik. Legrégebbi rétege az emberiség korai időszakából való, minden népnél megtalálható, elemei egyszerre mutatnak ősvallási és ősepikai nyomokat. Jellemző motívumai: az ember azonos nevével, ruhájával, a rész az egészet képviseli (pl a hajsza, a lecsöppent vér válaszol az üldözött helyett az üldözőnek — animizmus), máshol az egész világot egységes léleknek látják — a fák, növények, tárgyak lélekkel, értelemmel rendelkeznek. A magyar meséink hőse a *legkisebb fiú*, régre nyíló szokásjogot őrzött meg ez a motívum: Attila és Árpád utóda a legkisebb gyermeke lett. A legkisebb fiúnak különleges joga, hogy ő öröklí az apai házat. A mesehőst a *táltos* segíti, aki beszélni, repülni tud. A ló őseink legkedveltebb állata, fehér lovat áldoztak isteneiknek. A kancatej a rontás ellen véd, csodálatos ereje van. Keletről származik a *vasorrú bába* és a „Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál”. A *hármass világfelosztás*, a *világfa, égig érő fa* a samanizmussal hozható kapcsolatba. A világ többretegű, felfelé egy égi ajtón, lefelé a világ lyukán lehet bejutni (*Fehérlófia*). A világot *üveghegyek* határolják, amin túl a túlvilág van. Meséink mitikus alakja a *sárkány*, változatos formában megjelenő rosszindulatú démon. Nyelvünkben helységnevek utalnak erre a motívumra: Bakonysárkány, Sárkány, Sárkánybucsony, Sárkány-szabadja... Lakása az alvilág, egy vagy többfejű, kígyó, ember alakú is lehet. Ural-altáji motívum a meséink *kacsalábon forgó palotája*.

A *monda* a valóságot vegyíti a csodás elemmel, mesével. Mondáink töredékét krónikáink őrizték meg. A *magyar nép eredetmondáját*, a *csodaszarvas mondát* Kézai Simon művéből és a Képes Krónikából ismerhetjük meg. A csodaszarvas monda ősi rétege a *szarvasüldözés motívuma*, amely a vogul, osztják és perzsa hagyományban is megtalálható. Ené (Enee, Eneh, Enet, Eneth, Enek) fiai, Hunor és Magor, a testvérpár szarvast üldözve eljutnak a *Meotis* vidékére (a Fekete-tenger északi partvidéke?). Eneh neve ünöt jelent, az ő és egy hím ragadozó nászából származtatták a nép őseit. Hunor és Magor az onogur és a magyar népnév megjelenítői. A szarvas így a magyarság totemisztikus ősanja. A totemállat származtatással gyakran találkozunk a belső-ázsiai, szibériai népek hitvilágában. A monda másik része a *nőrablás motívuma*. A két hős és vitézei Belár bolgár fejedelem leányait rabolva szereztek maguknak asszonyokat. Belár neve a bolgár-török népekkel való érintkezésre, míg Dula alán fejedelem neve az iráni népekkel való kapcsolatra utal.

Anonymusnál és a Képes Krónikában olvashatjuk az *Álmos-mondát*, vagy másként *Emese álmát*, az *Árpád nemzetség eredetmondáját*. Emese álmot látott, amely szerint egy turul reá szállva teherbe ejtette és nemzetségének nagy jövőt jósolt. Emese neve nőstény disznó jelentésű (*emse*). Történeti mondáink közül az egyik legegyszerűbben fennmaradt, szerkezetét tekintve a legkerekesebb a *Fehérló monda*, amely a honfoglalást nomád költői hagyomány szerint szimbolikus adásvétellel indokolja meg, így igazolván Árpád hódításainak jogosságát.

Arany János *Naiv eposzunk* (1858) című tanulmányában azt a véleményét fejtette ki, hogy nekünk is volt szóbeli hős-eposzunk — mint a finn *Kalevala*, az észt *Kalivipoeg* —, ám

szövegüket senki sem jegyezte le, s így a kereszténység gyors, erőszakos terjesztése valósággal eltüntette. Anyanyelvünk ősmagyar kori költészetéből cserepek, töredékek maradtak ránk, de elképzelhetjük, hogy az őshazában élő, majd a vándorlás során felcseperedő gyermekek hogyan ismételtgették a szülőktől hallott naphívogatót: „Süss fel, nap, / Fényes nap, / Eredj fel az égbe, / Kérd el a kulcsot, / Zárd be a hideget, / Ereszd ki a meleget”. Vagy a holdhívogatót: „Jöjj fel, hold, / Fényes hold, / Legyen búza bőven, / Jó bor a pincében, / Csengő pénz a zsebemben, / Jöjj fel, hold”. A mordvin kisleány emlékezett édesanyjára, meleg szavára, amikor elsiratta őt: „Süss fel, süss fel, Napisten-Anyánk / ragyogd be anyánk ruháját, / támadj, kerekedj, Szél-Anyánk, / szárogasd meg utoljára / anyánk örökös ruháját. / Napisten, ja, be ne ragyogja, / fúvó szél nem szárogatja”.

Következtetni tudunk ősköltészetünkre a finn Kalevala eposz alapján. A korabeli emberek, eleink már ismerték a vasat, tisztelettel, csodálattal fordultak a vas megmunkálója, a kovács felé. Szoros kapcsolatban éltek a természettel, hisz a mindennapi életük színtere, megélhetésük forrása volt. Számukra a munka természetes dolog volt, örömeiket lelték abban, ami szép. Gyönyörködni tudtak az ének szépségében is, hittek annak varázserejében. Úgy gondolták, hogy a természet erőinek legyőzéséhez egyaránt latba kell vetniük két kezük kemény munkáját, és a szavak erejét is. Különös tisztelet övezi *Väjnämöjnt*, „minden idők énekesét”. „Akkor a vén Väjnämöjnen / szépen pendíteni kezdi / csukacsontból való kantelejét. / Fürge az ujjá, ugrik rajta, / hüvelykujja könnyen pattan... / nincsen ember, nincsen asszony, / sem fonott hajú leányok, / kinek ne indulna könnye, / össze ne szorulna

könnye, / össze ne szorulna szíve. / Ifjak sírnak, vének sírnak..., / sír a gyermek s a legény is, / meg az apró leányok, / csodálatos csengő hangra.”

Mikor *Ilmarinen* megépíti a szampót, feleségül kéri a pohjolai asszony leányát: „Akkor Észak ékes leánya / maga a száját szóra nyitja: / „Már akkor nálunk jövőre, / jövő nyáron, harmadévre / kakukkmadár kinek szólna..., / ha én más vidékre mennék... / El nem hagyom lányságomat, / házi tenivalóimat, / nyáron való gondjaimat: / lesz, ki a bogyót leszedje, / öböl partján örvendezzék, / irtásokon itt lakozzék, / kis erdőben vigadozzék.”

A keresztény hittérítés a pogány magyar hitvilág elemeit nyelvi és egyéb akadályok miatt eleve nem hasznosította. A hazai latin irodalom az új társadalmi berendezkedés fontos propagandaeszköze lett, mert a régi rendet képviselő pogány költészetet alantasnak, ártalmasnak tekintette. Szent Gellért püspök még felháborodott, hogy a magyar urak lantosok és síposok előadásait hallgatva mulatoznak, bár szívesen hallgatta a „magyarok szimfóniáját”. Anonymus (1200 körül) a „regösök csacsogó énekeit meg a parasztok hamis meséit” a tollforgató öntudatával nézte le. Történetíróinknak köszönhetjük, hogy közelebbit tudunk népünk eredetéről, harcairól, a honfoglalásról és a kalandozásokról szóló egykori mondákról és hősi énekekről. A népköltészet sem jellegénél fogva (nem írástudó réteghez kötődött), sem tartalma miatt nem találhatta meg a pergamenhez vezető utat (Sipos Lajos szerk., 2000. 202.).

Az utat nem találta meg, de a szóbeli hagyományokban ránk maradt — töredékében. „Énekelek, regeszómat / kiskoromban öregek fújták, / regölték, tarisznyámba rejtették, /

tarisznyát meg bekötötték, / beletették tamburába, / tamburát az odvas hársba, / hársfa pedig elveszett az erdőn, / hogy megleljed: utat kell találnod...” (*Vogul epikus énekestöredék*. Nagy László fordítása.) Dolgozatom egy másik — a népköltészetről szóló — részében még visszatérek.

Magyar népünk körében a ló szeretetének és kultuszának több évezredes hagyománya közismert, a magyar ember történelmünk évezredei alatt valósággal összenőtt a lovával. Bizonyára a fiatal legények is szívesen gondozták a rájuk bízott lovakat, legeltették őket, vigyáztak a rájuk bízott ménesre. A zoológusok és etnológusok azon a véleményen vannak, hogy a honfoglaló magyarság lova megegyezik a belső-ázsiai lóval, a *takival* (*Equus caballus* Prezewalskii). A taki kicsiny vagy közepes nagyságú házi ló méreteit éri el. Zömök testű, nyaka és a lába vastag és az orra görbült, felmeredő, álló sörénye és hosszú, fekete szőrökből álló farka van, fülei kicsinyek és hegyesek. Szívósságban és gyorsaságban utolérhetetlen. A ló szerszámozását bizonyára a fiúk is végezték, *kantár*, *zabla* és *gyeplő* került a lóra. A női lószerszámok — a lányok is szívesen lovagoltak — zabláai díszesek voltak, a kantárt veretekkel díszítették, pl. *kantárrózsával* (*phalera*). A lovas temetkezésről 1944-ben László Gyula értekezett, Kolozsváron, a volt Zápolya utcában harcos honfoglaló magyar vitéz sírját tárták fel. A Nyelvtörténeti Szótárunkban szerepel a *kabala* és a *lósajt*, eleink ismerték és itták a lótejből készült italt, a *kumiszt*, amely egy-egy kanca fejése nyomán ¼-1/2 liternyi, édes, aromatikus, kevés zsírtartalmú tejből készült, ezt a tejet tevégyomorból készült bőrkannákban, az ún. *könüökben* fogták fel. Ezt átöntötték egy piramis alakú *szaba* vagy *szava* nevezetű bőrtömlőbe, amelyben az erjedést az abban már évtize-

dek óta felhalmozódott erjesztő anyagok indították meg (Kiszely István, 1996. 526., 532.).

A lányok, asszonyok munkája volt a *nemezkészítés*, a *nemezszőnyeg* éjszakai takarózásra, fekvésre használták, de a sátrakat is ezzel fedték be. Nem kell szégyenkeznünk, a magyarság a nemezsátrakban lakó népek és a valaha pusztai pásztorkultúrának a nyugati vége. Erdélyi kalaposaink és nemezelőink munkamódszere is sokat megőrzött belőle, sok fiatal tanulta meg ezt a mesterséget és adta át utódainak. Süvegjeinkre gondolva visszarepülhetünk az időben Balogh Ádámgig, Dózsa Györgyig, Nagy Lajos királyunkig, onnan kalandozó őseinkig, és tovább az időben, de maradjunk csak a gyermekeknél, emlékezzünk ez apró, országszerte, Erdélyszerte ismert falusi játékszerre, a *szőrlabdára*, mielőtt még a focilabda ki nem szorította (Kiszely István, 1996., 560.).

Szólnunk kell eleink *népművészeti stíluselemeiről* (Kiszely István, 1996. 594-653.). Az etnikum (nép) fogalmának része a tárgyi és szellemi kultúra, azaz a népművészet és az ahhoz fűződő hiedelem-, mese- és mondavilág. A magyar népművészet azért színesebb, mint a környezetünkben élő népeké, mert motívumvilágában olyan elemek is szerepelnek, amelyek a Kárpát-medencében a magyarok beérkezésekor nem voltak jelen — nyilvánvaló, hogy a magyarság hozta magával közeli és távolabbi őshazájából. Népművészetünk sokszínű, sok összetevőjű, legfőbb alapelemei közé a tulipán, a szegfű, a rózsa, a gránátalma, a páva és a színes madárvilág tartozik.

Magyarságunk a *tulipánt* Keleten, őshazájában ismerte meg. Népünk kulturális rokonsági és genetikai kapcsolatban állott azokkal a türk népekkel, amelyek népművészetében éppen úgy megtaláljuk a tulipán motívumot, mint az összes

magyar népművészeti tájakon. Borhidi Attilának, a *Természettudományi Közlönyben* megjelent *A pusztai tulipánok* c. cikkéből tudjuk, hogy a pusztai tulipán néhol csodálatosan nagyra nő, a Pamír vidékén pl. virágja 11-12 cm nagyságúra is megnőhet, tájanként piros, sárga, fehér virágú fajok uralkodnak... A nomadizáló magyarság népi kultúráját a sztepp formálta. A sztepp egyhangúságában tavasszal újra és újra visszatérő, üdítő, felemelő élmény formájában jelenik meg a hirtelen kivirító, vad tulipánok piros, fehér, sárga színfoltja, a szerelmi vágy legintenzívebb feléledésének időszakában. A tulipános táj képe lesz tehát legüdítőbb, legmélyebb természeti élmény számukra, a szomszédok támadásaira mindig kész feszítő lelkiállapotban. Ezért a tulipán a hasonló érzéseket: a szépség, a szerelem, a szeretet, a tisztelet, a kegyelet, az elismerés érzéseit, élményeit keltette fel lelkükben... — s elsősorban a fiatal leányok, legények számára. Talán a szülők tanácsára, talán a szépség megosztásának a vágya késztette a fiút, hogy kedvesének tulipánt nyújtson át... S díszítőelemként a tulipán mélységesen konzerválódott népi kultúránkban, s a keresztény kultúra és magasművészet korstílusainak az ősi világszemlélettel ellentétes vagy fölényes minden hatása ellenére fennmaradt, napjainkig. Mángorlók, sulykok, kapuzábék, székek karfái, s az örök életet hirdető kopjafák is őrzik a hagyományt.

Népművészetünkben mélyen konzerválódott a *napjel* is. Eleink is eljutottak ahhoz a tapasztalathoz, hogy életüknek legfontosabb tényezőit a Naptól kapják, imádattal tekintettek fel a legerősebb égi hatalmasságra. A kerek stílusváltozatát a nép *forgórózsának* mondja ma is. Fontos alap-eleme a napjel a székelő kapunak is, de a tulipán mellett szerepelnek kalotaszegi kályhacsempéken, sulykolókon stb. Ma is

szokás — igaz, hogy csak ott, ahol a népművészet él —, hogy a legény szépen kifaragott sulykot ajándékoz kedvesének... Aki azt nem használja, kiakasztja a falra, a könyvespolcon talál neki helyet, de őrzi!

Számos *virágmotívum* szerepel pl. a hosszúfalusi festett tá-lason, udvarhelyszéki fazékon, vargyasi ládán, türkösi ágy-végen, több templom ajtaján, almárium festett díszein stb., melyek fiatal vagy idősebb mesteremberek keze munkáját di-csérlik, akik ezt a mesterséget tanulták, sajátították el, és bi-zonyára átadták utódaiknak is, ékes anyanyelven magyarázva a mesterség titkait.

A *kárpát-medencei székelykapuk* és a belső-ázsiai ugyan-ilyen szerkezetű kapuk között sok közös vonás véletlen nem lehet. A *pekingi városkapu* oszlopait éppoly függőleges sorban elhelyezett napjelek díszítik, mint a *kalotaszegi kiskapuét*. A türkösi és egyes kalotaszegi kiskapuk tetőformái a kínai Nagy Faléval egyeznek meg (Kiszely István, 1996. 634-636). A Békés megyei kiskapuk tetejét páros *sárkány* vagy *sárkány-kígyó* díszíti, mint a kínai és mongol templomokét, kolostorokét. A sárkány kultusza Kelet-Ázsiából kiinduló kultúr-hatás. Sárkány szavunk török eredetű, azaz Belső-Ázsiából ki-induló török népektől vettük át, amelyek ott kínai kultúr-hatás alatt állottak. A gyermekeinknek elmondott nép-meséinkben a bejáratot, a vár- vagy városkaput védő kultikus lény a sárkány, sárkánykígyó, mint a kínai, mongol kapukon, templomokon. A magyar népies kapukon is előfordul, vagy jól felismerhető kultikus lény formájában vagy elvont, kapu-tarajra leegyszerűsített testtel és orombábura egyszerűsödött fejjel. Hogy a leegyszerűsödött oromdísznek tényleg kultikus védő jelentősége volt, bizonyosság rá, hogy a buzgó katolikus

vidékeken a kaputető két végén levő orombábu helyére az embert a bűntől védelmező Istenfiának, Jézusnak keresztjét helyezték (Kiszely István, 1996. 636-639.).

Szellemi kincseink közül az *ősi magyar zenének* sem maradtak fenn írott nyomai. Az első évezred végén találunk szórványos adatokat a történeti forrásokban, melyek kapcsolatba hozhatók magyar népünk zenéjével. Az orosz őskronika szerzője, Nesztor szerint 885-ben a magyarok dalai Kijevet is meghódították. Ekkehard az 1108 körül összeállított *krónikájában* — több mint százötven évvel a magyarok 926-os hadjárata után —, az akkor még élő hagyományokra támaszkodva beszámolt arról, hogy a magyarok a barátoktól magára hagyott szentgalleni kolostorban egy Heribald nevű együgyű frátert találtak, s vele együtt lakomáztak. Az elfogyasztott bor hatására „elkezdték szörnyűséges hangon isteneikhez kiáltozni”. A tolmácsuk, egy nyelvükön tudó fogoly pap a hangos mulatozást követően Heribaldal együtt a Szent Kereszt *antifóniáját* (Sanctifica nos — Szentelj meg minket) kezdte el rekedtes hangon énekelni. A magyarok csodálkozva hallgatták a foglyok számukra szokatlan énekét, majd ismét mulatni kezdtek.

A 933-as merseburgi csata leírásakor említi Liutprand cremonai püspök, hogy a pogány magyarok „*huj-huj*” csatakiáltással vetették rá magukat a „Kyrie eleison” (Uram, irgalmazz) fohászatát éneklő németekre. Hasonlatos ehhez a mai obi-ugor sámánok „*kaj-kaj*” kiáltása, mellyel isteneikhez fordulnak. Anonymus is megemlékezik gestájában a honalapítók mulatozásairól: „Elfoglalva Attila városát, vígan lakomáztak, szóltak szépen összezengve a kobzok meg a sípok a regösök valamennyi énekével együtt.” 1046-ban Vata fia Já-

nos sok táltost és jósoló papot gyűjtött maga köré, akik bájos énekeikkel hódoltak uruknak. 1060-ban a pogány hit visszaállítását követelték, *carmenekkel* (bűv-énekekkel) támadták a kereszténységet és a nép hangos 'úgy legyen'-ekkel helyeselt.

A kellő óvatossággal megfogalmazott vélemény szerint népzsenénk kialakulásában több stílusréteget feltételezhetünk, még az ugor együttélés korában, később a különböző török népekkel való évszázados együttélés ideje alatt. Pl. az Erdélyben énekelt pentaton sirató, amelynek fő hangjai: mi-re-do-la-(szó), félig énekelt, félig beszélt énekmód jellemző rá. A *pentaton* siratóstílus legismertebb strófás leszármazottja a nagy hegyi tolvaj balladája, a „Szivárvány havasán felnőtt rozmaringszál”, a dinamikus stílusé pedig a „Katona vagyok én, ország őrizője”. Míg a siratóénekek (finn)ugor hatáshoz köthetők, a *kvintváltó pentaton dallamok* megjelenése zenei hagyományunkban a török nyelvű népekkel való sok évszázados együttéléssel magyarázható.

A regölés, a regös énekek a téli napforduló ünnepének emlékei, a nyári napfordulóhoz kötődő Szent Iván-éji énekek. Gyermekdalaink egy részében a természetmágia zenei emlékei őrződtek meg. A ráolvasásszerű, bájoló-bűvölő bölcső-, altató- és csucsujgató dalok a ringatáshoz igazodnak, egyszerű dallamúak. Jellemzőjük a ma már régiesnek tűnő szavak használata (*beli, csicsija, tente*), gyakori a becézés. Szintén ősi eredetűek a ritmikus kiolvasók, a kiszámolók és mondókák.

A kereszténység felvételével mindaz a kulturális örökség és dallamrepertoár átkerült pannon földre, ami az ezredforduló körül az európai keresztény gondolkodásnak már közkinccse

volt. A kolostori és plébániai, valamint a káptalani iskolák idehaza is az írásbeliség, a tudomány és a zene terjesztőivé váltak. Az *iskolai oktatás*nak két alappillére volt: a *grammatika* és a *musica*. A zenei írás-olvasás (elmélet és gyakorlat) olyannyira jelentős volt, hogy nélküle egy klerikus vagy értelmiségi tudás csorbát szenvedett volna. A középkori magyar iskolákban a gyermekek akár napi 2-3 órát is nyilvánosan énekeltek a templomi misén, *vesperáson* (népi elnevezése szerint: *vecsernyén*). Mind az énekelt anyag, mind az egységes liturgikus keret az európai keresztény közösséghez kapcsolta hazánkat, ám lassanként kirajzolódott a nyugatitól eltérő magyar *gregorián*um arculata is. A gregorián repertoárt a közép-európai, ún. pentatonizáló változat-rendszerben vettük át. 1028 körül egy Arnoldus nevű regensburgi szerzetes érkezett Esztergomba apátja megbízásával, s ott régi írások, dokumentumok alapján új éneksorozatot készített Szent Emmerán tiszteletére. A szent emléknapiján már ezeket énekelte a katedrális kórusa. Gregorián törzsanyag alakult ki, valószínűleg Fehérváron, jelentős tétele az Érdy-kódexben: „Idvezlégy bódog szent István király, te népednek nemes reménysége...” A magyar *kottairás* első olvasható példái a Pray-kódexben maradtak ránk. A fedelmi udvarban *síposok* és *dobosok* is szolgáltak, akik csoportosan letelepítve a környező falvakban laktak, hozzájuk tartoztak a *regösök* is. Róluk írtatott egy lengyel krónika: „húros hangszereknek, énekeknek, doboknak, karénekeknek, hegedűknek és sípoknak hangjára” mulatoztak.

Zene nélkül nincs *tánc* sem. Nemzetté válásunk korábbi korszakaiban számos társadalmi mítosz keletkezett a nemesiség és a polgárság körében régi táncainkkal kapcsolatban.

Ezek a magyarok szilajságát, szabadságszeretetét kifejező pásztortáncokról, a magyarság keleti eredtét, pogány ősvallását bizonyító sámántáncokról, keleti méltóságunkat, lovas-nemzet voltunkat jelképező férfi szóló- és páros táncokról szóltak. (Kevés alapunk van feltételezni, hogy a honfoglaló magyarok körében ezek a táncok valóban léteztek — úgy, mint azt pl. a Feszty-körkép áldozati táncot járó leányai, vagy Izsó Miklós táncoló pásztorfigurái ábrázolják.)

A tágabb történeti, földrajzi és társadalmi keretben vizsgálva a magyar néptáncagyományak régebbi rétegét, az *ugrós-legényes* nevű *típuscsaládot* említhetjük, amelyet férfiak és nők csoportban, párban vagy szólóban egyformán járhatták, mulatótáncként, rituális lakodalmi táncként, később a *reneszánsz kori forgós, forgatós párostáncok* és gáláns udvarló, csalogató jellegű ugrósok, szerelmi párostáncok stb. Az újabb magyar táncagyomány a XVIII-XIX. század során kialakult *verbunk* és *csárdás*.

Az ősmagyarok gazdasági kultúrája

A Kárpát-medencébe érkező magyarok komplex, a kor technikai fejlettségének megfelelő magas szintű gazdálkodást folytattak. Vagyonuk jelentős részét az állatcsordák képezték, de nem jelentéktelen mértékben a földet is művelték, s természetesen foglalkoztak halászattal, vadászattal is.

Kiszelyi István (1996. 654-695.) nyomán mondhatjuk, hogy a *földművelés* megléte vagy hiánya a honfoglalás előtti és utáni évszázadban rendkívül nagy jelentőségű, mert bizonyíték arra, hogy Közép-Európában megmaradásunkat ez tette lehetővé. Ha népességünk döntő többsége nomád pász-

tor lett volna, akkor a környező népek között éppen úgy eltűntünk volna, felszívódtunk volna, mint az a népvándorlás kor számos népével megtörtént. Eleink szüleinek, oktatósuknak, tanácsaiknak köszönhető, hogy a fiatalok megmaradtak a földművelés mellett, életük boldogulását látták ebben a tevékenységben. Kiszely István (1996. 656.) idézi Gardezit, aki azt írta a magyarokról, hogy „szemrevaló és szép külsejű emberek, vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek..., sok szántóföldjük van...” Természetesen voltak „lovas előkelők” és voltak földművesek is. A fiatalok akkor is bizonyára felmérték azt, hogy milyen „pályára lépnek”, szüleik tanácsára a lovas előkelők soraiba lépnek, vagy maradnak otthon a mezőgazdasági munkában.

Gombocz Zoltán a magyar nyelv bolgár—török jövevényszavairól írt művében (1906, 1912) kimutatta, hogy anyanyelvünknek az állattenyésztésre és földművelésre vonatkozó alapvető szókincse honfoglalás előtti „bolgár—török” eredetű.

Talán valamelyik pedagógus elődünk ábécérendbe is gyűjtötte és valamikor megtanította diákjainak: *árpa, ártány, bika, boglya, borjú, búza, dara, disznó, eke, gyapjú, gyümölcs, kéve, komló, ocsú, ól, ökör, örölni, sarló, szérű, szórni, szőlő, szüret, tarló, tinó, tulok* stb. S ezt a tényt Györffy István 1934-ben bele is építette a *Magyarság néprajzába*, rámutatva állattenyésztésünk és földművelésünk honfoglalás előtti gyökereire. Balassa Iván is megvizsgálta *eke* szavunk ősi eredetével kapcsolatban az ekére vonatkozó szókészletet, mint pl. *szánt, köldök, köpű, szarv, eketalp, ekefő, szántóvas, laposvas, hosszúvas, vezér(rúd)* stb. Östörténeti tanulmányokból is arról értesülünk, hogy az ekés földművelés már az időszámítá-

sunk előtt évezredtől megvolt azokon a területeken, amelyen a magyarság kialakult, s a fenti szavakat fiataljaink is ismerhették, elsajátíthatták. A legfontosabb munkaeszközök közül honfoglaló őseink ismerték az *ékét*, az *ásót*, a *kapát*, a *sarlót*, a *csépet*. Az elmúlt századokban a történetírás és az iskolai olvasmányok is jobbra pompás lovas vitézeknek képzelgették el a honfoglaló elődeinket, akik a Kárpát-medencébe érkezve az állatok legeltetésén kívül voltaképp más gazdasági tevékenységhez nem értettek (Kiszely István, 1996. 656.).

A gabonalevágás legősibb eszköze a *sarló*, minden kétséget kizáróan honfoglalás előtti csuvas jellegű *török szó*, a *kéve* pedig *török*, a hatvanas egységet jelentő *kepe* talán szláv... A *cséppel* történő szemnyerést, válogatást őseink a Kárpát-medencében gyakorolták, a lóval történő *nyomtatás* ismeretét is biztosan magukkal hozták. A nyomtatás színhelye a *szérű*, török eredetű. A gabonaneműek tisztításával kapcsolatos *szór* igénk is török eredetű, s ugyanolyan eredetű a *szél* és a belőle képzett hasonló jelentésű *szelel* is.

A népvándorlás-, a honfoglalás- és az Árpád-kor legfontosabb gabonája a *köles*, e szavunk legalább az Urál-hegységig követhető, és ebből adódóan a család legelterjedtebb étele a köleskása volt. Szerették-e a fiatalok, megették-e, ha édesanyjuk eléjük tette, nem tudjuk. De biztosan szép magyar szóval dicsérte az ételt, s így maradt ránk a mai napig.

Az *alma*, a *dió*, a *som*, a *körte*, a *mogyoró* stb. szavaink is török eredetűek, s a gyermekek bizonyára szívesen gyűjtötték és fogyasztották is ezeket a gyümölcsöket.

A kertben is tevékenykedtek, a *kert* szavunk magyar fejlemény, átkerült az alánba is, bár az *ás* ige honfoglalás előtti, de még feltárássra vár, hogy őseink mit termeltek a kertben...

Balassa Iván szerint a *szőlő*, a *bor*, a *csiger*, és az *ászok* szavaink is török eredetűek, honfoglalás előtti jövevényszavak... Ménandrosz és Dzsaháni is említik, hogy a lakomákon a magyarok „barbár édes itallal töltötték meg magukat”, s *Anonymus* is említi, hogy eleinknek „bőven volt fűszeres boruk”.

László Gyula így véli, hogy őseink páratlan leleményességgel, boszorkányos ügyességgel bántak az egyszerű palmetta-bimbó mintával: egybekapcsolva leveleik végét, végtelen mustrát formáltak belőle, vagy szalaghálóba illesztették, középpont közé csoportosították, vagy futó növényfelületeket félbevágva alkottak dísz belőle, például karpereceken. Ötvösművészeink — idősebbek és fiatalabbak —, mesterségtudását csupán egyetlen lelettel, a *nagyszentmiklósi kincs* említésével magyarázzuk. Ez a 23 aranyedény az egész népvándorlás korának, de különösen Árpád magyarjainak leg szebb ötvösremeke, gyönyörű állatalakjai valóban művészi alkotások, lendületes, de mégis hajszálpontos realizmussal megformált figurái közt vannak emberek, vadak hiteles ábrázolásai, elképzelt csodaszörnyek és nagy gyakorlattal szőtt növények képei. Vannak rátétes minták, bevésett rajzok, sőt kőbetétek és zománcművek is a kincsen. Mind a technika, mind pedig az ábrázolások köre úgyszólván átöleli egész Euráziát, és a múltból még mezopotámiai örökséget is őriz. A kincset a *rovásírás alapján* két asztali részre bonthatjuk: az egyik — a *fejedelemasszonyé* — tele van művészi ábrázolásokkal, a másik — a *fejedelemé* — végtelenül egyszerű, de minden darabján rovasírás van. Az is fontos, hogy a kincsen háromfajta írást találunk: görög betűs, görög nyelvű feliratot a víz megtisztító erejéről, és tisztán rovasfeliratot — ez még

megfejtetlen — és végül egy görög betűs török nyelvű feliratot a fejedelemasszony készletén. Cirill és Metód szláv írásbeliségével nagyjából egy időben görög betűs török szöveget láthatunk, tehát a török írásbeliség nyugati jellegű kezdeteivel állunk szemben. Egy kincsen belül — tehát egy fejedelmi udvaron belül — egy időben háromfajta írás az írásbeliség elterjedésének magas fokát jelenti. Az 1799-ben a Bánság, közel a Tiszához és a Maroshoz, a mai Romániában található Nagyszentmiklós (Sânnicolai Mare) mellett megtalált kincs — Bécsben őrzik —, valamelyik hun-bolgár fejedelmi házé volt, utolsó tulajdonosa valószínű a Szent István által legyőzött Ajtony volt, ám sem antik, sem görög, sem gót, sem gepida, sem egyéb germán készítmény, hanem egykor virágzó szinkretisztikus turk művészet terméke, anyanyelvoktatásunk szempontjából azért is fontos, mert rovásjegyei a székely-magyar rovásírás jellegzetességeit viselik (Kiszely István, 1996. 676-678.).

A *lószőr ékszerek* készítése ősi mesterség, néprajzunkban gazdag emlékei vannak, az erős, hajlékony és szinte elszakíthatatlan lószőrből sok hasznos tárgyat fontak idős vagy fiatal ötvösművészeink: fék, kötél, ostor, béklyó, de díszek is készültek a szorgos kezek alatt, pl. tűtartó, amelynek közepe fából, madárcsontból vagy tollból volt, s ezt fonták körül gazdaggon lószőrrel. *Gyűrűk*, *nyakékek* és *függők* is készültek, bizonyára fiatal lányok számára, akik talán valamilyen munkával, tevékenységgel kiérdemelték az ajándékot szüleiktől, rokonaiktól.

A női munka írott emléke a *Gellért-legendában* (XIII. sz.) maradt reánk:

„... És az asszony, ki a malmot hajtotta, éppen énekelni kezdett... A püspök csodálkozva fordult Waltherhez:

— Walther, hallod a magyarok szimfóniáját, miképp zeng?

— Az egy ének dallama, az asszony pedig, aki énekel, házigazdánk szolgálója, ura gabonáját őrli...

— Ügyesség vagy emberkéz hajtja?

— Ügyesség is, emberkéz is, nem állat húzza, hanem az asszony saját kezével forgatja körbe” (Szabó Károly fordítása).

Az őrlés női munkának számított, akárcsak a ház körüli munka: a sütés-főzés, a fejes, az állatok gondozása, a kenderfonás, szövés, a ruhák szabása-varrása, a nemze kallása, és számolhatatlan tevékenység, aminek nyoma sem maradt. A felsorolt munkákban a lányok is részt vettek, kértek is, elsajátítva a munkafogásokat, írástudatlanságuk nem akadályozta meg őket, hogy édesanyává, gyermekeiket oktató, nevelő felnőttekké váljanak.

Ibn Ruszta szerint: „...amikor a magyarok Kercsbe érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok (t. i.) a magyarok eladják nekik rabszolgáikat, és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat.” A bizánciakkal és arabokkal való kerekedelem a honfoglalás után sem szűnt meg, bizonyosságai ennek az ékszerek és a pénzek. A *bizánci solidus* és az *arab dirhem* az akkori világkereskedelem pénzneme volt (Kiszely István, 1996. 680.).

Az őskor fazekasai nők voltak, a népvándorlás kori fazekasok már férfiak, így volt ez őseinknél is. A *fazekasok* — idősebbek és fiatalok is — nagyrészt kézikorongon dol-

goztak, az alacsony, tengelyen járó, vastag korongdeszkát egyik kezükkel hajtották, a másikat az edény formálták, cserépedényeiket régészeti kutatások nyomán ismerjük.

Kiszely István (1996. 686.) nyomán tudjuk, hogy Árpád népei szigorúan rétegzett államalakulatban éltek, szállásterületükön is szigorú rend szerint szálltak meg. Ezt Dienes István is kutatta, s úgy véli, hogy az egykori vérségi közösségek helyébe lépő szervezet kiépítését a rétegekre bontott, és sokban ellentétes érdekű társadalomban csak határozott, tetterős vezetők vihették végbe. E társadalmi megoszlást nyelvi szempontból is vizsgálnunk kell:

A nagyfejedelem körül a fejedelmi kíséret tagjai: főbíró, főáltos, főtolmács, főlovász, pohárnok, szakácsok és szabók. A nagyfejedelemhez sorolták az „úr” törzsfőket, és katonai kíséretüket, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi és a Kabar törzseket. Jenő törzshöz kapcsolták a „bő” nemzetségfőket és katonai kísérelőket. Szintén Jenő törzshöz kapcsolódtak a nemzetségi előkelők családjai és nagycsaládjai, hozzájuk pedig a köznépi falvak, a vegyes szolgáltató faluközösségek, valamint a fejedelmi szállások szolgáltatói — szántóvető, lovász, halász, solymász, földemes, méztermelő, kovács, ötvös, ács, szűcs, fazakas, szakács (Kiszely István, 1996. 687.).

Ennek a társadalmi szervezettségnek megfelelt egy szellemi élet megléte is.

Anonymus szerint: „Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna”. Tehát az ősidők és a hadjáratok hősei voltak a

regösök énekének tárgyai. Ezeken a hősi énekeken nevelődött az ősmagyarok ifjúsága, ezt hallgatták étkezés közben az egykori harcosok, és harci cselekményeik előtt is ezt mondták el nekik bátorításul. Regőseinknek — akárcsak mai költőinknek — a népi-nemzeti érzést ébren tartó, serkentő szerepe volt. A türk hősi énekek a messze múltba em-lékeznek, tárgyuk az istenek megidézése, a gyógyítás, az ellenséges erők megbénítása és a hitregék mellett az új hódítások, fejedelmek, vezérek dicsőítése, valamint a találós kérdések. Régebben a próza is vers formájú lehetett, erre nézve Képes Géza idéz egy magyar népmesét, amely versben van, címe: *A kicsi kígyó, a macska és a féreg*. „Ami ebben a legizgalmasabb — írja László Gyula —, a két favágó vágás közben felváltva mondja a mesét. Meséinkben (pl. a kacsalábon forgó kastély, kancatejfürdő, égig érő fa stb.) és gyermekmondáinkban (pl. szita-szita péntek, szerelem csü-törtök..., gólya-gólya gilice, mitől véres a lábad...) sok őstörténeti emlékünknél lappang (Kiszely István, 1996. 690).

A néprajz tudományának egyik szilárd megfigyelése, hogy az epikus műfajok, mesék, mondák, kalandok előadói csaknem kivétel nélkül férfiak, a szerelmi költészet nótaírói pedig csaknem mindig lányok, menyecskék, asszonyok. A nagyvilág és az otthon énekeseinek e kettősségében nem annyira a nemeknek van meghatározó szerepe (a világirodalom klasszikusai nagyrészt férfiak), hanem inkább annak, hogy a női munka a ház körül sűrűsödik, míg a férfiak a háztól messzebb. Az otthon ülő, dolgozó, gyermeket nevelő szülő-nevelő asszonynép és a nagyvilágot járó, erdőlő, harcoló, kereskedő, lovat ülő férfinép kettőssége jellemző a líra és epika nótaíróinak megoszlására.

Egy néphez ételkultúrája éppúgy hozzátartozik, mint néprajza, zenevilága, hitvilága, nyelve, vagy testalkata, az étkezési szokások megtanulása, megtanítása is anyanyelvoktatás volt elődeinknél is, ma is. „Bartók és Kodály példáját követő gyűjtőmunkára van szükség — írja Kövy Pál, a New York-i The Four Seasons vendéglő vezetője, az *Erdélyi lakoma* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980) című könyvében: „Mert a népi muzsikához és a népballada-kultúrához hasonló érték, páratlan művelődési kincs rejlik a gasztronómiában. Ezt a kincsesbányát fel kell tárunk, alá kell szállnunk a mélyére, mert minél mélyebbre hatolunk benne, annál magasabbra jutunk a tudás és szellem dolgában”.

A honfoglalás kori magyar konyhát nem lehet összehasonlítani a nyugat-európai konyhákkal, mert konyhafilozófiája teljesen más volt és gasztronómiai szempontból sokkal magasabb szinten állt, mint a korabeli nyugat-európai konyhák. A magyar konyhára mindenekelőtt a főzés a jellemző, miként a türk és más keleti népek konyhaművészetében is ez a lényeges vonás. Már a Konfucius előtti kínai filozófusok is leírták, hogy az ételeknek tartalmaznia kell az öt alapízt. Az ősmagyarok konyháját a „pentaton” ízek harmóniájával szokták jellemezni, az édes, a savanyú, a sós és a keserű mellé ötödiknek az erőset is külön íznek fogják fel, és ezen öt íznek a harmóniájára törekedtek, ezt tanulták meg az újabb és újabb nemzedékek is a szüleiktől.

A magyar konyha alapanyagként birkahúst, marha- és lóhúst használt fel. Miután a táltosgyakorlatú vallások esetében az alapelv, hogy a növény- és állatvilág közötti harmóniát

megvalósítsák, így sok növényi alapanyagot is alkalmaztak. Többek között kölest, árpát, búzát, sárgarépát (murkot), gombát és vadnövényeket tettek az ételekbe. S a fejedelmi konyhán trópusi fűszereket is használtak, hiszen eleink a Selyem Út mellett éltek. A honfoglalás kori és a honfoglalás előtti fejedelmi konyhán húst, zöldségeket, savanyított tejtermékeket főztek össze fűszerekkel, mézzel, hagymával és fokhagymával (Kiszely István, 1996. 695).

Kiszely István (1996. 695.) szól az ősmagyarok főzési technikájáról. Amellett, hogy Belső-Ázsiában a bronzkor óta jól ismerik az üstöket, a bográcsokat, ha úton voltak, nem szállítottak magukkal nehéz súlyú és törékeny cserépedényeket, hanem forró kövekkel főztek. Erről Al Dzsajhani így emlékezik meg: „...Visznek magukkal tűzifát és néhány követ, azután mindaddig tüzelnek ott (a kövek alatt), amíg a kövek forróvá nem lesznek.” Szót kell ejtenünk az ősmagyarok „nyereg alatt puhított húsáról”. Itt két, egymástól független fogalomról van szó: 1. Ha a nyereg felsértette a ló hátát, ma is leghatékonyabbnak azt a módszert tartják, hogy a sebre — a nyereg alá — egy darab nyers húst vagy szalonnát kötöznek, hogy a seb minél gyorsabban meggyógyuljon. 2. A húst az ősmagyarok nem füstöléssel tartósították, hanem különféle aromás fűszerekkel, füvekkel (kakukkfű, rozmaring stb.) pácolták. A pácolt húst a nyereg mögé kötözték fel a lovasok, és ezt a pácolt húst fogyasztották el nyersen vagy forró vízben hidratálva (egészben vagy megreszelve, megfőzve).

Elődeink nevezetesekek voltak „előkelő” viseletükről. Ezt Bölcs Leó is megjegyzi, majd Gardezi is: „A magyarok csinosak és jó kinézésűek. Ruhájuk brokátból készült. Fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak.” Az ősmagyarok és a honfoglaló magyarok öltözködésében az eurázsiai sztyep nyugati felében lakó sztyepei népek a perzsa-arab divatot utánozták. Anonymus szerint a „nyusztprémbe és más állatok bőrébe” öltözött szkítákról való leírások vonatkoznak a magyarokra is, meg Ibn Ruszta leírásában a házasságkötésről és a nászajándékok között szereplő „coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát-huzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára való” kifejezések utalnak közvetve a felsőruha anyagára. A férfiak ujjas, derékban övvel átkötött, derékon alul érő (háromnegyedes) ún. „kazakot” viseltek. Elöl, két oldalt ez a ruha felvágott volt (a lovaglás miatt), derékon felül szorosan simult az alakra. A köpönyeg, a ködmön s talán a szoknya és suba nevű ruhadarabokat a honfoglaló magyarok ruhái között kell tárgyalnunk. A többnyire nemezből készült *köpöneg* (köpönyeg) összefügg a török *käpänäk* szóval vitathatatlan, ezt a szót jóval a honfoglalás előtt vettük át. Eredetileg nemeztakaró lehetett, melyet rossz időjáráskor feszítettek ki vagy borítottak a vállra. Ebből fejlődhetett ki „esőköpeny” jelentése egyes nyelvekben... A ködmön is a honfoglalás kori magyarság hagyatéka. A *szokmány* vastag, durva gyapjúból készült hosszú, bő felöltőt vagy csupán vastag, szürke kelmét jelentett. Míg a prémbundának ködmön neve, a szokmány a könnyebb, nem prémből, rendszerint durva gyapjú vagy fél-

gyapjú anyagból készült felöltőt jelentette. A *suba* szó arab eredetű, a köznépnel régóta használt ruhadarab. A lovasnomád népek saruba vagy csizmába fogott, hosszú, bő nadrágot viseltek, ez általában bőrből készült. A *gatyá* a szlávok ruhadarabja volt, vászonból varrták, alsóruha volt. A felsőtestre felvett ing (az *ing* iráni szó) nyakát kivéve nem sokban különbözött a mai megfelelőjétől (Kiszely István, 1996. 699-702).

A ruhaanyagok selyem *brokát* elnevezése török eredetű, ugyanúgy a *bársony* szó is. (Ibn Ruszta és Gardezi igazolja a nevek helyességét). A *gyapjú* megőrizte a nagyállattartó török népek nyelvének emlékét, a magyar *vászon* szó iráni eredetű, a honfoglalás kori magyar szövőszék megfelelőit elsősorban Bizáncban keresi Endrei Walter (Kiszely István, 1996. 705). *Kender* szavunk egyaránt jelentett kendert és lent. A *kändir* szó iráni eredetű, de az irániaktól a törökök korán átvették. Az arab *katan* szó jelentése len, kendervászon, a magyar kötény szó kapcsolatos ezzel, eredeti jelentése: lenvászon. A magyarok kucsmájára, sisakjára utaló adat a X. században: „a belga püspökök magyar kucsmát viseltek”. A *sisak* nemezből vagy bőrből készült. A *veretes öv* a szabad ember jelképéül szolgált, a rang jele volt. A csat a veretes öv mellékszíján lógott le. Az övről csüngött le a szablya, a tegez, az íj, a tarsoly és a kés. Ennek megvolt a maga indoka, a lovasnomád népeknél a derék fölött a testnek szabadon kellett mozogni, hogy a harcos az íjat fel tudja húzni, nyilazni vagy vagdalozni tudjon, így lehetett a nyeregben hátrafordulva íjazni. A „felövezés” a férfivé való avatásnak egy része volt, a fiatal leány ekkor vált igazi harcossá. Az övről a *tarsoly* szíjon csüngött le, s ezt a szíjat is veretekkel díszítették (László Gyula). A

tarsolyban kovát, taplót és a csiholóacélt, a tűzszerszámokat tartotta a fiatal és az öregebb férfi. A *kés* egyélű, közepes hosszúságú volt, csontnyelét ezüstberakás is díszíthette. Az *ivókürt* a lovasnomádoknál fejedelmi jelvény is volt. Egyúttal megfújható kürtnek is tekinthető, pl. a X. század közepéről származó Lehel-kürt. A nagyszentmiklósi kincsből rovásírással színezett arany kürt van (Kiszely István, 1996. 706-709).

Sokat beszéltünk a férfiak, a legények viseletéről, ne feledkezzünk meg az asszonyok, leányok viseletéről sem. A leányok, a nők férfi módra ruházkodtak, a szoknyát már csak a Kárpát-medencében a szlávoktól vettük át. Thietmár merseburgi püspök megbotránkozva beszéli el Géza fejedelmünk feleségéről, Sarolturól, „a fehér úrnőről”, hogy úgy ivott és úgy ült a lovon, mint valami katona. A női sírok verelein finom lenvászonmaradványokra találtak, talán a női fehérnemű készült ebből az anyagból. Lányaink, asszonyaink életkoruk szerint többnyire színes viseletet hordtak. A sírokban csüngős és korongos *pártákat* találtak. A lányok, a nők ékszereit nagyjából ugyanazok az ötvösök készítették, mint a férfiakét, a nők ékszerein több állatábrázolás található, pl. a nagyszentmiklósi kincs férfi étkészlete meglepően egyszerű (Attila is egyszerű fatányérból evett), míg a női étkészletén pompás állatalakok nyüzsögnek. A bogyósoros *fülbevaló* is keleti örökségünk lehet. A X. század közepe után a fülbevalókat felváltják az „S”-végű *karikák*, ezeket a leányok és asszonyok viselték: hajfonatba, kendőre vagy szíjra fűzve. Szintén a X. század közepétől viseltek *nyakpereceket*, amelyek sodrott huzalból készültek, végeiken hurok és akasztó szolgált összekapcsolásukra. A honfoglaló magyarok lányai, asszonyai *gyöngyöt* is viseltek, ezt az ingre varrták, s a fejet bo-

rító kendőre is, fátyolra vagy a pártára függesztve hordták azokat az áttört *bronzkorongokat*, amelyeken a palmettás díszek mellett gyakori a griff, vagy valamilyen egyéb állat. A mellkorongok varkocsba fűzve, nagy szíjon csüngtek le, és a mellett takarták. A női felsőviselet is középen gombolódó és kétoldalt, valamint hátul derékig kivágott kaftán volt. A női ruhákon csüngős *veretek* voltak. A *karperecek* csavart eljárásal készültek, egyeseket vastag aranyszálból készítettek, végükre egymás felé néző, tátott szájú szörnyek fejét tették. A *gyűrűkben* féldrágakő, fémből domborított utánzat bújt meg. a *kar- és láb fémszalagok* (esetleg textilszalagok) az ing és a nadrág szarát fogták össze. A honfoglaló lányok, asszonyok is alacsony szárú *csizmákat* hordtak.

Az ősmagyarok fegyverzete

„Az magyarok... fegyverei ezüstből vannak és arannyal be-
rakottak” — írta Dzsjahani arab tudós 920 táján, de Bölcs
Leó császár (886–912) *Taktikájának* leírása is valóságnak bi-
zonyult: „Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj, kopja, s így a har-
cokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel: vállukon kopját
hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség kívánja,
hol az egyiket, hol a másikat használják”.

Az alkalmas ruházat, a fáradtság tűrésének, a fegyver for-
gatásának és a kitűnő lovaglókészségnek a gyermekkortól
megkívánt elsajátítása és állandó gyakorlása, a célszerű tá-
madó és védőfegyverzet, az igénytelen és kitartó, kellően be-
tanított hátasló — a *taki* —, a hadjárat menetének diplomá-
ciai és katonai előkészítése, a kiválasztott ellenfél harcainak
tudatos kihasználása, a hadműveleti célok eléréséhez szüksé-

ges fegyelem, az ellátás szekérre málházott készletekből és menet közbeni beszerzésből való biztosítása, az eredményes felderítés, a csapatmozgásokat összehangoló kürt- és füstjelek használata mind-mind kellettek a vállalkozások sikeréhez.

A magyarok legfontosabb, csatadöntő fegyvere az *íj* volt. Íjaink hírnevét dicséri a 924. évből Modena városának templomi könyörgéseiből ismert ima: „A magyarok nyilaitól ments meg Uram, minket”. Az *íjmester (sagittarius)* birtokában volt az anyagi világ titkainak, fiatal korában megtanulta mesterétől, tudta az egyes fafajok „természetét”, ismerte az állati szövetek szerkezetét, tapasztalati úton ráébredt a makromolekuláris kémia és a kolloidika hasznára, volt esztétikai érzéke és mechanikai ismerete. Az íjban tárolt potenciális energiát át tudta alakítani mozgási energiává, változtatni tudta a kezében lévő „gép” hatásfokát. Cs. Sebestyén Károly vizsgálatai alapján tudjuk, hogy a magyarok íja közeli rokonságban van a hun és avar nyilakkal, lényegében a keleti típusú összetett *visszacsapó (reflex) íjak* családjába tartozott (Kiszely István, 1996. 714.).

Fábián Gyula nyomán ismerjük meg a magyar „visszacsapó íj” készítési technikáját, hogyan készítették eleink — a fiatal harcosok, mesterük irányításával — ezt a fegyvert: Az egyszerű, csak fából készült hosszú nyakú íjak faanyagát úgy választották meg, hogy egy vastagabb geszt és a külső íven egy vékonyabb szíjács természetes együttese állja a nyomó- és húzó erőket. Az íjász felé eső belső oldalon, ahol az összenyomó erők léptek fel, szarulemezt alkalmaztak. A fa csak a hajlító igénybevétel szempontjából semleges zónában maradt, formát adó és a rezgéseket közvetítő szerepet kapott. Nyírfá, juharfa lehetett, nem véletlen, hogy a hegedűk hát-

lapja is ebből készül. Magyar népmeséinkben a juhar vagy jávorfából készült furulyácska emlegetése is erre utal. Az anyag tökéletes mása a kender megmunkálásának, öt darab inat raktak fel egy íjra két rétegben. A szarulemezt a hosszú-szarvú szürke marhából nyerték, a csont és az agancs, a szarv a sztyepi íj készítésében szereplő sajátos nyersanyag. A kötözést nyersbőr szíjból, bélhúrból, selyemből és közönséges enyves zsinegből állíthatták elő. A nyírfa, a juhar, a szarvasín, az agancs, a bőr, a szaru és a hal szinte sugallják a magyar őstörténet hangulatát és mondavilágát, az okos, népi mesterek a környezetükben kitermelhető anyagokat használták fel, tudásukat elődeiktől átvették, és utódaiknak átadták. A csodaszarvas mondája is igazolja, hogy a szarvast lovashajtásokban vadászták, és bőrét, húsát, agancsát, inát, szinte minden porcikáját fölhasználták. A fiatalok megtanulták, hogyan készíthető el a markolat, az íjkarok, az íjvégek vagy íjszarvak, mire szolgál az íj könyöke és miért kell elkészíteni a kötözéseket a markolat és a kar csatlakozásánál és a könyöknél. Hosszadalmas munka eredménye volt ez az íj, egy jó íj elkészítése évekbe került, de olyan erejű volt, hogy felajzásához 25 kg erő kellett, s lövéskor az íj a nyilat több száz méterre röpítette (Kiszely István, 1996. 721-722).

A nagy hegyű nyilakkal nagyvadra vadásztak. A nyilak élet általában köszörülték, de volt olyan nyílhegy is, amelyet rozsdásodni hagytak, így vérmérgezést okozhattak vele. Véső alakú hegygel ellátott nyilakat is készítettek... László Gyula szerint: „Se szeri, se száma nem volt a zengő nyilaknak, a röptében füttyülő, zizegő, zúgó, brummogó hangot kibocsátó nyíl ijedt felugrásra, vagy figyelő megtorpanásra készítette a vadat, a nyíl vasa pedig azonnal súlyos, vagy éppen halálos

sebet okozott. Hím szarvasokat bőgés idején a nőstény állatot utánzó nyíllal megállásra kényszerítette, ugyanúgy a nőstényt a szopós állat hangját utánozva...”

A nyílhegyeket kovácsok készítették, de a tompa élű nyilakat a harcosok fenték élesre... Liuprand cremonai érsek írta, hogy a magyarok 898-i észak-itáliai felderítő útjuk után téli szállásaikra tértek, és egész télen át fegyvert kovácsoltak és nyilakat élesítettek. Egyik kutatónk — Lázár Ferenc — úgy vélte, hogy a nyílcsúcsot beleütötték egy fába, ráillesztették a tüske tengelyében a nyíl vesszőt, aztán sebesen pörgetve a nyíl maga fúrta be magát, s ha netán a vessző közben megrepedt volna, megragasztották és átkötözték. Népvándorlás kori sírjainkban nyílgyalut is találtak, ezzel egyenesre gyalulták a nyíl vesszőt. Nagyon fontos volt a tollazat pontos beirányzása, mert a pontatlanság félretérítette volna a nyíl röptét. A nyíl — akárcsak az íj — igen kényes fegyver volt, ezért tartották ötletesen elkészített nyíltegezekben, puha, íj formájú bőrszakban, aminek a száját csontlemezek zárták el. A tegez nagyjából 70 cm hosszú volt, nyitható ajtaja volt, a nyitott tegezbe óvatosan, sorrendbe rakták be a nyíl vesszőket. Kihúzni nem egyenként, hanem négyet-ötöt húztak ki egy csomóban, hogy az egyes lövések között ne teljen el sok idő.

Nem tudjuk, hogyan jutottak eleink vashoz... Bányászott vas volt-e vagy gyepvas? (A gyepvas mocsarakban keletkezik, gumókban vagy rétegekben jelentkezik, voltaképpen a rozsda leülepedése. Kohósítása könnyű, és kitűnő vasat ad.) Egy nyílcsúcs kikovácsolása nagy gyakorlatot követel: pontos tükröképek voltak szárnyai, s nemcsak formában, hanem súlyelosztásban is a nyílhegy tengelyére épültek (Kiszely István, 1996. 724).

Mit kellett megtanulniuk az akkori fiataloknak, a jövőbeli harcosoknak, ha nyílvesszőt akartak készíteni?

1. Lenagyolás, illetve a kéreg lehántása,
2. melegítés, pörkölés, illetve forró hamuban izzítás,
3. kiegyenesítés,
4. az egyenetlenségek lefaragása,
5. a nyilak bevágása,
6. a hegy szege számára a furat elkészítése, esetenként beleégetéssel,
7. a furat összemérése a nyílhegy szegével,
8. a nyílhegy szögét halenyvvel bekenni,
9. a nyílhegy bedugása a furatba,
10. megerősítése a furatban,
11. innal körütekerni felül a szög beerősítésénél és lent a nyílaljnál,
12. a vesszőt egyenesre nyomogatni (kőszerszámmal?),
13. a vesszőt gyalulni, csiszolni, zsurlóval ledörgölni,
14. díszíteni nyírfakéreggel, nyersselyemmel vagy őszibarackfa kérgével,
15. a tollat ráenyvezni a vesszőre, körömmel odanyomogatni,
16. a tollakat rövidre nyírni, az érdes részt lecsiszolni,
17. a tollakat lefesteni, leggyakrabban pirosra,
18. a nyilat két ujj közé venni és simaságát ellenőrizni,
19. ha nem elég sima, újra simítani,
20. a nyilat az ujjak között pörgetni, elég egyenes-e,
21. újra melegíteni, javítani,
22. ha törött a nyíl, összeragasztani,
23. a nyilat letisztogatni, olajjal átitatni,

24. felerősíteni a tülkös nyílhegyet, amelyet a tülkön és a vesszőn keresztülvert vízszintes szöggel erősítenek meg (Kiszely István, 1996. 724-725.).

Maszudi (†956) arab tudós és utazó hagyott ránk leírást elődeink harcmódoráról, egy besenyő-türk közös hadjáratról számolt be, amelyet a bizánci sereg ellen indítottak. „Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztagot rendelt a jobbszárny mellé, mindegyik osztag ezer lovast számlált, ugyanígy a balszárny mellé is. Mikor felsorakoztak a csatasorok, a jobbszárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek és nyílzáport zúdítottak a balszárnyra. A balszárny lovasosztagai is felvonultak és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobbszárny lovasosztagai kiindultak. A nyilazás így szüntelenül folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a türk jobbszárny, középhad és balszárny azonban nem mozdult..., mikor pedig a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogyan tér vissza rájuk állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az addig mozdulatlanul álló türk (fő) sereget rohanták meg. A (türk) lovasság utat nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának..., előkerültek a kardok is, elsötétült a láthatár...” (Kiszely István, 1996. 726-727).

A feltárt sírokban kevés lándzsát találtak, talán azért, mert a vitézek zászlós lándzsáit sírjelül, nyelével a sírhintba szúrták. A lándzsának két fajtája volt: a távolra hajító, hajító *lándzsa*, és a két kézre fogott, a közelharcban használt, súlyos

lándzsa vagy *döfözlándzsa*. A közelharcban vitézeink baltával küzdöttek, ennek használatát is meg kellett tanulniuk.

Árpád magyarjainak legismertebb fegyvere a *szablya* volt. Szablyáink íves pengéjű, foka mentén vércsatornával erősített 70-90 cm hosszú, megtört markolatú kétélű fegyverek voltak, amelyeknek pengéjét az alsó harmadban fokél kísérte, azaz a penge fokát kikalapálták és visszaköszörülték. A lefelé suhintás után visszafele húzva a szablya hasított, anélkül, hogy közben a harcosnak át kellett volna fordítania csuklóját. A sors ajándéka, hogy reánk maradt egy remekmű, egy aranyborításos szablya, a bécsi Schatzkammerban. A szablya egy magyar fegyverkovács és ötvös remekműve a X. századból, és Bécsbe mint „Attila kardja” került. A mesés „sárkányölő kardok” sorába tartozik, akárcsak a normann díszítésű Szent István-kard. A magyarok szablyáit damaszkolt technikával, tízszeres hajtogatással készítették, ezzel a technikával 9-es keménységű acélt tudtak előállítani. Ehhez hasonló szablya Európában nem volt, egyedül a japán jatagánokat lehetett hozzájuk hasonlítani (Kiszely István, 1996. 729-730).

Már szóltunk a vasról. Eleink nem hozták magukkal a Kárpát-medencébe a kazár birodalomban, a IX. században használt, földbe mélyített kohótípust, amelyet kétoldalt alagútszerű furatokon keresztül fújtattak. Gyepvasércet fejtettek az árterületeken. Az *érc* magyar neve Erdélyben, Székelyföldön *vaskő*, ahol a verő, a kalapács régi magyar neve ma is használatos. A verő mellett a *fúvó*, *harapófogó*, *üllő* neve a honfoglalás előtti korból származtathatók, ugyanúgy, mint a *vas* szavunk (Kiszely István, 1996. 730).

Regino prümi apát *Világkrónikájában* a 889. évnél foglalta össze azt, amit a honfoglaló magyarokról megtudott: „Lovaikon szoktak járni, álldogálni és beszélgetni. Gyermkeiket és szolgálkat nagy szorgalommal tanítják nyilazni, karddal csak keveset, de sok ezreket ölnek meg nyilaikkal, amelyeket olyan ügyesen lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseik ellen alig lehet védekezni. Természetük döllyfös, lázadózó, csalárd és szemtelen, hiszen ugyanezt a vadságot nevelik bele asszonyaikba, mint a férfiakba. Mindig hajlamosak idegenek ellen vagy otthoni felkelésre, természettől fogva hallgatagok, s kisebbek a cselekvésre, mint a beszédre” (Róna-Tas András, 1997. 59. és Glatz Ferenc szerk., 1989. 17.). A nomád taktika fő eleme a lóhátról való nyilazás. A nyílzápor, a fergeteges lovasroham majd csselfutás és a száguldó lóról való visszafelé lövés (halálos pontossággal) a lovasnomádok fő ereje, s ez volt jellemző eleink harcmódorára is. Ez is hozzájárult a honfoglalás, majd a kalandozások sikeréhez.

Népmeséinkben is gyakran előforduló kérdés: „No, te fiú, karddal vagdalkozzunk vagy öllel birkózzunk?” A végén a sárkányt, az óriást nyakig vágja a földbe a mesehős, és fejét veszi. Fehérlófiát pl. hét esztendeig és újra hét esztendeig szoptatta az anyja, hogy erős legyen, legyőzhesse Fanyűvőt, Kőmorzsolót és Vasgyúrót, aztán meg a sárkányokat. Meséinkben több helyen is szerepel, hogy a szülők felkészítik gyermekeiket, megtanítják mindazokra az ismeretekre, amelyekre az életben szükségük lehet. Anyanyelvoktatásunk történetének kezdetén vagyunk, a nagy vándorlás közben, az Uráltól a Kárpát-medencéig, s ez az oktatás szóbeli, s mint láttuk, az élet minden területére kiterjedt. Több generáción

át hagyományozódott át az ismeretanyag, amely segített megőrizni magyarságunkat, a változások, a sokféle hatás során, s most a Kárpát-medencében is új ismeretek várták eleinket, életük, tevékenységük sok tekintetben megváltozott a letelepedéssel, no meg azzal, hogy komolyabb szaktudást igénylő mesterségek önálló szakmává nőttek ki magukat. A mélyreható társadalmi változások anyanyelvünkben is tükröződtek, bár a nyelvi változások folyamata még nem záródott le.

2. Anyanyelvoktatásunk a honfoglalás korától, az államalapítástól az önálló magyar állam megszűnéséig (kb. 1000–1526 között) az anyaországi oktatási, iskolai rendszerébe tagoltan

Miután a 850-es években a Dnyeper és a Keleti-Kárpátok közti területet a magyarság ellenőrzése alá vonta, figyelme nyilvánvalóan kiterjedt a Kárpát-medencére is. A portyázó magyar lovascsapatok az ellenőrzés nélkül álló Északkeleti-Kárpátok hágóin és szorosain át (Verecke, Uzsok, Dukla) könnyen lejuthattak az alföldi síkságra.

A Kárpát-medencében a honfoglalás előestéjén különböző szláv népcsoportok éltek, Erdély déli részén zömmel bolgár-szlávok, Észak-Erdélyben, a Szamos völgyében keleti szláv népcsoportok. Velük kerülhettek nyelvi kapcsolatba is a magyar lovascsapatok, akik 881-ben a kabar csapatokkal együtt Bécs alatt harcolnak a frankok ellen, Szvatopluk morva fejedelem oldalán. 894-ben Szvatopluk morva fejedelem kérte a magyarok segítségét a frankok ellen, s létre is jött a szövetség. Talán ennek az emlékét őrzi a Fehérló mondánk, mely szerint Árpád felszerszámozott fehér lovat küldött Szvatopluknak, földet, vizet és fűvet kérve cserébe. Ez a nomád szerződés-kötés aktusának az emléke, amikor egy kettévágott kutya vérével, nyereg, fák megérintésével, egy kupa víz földre öntésével és egy marék fű kitépésével esküsznek. A katonai tevékenység során egyesek anyanyelvük mellé egy másik nyelv tudását társították, új nyelvi ismereteket szereztek.

894-ben Bölcs Leó bizánci császár segélykérésére az Al-Dunánál Simeon bolgár cár hadait verték szét a magyar csapatok.

895-ben a nomád úzok a kazárok segítségével megtámadták a besenyőket, akik menekülés közben a magyarságot fenyegették, így a magyar fejedelmek a magas hegykaréjjal jól védett Kárpát-medencébe vezették eleinket. Míg a magyar főszereg a Vereckei-hágón ereszkedett az Alföldre, a keleti szállásokon maradt népességet s az utóvédet váratlan bolgár-besenyő támadás érte: Simeon bolgár cár békét kötött a bizánciakkal. A menekülők anyagi veszteségek árán (emberek pusztultak el, s az állatállomány szinte teljesen elveszett), a Keleti-Kárpátok hágóin és szorosain Erdélybe menekültek (Kuczka Péter szerk., 2006. 16.).

Részben józan előrelátásból, részben kényszer hatására, a magyarság a Kárpátok övezte medencébe költözött. Történelmi távlatokban nézve mi is a többi, nyugatra sodródott keleti eredetű nomád nép (szarmaták, hunok, jászok, besenyők) évszázadokkal korábban kitaposott útiösvényét jártuk. A hegykoszorú övezte vidék nagyjából hasonló életföldrajzi adottságokkal rendelkezik, mint a kelet-európai ligetes pusztaság. A magyar vezetők célja népünket biztonságos szálláshelyre vezetni, ahol megvédelmezhetik magukat, állataikat, vagyonukat. Az eddigi vándorlás során néprészek szakadtak le a magyarságról, más ajkú csoportok olvadtak bele, de nyelvünk fejlődése megszakítatlan volt, szókincsünk sok jövevényszóval gyarapodott, s a folytonosság egyértelműen kimutatható.

Történelmi csoda, hogy a több mint ezer évig tartó s több ezer kilométert átfogó vándorút során meg tudtunk maradni, meg tudtuk őrizni anyanyelvünket, népi egységünket s nem olvadtunk bele más nyelvű népek tengerébe. E megmaradásban bizonyára fontos szerepe volt annak, hogy őseink

gazdasági és műveltségi színvonala nem volt alacsonyabb, mint a szomszédaié, s katonai ereje is elegendő volt ahhoz, hogy önállóságát megőrizze. Egy arab forrás szerint a 870-es években a magyarok húszezer lovast tudtak kiállítani, ami abban a korban félelmetes erő volt. De a nomád népek körében egyedülálló, finnugor eredetű magyar nyelv, mely távol állott mindegyik szomszédos nép nyelvétől, jelentősen megnehezítette a népesség szélesebb köre számára a szomszédokkal való kapcsolatok kialakulását, mintegy kommunikációs burkot vont a magyarság köré, nehezítette az etnikailag vegyes házasságok kialakulását, elősegítette az ősi hagyományok, szokások megőrzését — végső soron a magyar nép fennmaradását.

A honfoglalás óta is hogyan tudtunk megmaradni, berendezkedni, és oktatásunkat is megszervezni és működtetni? A hogyanra talán Glatz Ferenc (szerk., 1989. I-IV.) fejtegetései alapján feleletet kapunk: „A Kárpát-medencében élő népek fiainak nemcsak, sőt nem elsősorban az a sajátosságuk, hogy csehek, németek, magyarok, románok, azaz egy nemzetiség hordozói, hanem hogy napi életüket élő, termelő parasztok, a közösség életének folyamatosságát biztosító tisztviselők, családneveléssel, -fenntartással elfoglalt anyák, létfenntartó apák, vigalmasságokat, egyéni és közös szomorúságokat megélő családok is. Környezetüket alakítgató, szorgosan munkálkodó egyedei a táj és ember együttélésének. A Kárpát-medence térségének történelmében egy adott területen élő különböző társadalmi-etnikai elemek által létrehozott munkaerőpiacot és munkaszervezetet látunk.

Következtetésünk: a Kárpát-medencébe a X-XI. századtól kezdődően a különböző, külföldről, más államok területéről

beáramló elemek nem mint egyik vagy másik etnikum képviselői, valamiféle nemzeti szellem terjesztői jöttek, hanem mint az adott kialakuló munkaerő-igényeknek kielégítői. A XII. századtól az Erdélybe betelepülő szászokat a bányászat, a területhasznosítás követelményei, vagy éppen határvédelmi feladatok vonzották. Külső nyomás kényszerítette a XI. század közepéig a keleti szteppékről beszivárgó nomád, félnomád népeket. A megtelepedett, a földművelésből élő magyaroknak ellentétük támadt a hirtelen beáramló kun törzsekkel, amelyek ugyanúgy, mint a szteppén, itt, a konszolidált feudális termelési közösségekben is szabadon akarták hajtani barmaikat a földeken. A földművelés, a magántulajdon ütközött itt össze a nomád állattartó életmóddal és jelenik ez meg, majd etnikai, magyar és kun ellentétként.

Amikor a török kiűzése után az ország egy része lakatlanul, elvadulva, elmocsarasodva állt, a kor embere számára a legtermészetesebb dolog volt, hogy a Habsburg-birodalom másik feléből, különböző, német, azaz sváb és frank népelemek húzódtak a Kárpát-medencébe. Ezek meghatározott előjogokat, kedvezményeket kaptak. A betelepülők magukkal hozták a maguk termelési kultúráját, állattartó, vitéz, katonáskodó vagy más életformáját. A XII. századtól a Kárpáton túli területekről Erdélybe érkezők sem valamiféle előörse a majdani román állami-területi törekvéseknek a magyar állam területén. Állataikat a hegyek lakatlan lejtőin legeltető, a táj adottságainak hasznosításához „értő”, szívesen látott pásztorok még a magyar királyság határvédői is. A XIX. században bekövetkezett ipari-polgári fellendülés iparilag képzett munkaerőknek százezreit vonzotta a Monarchia más tartományaiából. Az Osztrák—Magyar Monarchiában Salz-

burgtól Brassóig egyaránt elfogadták ugyanazt a pénzt, szabad volt a közlekedés.

A modern állam kialakítja a maga infrastruktúráját, vasút- és úthálózat épül, megjelenik a sajtó. A munkaerőnek, az új polgári életformának alapfeltételévé válik a kötelező oktatás, az iskolázottság. A kulturális szférában a magyar állam megpróbálta a maga nemzeti szupremációját érvényre juttatni. A kor műveltségi színvonalán a vasútrendszert, a postát (sőt a hadsereget) nem lehet 5-6 nyelven működtetni. A századforduló polgárának magától értetődőnek tűnt, hogyha egységes államszervezetről beszél, akkor ennek egységes nyelve legyen. Nos, ezen a szinten a magyar állam vezetői valóban nacionalisták voltak... Az államnemzet koncepció lehetőséget adott az egyes nem magyar népek kultúrnemzeti létnek (anyanyelv, kulturális élet) kiéléséhez. Az állam hivatalaiban a nyelv a magyar, de az állam egyes polgárai szabadon használhatták saját anyanyelvüket, s vallhatták magukat románoknak, szlováknak, szerbnek stb. A XX. századi, polgárosodott államterületen egy új típusú, kevert etnikumú nemzet él. A XX. századi magyar társadalmi életkeretbe ötvözte mindazokat a szokás- és viselkedésformákat, amiket a polgári munkakultúra megkövetelt és kifejlesztett, és e polgári nemzet magába integrálta mindazokat az etnikumokat, akik teremthető erejének is köszönhetően a modern Magyarország létrejött.”

Glatz Ferenc (szerk., 1979. I-IV.) ebben a koncepcióban vizsgálta az asszimiláció kérdését is: „A társadalmak történetében az önfenntartó, a munkavégző (szociális) tevékenységre helyezi a hangsúlyt, s így az asszimilációban is etnikai egymáshoz igazodást, kölcsönösséget lát. A térség magyarságának szokásrendszere is átalakult e nagy folyamatban, gazda-

godott, éppen a nem magyar etnikai elemek által közvetített szokáskultúrák révén... E szokásrendek egymáshoz igazodásának eredménye, hogy a XX. század második felére egy etnikai összetételében is új magyar nemzetről beszélhetünk... A történeti Magyarország a magyar szupremáciával nem volt 1914 táján megfelelő államkeret az itt élő nemzetek számára, ugyanúgy nem hozott megoldást az 1918 után létrejött nemzetállamiság sem a térség nemzetei számára. És rossz megoldási kísérletek voltak a területrevíziók 1938–1941 között, valamint az 1945 utáni békerendszer is... Ez a mesterséges állami határokkal szétszabdalt államrendszer nem tudja kihozni azt a teljesítőképességet, ami e térség természeti adottságaiban és a térség lakosságában, társadalmában benne rejlik... A nemzeti nyomorúságot, amit a Habsburg Monarchiáról, illetve az 1918 előtti történeti Magyarországról fogalmaztak meg a nem magyar népek értelmiségei, felváltotta 1918, majd 1945 után a térség szociális nyomorúsága... A kisállamiság történelmi haszna az itt élő társadalmak szempontjából: az emberi munkaerő színvonalának emeléséért mit tett ez az államrendszer? A térségben kialakult kisállamok 1918 után az ún. többségi nemzetek anyanyelvi kulturális szintjét és ezzel általános műveltségének szintjét is emelték. Ismeretes lélektani-nyelvészeti megállapítás: mindenki a maga nyelvén képes mélyrehatóan elsajátítani a szakmai ismereteket..., az állam saját magát is károsítja, ha úgy tetszik gazdaságilag is, hogy a kisebbségnek ezt a lehetőséget nem biztosítja” — fejezi be Glatz Ferenc (szerk., 1989. IV.).

A fentiekhez reménykedve fűzhetjük hozzá: az Európai Unió, az állami határokat csak virtuálisnak tekintő rendszere, állampolgársági formái, a munkaerő és a szellemi termékek

szabad áramlásának biztosítása elősegíti az itt élő népek egymáshoz csiszolódását is, talán az anyanyelvoktatás kérdése is előbbre léphet...

De térjünk vissza a honfoglalás korába! A honfoglalás korában a magyarságot a *törzsszövetség* fogta össze. A magyar hagyományban megőrzött *hétmagyar* kifejezés lehetett a szövetség eredeti neve. A korabeli kiejtést megközelítőleg *hetumadzsar*, esetleg *hatumadzseri* lehetett. Talán így ejtették a szülők, akik gyermekeiket beszélni tanították, ez a forma maradt fenn Anonymusnál is *hetumoger* helyesírással. Az elnevezés a török törzsszövetségek elnevezéseinek sorába illeszkedik, amikor a törzsnév elé egy számnevet illesztettek, mint a tíz ogur (on ogur) esetében (Róna-Tas András, 1997. 267.).

A hétmagyar törzsszövetség vezértörzse a *Megyer* volt, ennek magyar nyelvi formája *Madzser*, törökös változata *Medzser* lehetett. Ez volt Árpád törzse, és ez a törzs vezette a honfoglalást. A hat másik törzs: *Nyék*, *Kürtmagyar*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi* alkották a második kört. A harmadik körhöz tartozott a kabarok törzse. A honfoglaló törzsek szövetsége elvileg 7+1 törzsből állt, a nyolcadik törzs a kabaroké, amely egy fő (arhon) alatt állt, de három altörzssre oszlott. S ehhez jött a negyedik kör, nevezetesen a Kárpát-medencében talált és ott maradt népcsoportok. Valójában tehát tíz törzsről beszélhetünk (Róna-Tas András, 1997. 272-275.).

A fenti nyelvi elnevezésekből fakad egy újabb kérdés, a kétnyelvűség problémája. A Bíborbanszületett *A birodalom kormányzása* szövegében azt írta, hogy „...a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”. A magyarok intenzív kapcsolatban álltak a kavarokkal, akiknek csat-

lakozása a kazár nyelv szerepét növelte, s ahogy Levédinek kazár felesége volt, a kavar törzsfőnek is lehetett magyar felesége. Léteztek tehát magyar és kavar kétnyelvűek. Az édesanyák kazár nyelvre is taníthatták utódaikat... s a magyarsággal jött más nyelvű törzsek, az itt talált szlávok, de más népek nyelve mind-mind gazdasági és kulturális örökségünk része, s hozadék ebben a társulásban. A nyelv, anyanyelvünk, ez tudta összefogni a lakosságot a vándorlás során, ez tette néppé, nemzetté.

„Magyar államnyelvről elméletileg 1844-ig, gyakorlatilag 1867-ig nem beszélhetünk. A több ezer éves magyar nyelv tehát egészen a múlt század közepéig nem, vagy csak korlátozottan szolgált államnyelvként. Mi volt helyette?” — teszi fel a kérdést Balázs Géza (Sipos Lajos szerk., 2000. 145.) „A magyarság és így a magyar nyelv múltja homályba vész, de a nyelvészeti, régészeti, történeti emlékekkel megvilágítható időszakban, vagyis az elmúlt kétezer évben többnyire nyomon követhető. Erre az időszakra szinte végig rányomja bélyegét a többnyelvűség és a társadalom megosztottsága... Az V. és a X. század között a magyarok, illetve a magyarok egy része a Kazár Birodalomban élt, egy rétege kereskedelemmel is foglalkozva messze földet bejárt, ez volt a ma ismert első (még ha nem is önálló) államiság a magyar nyelv életében. Ebben az időszakban, ilyen szimbiózisban a magyar és a csuvasos török (kazár) érintkezés a kétnyelvűség állapotát jelentette. Nem tudjuk, hogy a magyar nyelvnek ekkor milyen volt a használati köre. A legvalószínűbb azonban az, hogy — mint ez ma is megfigyelhető afrikai „karavánnyelvek” esetében — a magyar nyelv vagy a csuvasos török nyelv, illetve esetleg más nyelv(változat) egyfajta *közvetítő nyelvet (lingua*

francát) alkotott. Nyelvcserés jelenségek is lejátszódhattak. A honfoglalásban a magyar törzsek mellett török törzsek is részt vettek. Szükség volt tehát valamilyen kommunikációs közvetítő nyelvre, illetve vagy a magyarok beszéltek törökül is, vagy a törökök magyarul. A „kettős honfoglalás” (László Gyula elmélete bizánci és honfoglalás előtti Karoling-oklevelek stb. alapján) szerint ekkor már voltak *magyarok* (*onogurok*) a Kárpát-medencében, az első honfoglalás (670) idejéből. Ezek az onogurok egy másfajta (korábbi? nem törökös?) magyar nyelvet beszélhettek, mint nyilvánvalóan a Magna Hungariában maradt, Julianus barát által 1235-ben megtalált keleti magyarok is.”

Balázs Géza gondolatát folytatva: ha nem lett volna folytonos a magyar nyelv átadása, átörökítése, hogy ne beszéljünk anyanyelvoktatásról, Julianus barát nem beszélhetett volna azzal az asszonnyal magyarul, aki bár elkerült szülőföldjéről, nem felejtette el anyanyelvét.

A többnyelvűséget táplálták a 899–905 közötti kalandozások is, amikor magyar harcosok Európa hadi ösvényein portyáztak. Először még Etelközből, 862-ben avatkoztak be a keleti frank háborúba, majd a magyar és kabar egységek Bécs alatt harcolnak a frankok ellen a morva fejedelem szövetségében, majd rendszeresen ismétlődnek a hadjáratok, Észak-Itáliában, Karinthiában, Morvaországban, Bajorországban, 906-ban elérték Szászországot, 909-ben Svábföldet (Alemanniát), 910-ben Frankföldet (Francomániát), 911-ben keltek át először a magyar portyázók a Rajna folyón, 915-ben a dán határig hatoltak, 922-ben jutottak el Dél-Itáliába (Apuliába), 926-ban és 937-ben az Atlanti-óceánig nyomultak előre, 942-ben pedig az Ibér partján kalandoztak, míg 955-ben, az

Augsburg melletti Lech mezőn elszenvedett vereséggel lezárult a kalandozások kora, 56 év alatt 38 nyugati akció alatt mi megismertettük a rajtaütéssel párosult ismeretlen harcmódorunkat a nyugatiakkal, mi pedig kapcsolatba kerültünk ki tudja hány fajta nyelvvel. Nem kétséges, hogy nem az egész haderő vett részt ezekben a hadi vállalkozásokban, de az elit és katonai kísérete, meg a közrendű szabadok szervezett csapata, hol győzelemmel, hol vereséggel, de zsákmánnyal tért vissza új hazájába, míg nyomukban ének zengett fel Európa templomaiban: „A magyarok nyilaitól ments meg Uram, minket!”

„Mi vagyunk a rónán járók, / Soha napján meg nem állók, / Lég fiai, röpke rárók, / Messze mezőn szerte szállók. / Huj, huj, huj! // Kőházakkal, vértés haddal, / Mit törődünk Napnyugattal? / Zabolátlan akarattal / Virradunk mi virradattal. / Huj, huj, huj! (Babits Mihály: *Turáni induló*)

A Nyugat megtanulta a magyar *Huj, huj!* kiáltásunkat, esetleg más szavunkat is, lovasaink meg jó néhány frank, germán, szász stb. kifejezéssel lettek gazdagabbak, amelyeket hazatérve esetleg továbbadtak/átadhattak utódaiknak. Tudomásunk van arról, hogy a magyarok foglyaik egy részét is megtanították a hadakozásra (pl. lóháton lovagolva, hogyan lehet hátrafele nyilazni), de milyen nyelven? Valamilyen lingua franca, magyar, török, kazár, szláv, frank, vagy más nyelven? Mai ismereteink szerint a kalandozó magyarokra vonatkozó legkorábbi híradás a 830-as évek második felének eseményeivel kapcsolatos. Egy görög nyelvű történeti munka beszámol arról, hogy azok a makedónok, akiket még 813-ban Krum bolgár kán telepített le az Al-Duna bal partján, ekkor — a legnagyobb valószínűség szerint 836–838-ban —

elhatározták, hogy visszatérnek a bizánci birodalomba. A bolgárok meg akarták ezt akadályozni, és szembeszálltak a makedónokkal. Már éppen megérkeztek a bizánci császár hajói, amikor a bolgárok felkérésére megjelentek a hunok (magyarok). A türkök (magyarok) elsősorban zsákmányra vágytak, s így szóltak a makedónokhoz: „Adjátok nekünk mindazt, amitek van, és menjetek, ahová akartok”. Milyen nyelven beszéltek velük?

Elődeink kérésre is hadba szálltak. A felkérők tudtak magyarul, a magyarok ismerték a felkérők nyelvét, avagy léteztek már tolmácsok? A magyarok vagy a felkérők részéről? Hol tanulták meg a nyelvet? Kik oktatták őket? Volt-e nyelvoktatás? 926-ban, a Sankt Gallen-i kolostort megtámadó magyarokról szóló híradásban szó esik egy foglyul ejtett szerzetesről, aki „minthogy jól tudta a nyelvüket, s ezért is tartották meg életben, velük kiabált...” Ki taníthatta meg magyarul ezt a szerzetest? 958-ban, Bizánc ostrománál egy hatalmas teremű, szinte óriás görög birkózásra hívó szavát megértette-e Botond, vagy esetleg lefordították neki a görög szavait?

Még pár szó a magyarok haditechnikájáról... Általában a nomád népek ún. „harciasága” életmódjukból adódik. Őseink létalapja is az állatállomány volt, amelyet az erősebb el-lenség elhajthatott, ezért létérdeke volt, hogy közösségünk minden arra alkalmas tagja állandó fegyveres készenlétben legyen a közösség vagyonának védelmére. Mint a többi lovas pásztornép, eleink is „lóra termett” nép volt. A fiúk négyéves koruktól tanultak meg lovagolni és fegyvert forgatni, s ezt a harcos életmódot egész életükben gyakorolták, a vándorlás alatt, és a kalandozások idején, azt is mondhatnánk, korabeli „tanárok oktatták, tanították őket”. A magyar haditechnika

— amely az eurázsiai nomád hadviselési móddal egyezett — akkoriban ismeretlen volt Nyugat-Európában, hiszen a hunok és az avarok emléke már csak a megsárgult régi könyvek lapjain és a meseszerű szájhagyományokban élt. A könnyűlovas nomád harcmódor lényege — amint Bölcs Leó írja — a gyors, meglepetésszerű támadás, az ellenségre zúdított nyílzápor, a mesterien alkalmazott hadi cselvetés volt. „Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban... Jobbára a távolharcban, a lesállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket” (Kuczka Péter szerk., 2006. 19.). S mindezt meg kellett tanulni, gyakorolni, valaki(k)nek oktatni, szóban, ízes, szép madzsar nyelven...

A megtelepedés

Eleink a megtelepedés és a gazdálkodás érdekében a fél-nomád állattartó és földművelő életmódjuknak leginkább megfelelő területeket szállták meg, az egész Kárpát-medencét, sőt az ún. határ- vagy gyepűövezetet is őrhelyekkel telepítették be. Nyugaton az a zóna az Enus folyóig húzódott s a Kárpátokon kívül északon és keleten is magyar őrhelyek vigyázták a fontos átkelőhelyeket. Közvetlen adatok segítségével Erdély északi részére helyezhető a *Gyula törzs*, szállásterülete a Körösök mentén kereshető (Kuczka Péter szerk., 2006. 24.).

Helyneveinkről. A legrégebbek a *Tóti* nevek. A tót név a magyar nyelvben már a honfoglaláskor itt talált, szlávósodó germánoktól ragadt ránk, akik magukat *diot*, *thiot* néven ne-

vezték, amely szó az ófelnémetben egyszerűen *népet* jelent. Ez a szó a litván és óporosz nyelvekben *tanta* és *tota* alakokban van meg. A szlávok a németeket a *nemec* szóval nevezték meg, ami *némát* jelent. Ezt a szót is átvettük, s nemcsak mint nemzetnév él ma is, hanem *Németi* helyneveinkben is megtalálható. A lengyel népnév, amely szintén szerepelhet helynévként, az ószláv *lenchu* szó módosulata. Az orosz szót őseink bizonyára magukkal hozták mai hazánkba, hihetőleg a szláv *rusi* kölcsönvétele. A *szász* népnév a köznémet *sasse* alakból vezethető le, a helyneveinkben is gyakori. Itália lakosait olaszoknak mondjuk (helynévként *Olaszi*), s talán az ófelnémet *Walach* szó útján került hozzánk. A horvát és cseh neveket az illető népektől vettük át: *hrvat*, *čech*. Helynévként: Horváti, Chehi. A honfoglalás után találkozunk a *Besenyő* helynévvel. Az *oláh* név és helynév, személynév is, a délszláv *ulah* (< ószláv *vlach*) névből került a magyarba. S van *Czigány* és *Zsidó* nevű helynevünk és népnevünk is (*Helikon*. 1996. 218. szám, június 20. 2. lap).

Az ősmagyar társadalom

Az ősmagyar társadalom legfontosabb egysége az ugor korban a vérrokonság tudatán alapuló *nemzetség* volt, annak ugor kori neve a *had*, a nemzetiségi településé pedig a *szer*. Az ősmagyar korban a nemzetség nevévé valószínűleg a *nemzet* vagy *nem* szó lett, s a *had* az ún. nagycsaládokat jelenthette, amelyek magukba foglalták a házas fiatalabb nemzedék tagjait is. A nomád gazdálkodás rendje megkövetelte, hogy a mai családokhoz hasonló kiscsaládoknál többen végezzék az állatok legeltetését, ellátását. Erre vagy a nagycsaládok voltak

a legalkalmasabbak, vagy pedig a több családból álló *aul*. A kiscsaládok neve talán *nép* (nő + férfi) lehetett (Kuczka Péter szerk., 2006. 15.).

A X. század abban is sorsdöntő volt népünk életében, hogy a keleten kialakult félnomád típusú magyar államszervezet élén már a honfoglalást követően a korábbi kettős fejedelmi rendszert felváltotta Árpád és utódainak egyeduralma. A törzsi szervezet elveszítette jelentőségét, a hatalom igazi birtokosai a nemzetségfők voltak. Őket jelölte *úr* szavunk. Hatalmas birtokaik voltak az *uruságok*, ez utóbbiból ered ország szavunk is. Ők uralkodtak az alávetett köznép, az *ínség* felett (Kuczka Péter szerk., 2006. 21.).

Társadalmunk rétegei: urak, harcosok, köznép — a szabadok és a rabszolgák. Őseink a védelmi szempontokat szem előtt tartva, folyók mentén telepedtek le, önellátó gazdálkodást folytattak, vagyis mindent megtermeltek, amire szükségük volt. Használati eszközeik nagy részét is maguk készítették — ebbe bizonyára szüleik vezetésével a fiatalok is besegítettek. A komolyabb szaktudást igénylő mesterségek önálló szakmává nőttek ki magukat, s ez szintén tanulással, a mesterség titkainak elsajátításával, oktatással is járt, s a mester bizonyára gondoskodott utánpótlásról, fiatalokat oktatott ugyanúgy, mint ahogyan őt is oktatták.

*Milyen „szakoktatásról” beszélhetünk
a honfoglalás korában?*

Feltételezhető, hogy avar és szláv származásúak voltak az első *fazekasok*. (Milyen nyelven oktatták a mesterséget?) A lábbal hajtott kézikorongon készült edények aljába fenékbé-

lyeget nyomtak, a legszebb darabok oldalfalát hullámmal díszítették. Jellegzetes termékeik a *cserépüstök* voltak, ezekben a 10-15 literes edényekben közös étkezések alkalmával főztek, valószínűleg szabad tűzön a korabeli asszonyok, leányok, akik a háztartásban tevékenykedtek: szüretelték a sóskát, vadsalátát, csalánt, kakukkfűvet, bodzát, áfonyát, somot, csipkebogyót, kökényt, vadalmát, vadkörte. De összeszedték a gesztenyét, ehető gyökereket, gombákat és a gyógynövényeket. Az állati trágyát eltűzelték. Vadméhek kifüstölésével jutottak mézhez, begyűjtötték a madártojásokat, csigákat, békákat. Az ételeket cserépüstben, bográcsban főzték. Fűszereik a bors, a csombor, a tárkány lehetett. Sok tejterméket is fogyasztottak, juh-, tehén- és kecsketejet, de az erjesztett kancatejet, a *kumiszt* is kedvelték. Sajtot is készítettek. Szárítással, füstöléssel, aszalással és savanyítással tartósították az élelmiszereket.

Az asszonyok és a leányok keze munkáját dicsérték a szőnyegek és a nemeztakarók is. Természetes, hogy e sokfajta tevékenység közben az édesanyák, a nagymamák, nagynénik és a fiatal lányok között szóbeli, madzsar nyelvű kapcsolat született, anyanyelvoktatás volt. A gyermekáldás nagy esemény volt elődeink életében is. A szülésben bábaasszony segítette az édesanyát. A korabeli gyerekek is szüleik munkáját utánozták — játékként. A fiúk nyeregbe ültek, nyilazni tanultak, a lányok akkor is babáztak, babájuk egy bepólyált lócsont volt, de ők is megtanultak lovagolni (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 42.).

A honfoglalás kori magyar falu tarka képet mutatott. A gazdagabbak jurtában laktak, a szegényebbek kúpos sátrakban vagy földbe ásott, süllyesztett gerendavázás épületekben.

Honfoglaló őseink a földművelés és a legeltető állattartás mellett halásztak is. A társadalom szükségleteinek kielégítésére a földművelők s a pásztorok mellett kialakult a katonák, udvari szolgák, lovászok, szakácsok, kutyapecérek, nyergesek, kovácsok, erdőlők, vincellérek, udvarnokok, solymárok, fegyverhordozók, zenészek, udvari bolondok, hírnökök és az egyházi szertartások személyzete is: papok, plébánosok, szerzetesek, apácák és szolgák is. A mesterségeket meg kellett tanulni, ismertetni a fiatalokkal, egyfajta oktató-nevelő munkát kellett végezni. Ez természetesen szóbeli lehetett, mert az írástudók (lassan számolni kell velük is) száma alacsony volt, a rovásírást ismerők tudásukat átadhatták/átadták utódaiknak.

A *kereskedőket* említhetjük, akiknek mesterségük végzéséhez szükséges volt más nyelvek ismeretére is, mert magyar népünk a honfoglalás előtt is bekapcsolódott a világkereskedelembé. Az áruforgalomba Kína, Perzsia, a Keleti-tenger vidéke és Bizánc is beletartozott. A csatákban, a kalandozások idején elrabolt kincseket, értékeket és rabszolgákat eladták, de saját termékekkel is kereskedtek, főként ezüstöt, lovat, szarvasmarhát, sőt, gabonát, de kardokat, lószerszámokat és egyéb értékes tárgyakat vittek piacra (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 40-45.).

Vásároltak, készítették és viselték is a termékeket. Őseink nyelvén a *gúnya*, valamint az *öltő* jelölte a ruhánkat. Mit viseltek elődeink a honfoglalás idején? Nem sokban különbözött az addig viselt gúnyáktól, amelyekről már szóltunk. A férfiak és asszonyok viselete hasonlított, mert a nők éppúgy megültek a lovat, mint a férfiak. Persze a lányok s asszonyok akkor is szívesen cicomázták magukat, ruhájukat, ékszereket viseltek, gyűrűt, karperecet, nyakláncot, levélcsüngős vere-

tekkel díszített pártát (a lányok), korongos díszű süveget (az asszonyok) viseltek a fejükön, hajukat befonva hordták. „Piros csizma táncba való, sárga csizma sárba való” — mondták a régen élt emberek. A fiatal lányok csizmája piros volt, Kalotaszegen ma is az, az özvegyasszonyoké, akik sokat jártak a temetőbe, sárga színű lehetett. Az előkelő férfiak öltözete bizánci vagy keleti selyem lehetett, a *kacagány*, amit *hátibőr*-ként is emlegettek, egy nyakba köthető, viselője hátát borító állatbőr volt. A harcba vonulók viselete egyszerűbb volt, térdig érő ing, erre pikkelyekkel borított, derékban övvel összefogott felöltő vagy vállra vethető köpenyféle (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 44-47.).

A gúnyán kívül mást is árultak a kereskedők. Régi szöttek, fafaragványok, bőrdíszműves munkák, szőnyegek, nevezetesen stb. biztosan kerültek a kereskedők áruai közé, ezeket nem ismerhetjük, nyelvileg sem, mert, sajnos, nem maradtak meg a feltárt sírokban. Egyedül a pompás fémműves tárgyakat, ötvösméleket, néhány csontfaragványt őrzött meg számunkra az elmúlt idő.

A keleten kialakult egyedi magyar művészeti stílus már az új hazában nyerte el végső arculatát, s itt élte virágkorát. A kalandozó hadjáratok eredményeképpen az országba beáramló nagy mennyiségű nemesfémekből, a Zalatna környékén kitermelt aranyból a fejedelem s a főemberek udvaraiban működő ötvösműhelyekben tarsolylemezek, tűzaranyozással díszített korongok készültek. Az ötvöstárgyakra leggyakrabban *levélcsokrokat* vagy más néven *palmettákat* mintáztak. A leveles ág a sámánhitű magyarság számára a világi rétegeket egybekötő *életfát* vagy *világfát* jelentette. A női hajfonatokon megjelenő állatalakok (sas vagy turul) őseink hite szerint a

csodált lények szellemét fogadják magukba, amelyek minden bajtól megóvják a viselőjét. A fegyvermesterek és kovácsok keze nyomán arany és ezüst veretekkel ékesített pompás fegyverek, zablák és kengyelek kerültek ki, s került kereskedelmi forgalomba is. E gazdag, színpompás művészet titkát sok fiatal sajátította el, tanulta meg a szakmát, s ők is továbbadták „tanítványaiknak”. Egyetlen, csodálatosképpen fennmaradt leletről szóljunk még: 1799-ben került napfényre két asztali készlet, összesen 23 aranytárgyból álló lelet: korsók, ivóedények, tálkák és egy ivókürt, ezeket a *Nagyszentmiklósi aranykincs* néven ismerjük. Több kutató feltételezte, hogy a kincs Ajtonyé lehetett... A kincsek díszítése és kivitelezése perzsa, kaukázusi és bizánci hatást mutatnak. Újabban avar kori művészettel hozták kapcsolatba, erre utal a griff fejű sas, a vésett inda, a páncélos vitéz. Anyanyelvoktatásunk történetébe azért sorolom, mert 12 edényre a *türk rovásírás*hoz hasonló jeleket véstek, egy csészén pedig *görög felirat* és bizánci kereszt látható (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 65. és Kuczka Péter szerk., 200. 25.).

Őseink és a kereszténység — Róma vagy Bizánc?

Honfoglaló őseink hitvilága a sokféle hiedelemből össze tevődő *samanizmus* vagy *táltoshiten* alapult. A magyar ősvallás világából számos fogalom került át a keresztény szótárunkba: *Isten, imád, áld, bocsát, boldog, böjt, menny, lélek* stb. Magyar népünk és a kereszténység kapcsolata az államalapítás koránál régebbi. A keleti szállásokon, a Kazár Birodalom keretei között léteztek keresztény csoportok is. Tudunk a bizánci császárokhoz és a kaukázusi fejedelmekhez feleségül

ment kazár hercegnőkről, akik megkeresztelkedtek, s a kazár udvarban is élhettek bizánci és örmény hercegnők. A magyarság Etelközben több, feljegyzésekben nem említett követséget küldhetett Bizáncba, s nem tudjuk, hogy nevelkedtek-e a bizánci udvarban magyar fejedelmi ifjak, ahogy pl. *Kuvratról*, a bulgár kagánról tudjuk ezt (Róna-Tas András, 1997. 287.). A szlávok apostolaiként tisztelt Cirillről és Metódról is feljegyezték, hogy egy-egy alkalommal a magyarok közé vetette sorsuk... (Kuczka Péter szerk., 2006. 30.).

Gyula és Ajtony görög rítusú kereszténységet vettek fel, s Gyula Bizáncból püspökké szentelt szerzetest hozott haza. Ajtony pedig görög szerzetesek számára monostort létesített (Kuczka Péter szerk., 2006. 24.). Felvetődhet a kérdés, hogy ezek a szerzetesek oktatták-e az írást-olvasást...

A kereszténységet elfogadó, azt ismerő szülők, talán az édesanyák beszélhettek gyermekeiknek az új hitről, megtaníthatták lányaiknak, fiaiknak, hogy rosszat tenni *bűn*, azt meg kell *gyónni*, *bocsánatot* lehet nyerni. Ha valamelyik családtag elhalálozott, eddig is *búcsút* vettek tőle, gyászolták, s ezt a törvényt, szokást átvették, átadták az utódok az utódai-
knak is. A jelzett szavak török eredetűek, hozzájuk csatla-
koztak a szláv eredetű szavak, amelyeket a görög szertartású szlávoktól vettünk át: *pap*, vagy *barát*, lehetett egy fiatal, ha a *kereszt* jegyében szeretett volna *szent* életet élni, *karácsony*kor Jézus születésének *csodáját* várta, *bérmált*, *zsolozsmázott*, s a *vecsernyére* is járt.

A vallás döntő módon határozta meg az emberek mindennapjait, ismereteiket, az oktatást, a hitoktatást, élményeiket, az életfordulókat, életterüket, otthoni berendezkedéseiket, a tárgyakat, díszítéseiket, az időbeosztásukat, életritmu-

sukat, az ünnepeiket, a munka és pihenés váltakoztatását, az ünnepek idejét és tartalmát, szokásaikat stb.

Magyar történelmünk s ezen belül anyanyelvoktatásunk számára is sorsfordító volt Géza fejedelmünk (945?–997), akinek a neve valójában *Dzseuca*, *Dzsevicsa* volt (Róna-Tas András, 1997. 179.) és fia *Vajk* — *I. Szent István* (977?–1038) uralkodása. Géza pogánynak született, Taksony pogány fejedelemnek nevelte, figyelmét Kelet felé fordította, feleséget is a legkeletibb magyar törzs fejének, az erdélyi Gyulának a családjából szerzett számára — *Saroltot* (Sarolt kazár/kabar típusú török név, Sar-aldy 'Fehérhölgy' [menyét] vagy Saylty 'Fehérség'). Amikor azonban Géza átvette a névleges hatalmat a magyar törzsek és a saját törzse felett, határozott lépéssel fordított politikai irányvonalán, az erősebb hatalmi súllyal bíró nyugati kereszténység felvétele mellett döntött — anyanyelvoktatásunk számára is kiható, messzelátó bölcsességgel.

Hittérítőket kért és kapott, német és cseh papokat fogadott be országunkba s fiát, aki *Vajk* pogány nevet kapta (amely a *hős* vagy a *vezér* jelentésű *török* szóból ered), Adalbert prágai püspök az első vértanúra utalva *Stephanus*, azaz *István* névre keresztelte. 997-ben választották fejedelemmé az elsőszülött fiú jogán, ám Géza unokatestvére, *Koppány*, a nomád hagyomány szerint követte volna az elhunytat, s fegyverrel próbálta magához ragadni Géza vagyonát, feleségét és gyermekeit az ősi, a *levirátus* szokás szerint. A tét nemcsak a hatalom volt, hanem az, hogy magyar népünk a keleti vagy a nyugati kereszténység útján haladjon tovább. Szent István királyunk egyházszervezése európai mintára, de mégis egyedi módon történt, és hosszú időre meghatározó maradt. Az

egyházszervezet követte a középkori magyar királyság expanzióját, fejlődését, gondoljunk a székhelyváltásokra, újabb püspökségekre...

Koppány legyőzése után István legfontosabb feladata a kereszténység megalapítása volt. Magyar fejedelemként II. Szilveszter pápától kért koronát, amit III. Ottó császár beleegyezésével meg is kapott. A koronázás 1000. december 25-én/1001. január 1-jén Esztergomban zajlott le (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 57.). 1003-ban István király saját uralma alatt egyesítette a Kárpát-medence egész területét, „igen tágas és nagyon gazdag országát Magyarország monarchiájához [értsd: az Árpádok „állam”-ához] csatolta”, amikor koronás királyként sereget vezetett Gyula ellen. A kabar törzsfő, Aba Sámuel önként meghódolt, s István hűgát kapta feleségül. A hajdani magyar törzsszövetség magasabb szinten született újjá az egész Kárpát-medencére kiterjedő magyar állam formájában (Kuczka Péter szerk., 2006. 26-27.).

Az István teremtetten új rend célja meghonosítani hazánkban mindazon szokásokat, amelyekkel a korabeli európai keresztény uralkodók éltek. A királyi hatalmat biztosító politikai egységeket kellett létrehozni. A feladatot a várak és kerületek, a vármegyék látták el. A *vármegye* összefüggő területtel, határokkal rendelkező elválasztott egység — István királyunk alkotása. A földsáncokkal megerősített földvárból *ispán*, *comes* irányította a megye életét, a királyi *udvarházak* (*curia*, *curtis*) köré telepedett népek életét. Jogi szempontból szabadok és szolgák alkották a korabeli népességet. A hierarchia csúcsán a hol *ispánnak*, hol *úrnak* mondott előkelők, a középréteget egy *vitéznek* (*miles*) nevezett csoport alkotta, tagjait a hadakozó életmód kapcsolta össze. A közemberek,

szabadok mellett *vendégek* (*hospes*) a külföldről érkezett betelepülők, akik meghatározott feltételek mellett más földjének megművelésére vállalkoztak.

István királyunk okleveleket adott ki s törvényeket fogalmazott meg. A ránk maradt tíz oklevélszöveg közül egyik görög nyelven íródott, s csupán a pannonhalmi apátság alapítólevele őrizte meg a korabeli állapotokat. A király által bevezetni kívánt írásbeliség még idegen volt a magyar viszonyoktól, s csak később, hazai talajból kifejlődve gyökeresedett meg (Kuczka Péter szerk., 2006. 28.).

I. Szent István királyunk államépítési tevékenysége elválaszthatatlanul összefonódott egyházszervező munkájával, apja, Géza vetette meg az új hit elfogadásának alapjait, amelyekre a fiú felépítette a falakat és a tetőt.

Az államszervezet és az egyházszervezet szoros kapcsolata alakult ki, fejlődésük szervesen összefügg, az „elválasztás” csak nagyon későn valósult meg. Az egyházak élete-működése a kormányzat, a politika szempontjából is fontos kérdés, pl. a középkori írásbeliség-oklevélkiadás, oktatás, hiteles helyek stb. Az is fontos, hogy a felügyelet igénye mindvégig jellemző a kapcsolatra, a főkegyúri kegyjogtól az Állami Egyházügyi Hivatalig...

A 12. századtól számítjuk a püspökök mellett a székeskáptalan (*capitulum cathedrale*), főszékeskáptalan (*Capitulum metropolitenum*) vagy a társaskáptalan (*capitulum collegiatum*) megjelenését. Tagjai a kanonokok (*canonicus*), akik az ágostoni regula alapján közös életvitel (*vita communis*) szerint éltek, nagy tekintélyük volt a püspökválasztáskor, a hiteles helyek, az oktatás irányításában. Tagjai még a prépost (*praepositus*, *praelatus*), az oszlopos kanonok, az olva-

só-, éneklő és őrkanonokok (lector, cantor és custos), és a mesterkanonokok, ez utóbbiak feladata az oktatás volt (Lakatos Andor, 2010. 12.).

A kereszténység felvételének szimbolikus jelentősége mellett a kérdés: latin vagy görög rítus szerint történjék ez, azaz Róma vagy Bizánc?

István királyunk megkoronázásával kapcsolatos források tanúsítják, hogy a püspökségek felállítása még a koronázás előtt megindult: a veszprémi (990?), a pécsi (1009), a csanádi (1030) mellett az esztergomi (1001?) és a győri egyházak megszervezése a 990–1009-es évek közé tehető. Elmosódott nyomok utalnak a kalocsai, egri, váci és bihari egyházmegye megszervezésére. Az erdélyi püspökség létrehozása Gyula legyőzése (1003) utánra, 1009-re tehető s nem székvárosról nevezték el, hanem területről, mert Gyulafehérvár csak később lett püspöki székhely (Kuczka Péter szerk., 2006. 31.). A Gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegye 2008 szeptembere és 2009 szeptembere között milleniumi ünnepségsorozattal emlékezett arra, hogy Szent István királyunk 1003 után kezdte meg az erdélyi püspökség megszervezését, s befejezését 1009-re teszik, amikor az ostiai püspök pápai követként megerősítette a püspökségek kijelölt határait.

A IX. századi egyházi joggyűjtemény, a *Collectio Pseudo-Isidoriana* szerint 10–12 püspökség alkot együtt egy provinciát — európai mintára, 10 egyházmegyét kijelölve. Magyarországon mégis páratlan a kelet-közép-európai régió X–XI. században keresztény hitre tért államai közül, alapításától kezdve folyamatosan működőképes, más ország hierarchiájától független egyházszervezete volt, ez az önállóságra törekvés jele (Lakatos Andor, 2010. 10.).

Meg kellett teremteni az egyházszervezet alapjául szolgáló plébániahálózatot. Erről szól *István I. törvényeinek* a templomba járást előíró része, valamint a *II. törvény* azon rendelkezése, hogy minden tíz falu építtessen közös templomot. István törvényeinek legkorábbi kézírata a XII. századi *Admonti kódex*ben maradt ránk, benne államalapító királyunk „a régi és új császárok példáját követve” törvényekben szabta meg népének, „miképpen éljen tisztességes és békés életet” (Kuczka Péter szerk., 2006. 28.). Mai ismereteink szerint ez oktatás, nevelés, igaz, még nem anyanyelven, hanem — latinul!

Államrend — oktatás

Azért is tárgyaltam a fenti kérdéseket, mert a kialakult államrend s főleg a püspökségek, plébániák megszervezése előfeltétele volt induló, alakuló, izmosodó anyanyelvoktatásunknak is. Nyugati mintára indul el az *oklevéladás*, a törvényalkotás, szükség volt minél több írástudóra, hogy István állama néhány évtized alatt a latin rítusú keresztény Európa szerves része legyen/lehessen. A X. századi művelődésünk fontos eleme volt az írás ismerete. Ezt a honfoglalás előtti *ír, betű, könyv* szavunk igazolja, a Keletről magunkkal hozott *rovásírás* is (Kuczka Péter szerk., 2006. 21.).

Államalapító Szent István királyunk a magyar katolikus egyház megszervezése során a káptalanok, a plébániák, valamint a bencés szerzetesek kolostorai által kialakított szilárd rendszer keretében rakta le az ország területén az *iskolaszervezet* alapjait, s ennek az iskolarendszernek az irányítói és fenntartói — a nyugat-európai szokás és hagyomány szerint — a *klerikusok* lettek.

A püspökségek és plébániák mellett további egyházi intézmények alapítására is sor került. Megjelentek a nyugati szerzetesek, először a bencések. 996-ban Géza fejedelem támogatásával megkezdték Győr közelében a *Szent Mártonról* elnevezett *kolostor* építését, „Pannónia szent hegyén”. (Ma kolostor, templom, kollégium és iskola, Kazinczy Ferenc jóvoltából *Pannonhalma*.) A bencés szerzetesek Géza királyuk hívására telepedtek meg, az 1001-ben megújított alapítólevél szerint „pro stabilitate regni nostri”, vagyis „országunk megerősítése”, a vallás, a lelkiesség, a műveltség, a szellem kincsei által (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*. 2009. szeptember.).

A XI. században még nem voltak egyetemek. Az első, főiskolai szintnek megfelelő felsőoktatási intézmény 1088-ban nyitotta meg a kapuit Bolognában. Nyugat-Európában a műveltséget apátsági és püspöki (székesegyházi vagy dóm) iskolákban lehetett megszerezni, ami példaértékű volt Magyarország számára is.

Kevés ismeretünk van a magyar oktatási rendszer kialakulásáról. Az bizonyos, hogy a legkorábbi magyar iskola Pannonhalmán működött, az István királyunk alapítólevele nyomán kialakított bencés apátság kolostorában. Itt már a XI. század elején folyt oktatás, mert az 1036-ban beiktatott pécsi püspök, Boldog Mór, Pannonhalmán végezte tanulmányait. A legfontosabb az *olvasás*, az *írás* és a *latin nyelv* elsajátítása volt. Később *szónoklattan*t, *filozófiát*, *szám*tant, *mért*ant és *csillagászat*ot is oktattak/tanultak. A Pannonhalmi Apátság 1093-ból ránk maradt összeírása 80 könyvet tüntet fel. Ezek nagy része egyházi tartalmú, de néhány ókori szerző munkája is köztük volt (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 60.).

Itt született meg a magyar irodalom első alkotásának tekintett mű, Mór, pécsi püspök latin nyelvű *legendája Andrásról és Benedekről* (1060). Ennek előszavában a szerző „*per scholasticus*”, azaz *iskolás gyermekekről* tesz említést (Somos Béla, 2005. 178.). Tekinthesz/tekintsük ezt anyanyelvünk első hivatalos iskolájának? És Mór, bencés szerzetes, apát korában nem taníthatott-e, nem oktathatott-e? Mór szerzetes, apát az első anyanyelvoktatónk, magyartanárunk-e? Mert bizonyosan a latin nyelv titkaiba avatta tanítványait, de magyarul kellett magyaráznia! Mór püspökhöz hasonlóan számosan emelkedtek ki e kolostor szerzetesei közül, akik a kor európai műveltségét plántálták a kolostor falai közé. Megkezdődött a könyvek tanulmányozása, felhangzottak a gregorián énekek, folyt a kódexmásolás, így *ez a kolostor volt a hazai írásbeliség, a magyar irodalom egyik első műhelye*. Még István királyunk idejében megindult az élet a pécsváradi, a zalavári, a bakonybéli, a zobori kolostorokban, az 1055-ben alapított tihanyi apátságban és a somogyvári bencés kolostorban — 1091-ben.

A kolostori iskolák mellett már István királyunk idejéből adataink vannak *káptalani iskolákról*. A Győr, Eger, Veszprém, Pécs, Csanád, Vác, Bihar, Gyulafehérvár helyeken megalapított püspökség mellett előbb-utóbb megalakult a *székeskáptalan* is. A pécsi egyházmegye első püspöke, *Bonipert*, egy Priscianus-kötetet kért az 1010-es évek elején a franciaországi Fulbert chartres-i püspöktől, hogy mint hiteles mintapéldányról másolatot készíthessen, hogy a pécsi káptalani iskola vezetője ennek alapján oktathassa növendékeit. A káptalani iskolák növendékeinek kezdettől fogva alapvető feladatuk volt, hogy énekükkel közreműködjenek az egyházi

szertartásokban. Az 1030-as évekből adatunk van egy másik főpapi székhely scholájáról, a *csanádi káptalan iskoláról*, *Csanád vára és települése* — korábbi nevén *Marosvár, Urbs Morisena* — a mai Magyarcsanád közelében húzódott. Az 1030-ban alapított püspökség első főpapja Gellért, aki korábban Imre herceg nevelője volt az esztergomi várban (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*. 2009. szeptember.).

Valószínű, hogy az Uráltól a Kárpát-medencéig húzódó időszakban a törzsfők, az előkelők, a vagyonosak gyermekeiket vagy maguk taníthatták, vagy nevelőre bízta gyermekeik szellemi fejlődésének irányítását. Mór, pécsi püspök mellett említhetjük a velencei patrícus családból származó, Bolognában tanult, bencés apátként Magyarországra került Gellértet, akit maga I. István bízott meg fia, Imre herceg nevelésével, oktatásával. Őt tekintjük/tekinthetjük az első megbízott, kinevezett tanítónak/tanárnak? 1046-ban Vata pogány magyar lázadói megkövezték. 1083 körül a mártírhalt püspökről legenda született. Benne egy szolgáléánnyról olvashatunk, aki a darálóját/kézimalmát hajtva énekel, s a püspök megkérdi: „Hallod-e a magyarok szimfóniáját, hogyan hangzik?” Akitől kérdi: Walter, szerzetes társa, magister, aki a *grammatica* és a *musica* (*lectura* és *canto*) ismeretére oktatta tanulóit, s akit az első, név szerinti pedagógusnak, tanítónak, oktatónak nevezhetünk erdélyi anyanyelvoktatásunk történetében.

A kolostori és a káptalani iskolák mellett kialakult a plébánosi oktatás is, a *plébániai iskolák* keretében. István királyunk úgy rendelkezett, hogy minden tíz falu építsen egy templomot, s a püspökök gondoskodjanak a saját egyházmegyéjükben a szertartásokhoz szükséges könyvekről, az ő kötelességük papokat képezni és felszentelni a plébániák szá-

mára. A falvak lelki-szellemi vezetői ettől az időtől kezdve — sok évszázadra — a széles körű népművelő szerepet betöltő falusi papok lettek, akiknek jó része maga is az alacsonyabb néprétegből került ki. A káptalani iskolák növendékeinek tekintélyes részét azok az alsóbb társadalmi rétegből kikerülő gyermekek alkották, akik — megszerezve a kellő tanultságot — mint papok visszakerültek a falvakba, volt sorstársaik közé, akik közül maguk is származtak. Ezek a falusi papok munkálkodtak az oktatásban is. Ha egy-egy falusi fiúnak vagy fiúk csoportjának továbbadták a saját olvasás- és énektudásukat, bevezették őket az egyházi szertartások ismeretébe, megtanították nekik az alapvető latin egyházi szókinccset, a kötelező liturgikus szövegeket és énekeket, akkor e plébánosi oktatás eredményeképpen a püspök — székhelyének székesegyházában — e fiúkat is pappá szentelhetette, saját káptalani iskolájának növendékeivel együtt. A tanulás ideje alatt ezek a falusi scholarisok, ifjú- és fiatalember korú iskolások fontos szerepet játszottak a falusi templomban a pap vezetésével végzett szertartások bemutatásában is.

Ezek az iskolások nem csak a latin nyelven tanult szövegekben és énekekben voltak járatosak. A Gellért-életrajzból ismerjük, hogy *tíz szerzetesből heten magyarul prédikálták* az Isten igéjét a népnek. Nyilván *a latin szentírás szövegeit magyarázták saját anyanyelvükön* a falvak lakosságának. Első kolostori és káptalani iskoláinkban a konkrét aktuális feladata — a térítés — követelte fontos tananyag lehetett ennek a készségnek az elsajátítása is. E magyarul szóló klerikusok szavai által a *Biblia magyar nyelvű történeteivel való ismerkedés* első nagy hullámát indította el hazánkban a nép között, Csánádban is, s a többi kilenc egyházmegyében is.

Egyre több pap kellett a sokasodó falvakban szervezett plébániákra. Ennek az új életpályának vonzása lehetett, István királyunk törvénnyel is megerősítette a papság tekintélyét, hogy a falvak népe igénybe vegye papjai nevelő munkáját. A *falusi pap csakis magyar nyelven*, illetőleg *anyanyelvükön* tudott a *falusiakkal beszélni*, ezért egyházi feladatainak végzése során is igénybe kellett vennie az anyanyelvet. Ezen a nyelven olvasta fel (vagy mondta el) a vasárnapi és ünnepi mise *szentírási olvasmányait*, ezen a nyelven szólt a *prédikáció*. Törvény írta elő a *gyónást* is, ami nyilvánvalóan *anyanyelven* ment végbe. A falusi papnak a plébánosi oktatás során a *magyar nyelvű szövegeket és énekeket* is mint *tananyagot* kellett átadnia a *papi pályára készülő ifjaknak*, már a XI. század elejétől kezdve (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*. 2009. szeptember.).

A világi úri ifjaknak, a vezető réteg gyermekeinek nem volt szükségük különösebb szellemi-tudományos műveltségre, felnőttkorukban a megvalósítandó feladatokat akkor tudták a legjobban betölteni, ha jól forgatták a fegyvert, értettek a harchoz, hadvezetéshez. E „tanulmányok” legfőbb anyaga a gyakorlati fegyverforgatás, színtere pedig a harc, a háború volt. Az uralkodók udvari papot tartottak maguk mellett, akinek fő feladata volt e főúri-nemesi gyermekek nevelése. Ez a nevelés vallási-erkölcsi jellegű volt.

A középkori Európában ismertek voltak az ún. *királytükörök*, ezekben az uralkodók örököseiknek összegezni kívánták tudásukat és tapasztalataikat. I. (Szent) István királyunk, bár jártas volt az írás tudományában, a maga politikai testamentumát bizonyára valamelyik művelt egyházi emberének mondta tollba. Célja etikai szempontból felkészíteni a trón várományosát — nyugat-európai mintákat követve — ké-

sőbbi felnőttkori feladatainak minél tökéletesebb elvégzésére, az uralkodásban való minden irányú helytállásra. A rímes latin prózában írt *De institutione morum ad Emericum ducem* (*Intelmeek Imre herceghez*) (1013–1015 között) a magyar pedagógia-történet első nevelési-nevelői célzattal készített írásműve. Az irodalomtörténészek az „Intelmeek” nevet adták az iratnak, de nem fegyelmezési szabályok gyűjteménye. Mi lehetett az István király megkívánta erkölcsi nevelés tartalma? Milyen erkölcsi feladatokat, célokat tűzött fia és országa összes világi nemesi fiatalja elé? A legelső, a legfőbb: őrizze az Isten kegyelméből kapott krisztusi hitét, élje azt át, nyilvánuljon meg minden cselekedetében, magánéletében éppen úgy, mint közéleti tevékenységében. Felnőtté érve legyen szilárd vallási elkötelezettsége, legyen mély hite, minden körülmények között ragaszkodjon Krisztus tanításához és Krisztus igaz egyházához. Legyen minden tekintetben katolikus ember, ő, aki a hatalom csúcsán áll, s a többi úri ifjú ugyanúgy, a társadalom más pontjain és posztjain. Krisztus egyháza, tanítása ez az alap, amely erkölcsi magatartását meghatározza. Ennek alapján tanulja meg az ifjú férfi az emberi, emberies kapcsolatteremtés készségét, képességét szűkebb-tágabb környezetével:

- * becsülje munkatársait, a különféle alacsonyabb és magasabb rangú tisztségviselőket, alárendeltjeit;

- * legyen igazságos, amikor az emberek ügyeit intézi, fölöttük bíraskodva ítéletet mond, róluk dönt;

- * ugyanakkor tanúsítson mély megértést irántuk (mai szóval legyen benne kellő empátia);

- * kerülje a tétlenséget, szüntelenül tevékenykedjen alattvalói érdekében;

* háborúzzon, ha erre kényszerítik a körülmények, de csakis annak érdekében, hogy alattvalói békében élhessenek;

* az ősoket, az elődök hagyományait, azok alkotásait, szokásait nagyra becsülje, őrizze, tanuljon belőlük.

Nem lenne jó, ha bezárkózna gondolatainak, terveinek megszokott körébe, mindig távolabbra nézzen, a másutt történtekre is, szívesen fogadjon munkatársai közé, népe körébe másokat is, máshonnan jötteket is, friss és új erőket, vegye igénybe mindenkinek jóindulattal felajánlott szakértelmét, értelmi képességeit, fizikai munkáját, mérlegelje az új gondolatokat, terveket, akárhonnan származnak, határainkon belülről vagy kívülről egyaránt. István király minden olyan idegent befogad országába, aki a vezetése alatt álló nép érdekében kész itt tevékenykedni, aki közös javainkat szellemileg, tudással, fizikai erővel, tapasztalattal gyarapítja... Megtartatják nyelvüket és szokásaikat, de el kell fogadniuk ennek az országnak a törvényeit, azok szerint kell itteni életüket élni, be kell illeszkedniük. A *Könyvecske az erkölcsről* lapjain egy világos, komplex pedagógiai program bontakozik ki, Szent István szerint ilyen az erkölcsös ember, a keresztény-katolikus ember. Hangsúlyozza a felelős apai kötelességet, az apának az a feladata, hogy fia nevelését irányítsa, számára tanácsokat adjon, de a fiú kötelessége is, hogy az apa iránymutatását kövesse, ellentmondás nélkül teljesítse... (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*. 2009. szeptember). Az írás tónusa meleg, bensőséges, szinte családi beszélgetés — mondhatnánk oktatás, tanítás, nevelés — formájában adja elő: „Hallgasd, fiam, a te atyádnak erkölcsi tanításait, és a te anyádnak el ne hagyd oktatását..., fogadj szót, fiam... gyermek vagy, gazdagságban született kis cselédem, minden gyö-

gyönyörűségben dédelgetve és nevelve..., itt az idő,... itasunk fanyar borral, mely értelmet tanításomra teszi...”

Szent István figyelmezteti a fiát a főemberek és vitézek tiszteletére, az igaz ítélet és a türelem gyakorlására, a kegyes-ségre, az irgalmasságra és a többi erényre. Az általános nevelői tanácsok mellé anyanyelvoktatásunk számára máig érvényes figyelmeztetését olvashatjuk: „A vendégekben és jövevényekben oly nagy haszon vagyon..., mert miképpen különb-különb részekről és tartományokból jönnek vendégek, azonképpen különb-különb nyelveket és szokásokat hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 32. és Sipos Lajos szerk., 2000. 145.).

Miért írta István királyunk a fiának latinul az intelmeit? Mert „a latin a középkori Magyarországon gyakorlatilag az államnyelv rangjára emelkedett — fogalmazta meg Balázs Géza (Sipos Lajos szerk., 2000. 145.). A latin volt a politika, a törvénykezés, a tudomány és a középkori egyetemek nyelve (innen a latin *deák*, *diák* elnevezés). A latin és a magyar nyelv különleges megoszlást, kétnyelvűségi állapotot teremtett Magyarországon. A latin nyelv egységesítette az államot: a magyar nyelv pedig a népet. A »közönséges« helyzetben lévő magyar nyelv alaptulajdonságai: kulturális hagyományai, a korábbi többnyelvűségben megedződött szintetizáló hajlama, alkalmazkodni tudása tette lehetővé, hogy az évszázadok során fokról fokra növelje státusát oly módon, hogy közben nyelvi befogadó és átadó készsége és belülről sugárzó szün-

telen megújuló képessége rendkívüli erejű volt. Elgondolkoztató, hogy a magyar népi kultúrához közel álló népek (besenyők, jászok, kunok) elvesztették nyelvüket (de nem veszítették el identitásukat), a magyar nyelv pedig fenn tudott maradni nem államnyelvi helyzetben több ezer éven át” (Balázs Géza, 1996. 9.).

A honfoglalás korában, Géza fejedelem és István király udvarában tarka többnyelvűséggel találkozhatunk. Milyen nyelv-vű lett volna, ha létezett volna szervezett iskolai, anyanyelvi oktatás? Szóbeli anyanyelvi oktatás, -átadás, nevelés folyt, létezett, mert beszélni anyanyelven, de más nyelven is, kellett.

A görög és a latin nyelv küzdelméből az utóbbi került ki győztesen, a kancellária, a hivatalosság, a fontos iratok, a szellemi műveltség közvetítő nyelvévé, tehát államnyelvvé, a magyar királyság *lingua fancává*. A latin nyelv lett a *patria lingua*, a *hazai nyelv*. S a szerveződő iskolarendszerünk oktatási nyelve is, egészen 1841-ig, amikor Brassai Sámuel és tanártársai javaslatára az Unitárius Egyház Zsinata a kolozsvári Unitárius Kolégiumban bevezette a magyar oktatási nyelvet, megelőzve az 1844. évi országgyűlési határozat hasonló rendelkezését.

A magyar és a latin nyelv használati köréről kaphatunk képet az alábbi táblázatban:

<i>Nyelv</i>	<i>E</i>	<i>K</i>
Nyelvi helyzet	latin	magyar, ill. más nemzetiségi nyelv
diplomácia	+	
iskola/kolostor	+	
káptalani, városi iskola	+	
oklevél	+	

krónika	+	
legenda	+	(+1372 u.)
prédikáció	+	(+)
irodalom	+	
népköltészet		+
család, falu		+
szóbeli utasítások		+

(Sipos Lajos szerk., 2000. 145.)

Míg a latin emelkedett (E), a magyar nyelv közönséges (K) szituációkban volt használatos: a magyar nyelv használati köre: a falu, a család, a szolgáknak szóló utasítások, a népköltészet. A főnemesség, a főpapság, a királyi kancellária latinul kormányozta az országot, de bizonyára magyarul is beszélgettek, feljegyzés maradt arról, hogy pl. Hunyadi Mátyás fiatal korában maga fordította magyarra az apjának szóló latin nyelvű leveleket. Magyarul értettek szót egymással.

Latin vagy magyar?

Anyanyelvoktatásunk számára is fontos, hogy eleink írásos emlékeit ismerjük, megismertessük, oktassuk, átadjuk az utánunk következő nemzedéknek.

A középkori írásokat négy műfaji csoportba szoktuk sorolni:

A szerzetesi történetírás jellegzetes írásai az *évkönyvek* (*annales*). A kolostorok lakóinak, hogy eleget tehessenek liturgikus kötelezettségeiknek, pontosan számon kellett tartaniuk az idő múlását, a megtartandó ünnepek rendjét stb. Ezért naptárt szerkesztettek, amelyek részben az évnek mindig

ugyanazon napjára eső, állandó ünnepeket tüntettek föl, részben pedig a változó ünnepek (pl. a húsvét) időpontjának kiszámításához nyújtottak segítséget.

Nagyobb igényű műfaj a *krónika* (*chronicon*). Szerzője az általa ismert világ történetének bemutatására törekszik, előadását az idő múlásának rendjéhez igazítja.

A *gesták* egyetlen személy vagy nép viselt dolgait (*res gesta*, innen az elnevezés) örökítik meg. Előadásuk folyamatos, olykor szépírói.

Az egyes szentek élettörténetét mutatják be a *legendák* (*legenda*), amely hősenek életszentségét, a vele megesett vagy általa — életében és halála után — véghezvitt csodákat volt hivatott dokumentálni. A legendák által a középkori ember gondolatvilágának változásába nyerhetünk betekintést.

Ezek a források természetesen latin nyelven születtek, mint azok a dokumentumok — *oklevelek*, *alapító okiratok*, *birtokadományokat rögzítő iratok* —, amelyek szintén történelmi s főleg nyelvi források a mai ember számára, és oktatásunk számára is. Ám a legkorábbi időben sem lehetett megkerülni azt, hogy a latin szövegben magyar közneveket, szószerkezeteket írjanak le. Az eddig ismert legrégebbi, az 1055-ből származó *Tihanyi Apátság alapító levelében* egy egész mondatföredék maradt ránk — anyanyelvünkön: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* (*Fehérvárra menő hadiútra*). Ezt a nyelvemléket ma már anyanyelvi, és irodalomtörténeti óráinkon oktatjuk is. Bár nem tanítjuk, de ebbe a sorba tartozik, s meg szoktuk említeni a *Váradí Regestrum* néven számon tartott, a váradí káptalan jegyzőkönyvét, az 1208–1235 közötti évekből. Jelentős mennyiségű magyar névanyagot őrzött meg a számunkra, köztük óvó- személyne-

vekkal: *Nemhisz, Mavagy, Mavan, Nemvalód*. Felnőtteket vagy gyermekeket hívtak így?

III. Béla még 1181-ben elrendelte, hogy a hivatalos kérelmeket írásban kell benyújtani és azokra írásban kell válaszolni. E célra hozta létre a *kancelláriát*, ahol többek között *Anonymus* mester is dolgozott. A hivatalos nyelv a latin volt, de görögül és magyarul is írtak a kancellária munkatársai. *Anonymus* 1211–1217 között írta meg a *Gesta Hungarorum* (*A magyarok cselekedeteiről*) című művét a korábbi krónikákra és a szájhagyományra támaszkodva. Művét Kézai Simon, IV. László jegyzője vitte tovább, a *Gesta Hungarorum* (1283) c. művével.

A katolikus egyház s az általa pásztorolt nép között a szertartás nyelve is latin volt, ám a papok magyar híveknek magyarul is prédikáltak. Így születhetett meg eddig ismert, legrégebbi nyelvemlékünk, a *Halotti beszéd és Könyörgés* (1200 körül), amely a magyar, de egyben az összes finnugor nyelv eddig ismert első nyelvemléke. A sír fölött elmondott beszéd, prédikáció, figyelmeztet az élet mulandóságára. A szöveg elsősorban az érzelmekre hat, de nem mellőzi az ismeretközlést, a tanító célzatot, megidézve az első emberpár paradicsomi vétkét. A beszéd jól szerkesztettségét a stilisztikai eszközök jelzik, s az első magyar *figura etymologica* (halálnek haláláál holsz) szótőismétléssel is találkozhatunk. Kincsesbánya a szöveg anyanyelvoktatásunk számára is, a kihalt szavak (*isa, heon*), a régies szóalakzatok (*szümtükhel, gyimilcstüül*) és a mondatformálás okán.

Az első ismert magyar versünk az *Ómagyar Mária-siralom* (1300 körül), amely biztos ritmusa, költői eszközei, rímei alapján bizonyos, hogy nem előzmény nélküli. A *siralom* (*planctus*) latin mintákat követ, de szó sincs mechanikus fordításról. A köl-

temény nagy értéke az empátia, az a megjelenítő erő, amellyel egy valóságosan létező földi anya emberfeletti fájdalmát képes kifejezni. Hiszen nem lehet, nincs nagyobb fájdalom, mint az anyáé, aki gyermekét veszíti el. A költemény alliterációkat és figura etymologicát is tartalmaz: „Világ világa, / Virágnak virága / Keservesen kínszatul / Vos szegekkel veretel”. Rokonértelmű szavak — *sepedek, oszuk, epedek* — mai szóval szenvedek, és a vonszol — *huztuzva, fugva, üklelve, ketve* — szavak a nyelvemlékünk gazdag szókincsére utalnak.

Becses nyelvemlékünk még a 13. századi *Königsbergi töredék*, a 14. század elején keletkezett *Gyulaféhevári sorok* és a 15. század elejéről ránk maradt *Marosvásárhelyi sorok*.

Kicsit előreszaladtunk a nyelvemlékeink említésével, de fontosnak tartjuk — anyanyelvoktatásunk számára is —, hogy I. Szent István királyunk idején, 1020 után indult meg a rendszeres *pénzkibocsátás* is, de István már 1001 környékén nyugati módra dénárokat és féldénárokat, ún. *obulusokat* készíttetett, a bajor pénzek mintájára: egy font, vagyis 408 gramm tiszta ezüsből 510 obulust vertek. Az ezüstdénárok mindkét oldalát kereszt díszítette, felirata STEPHANUS REX (István király) és REGIA CIVITAS (királyi város) volt. A koronázás idején veretett LANCEA REGIS (a király lándzsája) feliratú pénzérmék nem kerültek kereskedelmi forgalomba (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 64.).

Nagy változások előtt

A XI. század utolsó harmadát s a XII. század elejét a belviszályok korának is nevezhetjük a trónharcok miatt. A kor nagy uralkodói — László, Kálmán — teremtettek szilárd belső ren-

det. László király (1017–1095) neve alatt három törvény maradt ránk. Mindhárom törvény szigorral lépett fel, célja a Szent István által kialakított, ám utódai alatt megbomlott társadalmi rend megszilárdítása volt. Kálmán király (1095–1116) is folytatta elődje törvényalkotó munkáját, többek között előírta a nagyobb értékű adásvételeknél pecsétes írások készítését (Kuczka Péter szerk., 2006. 36–37).

Krónikáink szerint Kálmán királyunk igen művelt ember volt, ezért ragadt rá a „*Könyves*” jelző. Művelt uralkodóként, korát megelőzve fellépett az Európa-szerte dúló boszorkány-üldözés ellen: „Boszorkányok pedig nincsenek, ezért ellenük küzdeni sem kell.”

Eredetmondáink

Népünk történelmének kezdete a múlt homályába vész. *Eredetmondáink* szerint — ezek anyanyelvoktatásunk tanterveiben is szerepelnek — a magyarok legalább két, egymástól eltérő eredetet valló népcsoportból álltak. A *turulmonda*, amelyben az ős egy sztyepei ragadozó madár, talán sas vagy kerecsensólyom, a török népektől eredezteti népünket. A *csodaszarvas mondáját* pedig a finnugorokkal hozzák kapcsolatba (Kész B.—Kovács A.—Tót D., 2007. 66.). A mondák-ból történelmi tények sem hiányoznak. Pl. *Emese álma*, *A csodaszarvas*, *Attila*, „*Isten ostora*”, *Isten kardja*, *A vérszerződés*, *A fehér ló mondája*, *Botond*, *Lehel kürtje*, *A hét gyászmagyar*, *Szent István legendája* stb.

A XI-XII. században a szabadság (*libertes*) fogalmának egy-
sége, amely Szent István királyunk idején az államalapító
törvényeinek tanúsága szerint még átfogta a szabadok társa-
dalmának minden rétegét, megbomlott. Szent László ún. III.
törvénykönyvében már felbukkant a *nemes (nobil)* kifejezés, a
világi hatalmasok körét jelölte, akikről Szent István I. törvé-
nye még mint „születésre és méltóságra nézve nagyobbak”-
ról szólt, azaz a hagyományos előkelők, valamint a külföld-
ről, a király szolgálatában magasra emelkedett jövevények,
nemtelenek (ignobilis) számítottak közszabadoknak, s a *hos-
pesek*. A szolgák egy részét is a szabad névvel illették, így ter-
jedt el a teljes értékű közszabadság megjelölésére az „*arany-
szabadság*” fogalma. A legalantasabb helyzetben levő *szolgák*
(*servus*) az ún. kötött szabadságban éltek. Adataink nincse-
nek, hogy e társadalmi rétegekhez tartozó fiatalok részesül-
tek-e a lassan kialakuló, megszerveződő anyanyelvi oktatás-
ban, esetleg, ha valamelyik kolostor befogadta a szent életre
áhítozó, a szülők kívánságát megfogadó fiatalokat — szerze-
tesnek, apácának...

A XII. század közepétől három külföldi beszámoló is leírta
az ország állapotát. Ottó Mittelstrass, freisingi püspök, Abu
Hamid hispániai arab utazó és a szintén arab földrajztudós,
Idriszi egybehangzóan állítják, hogy Magyarország bővelke-
dik természeti javakban. Szavaik hitelét megerősíti, hogy
megélhetésüket kereső, nyugatról bevándorló *hospesek* szíve-
sen telepedtek meg nálunk. A népesség száma folyamatosan
nőtt, lehetővé és szükségessé vált a korábban lakatlan terüle-
tek benépesítése, lassan a Kárpátok karéja által körülzárt tér-

ség benépesült. (Ld. Erdélyi települési mozgalmak a 13. században. Otto Mittelstrass térképe. In: Glatz Ferenc szerk., 1989. 51.).

Ez a helyzet befolyásolta az alakuló, formálódó iskolahálózatot is, a telepítések nyomán lépett fel az egyházközségek s mellettük az oktatás megszervezése is.

Erdélybe a százszok 1160 körül, II. Géza (Árpád-házi)(1130–1162) hívására települtek az Olt és a Küküllő közötti területre, majd folyamatosan terjeszkedtek, s II. András (Árpád-házi) (1176 k.–1235) kiadta az *Andreanumot*, hogy a Szászváros és Barót közt lakó népeket jogilag egységbe fogja.

A székelyek településtörténetében tény, hogy 1220 előtt az Olt és a Küküllők mentén éltek. A toponímia is ezt bizonyítja: *Hortobágy*, *Homoród*, *Halmágy*, *Sárkány* stb., de *Szászváros* Broos neve is a magyar város szóra vezethető vissza. A székelyek a honfoglalás után minden valószínűség szerint valahol Bihar vármegyében éltek. Székelyföldi településeiket ugyanis nem törzs- vagy személynevekről nevezték el, hanem helynevekről. Udvarhelyszéket Telegdiszéknék nevezték. Ugyanilyen pl. a *Medgyes*, *Kézd*, *Sebes*, *Orbó* stb. A Székelyföldön székely székek nevei: *Sepsi-*, *Kézdi-*, *Orbaiszék*, *Sebes*, *Orbó*, *Kézd* helynév a Székelyföldön nincs, csak a székek neveiben. (A székelyek őse az a három kabar törzs, melyek a Kazár Birodalomból való kiszakadáskor csatlakoztak a magyarokhoz, s I. István királyunk telepítette őket határőrnek a Küküllő és Olt vidékére (Ld. Glatz Ferenc szerk., 1989. 48.).

A kiváló román történész, Petre Panaiteșcu szerint a román etnikum transzhumáló pásztorkodással foglalkozott. Nyáron a hegyekben, télen a nagy folyók mentén, a tengerparton legeltették nyájaikat. Ez a terület a Déli-Kárpátok déli

oldalai, a bánsági hegyek, Szerbia és Bulgária határán levő hegység — ahol a középkorból százával maradtak fenn román helynevek. Maga a román nyelv olyan területen keletkezhetett, ahol a latin volt az uralkodó nyelv, azaz a Római Birodalom Szófiától északra eső területein. Az első okleveles forrásokban a románok Erdélyben, a XIII. század elején bukkannak fel (1208 — *blachok-vlachok, Andreanum* — 1224 — „*Silva Blachorum*” (vlachok, oláhok erdeje) (Glatz Ferenc szerk., 1989. 44-45). Az első román eredetű helynév 1360 körül bukkant fel Erdélyben, Hunyad vármegye déli részén máig meglévő Nucșoara helynévben (Glatz Ferenc szerk., 1989. 50.). 1292-ben a Hunyad megyei Illye földesura románok telepítésére kapott engedélyt, 1350-ben pedig utódai „román településeken” (*possessiones olacales*) osztozkodnak. A Havaselvéről 1359-ben bevándorolt Rékási család 1365-ben kapta a Krassó megyei Ikus területét... A Mezősége transzhumáló román pásztorok egy része ott maradt, s magyar és szász falvak határában települt meg, így keletkeztek a máig nagy számban található Magyar-, Szász-, Oláh-előnevű ikerfalvak (Köpeczi Béla szerk., 1993. 189.). Jogilag közrománok (*communis Olachus*), kenézek (*communis kenezus*) és jobbágyok (*iobaginus*) néven illették őket. A félnemesi állapotba került vajdát és kenézt az oklevelek „nemes vajdának”, „nemes kenéznek” (*nobilis voivoda, nobilis kenezus*) nevezték. Nemességet nyernek 1326-ban Barcánfalvi, 1336-ban Bedőházi, 1339-ben Bilkei, 1341-ben az Ilosvai vajda, illetve kenézcsaládok. 13654-ben Balc és Drag vajdák testvéreikkel Máramarosba költöztek, tőlük ered a Drágffyak nemzetsége, ispánok, vezetői a máramarosi önkormányzatnak (Köpeczi Béla szerk., 1993. 188.). Ez az út csak akkor volt

járható, ha írni-olvasni megtanultak, magyarul, de az is természetes, hogy lelki életük érdekében is mindent megtettek, hogy pl. 1391-ben Balc és Drag vajdák a konstantinápolyi pátriárkától kaptak jogot, hogy az általuk alapított körtvélyesi (Peri) kolostor igumenje a Máramaros, Szatmár, Ugocsa, Szolnok megyei birtokaikon élő görögkeleti román papokat és templomukat felszentelje és igazgassa (Lásd Köpeczi Béla szerk., 1993. 192-193. térképét).

II. András (1205–1235) király idején említik a királyi szervienseket (*serviens regis*, „a király szolgálói”), akiket a király különböző, leginkább katonai érdemeik elismeréseként felszabadított a szolgai állapotból s közszabadsággal rendelkező független birtokosokká tett. Maguk az érintettek inkább az akkor már hagyományosan a legelőkelőbbeket megillető *nemes* szóval határozták meg saját helyzetüket. A nemes terminus társadalmi alászállása jeleként alakult ki a világi hatalmasok új elnevezése a *báró*. (Iskolázottságukról, írni-olvasni tudásukról nincs adatunk.) A királyi szerviensek jogait is írásba foglalta az Aranybulla (1222 és 1231), amelyek később a sarkalatos nemesi jogok közé számítottak (Kuczka Péter szerk., 2006. 41.).

II. András korában az Al-Dunától keletre egészen a Volgáig kunok éltek. Az Erdély élére állított Béla herceg tevékenysége eredményeképpen a kunok egy része felvette a kereszténységet, létrejött a kunok püspöksége, megindult az egyházi és állami adóztatás (Kuczka Péter szerk., 2006. 41.). Az írás-olvasás tanítás talán...

András halicsi hadjárata idején, 1213-ban Péter ispán, Bánk bán és más lázadó főurak János esztergomi érsek tudtával merényletet szerveztek a gyűlölt királyné, a saját rokonságát és kegyenceit túlságosan előtérbe segítő Gertrúd ellen, s a

pilisi erdőben vadászgató királynét megölték. A történetből szerzett drámát Katona József *Bánk bán* (1815) címmel. Az összeesküvők levélben kérték János érsek hozzájárulását a királyné elleni merényletkez. Az óvatos főpap leveléből hiányoztak az írásjelek, ezért lehetett beleegyezésként értelmezni. „A királynét megölni nem kell félnek jó lesz és ha mindenki ellenzi én magam nem ellenzem”. De tagadásként is: „A királynét megölni nem kell, félnek jó lesz, és ha mindenki beleegyezik, én magam nem, ellenzem” (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 108.).

Vadászat, halászat, földművelés

Az Árpád-korban a zsákmányoló életmód (vadászat, halászat, mézgyűjtés stb.) sokkal nagyobb szerepet játszott, mint napjainkban. A vadászokat vadászkutyák — agarak, vizslák, kopók, véregek — segítették. A vadbőrök, prémek a viselet részei voltak, a vadhús — a fácán, a daru- és pávapecsenye — pedig a lakomák fénypontjainak számítottak. A köznép, mivel fegyvert nem viselhettek, törrel, csapdával ejtette el zsákmányát. Bizonyára fiatal legények, akik megtanulták, hogyan lehet vadászeccsenyéhez jutni. A kisebb vadak, nyúl, róka, borz, menyét, nyest, vidra és a szárnyasok elejtését számba sem veték. A királyi vadászon *solymárok*, *pecérek*, *madarászok* — fiatalok is — segédkeztek az uraknak. Emléküket a *Vadász*, *Solymár*, *Daróc*, *Ebes*, *Madarász*, *Högyész* (a hölgy szó egyformán jelentett nőt és *hermelint*) stb. tulajdonneveink igazolják (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 124.).

A halászat is a magyar „ősfoglalkozások” egyikének számított. A Dunán és Tiszán kívül számos folyó és patak, valamint a mai-

nál sokkal több tó képviselte vadvizeinket. A *viza*, *harcsa*, *csuka*, *pisztráng*, *ponty*, *kecsege*, *csík* stb. húsa igazi csemegének számított bármely család asztalán. Bizonyára a halászatban is a fiatal legények is jeleskedtek, megtanulták a *varsával* elrekeszteni és csapdába ejteni a halakat, *hálóval*, télen pedig léken át halásztak *fűles varsával*, fából készült nyaklós *szigonnyal*. Csónakjuk egyetlen főtörzsből kivájt *bödönhajó* volt, amelyet az édesapa — bizonyára a fia segítségével — faragott.

Az Árpád-korban alakult ki a honfoglalókkal bejött ősi állatfajtáknak a Kárpát-medencében talált fajtákkal való keveredéséből az ún. hagyományos *magyar fajta*, melyet *baromnak* neveztek, mert a *marha* szó aranyat, ezüstöt, portékát jelentett. A juhtenyésztés (rackajuh) mellett a Kárpát-medencében kiterjedtté vált a *sertés*-, a *kecske*- és a *baromfitartás*, a tevé lassan kiveszett, s kedvelt ígásállatnak számított a balkáni eredetű *bivaly*. Akárcsak a szamár vagy a hagyományos bakonyi és szalontai *sertés* mellé behozott *mangalica*. A kutyafajták közül talán a *komondor*, a *kuvasz*, a *puli*, az *agár* lehetett elődeink húséges társa (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 127.).

A földművelés szerepe megnőtt, a legelőket feltörték, elterjedt a *nehézeke*, amelyhez akár tíz ökör is kellett, hogy húzza. *Árpát*, *búzá*t, de főképpen a „kenyérpótló” *borsót*, *lencsét*, *káposztát*, *köleskását* termeltek. *Szőlőt* is telepítettek, a bortermő vidékek voltak a leggazdagabb országrészek. A földművelésben is nagy segítséget nyújthattak a gyerekek — szüleik irányítása, oktatása mellett —, a *kapát*, a *sarlót*, a *kaszát*, a *cséphadarót* ők is megtanulták használni. Külön szolgáltató falvak jöttek létre a király és a főurak ellátására. Anyanyelvünk megőrizte az akkor keletkezett földrajzi neveket: *Kovácsi*, *Szakácsi*, *Ardó* (*erdőör*),

Búzásbesenyő, Dinnyés, Egrespatak, Hagymás, Körtvélyes, Mogyorós, Nyíresfalva, Szőlőhegy, Vaskóh stb. (Szabó M. Attila—Szabó M. Erzsébet, 2003.)

A földek nagy része a király, kisebb része a magánbirtokosok tulajdonában volt, de a szabadparasztoknak is volt földjük, ők terménnyel adóztak, s már piacra is kezdtek termelni. Megkezdődött a só és a nemesfémek bányászata. Város még kevés volt, a lakosok nagyobb része kereskedelemmel és kézművességgel is foglalkozott. Az üzlet vagy műhely bejárata fölé kiakasztott jelvény (*céhbehívótábla* vagy *cégér*) (pékcégér — perec, kovácscégér — két kard, patkó, kalapács stb.) mutatta a tulajdonos foglalkozását. Az azonos szakmájú kézművesmesterek *céhek*be tömörültek (Kész B. —Kovács A. —Tóth D., 2007. 126-127.).

Régi módi...

Ruha teszi az embert — ez a mondás találó volt az Árpád-korban is. A kereszténység felvétele után a színpompás ősi, keleti viseletet kiszorította a nyugati módi: István király a német, III. Béla pedig a bizánci és a francia divatot hozta be hazánkba. A Nyugat tőlünk vette át a *pityke*, a *gomb* használatát. Az Árpád-korban az előkelők a gombok nélküli kaptánt, amelyet egy öv fogott össze, *tunikára* cserélték. Ez a rövid ingruha a férfiak és a nők viseletének általános darabja volt Európában. Gallérját és ujját hímzéssel díszítették, derekát övvel szorították le. Nyugatról jött be a hosszú nyúlva-nyú fejfedő, a *csuklya*, amelyet számtalan módon lehetett viselni, lehajló vége néha térdig lógott. A *gyapjúharisnyát* kapcsokkal erősítették az övhöz vagy az ing alsó részéhez. Az

előkelő hölgyek s a fiatal lányok is átvették a nyugati módit: a hosszú, szűk ujjú inget, a rövidebb, széles ujjú tunikát, amelyet díszes öv fogott össze, fejükre *pártát* vagy *fátylat* tettek. A földművesek hosszú, kaftánszerű, posztóból vagy bőrből készült felsőruhát, alatta lenvászon alsóruhát viseltek, lábukra *bocskort* vagy *sarut* húztak. Az ügyes kezű kőművesek, ácsok, kerékgyártók, fazekasok, kovácsok és más mesteremberek „munkaruhája” egyszerű és praktikus volt: hosszú, derékban összefogott *ing*. A nemesasszonyok és lányaik éppúgy megtanultak *szőni*, *fonni* és *varrni*, mint a közrendűek. Egyes úrhölgyek, úrleányok művészien *hímeztek* arany- és ezüstszállakkal (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 128-129.).

Harcosok

A XI. századtól egy emberöltő alatt megváltozik a magyar katona fegyverzete. A lovas íjász harcosokat a hűbéri állam s az „európai szabvány” szerinti lovagi páncélos sereg váltotta fel. A fegyverzet: *sodronying* (később *lemezvért*), kúpos *vassisak* (később zárt *fazéksisak*), *pajzs*, nehéz *lándzsa*, kétélű egyenes *kard*, *buzogány*, *tőr* és *csatabárd*. A *szablya*, az *íj* és a *kelevéz* csak a székelyek, besenyők alkotta kisegítő csapatoknál maradt meg, akiknek a feladata az ellenség sorainak megbontása, s a csata után az ellenség üldözése volt. A királyok személyesen vezették csatába a seregüket, gondoljunk I. Bélára vagy Szent Lászlóra. A tatárjárás bizonyította be, hogy hiába volt feladni a lovas nomád harcmódorunkat, s újra felértékelődött az íjászok és a mozgékony könnyűlovasság szerepe. Krónikák számoltak be arról, hogy amikor a német csá-

szár támadását visszaverték, a magyarok nyílzápora után, kétszáz nyílveszőt számoltak meg egyetlen sártorba fúródva. A magyar gyalogosok ebben a korban hosszú *sodronyinget* viseltek, amelyet apró *vasgyűrűkből* szegeztek össze. Nagy pajzs védte a testüket, csatabárddal és lándzsával harcoltak. A katonák a testüket *pikkelypáncéllal* is védték. Az ágyúk elterjedése előtt a kövárak elfoglalására *ostromgépeket* is felhasználtak. Bizonyára az akkori fiatal legények közül is sokan harcoltak íjjal, nyíllal, mások azonban a sodronying, a vasszak és a pajzs mellett döntöttek, ha a katonai pályát választották... Lányokat nem nagyon vonzott ez az „öltözet”... (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 132-133.)

Árpád-kori falvainkból

ma semmi sem látható, de a régészeti feltárások nyomán tudjuk, hogy a házak egymástól távol helyezkedtek el, félig földbe mélyítettek voltak, kezdetben egyetlen szobában éltek a család idősebbjei és a fiatalok, a gyerekek is. A házak fala fából (rönkökből álló *boronaház*) vagy sárral tapasztott vesszőfonatból (*sövényfal*) készült. A tetőt nád vagy szalma fedte. A ház mellett még sokáig megmaradt kedvelt nyári hajléknak — bizonyára a gyerekeknek is — a szellős *sátor*, a *jurta* is. A nemesek házai már téglából, kőből épültek. A gazdagabbak, s a királyok *várakban*, *lakótornyokban* éltek. Az Árpád-kori sírokban fegyvereket, öveket, ruhadíszeket találtak a régészek. Szokás volt a templom körüli temetkezés, a *cinteremben*. A temetőt fallal is körbekerítették (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 138.).

A címerek eredete a középkorba vezet. Eleinte a lovagok fegyverhasználati szimbóluma volt. Később — mint állandó jelvény — családok, nemzetségek, területek megkülönböztetésére szolgált, használata nemesi kiváltság volt. A nemzeti (állami) címer rendszerint az uralkodó nemzetség, dinasztia címeréből származott.

A magyar címer szerves alkotórésze a *Szent Korona*. Önmagában is fontos nemzeti szimbólumunk, hiszen a koronába vetett hit az államalapítástól kezdve végigkíséri történelmünket, s anyanyelvoktatásunk történetét is. A középkori Magyarországon — és később is — az új uralkodó abban a pillanatban lett legitim, törvényes király, amikor a fejére helyezték a Szent Koronát. Ez a királyi jelvény az európai történelem egyik legrégebbi uralkodói koronája: *a rendi felfogás szerint az országé*. Nem Magyarország az egyetlen *köztársaság*, amelynek címere megőrizte a koronát. A mai magyarok szemében államiságunk ezeréves múltját, országunk függetlenségét a korona jelképezi.

A pajzs alakú címernek mind a két fele az Árpádok dinasztikus címeréből származik. Királyi pecséteken, művészeti alkotásokon, pénzekon megjelenik a középkorban mind a *vörös-ezüst sávok* (a heraldika nyelvén: *pólyák*) együttese, mind pedig a *kettős kereszt*. Jóval később születtek a jelképeket magyarázó mesék, amelyek népszerűek lettek évszázadokon keresztül. Werbőczy Istvántól származik a négy ezüst pólya azonosítása a négy „országos” folyóval (Duna, Tisza, Dráva, Száva), a 17. században született meg a kettős kereszt hármashalom formájú talapzatát három egységnek (Tátra, Fátka, Mátra) tekintő értelmezés.

Magyarország címere című négysoros versében Vörösmarty Mihály így fogalmazta meg e nemzeti jelképünk üzenetét: „Szép vagy o hon, bérc, völgy változnak gazdag öledben, / Téridet, országos négy folyam árja szegi; / Ám természettől mindez lelketlen ajándék: / Naggyá csak fiaid szent akaratja tehet.”

Címer és zászló. Meg szokták kérdezni: mi volt előbb, az országcímer vagy a zászló, a piros-fehér-zöld lobogó? A *nemzeti színek* leggyakrabban a címerből valók. A címer színeinek a kombinációjából. A zászló eredete a hadviseléssel függ össze. Főképp a saját és az ellenséges csapatok megkülönböztetésére szolgált. A *piros-fehér-zöld magyar nemzeti színek* az országcímer vörös-ezüst pólyáiból, valamint a vörös hátterű ezüst kettős kereszt zöld színű talapatából (hármass halom) származnak. Először okiratok, az uralkodó által szentesített dokumentumok zsinórzatán jelent meg együtt a három szín. A *háromszínű zászló 1848-ban terjedt el*. A minta, a példa nem egy tekintetben 1789, a francia forradalom volt. 1848. március 15. előestéjén háromszínű kokárdákat készítettek a másnapi tüntetésre. A három nemzeti szín (és a Himnusz, meg a Szózat) kultuszának ez volt az első virágkora. A korabeli magyarországi társadalom széles rétegeinek volt módjuk azonosulni a nemzettel. Tükrözi ezt ezeknek az időknek a népköltészete is. Nemcsak a Kossuth nevével harcba hívó toborzónóta, hanem a nemzeti lobogót dicsőítő népdal is: „Az a háromszínű zászló / Jaj de szépen leng, lobog, / Amerre a szabadság van: / Arra vigyük, Magyarok!”

A szabadságharc zászlóin a szegély farkasfogai mutatják a nemzeti színeket. A zászló közepén általában Szűz Máriát, mint Magyarország patrónáját láthatjuk a kisdud Jézussal.

Ismeretes, hogy fiának elvesztése után, élete vége felé Szent István Magyarországot *Regnum Marianum*nak (Mária országa) nevezi. ([www.nemzetismeret.hu /?id=1.7](http://www.nemzetismeret.hu/?id=1.7) után)

Az Isten kegyelméből való királyság eszméje az első évezredfordulótól a XX. századig érvényesült Magyarországon. A középkori világrend alapja az a tétel, hogy minden hatalom Istentől ered, ezért annak átruházása az uralkodóra egyházi közvetítéssel, a főpapok által végzett koronázással történik. Anyanyelvoktatásunk tanterveiben századok óta szerepelnek az Árpád-kor legfontosabb tárgyi emlékei, többek között a magyar koronázási jelvények. Ezért tartom fontosnak, hogy e jelvényekről szót ejtsek ebben a tanulmányban, nyelvi szempontból ismertessem a legfontosabb tudnivalókat.

A koronázási szertartás legfontosabb részei: a királyi eskü, a királyszentelés, a szentelt olajjal való felkenés, a királyi hatalmat jelképező jelvények átadása és a trónraültetés. Az Árpád-korban érvényes szabályt Kottaner Jánosné, V. László dajkája foglalta össze a XIV. században: „A magyaroknak három törvényük van, s akinél egy hibázik, arról úgy vélik, hogy nem törvényes király. Az egyik törvény úgy szól, hogy Magyarország királyát a Szent Koronával kell megkoronázni. A másik, hogy az esztergomi érsek koronázza meg. A harmadik, hogy a koronázás Fehérvárott történjék” (Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1986. 1.).

A *Szent Korona* alsó része, az ún. *görög korona* (*corona graeca*) bizánci munka, Dukász Mihály bizánci császár küldte I. Gézának 1074-ben. Görög feliratos zománcképek, ékkövek, gyöngyök, függők díszítik. A zománcképen a trónon ülő Krisztusnak, a Pantokratornak egész alakos képe átható, baljában

könyvvél, jobbát áldásra emelve. A felső rész, az ún. *latin korona* (*corona latina*) 1074 után készülhetett, talán a XII. században Szent István ereklyetartójából. Latin feliratos zománcozás díszíti. A zománcképek közül a korona tetején levő négyzet alakú lemez a trónoló Krisztust ábrázolja, keresztes dicsfénnnyel, mellette a pántokon az apostolok. A mai korona kialakítása talán III. Andráshoz koronázása, 1290 előtt történhetett.

A *koronázási palást* Szent István idejéből származik. Eredetileg zárt miseruha volt, rajta a hímzés: ANNO INCARCATIONIS XPI: MXXXI: INDICONE: XIII A STEPHANO REGE ET GISLA REGINA CASULA HEC OPERATA ET DATA — ECCESIAE SANCTA MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA („Ezt a miseruhát Krisztus megtestesülésének 1031. esztendejében, a 14. indikcióban készítette és adta István király és Gizella királyné a székesfehérvári Szent Mária egyháznak.”) A XII. században alakították át koronázási palásttá.

A *jogar* buzogány formájú, a farúd végén hegyikristály gömb, oldalán három kuporgó oroszlán metszett alakjával, X. századi egyiptomi mestermű. A felső lemez közepén kerek mezőben egy végtelen, mágikus csomó van, amelynek a középkorban bajelhárító szerepet tulajdonítottak. A jogar az igazságosztó pálcát jelképezi.

Az *országalma* eredetije elveszett. A mai ezüst globust Károly Róbert készítette a XIV. század elején, ezt bizonyítja az oldalán levő zománcozott címerpajzs, amelyik a vágásos és a nápolyi Anjouk liliomos címerképét egyesíti. Egyedülálló az országalma ketős keresztje, amellyel Károly Róbert talán az Árpádok jelképére utalt, hangsúlyozva a trónutódlási jogát.

A *kard* a XVI. század elején Velencében készült, kétélű pengéjének tövében reneszánsz díszítéssel, hajlított keresztvassal és gombos végű markolattal. (Lovag Zsuzsa 1986.)

A koronázási ceremónia az ünnepélyes bevonulással indult, ezt követően az esztergomi (annak akadályoztatása esetén a kalocsai) érsek elkezdi a szentmisét: „— Akarjátok-e királyotoknak az itt megjelent uralkodót?

— Akarjuk! — zúgja a tömeg és éljenzik (Vivat! Vivat!) a jelöltet.

A mise abbamarad, a jelölt esküt tesz a törvények és a béke megtartására, az ország megfelelő kormányzására. Ezután a felkenés következik. Az érsek a szentelt olajjal keresztet rajzol az oltárlépcsőn fekvő királyra. Most már Isten áldása is erősíti. A király az érsektől átveszi a kardot — a védelem jelképét, átnyújtja az országalmát és a jogart, s a trónhoz vezeti a királyt, s elérkezett a koronázás tetőpontja — a koronázás. Ezt követően a király a koronázási dombra felvágztatva négy kardvágást tesz a négy égtáj felé. A ceremónia záróakkordja a koronázási lakoma (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 134-135.).

Szerzetesrendek, szentek

Az első kolostorok és monostorok már állam- és egyházalapító szent királyunk idejében megjelentek Magyarországon. A nyugati, *Benedek-rendi szerzetesek* mellett a konstantinápolyi központú keleti szerzetesek, a *baziliták* is hasonló megbecsülést élveztek. (1002 előtt a *veszprémvölgyi apácák*-nak görög nyelvű *adománylevele*.) István utódai folytatták mind a nyugati, mind a keleti egyház támogatását, az egyházszakadást követően azonban a keleti kolostorok fokozatosan

elnéptelenedtek, helyüket a nyugati rendek vették át. A bencés szerzetesek alakították ki a középkori monostoroknak azt a formáját, amelyet átvettek a később alakult szerzetesrendek is. II. István (1116–1131) király hívta be a *premontrei rend* tagjait. A Szent Ágoston regulája szerint élő premontrei rendet Szent Norbert, vándorprédikátor hozta létre, a prédikálást szegénységgel és nehéz munkával kapcsolták össze. III. Béla (1172–1196) király a *cisztercita rend* tagjait hívta be, akik a korszerű gazdálkodásra tanították meg eleinket. A XIII. században jelentek meg Magyarországon a domonkos és a ferences szerzetesek. A *dominikánus rendet* Szent Domonkos kasztíliai nemes alapította 1215-ben. Városi kolduló rend volt, különös figyelmet fordítottak a szellemi munkára, a tudományos képzésre. Szent Ferenc itáliai (assisi) kereskedő alapította a *ferences rendet* 1210-ben. A magyarországi ferencesek nagy pártfogója IV. Béla (1235–1270) királyunk volt. A *rend női ágát* képezték a *klarisszák*. A szerzetes nők, az *apácák* kolostorait *zárdáknak* nevezték. A nagyobb *kolostorokban iskolák és könyvtárak működtek*, az egyetemek XIII. századi elterjedéséig az oktatás és a tudomány központjai voltak egész Európában, Magyarországon is a szerzetesek pontos napirend szerint közös imával és munkával töltötték idejük nagy részét, a mezőgazdasági munkákban és több mesterségben élen járva példát adtak környezetüknek, őrizték és másolták a régi írásokat, krónikákat írtak, tanítottak és gyógyítottak. A szerzeteseken kívül abban az időben még nem sok írástudó ember akadt. A szerzetesek általában fehér (premontreriek), fekete (baziliták, bencések), fekete-fehér (ciszterciek, dominikánusok) vagy barna (ferencesek) *szövetből készült habitust* (kámzsát, csuhát) s a lábukon *sarut* viseltek.

Magyar szentjeinkről azért kell szólnunk, mert anyanyelv-
oktatásunk tanterveiben és a magyar történelemoktatás tan-
tervében is szerepelnek, a róluk szóló történetek szintén.
Szent királyainkon (I. Istvánon, Imre hercegen és I. Lászlón),
valamint Gellért püspökön kívül az Árpád-ház más szenteket
is adott a kereszténységnek. Hét Árpád-házi hercegnőnk ér-
demelte ki, hogy szentté vagy boldoggá avassák őket: Szent
László lánya, Piroska (Iréne néven) az ortodox egyház szentje
lett. Szent Erzsébet — II. András lánya. Boldog Gertrúd —
Szent Erzsébet legkisebb lánya. Boldog Erzsébet — III. And-
rás lánya. Boldog Kinga — IV. Béla legidősebb lánya. Szent
Ágnes — III. Béla unokája. Szent Margit — IV. Béla lánya.

Az egyház szerepe a kultúra terjesztésében, ápolásában —
közismert tény. Az egyház jövedelméből épültek első iskolá-
ink, egyetemeink, a kolostorainkból indult el latin, majd ma-
gyar nyelvű írásbeliségünk, főúri, püspöki udvarok könyv-
táraiban és képtáraiban halmozódott fel az a ma már fel-
becsülhetetlen érték, kincs, amellyel egykori mecénásoknak
köszönhetően első múzeumaink büszkélkedhettek. A bir-
tokok hasznából és bőkezű adományokból épültek a temp-
lomok és katedrálisok, híres mesterek, ötvösművészek keze
munkáját dicsérő kegytárgyak, festmények, szobrok jelezték a
maradandóság értékeinek megbecsülését.

1106 előtt Álmos herceg a meszesi „kapu” bejáratánál ala-
pít *bencés kolostort*, ennek 1288 után nyoma vész. A Sebes-
Körös partján, a váradi Előhegyen (*Váradhegyfok*) alapította
II. István (1116–1131) királyunk a Premontreből hívott
szerzetesek számára 1230-ban a Magyarországon (rangban is)
első *premontrei apátságot*. Aradvár mellett a *Szent Márton-
prépostságnak* III. István (1136–1172) korában már állnia

kellett. III. Béla 1179-ben a Maros bal partján alapította az egresi ciszterci apátságot a franciaországi Pontignyből áttelepült szerzetesek számára, amely az erdélyi *kerci apátság* (1202) anyakolostora lesz. Hogy ezekben a kolostorokban működött-e írástudókat nevelő „iskola”, csak sejthetjük, de több mint bizonyos, ha az írástudók iránti szükségletekre gondolunk (Köpeczi Béla szerk., 1993. 128-130).

A honfoglalás és letelepedés utáni idők társadalmának megszervezése maga után hozta azt az intézkedést, hogy a kolostorokban *scriptoriumokat*, *kódexmásoló műhelyeket* állítsanak fel, írástudókat képezzenek ki a kancellária számára, no meg az ispánságok számára is. A papi-kolostori utánpótlás számára is létesültek káptalani, kolostori iskolák, hiszen I. István királyunk előírta, hogy minden tíz falu építsen templomot, papról a püspök gondoskodik. Ez az iskolarendszer később a városi plébániai iskolákkal bővült. Magasabb stúdiumokat a domonkos, ferences és Ágostonrendiek iskolái nyújthattak, s a XIII. századtól rendszeres, külföldi egyetemre járókról is tudunk. Így alakult ki Erdélyben is, hogy az egyház nyelve latin lett, viszont pasztorizáció (a hívek lelki gondozása), ha eredményes akart lenni, csak anyanyelven folyhatott. A XV. századig az írni-olvasni tudás elsősorban a latin nyelvű írás-olvasást jelentette, magyarul írni ugyanaz a szűk réteg tudott, amelyik latinul is. A latin nyelv ismerete csak az egyik feltétel volt. Alkalmazkodni kellett meghatározott szerkesztési szabályokhoz is, valamint bizonyos stílus-követelményekhez. Az írás, a szerkesztés szabályait a középkorban az *ars dictaminis* (a szerkesztés mestersége) című kézikönyvekből, a retorikai oktatás keretében tanulták. A *scribere* (írni) igével csak a könymásolókat jelölték, a *dictare* jelentette a szerzői tevékenységet (Sipos Lajos szerk., 2000. 204.).

*Honnan kerültek a kolostorokba a papi élet
és az írás iránt érdeklődő fiatalok?*

Erdélyben az első, név szerint ismert nép az *agathürszök*, Kr. e. VI-IV. század elején. Majd *kelták* (Kr. e. III-II. században), utánuk (Kr. e. II. századtól) *dákok*, *rómaiak* (Kr. után 88-271-ig), közben *gótok* törnek be Dacia provinciába, *vizigótok*, *taifalok* a *gepidák* és a *vandálok* ellen küzdenek (291-től), a 424-től kezdődő *hun* uralmat 455-ben *gepidák* döntik meg, telepednek meg Erdélyben. Őket azonban a *longobardokkal* szövetséget kötött *avarok* űzik el 567-ben. 700-tól huszonöt *szláv* törzs lakik Erdélyben, 832-ben *bolgárok* uralják Erdélyt, 895-ben a bolgár-besenyő támadás elől menekülve *magyar* törzsek jönnek Erdély földjére (Köpeczi Béla szerk., 1993. 673-674.).

A X. századtól Erdélynek folyamatosan letelepedő magyar népessége volt (Kniezsa István, 1938. 389., 447.).

Hogyan alakult ki az *Erdély* név? A régi magyar nyelvben *Igfán* erdőnek (*Egyfán* 'szent rengeteg') emlegetett Bihar-hegységen (Erdélyi-Középhegység) túl fekvő országot a Duna-Tisza menti síkság felől nézve „Erdőn túlinak” nevezték (a XI. századi ősgestában *Erdeelvv* = erdő elü), amiképpen a Havasnak nevezett Kárpátokon túli ország volt a Havaselve. A latin *Transilvana* 1190–1250 között jelenik meg, ez utóbiből képzett *Transsilvania* hitelesen 1461 után tűnik fel. Az ezeréves magyar *Erdély* elnevezés átvétele a románban mindmáig használt *Ardeal*, amit először 1440-ben írtak le egy szláv nyelvű román oklevélben (Köpeczi Béla szerk., 1993. 125.). Ezeket a földrajzi neveket vajon kik ismerték az akkori pap, illetve szerzetesnövendékek közül? Anyanyelvoktatásunk

története során szerepeltek-e tankönyveinkben, oktattuk-e tanítványainkat is, megnevezve közös szülőföldünket?

Az 1060-as években írt magyar ősgesta szerint a honfoglalás útvonalleírását elképzelve, a felbolygatott magyar szállások üzőtt népe a Keleti-Kárpátok valamennyi járható szorosában tömörülve, tolongva menekült a barmaikat és lovaikat pusztító „*sasok*” (ómagyar nyelven: *besék, besenyők*) elől az erdőkön és havasokon túl védelmet biztosító Erdélybe (in Er-delw), ahol megpihentek, megmaradt nyájaik is erőre kaptak (In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt) (Köpeczi Béla szerk., 1993. 105.). A magyarok Erdélyben hét földvárat (septem castra terrea) építettek, ezért nevezik a németek máig *Simburg*-nak, *Siebenbürgen*-nek (Köpeczi Béla szerk., 1993. 106.). Ezt a nevet olvashatjuk-e tankönyveinkben, s a *Hamelni legendát*, a szászok eredetéről szóló mondát vajon hány tanulónk ismeri? Bíborbanszületett Konsztantin „Turkia egész szállásterülete” gyanánt egy olyan területet nevez meg, amelynek legnagyobb folyója a Tisza (*Títza*), belső folyója a Temes (*Timészisz*), a Tutisz (*Béga?*), a Maros (*Morészisz*) és a Körös (*Kriszosz*), keleten, a bolgárok felől pedig a Duna (*Isztrosz*) határolja (Köpeczi Béla szerk., 1993. 106.).

A bihari Körös-vidéktől a temesközi Al-Dunáig több tucatnyi falu viseli magyar törzsek nevét: *Kér, Jenő, Tarján, Nyék, Megyer, Gyarmat, Keszi, Kürt* a Temesközben. Melléjük sorolhatjuk még a valószínűleg kazár/kabar törzset jelző *Varsány* és *Tárkány*, illetve az „alán” jelentésű *Berény* falunevet. S mindezt azután, hogy az 1241. évi tatárjárás a táj falvainak 30-70 %-át népestül s gyakran nevestül megsemmisítette (Köpeczi Béla szerk., 1993. 107.).

A Szent István királyunk várispáni szervezett várai is ezekben az években épültek, több ilyen vár az általános magyar-

országi gyakorlatnak megfelelően nevét vagy első ispánjáról, vagy attól a folyótól nyerte, amely emellett épült: *Dobuka/Doboka*, *Turda/Torda*, *Colus/Kolozs*, *Hunod/Hunyard*, *Bi-hor/Bihar*, *Urod/Arad*, illetve *Küküllővár*, *Krasznavár*, *Maros-vár* (utóbb *Csanádvár*), *Temesvár*, *Krassóvár* stb.

Ezekből a falvakból, várakból verbuválódhattak a már említett kolostorok papnövendékei, akik az otthoni, a családi környezetben megtanult magyar vagy más anyanyelvük mellé most másodnyelvként a latint sajátították el, lettek a jövőendő plébánosai, szerzetesei, a kolostori és káptalani iskolák sokszor névtelen tanulói, később oktatói.

Kinek a gyermekei? Tudjuk, hogy *Biharvár* körül már a X. században szolgáltató falvak alakultak ki — és léteznek ma is: *Csatár* — fegyverkovácsok, *Ácsi* — ácsok, *Szántó* — földművesek, *Vadász* — vadászok stb. De más társadalmi rétegek gyermekei közül is kerülhettek iskolába. Miután Erdély betagozódott a magyar királyságba, az állam legfőbb támaszai az ispánok (*comites*) és a várak katonasága (*militēs*) voltak, a harcos várjobbágyok (*iobagiones*), akik szilárd épületekben (*domus, edificia*) laktak. A várnép (*cives, castranses*) többsége a szabadok (*liberi*) rétegébe tartozott. A szolgák (*servi, mancipii*), a szegény szabadok (*vulgares aut pauperes*) falvakban (*villae*), földbe süllyesztett alapú házakban (*mansi*) vagy putrikban (*mansinculae*) éltek... A XI-XII. századi oklevelek — az erdélyi vonatkozásúak is —, a társadalom új vezető rétegeiről tudósítanak: előkelők (*nobiles, proceres, optimates*), *militēs*, amelyet már lovagnak is lehet értelmezni. A várnép (*castrenses*) a közszabadok (*liberi*) közé tartozott, de már jól érzékelhetően kétfelé vált: hivatásos katonákra (*castellani, cives castrensis*) és a korábbi jobbágykatonaságra (*iobagiones*

castrī), amelyik, mint a korabeli elnevezése is tükrözi (*ministri, ministeriales* 'szolgálattevők'), a legjobb úton volt affelé, hogy lesüllyedjen az új osztályba, a köznépbe (*plebs, plebeia*), esetleg a szolgaréteg (*servi*) sorába (Köpeczi Béla szerk., 1993. 131-132.). Talán éppen ezeket a latin szavakat is meg kellett megtanulniuk a kolostori iskolásoknak, bár lehet, hogy a társadalmi származásukat nem emlegették, mindenki Isten szolgája volt...

Erdélyben a korai magyar határőr településeket a XI. századtól máig igazolják német/szász helynevük, főleg Erdély északkeleti és déli részein, pl. Bethlen környékén: Sárvár — Schueret — Sirioara, Vermes — Warmesch — Vermeş, Kékes — Kikesch — Chiochiş, Somkerék — Sinkrugen — Şintereag stb. A Nagy-Küküllő—Maros vonal és az Olt között Királyföld szász helynevei között is nagyszámú, magyar eredetű helynevet találunk: Medgyes — Mediasch — Mediaş, Baromlak — Wurmloch — Vorumloc, Sárpaták — Scharpendorf — Şarpotoc, Homorod — Hamruden — Homorod stb. (Kniezsa István, 1938. 389, 447. és Köpeczi Béla szerk., 1993. 134.). A fent megnevezett helységekből született, ott lakók iskolás korukban tanultak-e arról, hogy szülőfalujuk, szülővárosuk neve honnan származik? Mai tanítványainknak elmondjuk-e, hogy ez és ez a helységnev milyen eredetű, vagy talán a helyismereti tankönyveinkben lesz majd benne? (Készül Keszeg Vilmos: *Aranyosvidék* c. helyismereti tankönyve, adta hírül a *Magiszter* 2005. 1. 124.)

Nagyon fontos tény az is, hogy Erdélynek a XI. század végéig kétféle lakossága volt: egy korábbi eredetű, de sokféle továbbélő szláv, és a X. századtól folyamatos magyar. Az erdélyi német nyelvbe egészen kis patakok nevét kivéve, a ro-

mánba pedig kivétel nélkül a 143 szláv és magyar folyónév került át, máig jól felismerhetően. Még román eredetű hegyipataknév sem található a XV. század előtti Erdélyben. Milyen folyóneveket tanulhattak volna meg a korabeli iskolások, ha földrajzot tanultak volna? De a Kraszna, Túr, Lenke, Lozsád, Lóna, Gorbó, Ilosva, Ilva, Szalva, Rebra, Beszterce, Torockó, Sztrigy, Cserna, Bisztra, Toplica, Kászón, Kovászna, Cibimón, Cód stb. (szláv eredetű) vagy az Almás, Lápos, Berekszó, Nádas, Ludas, Kapus, Füzes, Fejérd, Gyékényes, Hodos, Sajó, Tekerő, Vékány, Kígyós, Magyarós, Székes, Csegőd, Körtvélyes, Szilas, Egres, Feketeügy, Vargyas, Előpatak, Berettyó, Sebes, Méhséd, Kutas, Kölesér, Belényes, Solymos, Hollód stb. (magyar eredetű) folyókban, patakokban bizonyára akkor is kellemes volt/lehetett a fürdés, a halászás, a szláv és a magyar vagy más nyelvű gyermekeknek is... (Köpeczi Béla szerk., 1993. 134-136. után).

De hogyan hívták haza ezeket a gyerekeket a játékból, a fürdésből a szülők? Keresztény nevet még kevesen viseltek: *Paulus, Martinus, Michael*. Jóval gyakoribb az egyelemű magyar szolganév: *San* = Csány, *Nesinc* = Nesincs, *Sacan* = Csákány, *Keta* = Kötő stb. A finnugor *di* képzőrag szláv vagy egyéb eredetű nevek mellett: *Zagordi, Bedladi* stb. S a szülők neve? Az 1092. évből ránk maradt 24 név alátámasztja a sószállítók erdélyi illetőségét. Köztük *először szerepel oklevélben* a Székely megjelölés — *Scicul/Scichul* —, ennek legősibb forrása: *Sicul* — Anonymusnál. A II. Béla (Vak magyar) király 1138-ban kelt oklevelében találjuk azoknak a sószállítóknak a nevét, akik a Maros melléki *Sahtu* = Sajti „sófaluban” éltek, kivétel nélkül egyelemű magyar neveket

viselnek, mint *Aianduk* = Ajándék, *Buken* = Bökény, *Forcos* = Farkas, *Gucur* = Gyökér, *Numarek* = Nyomorék, *Wosos* = Vasas és a keresztény neveik is magyarosak: *Iwanus*, *Pedur*, *Michal*, *Niclous*. De szerepel *Kinis*, *Senin*, *Sokol*, *Lesin*, *Ginon* szláv név is, ide számít a szláv keresztény nevű *Wasil* is, vagy keresztény *Martin*, *Simeon*, *Isaac*. Ismeretlenek, illetve bizonytalan eredetű nevek: *Vir*, *Ogsan* (Köpeczi Béla szerk., 1993. 139.).

Az 1131 után, II. Béla (Vak magyar) király által az aradi Szent Márton prépostságnak adományozott Asszonynépe birtok 1177-ben írásba foglalt határleírása őrizte meg a legrégebb erdélyi határjárás adatait: *Feketefee* = Feketefeje/fő, *Hegesholm(ir)u* = Hegyeshalom, *Acna hege* = Akna hegye, *Ret* = Rét, *Sciluas* = Szilvás, *Thow* = Tó stb. magyar nevek. Hasonlóképpen a szomszédos falvak magyar avagy török eredetű személyneveket viselnek: *Bodon*, *Lapad*, *Heren*, *Tordosi de Vyuuar* = az újvári Tordos. Nagy jelentőségű a kerci apátságnak 1202–1208 között adományozott, az akkori már ott élő fogarasi vlachok földjéből kivett (*Terra exempta de Blachis*) birtokának 1223-ból fennmaradt leírása. Ebben az Olt (*Alt*) és az ismeretlen eredetű Kerc (*Kerch*) folyó nevét leszámítva korai magyar, illetve magyar-szláv határnevek fordulnak elő: a mocsaras Égerpatak (*Egvverpatac*), egy bükkös (*fagos*) nevéként a *nogebik* (Nagybükk) és az Árpás folyó (Köpeczi Béla szerk., 1993. 140.).

Az 1150-es években egy előkelő családból származó *Lukács* az első, név szerint ismert magyar hallgatója a franciaországi egyetemnek (Glatz Ferenc szerk., 1989. 37.). Alsófokú tanulmányait hol végezhetette? Valamelyik hazai kolostori iskolában?

III. Béla király (1172–1196) a magyarországi ciszterci monostorok számára ugyanolyan jogokat biztosít, mint amilyeneket a rend francia földön élvez. A király uralkodása idején létesült ciszterci monostorok zömét francia monostorokból népesítik be. Szintén 1185 körül a Párizsban tanult Adorján budai prépost (1185–1186), majd Katapán (Koppány) egri püspök (1192–1198) kancellár munkássága nyomán kialakult francia és pápai mintára Magyarországon az oklevelezés, a kancellária önálló hivatallá válik, s megkezdődik a hivatali írásbeliség, az oklevelek tömeges kibocsátása. A folyamatot III. Béla (1172–1196) 1181. évi rendelete indította el, amelyben elrendelte: minden előtte elintézett ügyet írásba, oklevélbe kell foglalni (Glatz Ferenc szerk., 1989. 42.). Újabb írástudókra lesz/van szükség, szaporodik az írással foglalkozók száma, hiszen már egy plébános/pap leírta magának azt a halotti beszédet, amelyet magyarul mond el egyik temetésen, s még pár év, s megszületik Anonymus *Trója históriájának* fordításaként az első magyar lovagregény, az ún. magyar Trója-regény, s feltehetően nem sokkal később készült el a Nagy Sándor életéről szóló regény fordítása, magyar átírása is, amelyet „annyian olvasnak, mint ahányan Jókait élvezik ma is, működése után száz esztendővel” (Nemeskürty István, 1983. 189.).

III. Honorius pápa meghagyja a magyar főpapoknak, hogy a Visegrád melletti görög rítusú szerzetesek miséit latin szertartásúakra cseréljék. (A magyarországi görög rítusú egyház hamarosan elszorvad.) (Glatz Ferenc, 1989. 45.) Ez is segíti a latin nyelv előretörését az egyházi szertartásokban, de talán az oktatásban is...

1227-ben Róbert (?–1239) esztergomi érsek, IX. Gergely (1147–1241?) pápa legátusaként, II. András elsőszülött fia, Béla királyfi támogatásával tömegesen téríti a Kunorszáiban (Havasalföld és Moldva) lakó kunokat. Az érsek *Milkó* székhellyel (*Milcov*) megalapítja a *kunországi püspökséget* (Glatz Ferenc, 1989. 48.). Újabb lehetőség a lelki nevelésre, de az írás-olvasás oktatására is. De a szerzetesek tovább néznek.

Síralmas ének

IV. Béla (1235–1270) még Erdély kormányzatát irányította hercegként, amikor magyar dominikánus szerzetesek arra vállalkoztak, hogy felkutassák a keleten élő/maradt magyarokat, akik a honfoglalást megelőzve szakadtak el Árpád népétől. Több expedíció követte egymást, s végül Julianus barát (?–1237) egyik domonkos rendi szerzetestársa, Ottó nyomán, megtalálta a Kaukázustól délre megtelepedett magyarokat, a Volga folyótól keletre fekvő Bulgar/Biljar környékén, az egykori Bolgárországban, ráakadt a keleti magyar közösségre, 1236 nyarán. Őket s a még akkor ott élő volgai magyarokat is elsöpörte a tatárjárás. A rokonlátogatás örömhírét már beárnyékolta a tatár veszély híre. Julianus barát a tatár invázió hírével sietett haza, a volgai magyarok mutatta rövidebb úton.

A tatár veszélyt sem a király, sem az ország nem vették komolyan. Béla király csak a Kijev 1240. évi elestének hírére szólította harcba népét. A tatár seregek, egy jól szervezett birodalom csapatai, három irányból törtek be: a fősereg a Vereckei-hágón, két másik egység a Radnai-hágón és az Ojtozi-szoroson át, míg egy harmadik csapat a Vöröstoronyi-szoroson át Erdélybe. Radna, Beszterce, Kolozsvár, Szalacs,

Várad, Tamáshida, de a dél-erdélybeli Kerc, Szeben, Küllővár, Gyulafehérvár útvonalon az ország haderejének megtörésére, a lakosság kegyetlen elpusztításával a végleges hódítás szándékával érkeztek... Nyomukban a Dalmáciából visszatért király és kísérete siralmas állapotokat talált. A pusztulás nyomai sokkolóak lehettek, a mongolok a nagykan halálhírére foglyok ezreit hurcolva magukkal, üszkös romokat, temetetlen hullákkal borított országot, Erdélyt is, hagytak maguk után. Legrészletesebben Erdély pusztulásáról tudunk a tatár fogságból megszökött, s a Maros völgyén, az Igfon erdő sűrűjében egészen Kolozsvárig bujdosó Rogerius, váradi kanonok *Emlékiratai* (1243–1244) nyomán (Kuczka Péter szerk., 2006. 42–44.).

A tatárjárás pusztításait nyelvi adatokkal is kimutathatjuk a *telek* elnevezés — amellyel a magyarok a valaha lakott, de azóta elpusztult, lakatlan településeket jelölték — talán Erdélyben fordulnak elő a legsűrűbben: *Rigótelke, Vidacstelke, Paptelke, Tóttelek, Marostelek* stb. (Glatz Ferenc, 1989. 50.)

Mítoszok, mondák, legendák

A régi korok embereiről, eseményeiről sok érdekes dolgot tudhatunk meg a mondák, legendák alapján. E történeteknek valós alapja van, amely köré mesés háttérrel nyitott az emlékezet. Ezek a mondák, legendák anyanyelvoktatásunk tanterveiben ma is szerepelnek, hiszen dicső királyaink tetteit mesélik el, mások a szentek életéről szólnak, legendás várak, földrajzi nevek eredetét magyarázzák el.

Magyar népmondák: *Búvár Kund, A Tordai-hasadék, Szent László pénze, Rogerius mester szökése, Les-hegy, A legbol-*

dogabb ember (Csicsó vára), A táltos asszony, A halál anyja, Kerecsényi László.

Székely népmondák: *Maros és Olt, Firtos és Tartod, Firtos lova, A várépítő mag a forrásfakasztó tündér, Szent Anna tava, A Hirip meg a Mikó fiúk, Eresztevény, Rózsahegy, Kendeffy Ilona, Tatár hídja* (Benedek Elek, 1967. 130-146. 218-240.)

„Messze van, mint Makó Jeruzsálemtől” — szóláshasonlatunk eredete talán II. András királyunk korából származik. A király a Szentföld visszahódítására kelt útra, kíséretéhez tartozott egy Makó nevű vitéz is. Szirmay Antal, a régi Magyarország nagy anekdotázója beszéli, hogy „Makó vitéz az utat nagyon hosszúnak találta, s amikor végre egy szép várost megpillantott, térdre hullva adott hálát az Istennek, hogy végre Jeruzsálembe juttatta. Holott csak Spalato — a mai Split — volt az, amit nyilván a dalmát borok hatása alatt Jeruzsálemnek nézett (Márki Sándor: *Magyarok a Szentföldön*. In: *Földrajzi Közlemények*. 1881. évfolyam. 149-154. és Tardy Lajos: *Históriai ínyencfalatok*. Budapest, 1989. 7.).

A tatárjárás után

A pusztítás elsősorban népesedési következményekkel járt, az élet lángja azonban tovább pislákol, IV. Béla (1235–1270), a második honalapítónk a kipusztult területeket újra telepítette (*hospites*), a Déli- és a Keleti Kárpátokon túli tartományok újjászervezését a kenézség (*keneziatus*) intézményének megszervezésével és korszerű lovagi hadsereg felállításával oldotta meg. 1247-ből ismerjük azt az intézkedését, hogy a johannita lovagoknak adományozta *Szörény földjét*, a hozzá tartozó havasokkal az Oltig benne János és Farkas ke-

nézségével, kivéve „Litovoi vajda kenézi földjét, amelyet a románoknak hagyott”. Az Olt folyása mentén, a Sztrigy felső folyásánál, Hátszeg vára körül így alakultak ki védelmi háttérként román kenészek (Köpeczi Béla, 1993. 174.).

Erdélyben a nemesi megye kialakulását a várjobbágyság lassította, de a nagybirtokok kialakulásával meghonosodott a *familiaritás* társadalmi intézménye. Birtokokat szerző — s valószínűleg az egyházat, a monostort patronáló, tehát az oktatást is támogató családok — Kán Gyula, a Wass család, a Maros felső folyásánál Kácsik Mihály, a Nagy-Szamos mellett Becse Gergely nemzetsége, Losonczy Tomaj Dénes (aki a Losonciak, a Bánffyak és a Dezsőfiak őse lett) stb. E nemzetségek az ősfoglalónak minősített első ismert ősök után nevezték (*de genere*) magukat. Anonymus X. századi honfoglalóként említi a Doboka megyében birtokos Zsombori nemzetséget. A XIII. századi váradi istenítélet-jegyzékben találkozunk a Kolozs és Torda megyékben honos Szil, majd Tyukod nevet viselő, Kalocsa, továbbá az első ismert őseről, Mikoláról nevezhető nemzetség tagjaival, s a az almási monostort patronáló Borsa nemzetséggel... (Köpeczi Béla szerk., 1993. 177.)

A mai életformához a székely társadalmi rend állott legközelebb — a személyi szabadság és a személyes katonáskodási kötelezettség megléte miatt. A királyi birtokadományozás nyomán 1252-ben a Barcaság és Háromszék határán levő Szék földet Nemes, Mikó és Kálnoki székely családok kapták. Bálványos várát magyar és elmagyarosodófélben levő szláv falvakkal a székely Kézdi és Apor családok ősei kapták. Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs és Doboka megyék keleti szélein egész sor „Székely” nevű család jutott nemesi birtokhoz, részben királyi adomány, részben összeházasodás útján (Köpeczi Béla szerk., 1993.

184.). Mindezek a családok házi tanítókkal, esetleg kolostorokban taníttatták gyermekeiket, unokáikat...

Az utolsó aranyágacska...

1301-ben III. András (1290–1301) halálával letörött „Szent István nemzetségének utolsó aranyágacskája” — fogalmazta meg a királlyal szerződést kötött öt báró egyike (Kuczka Péter szerk., 2006. 51.), s a hatalmi versengés nyomán I. Károly (Róbert) (1301–1342) királynak véres csatákat kellett megvívnia, mert tucatnyi várúr a maguk területén önállóan rendezkedett be és az a veszély fenyegetett, hogy az ország feudális mozaikállammá esik szét. Erdélyben az 1297-ben kinevezett Kán László vajda bizonyult olyannak, aki Erdélyt magánbirtokának tekintette. A királynak sikerült működőképes kormányzati rendszert kialakítania — kihasználták a természeti adottságokat, a termékeny föld, állatállomány, halászat, vadászat, szőlőültetvények, kereskedelem, sóbányák, aranybányászat (Nagybánya, Felsőbánya), vasérc (Torockó) megélhetést biztosított a falvakban élő parasztságnak és a fejlődő városokban lakóknak, a jelentős — helyenként növekvő — számban élő magyaroknak és nem magyaroknak közös munkája nyomán (Lásd Kuczka Péter szerk., 2006. 52-53. és 64-65. térképe).

A Kárpát-medence etnikai képe kezdettől fogva tarka volt, a XIII. században a magyarság magába olvasztott jó néhány etikai szigetet (pl. a besenyőket). Ebben a korban alakult ki a székely székek rendszere. A *szék* elnevezés egy-egy bírói szék területi illetékességére utal, bíraskodási körzetre, közigazgatási egységre. Folytatódott a hegyvidéki településeken, lege-

lőkön pásztorkodó, később a földművelésre átérő vla-chok/románok betelepülése a máramarosi részeken is. Meg-erősödött a világi magánbirtokokon az agrárnépesség, a szol-gák (*servi*) és a *libertinusok*, az önálló háztartással és gaz-dasággal rendelkezők száma. A királyi és az egyházi uradal-mak népei a kondicionárosok (a *conditio* szóból) megma-radtak szolgai jogállásukban. A városiasodás is lendületet vett a kereskedelem és a kézműipar nyomán, kiváltságait a *civitas* kifejezés jelölte. Pl. Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó vagy a mezőváros Nagyvárad. A vezető réteg a *patrícusok*, a háztulajdonosok, kereskedők, céhmesterek (Kuczka Péter szerk., 2006. 58-59.).

Egyházi szervezet és műveltség

A XIV. században az erdélyi püspökség egyházkormány-zati beosztását (Köpeczi Béla szerk., 1993. 187.) láthatjuk. Ennek megfelelően 1382-ig az egri, a váradi és a csanádi püs-pökség határolta erdélyi püspökség területén az alábbi szerze-tesrendek kolostorairól tudunk:

Bencések — Szentjobb, Bizere, Bulcs, Almás, Kolozs-monostor.

Ciszterciek — Várad, Egres.

Görög monostor — Marosvár.

Premontreiek — Ábrány, Váradelőhegy, Almás.

Premontrei apácák — Brassó.

Ágostonos kanonokok — Solymos.

Ferencesek — Szatmár, Várad, Telegd, Lippa, Szászváros, Szászsebes, Gyulafehérvár, Szeben, Beszterce.

Domonkosok — Brassó, Szeben, Alvinc, Székelyvásárhely, Beszterce, Kecskés, Alvinc.

Pálosok — Remete, Buzgó, Kalodva, Székelyháza.

Ágostonos remeték — Gyulafehérvár, Mezősomlyó.

Johanniták — Szentjános, Torda, Vejte, Beszterce.

Szentlélekről elnevezett ispotálylovagok — Szeben, Segesvár.

Rendi hovatarozásuk szerint nem ismert apátságok, monostorok — Szentimre, Bátormonostor, Hodosmonostor, Rahonca, Gyelid, Eperjes.

(Glatz Ferenc szerk., 1989. 41.)

A kolozsmonostori bencés apátság — amelyet I. László (Szent) (1041 k.–1095) királyunk a XI. század végén alapított — az 1231. év után a közhitelű oklevelek kiállításával megbízott, ún. *hiteles hely* (*loca credibila*) egyike volt. Erdélyben ugyanilyen joga a gyulafehérvári káptalannak volt.

Ha a fentebb megnevezett kolostorok közül csak minden harmadik-negyedikben oktattak két-három-négy gyermeket, felkészítve őket az egyházi szertartásokban való részvételre és aktív közreműködésre, s főleg az írás-olvasás megismerésére, elképzelhető, hogy hány tanuló lépett az írástudók táborába. Szükség volt rájuk. A városi és falusi papság ezekben a plébániai és káptalani iskolákban nyerte el kiképzését. Az oktatás megszervezésére alighanem az egyes püspökségek megalapításával egy időben került sor, hiszen az egyházmegyének, az egyházközségeknek képzett papokra volt szükség.

A pogány magyarság kultúrájának egyik legszembetűnőbb jellemzője a szóbeliség volt, noha a honfoglaló magyar népünk ismerte és talán használta az írásjeleket, a rovásírást. A pogány kultúra íratlan volt, egyszerre gátolta és segítette ön-

nön fennmaradását. A hagyományozás nemzedékeket kötött össze, s ez a lánc a kereszténység felvételével megroppant. Az új hit megjelenése és a hatalmi eszközökkel szorgalmazott terjesztése jelentős korszakváltás volt, ám az íratlanság tette lehetővé, hogy a pogány kultúra elemei mégis túléljék a kereszténység térhódítását. A térítés során le lehetett rombolni a kultuszhelyeket, a templomba járást, a keresztény temetkezési szokásokat vagy éppen törvényekben elő lehetett írni az ünnepek megülését, ám minden sámánt, énekmondót nem lehetett megakadályozni abban, hogy életben tartsa a pogány hitvilág és hagyományrendszer maradványait.

A XIII. század folyamán a pogány múltban gyökeredző történetek közül sokat lejegyeztek, amit akkor nem foglaltak írásba, az mindörökké elveszett.

A kulturális korszakváltással a magyarországi szellemi életet alakító legfontosabb tényező a latin kereszténység lett. A nyugati egyház már akkor is óriási kulturális hagyományokkal rendelkezett, s a magyar egyházszervezet kiépülése lehetővé tette, hogy hazánk bekapcsolódjon a középkori Európa szellemi életének vérkeringésébe.

Ebben a munkában fontos szerep hárult a szerzetesrendekre. Az írás nélküli társadalom tengerében az írott kultúra kis szigeteiként emelkedtek ki a szerzetesek könyvtárral is felszerelt rendházai. A XI. század végén a leggazdagabb magyar bencés monostorban, Pannonhalmán 80 kódexet — kézzel írott, olykor gazdagon díszített és általában több művet is tartalmazó kötetet — őriztek. Ezek mintegy fele kötődött a szerzetesek által gyakorolt szertartásokhoz, a többi a tágabb értelemben vett kultúra és tudományosság őrzője volt. A hívek között élő papság szerényebb mértékben, de szintén egy-

fajta műveltség hordozója volt. A Kálmán korában tartott esztergomi zsinat végzései között előírták, hogy a „tudatlan papokat ne szenteljék fel, akik pedig már fel vannak szentelve, tanuljanak, vagy tegyék le őket” (Kuczka Péter szerk., 2006. 66.).

A tudásra, melyet a zsinat határozata megkövetelt, a papoktól, iskolákban lehetett szert tenni. Általában a káptalanok, valamint a nagyobb kolostorok tartottak fenn iskolákat. Az iskola funkciója az oktatás és a tanítás, az egy-egy tanulóra, egy-egy tanulócsoportra eltervezett tananyagot elrendezni, megjelölni a kiindulópontot, az alapozás anyagát, majd a részekre osztást és a továbbhaladás egymás mellett és egymás után következő fázisaiban elvégzendő-elvegezhető tananyagot. A mai értelemben vett iskola a VIII-IX. században alakult ki angol földön és Nagy Károly birodalmában, *Beda Venerabilis*, illetve *Alcuin* oktatási-nevelési intézményeiben. Ezek az iskolák — s később is, az egész középkoron át — magukban foglalták az oktatás alsó, középső és felső szintjét. (Ezt az ősi középkori modellt őrizték meg a protestáns kollégiumok, egészen a XIX. század közepéig.) A középkori európai iskolarendszert az 1540-ben megalakult jezsuita szerzetesrend tanügyi szakemberei az 1599-ben közzétett *Ratio Studiorum*-mal modernizálták mind tartalmában, tananyagában, mind szerkezetében. Ennek eredményeképpen különválasztották az addig majdnem évezreden át egységes intézmény egyes tagozatait, önállósítva azokat. Így jött létre mint külön intézmény a már korábban létező *alsó szintű, alapozó iskolára*, azaz a népiskolára épülő *középszintű iskola*, vagyis az önálló *gimnázium*, s az *akadémia*, amely a már

meglévő egyetemmel együtt a *felsőfokú* intézményrendszer tagja lett.

Már említettük, hogy 996-ban Mór pécsi püspök latin nyelvű legendájának előszavában „*per scolasticus*”, azaz iskolás gyermekekről tesz említést, akik a Szent Márton-hegyi kolostorban írni-olvasni tanultak. Eddigi ismereteink szerint ez a *pannonhalmi bencés kolostor* az első magyar iskola, ahol természetesen latinul oktattak, de bizonyára magyarul beszéltek (Horánszky Nándor szerk., 2001. 29-31. és Szabó K. Attila, 2004. 2. 112-125.).

István királyunk és munkatársai által elgondolt állami és egyházi intézmények, s ez utóbbiak keretében az *iskolák* a XII. század elejére a maguk teljességében kialakultak, megerősödtek, működésük hatósugara már átfogta az ország egész területét. Gyarapodott a kolostorok száma, a káptalani és a kolostori könyvmásoló műhelyek könyvek sokaságát másolták a székesegyházak, a kolostori és plébániai templomok számára. A XII. század elejére a hazai klerikusok zöme már a magyar föld szülötte, nagy részük már hazai iskolákban szerzte képzettségét. Nemes ifjaink kisebb része előtt volt életcél a klerikuspálya, számukra továbbra is a fegyverforgatás volt a legfőbb tanulnivaló, de ebben az időben egy más tartalmú világi műveltség kibontakozása is megkezdődött.

A *káptalani iskolák* közül a legmesszebb alighanem a *veszprémi* jutott a fejlődésben. A XIII. század második felében itt a „hármás út”-ra (*trivium*: nyelvtan, szónoklattan, logika) és a „négyes út”-ra (*quadrivium*: számtan, mértan, csillagászat, zene) felosztott „hét szabad művészet” (*septem artes liberales*) mellett jogot is tanítottak. Ez a nagy hírű iskola, tekintélyes könyvtárával 1276-ban pusztult el, amikor Csák

Péter feldúlta a várost. (Kuczka Péter szerk., 2006. 67.) (Erdélyben is tudunk hasonló példát említeni!).

Szintén eddigi ismereteink szerint a Temes megyei Csanádon 1030 körül *káptalani iskola* kezdte meg működését. A csanádi püspökséget Szent István királyunk alapította, amelynek első főpapja Gellért, Imre herceg egykori nevelője, a későbbi püspök-vértanú, s az iskola vezetője Walter, az első név szerint ismert pedagógusunk. A Gellért-legenda szerint Walter figyelmét hívta fel a püspök „a magyarok szimfóniájá”-ra.

A Kolozs megyei *Zsuk* faluban egy 1332-ből származó okirat szerint „*domus scolaris*”, azaz iskolaépület létezett, falusi iskola működött (Köpeczi Béla szerk., 1993. 188.). Szintén 1332-ben Sepsiszentgyörgy Mihály nevű papja 15 régi banalist fizetett a pápa dézsmába, valószínű, hogy oktatott is... (Kádár Gyula, 1996. 19.)

A nagyváradai székesegyház rendtartásából, 1374-ből ránk maradt a *nagyváradai káptalan szabályzata*, ennek alapján tudjuk, hogy a *vezető tanár* (*sublector*) fő feladata a latin grammatika oktatása, a másik tanerő, az *énektanár* (*succentor*) az éneket tanította. Az iskola növendékserege három csoportra, tagozatra oszlott. A vezető tanár reggel grammatikai előadást tartott, vezette a grammatikai gyakorlatokat, a haladottabbak számára logikát adott elő. A délutáni iskolai foglalkozás az alsó tagozaté, a kisdíákoké volt, a latin nyelv elemeivel ismerkedtek, ekkor kezdtek az alapvető latin szókincs megtanulásához is. A harmadik tagozat nagydiákjaival filozófiai műveket vagy más tudományszakokat tárgyaltak (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*, 2009. szeptember).

Benedek Zoltán (1996. 258.) a váradi székesegyház rendtartási könyvében bukkant rá, hogy az iskolamester tandíj fejében karácsonykor kérhet egy kappant és két cipót, húsvétkor is két cipót, egy sajtot és nyolc tojást.

Az esztergomi káptalani iskolában *segédtanítók* is tevékenykedtek, a rátermettebb diákok közül választották ki őket, s a kisebb gyermekekkel való foglalkozás volt a fő feladatuk, a latinos tananyagot ismételték-gyakorolták velük mint idősebb társuk (*socius*), vagy pedig olvasás-írást, latin szókincset tanítottak a kezdő gyermekeknek (*informator*). (Csokonai Vitéz Mihály alakja villan fel bennünk).

Még a XIV. század végén Budai János esztergomi kanonok jóvoltából, az 1390-es évek elején Krisztus-kollégiummal gyarapodott az esztergomi káptalani iskola. Hivatalos neve: „A tanulni kívánó szegény iskolások *Krisztus-kollégiuma*” (*Collegium Christi pauperum scholarium studere volentium*). A kollégium tagjai azok a szegény fiatalok lehettek, akik a káptalani iskolában kiemelkedő tanulmányi eredményt felmutató diákok voltak, s a hazai kollégiumi képzés után a kollégium költségén külföldi tanulmányútra jogosultak. Ez az iskola 1390-től 1543-ig működött (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*, 2009. szeptember.).

Szintén Mészáros István előbb jelzett tanulmányából tudjuk, hogy középkori iskoláink életéből sem hiányoztak a szórakozás, a vigasság napjai: pl. a *bolondünnep*, a *festum stultorum*, ez december 28-án, *Aprószentek napján*, illetve a hamvazószerda előtti *húshagyókedden* zajlott le. Mai szóval „fordított nap” volt ez, az *ókori szaturnália* mintájára. A nagydiákok közül püspököt választottak, köréje káptalant, s díszes egyházi ornátusba öltözve vonultak a templomba, s elvégezték kellő

komolysággal és ájtatossággal a zsolozsmát. Majd kivonultak a templom elé az összegyűlt városi nép örömrivallgása közepette. Nem volt ritka az előljárók karikírozása, az iskolai élet parodizálása, csúfondáros jelenetek, dalok, táncok előadása. A bolondünnep szokása még a XVI. század első évtizedeiben is élt, Taurinus István gyulafehérvári püspöki helynök 1519 márciusában arról panaszkodott, hogy jegyzeteit a *Stauromachia* című, Dózsát megéneklő eposzához igen nagy zajban kénytelen írni, mert írószobájába behallatszik a káptalani iskolai diákok bolondünnepének farsangi zsivaja. Nem maradhatott ki a játékból a legfőbb iskolarektori hatalmi jelkép, a vessző sem, főként az aprószentek-napi mulatságokból, a nagydiákok kezébe került e fenyítő eszköz, s kedvükre használhatták kisebb társaik hátán. Aprószentek napján tartották az iskolások jelenlétében a templomban a tanítók pálcáinak megáldását. Radó Polikárp tette közzé a szertartás liturgikus imádságát: Legyen büntől tisztító, javító hatása e vesszőknek — szól az áldás —, „s aki aláztosan aláveti magát e vesszők csapásainak, attól távozzék az ördög minden kísértése” (Mészáros István, NYEOMSZSZ, *Őrszavak*. 2009. szeptember).

A XIV-XV. században a kolostori iskolák mellett falusi és városi iskolák hálózata alakul ki, ezek pontos számbavétele, feltérképezése az eljövendő kutatások célja. A falusi iskolákban a tanítás 5 évig tartott. A beosztás a következő volt: 1 — ábécések, 2 — deklinisták, 3 — conjugisták, 4 — grammatisták, 5 — syntaxisták, azaz öt csoportban tanultak a gyerekek, a tanító egyszerre tanította őket. A kezdők az ábécét tanulták, a másodikosok silabizáltak, azaz a betűket előbb egyenként olvasták s csak azután olvasták össze a szavakat. A harmadik évben már si-

labizálás nélkül kellett olvasniuk, és megismerkedtek a nyelvteni alapfogalmakkal. A negyedik évben el kellett mondják, amit olvastak. Az ötödik évben a beszéd és értelemgyakorlat volt a fő tantárgy (Benedek Zoltán, 1996. 259.). Osztályról majd csak Brassai Sámuel, kolozsvári unitárius kollégiumi tanár, igazgató munkássága nyomán beszélhetünk. (A kérdésre később visszatérünk.)

Szólnunk kell arról is, hogy a magyar földesuraknak érdekében állt, hogy a birtokukra települő románokat megtartsák, papot hozzanak a faluba. Jellemző, hogy a váradi katolikus püspök adott tudtunkkal elsőként 1349-ben Péter nevű vajdának engedélyt, hogy a Nagyvárad melletti Delventer faluban adómentes román papot tartson (*presbyterium Olachalem*). A szatmári és máramarosi királyi ispánságot viselő Balc és Drag vajdák 1391-ben a konstantinápolyi pátriárkától alkalmazták ki a jogot, hogy az általuk alapított körtvélyesi (Peri) kolostorok igumenje a Máramaros, Szatmár, Ugocsa, Belső- és Közép-Szolnok megyei birtokaikon élő görögkeleti papokat és templomokat felszentelje és igazgassa. A Hunyad megyei görögkeleti papok felszentelésében a XIV. század végén alapított Priszlop kolostora ugyanazt a jogot élvezte, mint északon a körtvélyesi, és Havaselve érsekétől függött. (A XVI. század közepéig épült görögkeleti román templomok helyét jelöli a Köpeczi Béla szerk., 1993. 192-193. térkép).

A középkort „az egyház kulturális monopóliuma” jellemezte. Azért, mert a világi társadalom sokáig nem igényelte a szellemi életet, az írásbeliséget. A helyzet akkor változott, amikor a XI. századi Nyugat-Európában kialakult a *lovagi réteg*, amely létrehozta a maga sajátos világszemléletét, viselkedésmintáit, sőt irodalmi életét. A király környezetében élő előkelők körében vált népszerűvé a lovagi fegyverzet viselése, a lovagi játékok, a lovagi harcmódor. A *lovagi irodalom* is a királyi udvarban vált ismertté, lovagregények, fordítások készültek a kedvelt *Nagy Sándor- és Trója-regény*ből. A lovagi epika más műveinek ismeretéről tanúskodnak a *Roland-ének* révén kedveltté vált Olivér és Roland nevek, míg az *Artúr király*hoz kötődő művek hatására a *Tristan* vagy a *Lanceret (Lancelot)* nevek.

A kultúra világiasodásának másik jeleként a XII-XIV. században kezdtek megjelenni a *laikus írástudók* első képviselői, a *deákok*. Hazai iskolákban megszerzett írástudásukat, a főként a gyakorlat során elsajátított jogi ismereteiket világi pályán maradvá próbálták kamatoztatni: tisztségeket viselő arisztokraták vagy bíróságok alkalmazottaiként.

Erős kézzel...

A Nagy Lajos (1342–1382) vezette Magyar Királyság a XIV. század második felében Európa egyik vezető hatalma lett. Nagy Lajos lovagkirály volt, nevéhez fűződik Dalmácia, Velence, Észak-Szerbia, Bosznia meghódoltatása, lengyel királlyá is megválasztották, összecsapott a Balkánra törő törökökkel. Az itáliai hadjáratokban egy nagy erejű vitéze a Bihar

megyei Nagyfaluban (1320 táján) született Toldi Miklós volt, akinek hőstetteit Ilosvai Selymes Péter, Arany János és Vörösmarty Mihály is megénekelte.

Nagy Lajos a megnövekedett írásbeli ügyek intézésére kancelláriákat hozott létre, 1351-ben megújította az *Aranybullát*, amely megerősítette a nemesek jobbágyaik feletti bíráskodási jogát — azaz az „*úriszék*” intézményét. Az „*ösiség törvénye*” kimondta, hogy minden nemes, vagyontól függetlenül, azonos jogokkal rendelkezik, a nemesi birtokot sérthetetlennek nyilvánította, amelyet eladni, elvenni tilos, ha a család kihal, a birtok visszaszáll a királyra (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 180.).

Oklevelek — kancelláriák

A középkor történetére, anyanyelvünk történetére vonatkozó forrás az *oklevél* is, amely jogi jelentőségűényt nyilvánít ki, e jogi tény bizonyítására szolgál s meghatározott szokások és szabályok alapján állították ki. Nemesítés, birtokadomány, bírói ítélet vagy bármi más volt az oklevélben írásba foglalt ügy, az esetleges későbbi jogi vitában bizonyítékként felhasználható írás, megőrzése elemi érdeke volt a tulajdonosának. Sajnos a történelmi viharoknak, de a tűzvésznek, árvíznek vagy a gondatlanságnak is áldozatul eshettek az oklevelek.

Mivel az oklevelek tartós használatra készültek, igyekeztek időtálló anyagra írni szövegüket, az *állati bőr* megfelelő kikészítése útján nyert *pergamenre* vagy *hártyára*. Ez — a nemesi *kutyabőr* közismert elnevezés használata ellenére — leginkább juh-, kecske- vagy borjúbőrből készült.

Az oklevél megfogalmazása nem az írnok belátására volt bízva, munkája során szigorú szabályokat kellett követnie. Az oklevél szerkezetét meghatározott szövegrészek, formulák egymásutániséga alakította ki. Ezt a szabályt az anyanyelv-
oktatásban is, a fogalmazás megírásában régen is, ma is felhasználhatjuk/felhasználjuk. Az oklevél szövege — főként a korábbi századokban — gyakran foházkodással (*invocatio*), az égi hatalmak segítségével hívásával kezdődött. Ezt követte az oklevél kibocsátójának megnevezése, címeivel együtt (*institutatio*). Megnevezték az oklevél címzettjét (*inscriptio*). A bevezető részt a címzett formális üdvözlése (*salutatio*) zárta. Az oklevél érdemi része maga is formulákból állt össze. Az írásba foglalt intézkedést gyakran valamilyen bölcséleti eszmefuttatás (*arenga*) indokolta meg, aztán az intézkedés nyilvánítására utaló formula (*promulgatio*), az oklevélnyerő érdemei (*narratio*), a jogi rész megfogalmazása (*dispositio*), a rendelkezés megszegőit fenyegető büntetés vagy átok (*sanctio*) s az írás megerősítésére utaló formula (*corroboratio*) található. Az oklevél záró részében az oklevél kiállításában részt vevő személyek megnevezése, esetenként a kézjegye, a keltezés (*datum*) s olykor újabb fohász (*apprecatio*) szerepelt (Kuczka Péter szerk., 2006. 70-71-72).

Az oklevéladás rendszeressé válásával megszilárduló gyakorlat során kívánatossá vált, hogy az oklevélszerkesztés tudományának elsajátításával oktatását korábbi okleveleket mintaként felhasználó formulagyűjtemények (*formularium*) összeállításával könnyítsék meg. A XIII. században, 1205 és 1301 között robbanásszerűen megnőtt az oklevelek száma: 319, 1088, 1285 és 724 darab (Kuczka Péter szerk., 2006. 72.).

Az uralkodói oklevéladás a XI-XII. században már ritka volt, akkor még beérték az ügyek szóbeli intézésével, de a fejlett írásbeliséggel rendelkező Bizáncban nevelkedett III. Béla (1172–1196), „az írás tanúsága” érdekében, a királyi udvar írásbeliségének intézésére hivatott kancelláriát szervezett meg, ahova írástudókat vártak, akik már megismerték a latin és a magyar nyelv titkait valamelyik káptalani iskolában.

A krónikák szerint III. Béla azzal is kísérletezett, hogy bevezettesse az írásbeli kérvényezést. Rogerius szerint IV. Béla (1235–1270) rendelkezett hasonlóképpen. A kancelláriai oklevelek megfogalmazásával, írásával foglalkozó munkatársakat *jegyző*nek hívták. A már említett hiteles helyek (*loca credibilia*), kolostor vagy káptalan is foglalkozott magánjogi ügyletekkel, adásvétel, végrendelkezés, szolgafelszabadítás stb. intézésével. Bizonyára voltak olyan fiatalok, akik valamelyik kolostori, káptalani iskola elvégzése után szívesen álltak be szerzetesnek és íródeákként ott maradtak hajdani iskolájukban...

Bibliafordítások

Bizonyára írástudó szerzetes, pap oktathatta Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) királyunkat, aki művelt, hét nyelven beszélő európai diplomata volt. Elnökletével ült össze 1414-ben a *konstanzi zsinat* (egyházi kongresszus), amelyen a cseh Jan Hus (Husz János) prágai teológiai professzort máglyahálra ítélte. Az ok: Husz és követői, a husziták, szembefordultak a korabeli egyházpolitikával, az istentiszteleteken a saját nemzeti nyelvük, a cseh használatát követelték. Husz János kiállt az anyanyelvi misézés és a bibliafordítás mellett.

Husz tanai nemzeti jelleget öltöttek, s közvetve hatással voltak a magyar nyelvű vallásos irodalom terjedésére is. A *huszitizmussal* függ össze az 1437-es erdélyi parasztfelkelés is. A mozgalom eszméinek terjesztése céljából két, Csehországból menekült prédikátor, a szerémségi Tamás és Bálint, a latinul nem tudó tömegek számára lefordította a Bibliát (*Huszita Biblia 1420–1430*). A fordítók új szavakat alkottak, ugyanarra a latin szóra más-más magyar kifejezést kerestek. Nem egyszer ugyanazt a szót (például az *aratást*) használják konkrét és átvitt értelemben is. A nyelv szókincsének gazdagítása és a finom nyelvi árnyalatok megkeresése, megteremtése által válhatott a bibliafordítás a *magyar irodalmi nyelv* létrejöttének fontos állomásává. Kétségtelen, a kódex-irodalom magyarra fordított szövegeinek stílusán még érződik az eredeti, a latin nyelv szellemének, mondatszerkezeteinek hatása. Mégis, az így keletkezett szövegek jelentős mértékben segítették elő a magyar nyelvű *szépírói stílus* kialakulását. Az élőbeszéd szavaival és népi kifejezésekkel — *hol járt, költ s mit látott, hallott, szelet vetnek és vészet aratnak* — gazdagították az irodalom nyelvét a sajátos kifejezések, szóképzések is: *magasságos, kíváнатosságos, szorgalmatosság*.

Bár a Huszita Biblia csak részleteiben maradt ránk különböző kódexekben, felbukkanása a magyar nyelvű egyházi kultúra fejlődését bizonyítja. A magyar nyelvű *Szentírás* anyanyelvoktatásunk számára is jelentős, hiszen Erdélyben, az egyházi iskolákban a kezdetektől 1948-ig, iskoláink erőszakos államosításáig, tananyag volt a hittan, s a későbbi református és a katolikus Biblia is tankönyv volt. De az állami iskolák magyar irodalomolvasás, valamint a magyar irodalom-történet jelentős része is csak a Biblia alapos ismeretével

sajátítható el, számos műalkotás csak a Biblia ismeretével érthető, ismerhető meg.

A középkori kolostorok belső életébe pillanthatunk bele az 1464-ben írt *Senatorium* című, kedélyes, csevegő stílusú emlékiratban. Szerzője: *Leibici Márton* (?–1464), a bécsi bencés rend tagja, tíz évig a monostor apátja. A második fejezetben egy ifjú és egy öreg párbeszéde nyomán serdülőkori tapasztalatait meséli el: „Öreg: Történt mikor Krakkóban időztem, hogy leleplezzek egy leányt, aki két éven át férfiruhában diákként folyatta tanulmányait, és közel volt a baccalaureatushoz... Amikor megkérdezték tőle, miért rejtette el a nemét, így válaszolt: A tudomány szeretetért. „Öreg: Nissában a diákok szokatlan dolgot műveltek: éjjel-nappal védekeztek az iskolából az egész város támadása ellen. Ifjú: Milyen fegyvereik voltak az iskolában? Öreg: Fekete kövek a kályhákból, s amikor ezek elfogytak, tördelni kezdték a falakat, míg a boroszlói püspök békét és egyetértést nem teremtet a polgárok meg az iskolások között.” A hetedik fejezetben az ifjú, látva az öreg betegségét, megjegyzi: „A betegség elhatalmasodásával a grammatikus nem deklinál, a logikus nem disputál, szónok nem öltözteti színes ruhába mondanivalóját, a teológus nem prédikál, a jogász nem perel” (Molnár Szabolcs szerk. 1991. 171-175.).

Akiért a harang szól...

Hunyadi János (1407 k.–1456) pályája igazi középkori karriertörténet. A havaselti bojár, Vajk, udvari vitézként szolgált Zsigmond királynál 1395 körül, s szolgálataiért kapta Hunyad várát. Fiát, Jánost 1409-ben említik az oklevelek,

a nemesi ifjakhoz hasonlóan a családi birtokon nevelkedett, első nevelője Filippo Scolari, hazai nevén Ozorai Pipo volt. A fiatalember elsajátította a fegyverforgatás alapjait, lovagnak készült, királya mellett vagyont is szerzett (királyának pénzt kölcsönzött), és társadalmi felemelkedését egy jó házassággal is segítette, a tekintélyes Szilágyi család Erzsébet lányát vette feleségül. A török hadvezetés méltó ellenfélre talált személyében. Az ország védelmére még Zsigmond király építtette fel a végvárak — Szörény, Orsova, Karánsebes, Lugos, Temesvár Pétervárad, Szabács — rendszerét, és Hunyadinak Nándor-
fehérvárnál sikerült is megállítania a török inváziót. Aeneas Silvius szavaival: „megtanította a magyarokat, hogyan lehet arcvonalban megtörni és legyőzni a törököket” (Kuczka Péter szerk., 2006. 75.). „*A hadak villámát*”, ahogyan Hunyadit a török elnevezte, a pestis elragadta, s a fehérvári győzelem óta szól a déli harangszó (III. Calixtus pápa rendeletére) az ott elesett hősök lelki üdvéért. A mintegy negyvenezer főre tehető magyar seregben bizonyára fiatalok is küzdöttek: pl. *számszeríjjal*, amely fatusával ellátott erős íj volt, lövedékei átütötték a lovagi vértet is. A számszeríj lövedékeit vaddisznóbőrrel borított *tegez*ben tartották, hegygel fölfelé helyezték bele azokat. A katonák ügyesen használták, forgatták a *szöges cséphadarót*, amely egyenértékű volt a lovagok láncos buzogányával, fegyverük volt a kiegyenesített *kasza*, a *nyárs*, a *dorong* és a *fejsze* is (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 188.).

Hunyadi seregéről szólva itt említjük meg Hunyadi János fia, az igazságosnak nevezett *Mátyás királyunk zsoldos seregét*, amely tízezer és harmincezer fő között ingadozott, cseh, lengyel, délszláv, svájci és természetesen sok magyar fiataalt is vonzott, csábított ez a fajta iskola, a felemelkedés, a vagyon,

és nem utolsó sorban a hírnévszerzés vágya. A szép zsold, a bérezés mellett kitűnő képzést is kaptak, az alakulatok egyetlen kiáltásra vagy kürtszóra, zászlójelre fordultak jobbra, balra, vettek föl négyzet vagy köralakot, beálltak ékhez hasonló háromszögbe, de ha kellett, ollóalakban metélték az ellenséget. Anyanyelvoktatásunk szempontjából pedig szinte poliglott „képzés” lehetősége nyílt meg a korabeli fiúk, legények számára. Olyan kiválóságok vezették őket — nevelték, oktatták —, mint Magyar Balázs, a nagyerejű Kinizsi Pál, Szapolyai István, Geréb Péter, Frantisek Hag, Cerhahovai Dabis, Jan Zeleni, Brankovic Vuk és a Jakcic testvérek. A sereg nehéz- és könnyűlovasság, gyalogság és tűzérség fegyvernemekre oszlott. Mátyás az ostromgépeket tartotta alkalmasabbnak a várak ostromához. Szerepet kaptak a *nehézyalogosok*, tagjai *alabárdos*, *állópajzsos katonák* és *szakállas puskás lövészek*. A nagy gyalogsági pajzs (*pavéze*) mögül tüzeltek a puskások és a számszerűjászok is. Kinizsi Pál kétkezes pallossal osztogatta a halálos csapásait. Mátyás seregének fontos eleme a könnyűlovasság, „legmagyarabb” része a huszárság volt. Mátyás serege a „*fekete sereg*” nevet viselte, utolsó vezérük, Hangewitz János „*schwarczer*” mellékneve után, másrészt pedig azért, mert uralkodójuk halála után harcosai fekete szalagot viseltek.

Mátyás gyalogosai. (Mátyás 1481. március 19-én írott leveléből)

A gyalogosok „különböző rendekre oszlanak, egyesek könnyűgyalogosok, mások vértések, akadnak köztük pajzsosok, ezen kívül puskások, akik értenek a puskához vagy effajta kisebb lőfegyverrel való lövéshez, de azért nem olyan vitézek és hasznosak puskájukkal, mint a többi gyalogos. A csata kezdetén azonban, mielőtt a kézitusára kerülne sor, a pajzsok mögé ál-

lítva, valamint a védelemben igen használhatóak. Az a szokás nálunk, hogy a gyalogosokhoz képest egyötödnyi puskást állítunk. A vértéseket falnak tekintjük, akik a helyüket soha nem adják, még ha egy szálig elesnek is azon a helyen, ahol állnak. A könnyűfegyverzetűek az alkalomtól függően kitörnek közülük, s ha elfáradnak vagy súlyosabb veszélyt szimatolnak, a vértések mögé vonulnak vissza. Tehát az egész könnyűlovasságot meg a puskásokat vértések és pajzsosok veszik körül, éppen úgy, mintha amazok szinte bástyafalak vagy sáncok mögött harcolnának, s csak az adott alkalmakkor törnek ki onnét” (Kuczka Péter szerk., 2006. 87.).

Mátyás seregéről még azt is tudnunk kell, hogy a zsold mellett a katonák képesek voltak fosztogatni is, elvittek mindent, amit maguk elfogyaszthattak, eladhattak, elcserélhettek... Akkoriban a katona fogalma nem annyira a fegyelemmel és a renddel párosult, sokszor egyenértékű volt a rablóval, annak összes tulajdonságával és következményével...

Reneszánsz királyunk: Mátyás király

Hunyadi Mátyás (1443–1490), Corvin Mátyás. Mathias Rex, Mátyás, az igazságos, humanista műveltségű uralkodónk volt, aki Galeotto Marzio szerint beszélt, tudott latinul, bolgárul, amelyen a törökök küldték irataikat, mivel nem sokban különbözött a szlávtól, de a csehekkkel, lengyelekkel, olaszokkal, sőt a krétaiakkal, a szerbekkel, az európai tatárokkal és más nép fiával tolmács nélkül értekezett. Németül még gyermekkorában megtanult. Lehet édesanyja, Szilágyi Erzsébet is segítette, aki gyorsan beletanult férje távollétében a birtok igazgatásába is. Az akkori nagybirtokok jobbára ön-

ellátóak voltak, megtermelték mindazt a növényi nyersanyagot, amelyeket az ott élők elfogyasztottak. Az állattenyésztést is a birtokon belül oldották meg, a húst, amelyet elfogyasztottak, a bőrt, a gyapjút stb. a mestereknek adták el. A ruhákat is maguk állították elő, az úrnő maga igazgatta mindezt, osztotta be a pénzt, gondoskodott a mezőgazdasági munkák elvégzéséről... Akkoriban sok családban a fiúgyermek születési évszámát sem nagyon jegyezték fel, a lányokét még inkább nem, a lányokat különben is másodrendű gyermeknek tartották, akivel csak gondok lesznek, mert férjhez kellett adni, vele hozományt adni, általa idegen családot beengedni a saját köreinkbe stb.

Mátyás édesapja, Hunyadi János mellett még *íródeák* szolgált (és sok család tartott íródeákat), költőien fogalmazva több nagyúr, király is analfabéta volt, hiszen a lovász vigyázta a lovakat, a gulyás a marhákat, a földműves szántott, vetett, aratott, akkor a betűk megfejtésére is alkalmaztak erre nevelt szakembert, addig hála Vitéz János, a humanista váradi püspök nevelésének, és annak, hogy Mátyásnak olasz, német és egyéb nemzetiségű ember került az udvarába, a király mindegyikkel el tudott beszélgetni, eszmecserét tudott folytatni, s a seregében is különböző anyanyelvű katonák, zsoldosok szolgáltak, nem csoda, hogy nyelvi műveltsége sokrétű volt. Sokoldalú nyelvi műveltségéhez tartozott az a tulajdonsága is, hogy pártolta a művészeteket.

A „barbárnak” bélyegzett középkorral szemben az „újjászületés” jegyében kibontakozó *reneszánsz* az embert állította a gondolkodás középpontjába, s az 1450–60-as évektől Magyarországon is megjelent, hiszen Itália egyes államait és hazánkat politikai és dinasztikus, de gazdasági kapcsolatok is

összekapcsolták. Mátyás udvarába olasz tudósok fordultak meg, Itália magániskoláit, egyetemeit magyar diákok látogatták, akik az idehaza, valamilyen fokon megszerzett ismereteiket, tudásukat bővítették, fejlesztették, papi, de egyre inkább világi képesítést is nyertek. Itáliából a reneszánsz és a humanizmus, német nyelvterületről pedig a reformáció eszméi érkeztek a hazatérő fiatalokkal. Az előbbi világiasabb szemléletet hozott, az antik kultúrára, mintákra tekintő latinos műveltséget erősítette, az utóbbi az anyanyelvű műveltség zászlóvivője lett, egyúttal vallásosabb, puritán életvitelt várt el. Ha azonnal nem is, de ezek az eszmék folyamatosan beépültek a kiszélesedő, gazdagodó iskolarendszerünkbe, anyanyelvoktatásunk fejlődését formálva.

Ebben a folyamatban Mátyás királyunk szervező tevékenysége is jelentős volt, három irányban is:

A hatalmát szimbolizáló építkezésekre itáliai építészeket, kőfaragókat, szobrászokat, festőket hívott udvarába. Mátyás jelentős építkezéseiről Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) az 1536-ban készült *Hungaria és Attila* c. könyvében is beszámolt, többek között a visegrádi palotáról, a pozsonyi, a székesfehérvári bazilikákról, s a végvárak korszerűsítéséről, ahol a szakmunkát külföldiek végezték, s mellettük inasok, segédmunkások, napszámosok serege tanulta „a szimmetria rendszerét és az összes épületek szerkezetét”. Ránk maradt Antonio Bonfini leírása Mátyás budai palotájáról is (Kuczka Péter szerk., 2006. 94-95.).

Támogatta a kulturális intézmények — egyetem, könyvtár — létesítését. 1465-ben II. Pál pápa felhatalmazta Vitéz János esztergomi püspököt és Janus Pannonius pécsi püspököt, hogy a király kívánságának megfelelően egyetemet alapíthatnak.

Az új egyetem két év múlva nyílt meg Pozsonyban, *Academia Istropolitana* néven. Itt tanított Johannes Regiomontanus, Martinus Ilkus csillagász, Johannes Gattus itáliai domonkos szerzetes, az egyházjog és a teológia doktora. Az egyetem első kancellárja maga az érsek volt, Vitéz János, akinek a halálával elsovadt az intézmény. Volt-e erdélyi hallgatója, nem tudjuk. Heltai Gáspár tud Mátyás alatt egy budai egyetemi kezdeményezésről, de mivel Heltai említésén kívül nincsen más adat az iskoláról, a terv hitelességét nehéz eldönteni.

Mátyás király méltán legtöbbet emlegetett kulturális tette a *Bibliotheca Corviniana* létrehozása volt. A könyvtár 1490-ben 2000-2500 kötetet számlál. Ebből sajnos csak alig valamivel több mint kétszáz kódex sorsáról tudunk. A könyvtár állományában történeti munkák, filozófiai írások és egyházi könyvek voltak. Mindegyiket szép borító fedte, intarziás, fa-berakásos szekrények őrizték a kor kincseit. Mátyás *könyvmásoló műhelyt* is létesített, ahol ügyes kezű írástudók a kódexeket kézzel másolták pergamenre, s díszes kezdőbetűket, iniciálékat és más ábrákat festettek az oldalakra. Mátyás Itáliából, Firenzéből, Rómából, Nápolyból is rendelt kódexeket. *Kódex* általában egy példányban készült, de a népszerű műveket néha többször is lemásolták és elvitték más városba, más országba is. Mátyás fölismerte a nyomtatásban rejlő óriási lehetőséget is, tudta és hangoztatta, hogy az olcsón előállítható könyv több emberhez jut el, gyorsabban terjeszti a tudást és emeli a műveltséget.

Mátyás sok művészt is udvarába fogadott, mecénásként támogatta őket. Felsorolásuk szinte lehetetlen, de csillagászok, filozófusok, történészek, zenészek stb. és szép számú meghívott tudós élvezte Mátyás támogatását. A becslések sze-

rint éves jövedelmének 10 %-át költötte kultúrára. Bár az új kulturális áramlat inkább Budára korlátozódott, de van már egy reneszánsz síremlékünk Gyulafehérváron és a vajdahunyadi várat is az új stílusnak megfelelően díszítik (Kuczka Péter szerk., 2006. 94-95.). Természetesen elszórtan, egymástól elszigetelten létezett a műveltség több eleme az országban, a káptalani iskoláktól egészen az itthon vagy külföldön megfordult, egyetemre járó, egyházi és világi értelmiségig. Vitéz János pl. a Zsigmond-kor jeles humanistája volt, Janus Pannonius az itáliai Ferrarában járt egyetemre, hallgatta Guarino Veronese előadásait, s a királyi udvar mellett megyei, egyházi és állami intézményekben, hivatalokban egyre több és jól képzett értelmiségire van szükség, más és más tudással. Mert a megyei közgyűléseken ítélező nemes lehet, hogy nem tudott se írni, se olvasni, csak egy dolgot, „majdnem Werbőczy szintjén” ismert: a szokásjogot (Kuczka Péter szerk., 2006. 94.).

Kódexekről szoltunk. Ezek a sokszor hónapokig, évekig, nagy gonddal, kézzel írott könyvek készülhettek egy-egy személy számára is imakönyvvül (tankönyvként?), de többségük a kolostorok szerzetesei, apácái számára felolvasás, de talán magányos olvasás (tanulás, oktatás?) számára. A kódexek imádságokat, elmélkedéseket, legendákat, példákat, himnuszokat, Biblia-részleteket tartalmaznak. Legterjedelmesebb kódexünk az *Érdy-kódex* (1524–1527), szerzője a *Karthausi Névtelen*, aki prédikációkat, legendákat másolt könyvébe, akinek igényes prózája előkészíti a következő évtizedek magyar nyelvű prózáját. Több kódexet sorolhatnánk fel, ezek közül legalább egyet-egyet érdemes lenne egy magyar irodalomtörténeti órán kézbe venni, vagy legalább interneten a tanulóink elé

hozni, s elbábrálni a betűivel, lerajzolni az iniciálék közül néhányat, megpróbálni utánozni az írásmódját, saját iniciálét készíteni...

Építőmester, festő, bútorkészítő, könyvillusztrátor, szakács, orvos, zenész, tudós, csepűragó, bohóc, artista, költő, filozófus, írók, szónok stb., mindez pénzbe került Mátyás számára is. Talán ebből a korból származik a *Se pénz, se posztó* kifejezés, hiszen a katonák, az alkalmazottak posztóból (forma- vagy egyen-)ruhát kaptak illetményként (Nording, Steve: *Mátyás király magánélete*. Anno Kiadó, Budapest, 2002.).

Az előbb idézett szólás oktatásunkra is érvényes, hiszen a korabeli diákok nem kaptak tankönyvet (mint a mai diákok), ezért maguk másolták azokat a tananyagrészeket, olvasmányokat, szövegeket, így segítve magukon a tanulásban. Bizonyára olyan jeles diákok is másolták a leckéket, akikről most szólnunk:

Az egyik Erdély szülötte, akit mind a román, mind a magyar irodalomtörténet magáénak vall: Nicolaus Olahus (Oláh Miklós) (1493–1568), humanista történetíró. Havaselvéről Erdélybe telepedett szülők gyermeke, Szebenben született, katolikus pappá nevelték, esztergomi érsek és Magyarország prímása lett, aki korának neves humanistájaként öntudatos „hungarusnak” vallotta magát. Két, szerkezetileg is összefüggő művét említhetjük meg: *Hungaria* (1536) című történelmi, földrajzi és néprajzi monográfiáját, amelyben elsőként hangoztatta a moldovai, a munténiai és az erdélyi románok közös eredetét, és az *Athila* (1537) című történelmi visszaemlékezését, amelyet a Mohács miatt búsulók, kesergők bátorítására írt.

A másik Vitéz János (1408 k.–1472), „a magyar humanizmus atyja”, akinek levelei, szónoklatai bizonyítják széles-

körü műveltségét. 1445-ben váradi püspökként sokat tett azért, hogy a város a magyar humanizmus egyik központjává váljék. Mátyás királyunk esztergomi érsekké nevezte ki. *Leveleskönyve* az első humanizmus kori tudós mű Magyarországon. Ő állt a háttérben az első magyar könyvnyomda alapításának, és Pozsonyban egyetemet létesített, az *Universitas Istropolitana*-t, támogatta arra érdemes diákok továbbtanulását, Garázda Péter, Vetési László és unokaöccse, Janus Pannonius itáliai tanulmányútját.

Igazi tanító, oktató is volt, mert unokaöccsét, Csezmiczei Jánost (1434–1472) Itáliába küldte tanulni, aki itt vette fel humanista szokás szerint a latin Janus Pannonius nevet. Ferrarában Guarino da Verona iskolájában tanulta meg a költészet sok-sok mesterségbeli fortélyait, megismerkedett az antik értékekkel, majd Padovában jogot hallgatott. Mátyás királlyá választásának évében tért haza, Várad kanonokja, majd Pécs püspöke lett. Epigrammái, elégiái, egész költészete a latin nyelvű magyar reneszánsz irodalmunk remekei, az antik és a keresztény gondolkodás jellemzi líráját. Vele jelent meg először a „barbár” *Pannonia* (Hungaria humanista szinonimája) kulturális öntudata: „Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek, / S most Pannonia is küldi a szép dalokat, / Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám, / Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld!” (*Pannonia dicsérete*). A *Búcsú Váradtól* (Abiens valere iubet sanctos reges Waradini) c. elégiája az első a magyar lírában, amely a hazai tájat jeleníti meg. Búcsúzik a tájtól, a gyógyvizektől és a szellem egészségének kútforrásaitól, a könyvtáraktól, a székesegyház szobraitól, Várad alapítójától, Szent László királyunktól, akinek segítségét kéri. Költészetének hazai fogadtatása az *Egy dunántúli mandulafáról* (De amygdalo

in Pannoni nata) és A roskadozó gyümölcsfa allegóriájában ismerhető fel. Az egyik gyümölcsfa korai virágait fagy várja a pannóniai télben, a másik a roskadásig tele gyümölcsökkel, melyeket — gondos kézzel való szedegetés helyett — dorongokkal vernek le. Mai életünkre is vonatkozik, tanítványainknak is szóló intése: „...csak nyomorult ember, csak ez az egy sose légy. / Inkább méh, aki jószagú mézet gyűjthet a réten, / hattyú légy, ki dalát zengi néma tavon.”

A lovagi torna/kultúra

A XV. századra a lovagi tornákból jelentős, színes esemény lett, ahol a lovagok bebizonyíthatták ügyességüket és bátorságukat az uralkodó, a közönség és nem utolsó sorban a hölgyek előtt. Még Károly Róbert honosította meg Magyarországon a lovagi kultúrát, amely aztán Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás udvarban virágzott igazán. A nemes ifjak 5-7 évesen apródként kezdték meg a lovagi élet szabályainak és a fegyverforgatásnak a tanulását. 15-16 évesen fegyvernökök lettek, majd 5-7 évi szolgálat után lovaggá válhattak, miután elsajátították a *hét lovagi művészetet*: a lovaglást, az úszást, az ökölvívást, a sólyommal való vadászatot, a sakkjátékot és a versírást. A lovagi életforma nem mindenki számára volt elérhető, de lehetőséget nyújtott a társadalmi ranglétrán való gyors előrehaladáshoz. Lovagként emelkedett történelmi személyiséggé Toldi Miklós, Magyar Balázs és Kinizsi Pál is.

A lovagi torna fegyverei: csörsisakos lovagi páncél, „roncellás” tör, csatabárd, vágni és ütni lehetett vele, harci fokos (kalapács), gerezdes vagy héttollú buzogány (Toldinak is ilyen fegyvere volt) és kétélű kard.

A *lovaggá ütés*nek két formája volt: a felövezés, amikor a lovag megkapta az övét, kardját és aransarkantyúit. A másik forma a lovaggá ütés volt, amikor az idősebb lovag kardjával megérintette a térdelő lovagjelölt vállát, ezután a lovagnak egész életében be kellett tartania a *lovagi kódex szabályait*: védelmeznie a nőket, az elesetteket, a keresztény egyházat, hűen szolgálni a hűbérurát.

Életmódváltozások — a mindennapok

„Míg korábban a főurak s még a király is a jeles háborúkra adták ki a sok pénzt, nem fényes épületekre” (Bonfini), Mátyás és Beatrix házasságával nemcsak az urak kezdtek fényűző életet élni, a középrétegek és a parasztság életszínvonala is emelkedett. Milyen életbe szoktak bele a kor fiataljai?

A köznemesség katonáskodó rétege falun élt emeletes, tornácos *udvarházakban*. Ezek nagy része fából, kőből épült, boltozatos pince fölött, középen konyhával, balra a konyhából fűtött lakószoba, másfelől a fűtetlen kamra. Egyre több helyen freskók borították a falakat, az ablakokra hártya és papír helyett *üveg* került, szőnyegek a falra, *parázstartó fém-tálak*, *lábmelegítők* próbálták enyhíteni a hideget, a világítást *mécsszel* oldották meg, a mécsesztálba napraforgó- és repceolaj került, a gyertyákat faggyúból és méhviaszból készítették (Kuczka Péter szerk., 2006. 99.). A fiatalok, a szolgák feladata lehetett ezek kezelése, a parázs, az olaj cserélése?

Mátyás udvarában a viselet egyre jobban kezdett hasonlítani a nyugat-európaira. A lányok s az asszonyok *fátylat*, hosszú, uszályos ruhát viseltek, hajukat hálóval vagy *gyöngyfűzérral* fogták össze. A női ruhák mellrészét zsinóros fűzéssel

szorosra húzták. *Selymet, bársonyt, brokátot* hordtak nemcsak a nők, hanem a férfiak is. A ruhák élénk színűek voltak, a *harisnyanadrág* szárai gyakran felemás színűek voltak. A férfiak kitömött ujjú és vállú *kabátot, zekét*, hasított ujjú ruhát és szűk *térdnadrágot* hordtak, fejükre *kúpos kalapot* vagy *barettet* tettek, de viseltek változó formájú *csuklyát* is. A gazdag emberre alkalmazott *Nagy lábon él...* szólásmondás ekkor születetett, mert az előkelő férfiak hegyesre nyúlt cipőt viseltek (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 99).

A mindennapok fontos ceremóniája az étkezés volt. A középkori Magyarországon, legyen az báró, nemes, polgár vagy jobbágy, általában naponta ötször ültek asztalhoz. A délelőtti (*prandium*) és az esti evés (*cena*) alkalmával nagyjából ugyanazt fogyasztották. Szapolyai János 1522 novemberében néhány napját Brassóban töltötte, s íme egy böjtös napi reggeli: sózott ponty, viza, árpakenyér, mazsola, kökény, méz, olivaolaj. Másnap a vasárnapi reggelinél *marhabúst*, különféle vad- (*őz-, nyúl-, fogoly-*) és *szárnyashúst* fogyasztottak. Fűszereik: gyömbér, szegfűszeg, sáfrány, bors. Az étkezéshez fehér és vörösbort szolgáltak fel Ludovico Ariosto szerint: „a magyarok közt szentségtörés nem inni tisztán s körömszakadtáig” (Kuczka Péter szerk., 2006. 99.).

Keveset tudunk az arisztokrácia életmódjáról, Mohács előtt a magyar okleveles anyag nagy része elpusztult, ma legfeljebb 5 %-át ismerjük. A feleségek nem kísérték el férjüket Budára, legfontosabb feladatuknak a fiú világrahozatala számított, hiszen az öröklés kérdése hosszú időre megszabta a család további életét. Ha a fiúk közül sokan a lovagi, a katonai vagy éppen kereskedői pályára készültek, a lányok szerepe az anyaságra való készülés volt. Házasságkötéskor kötelezően

megkapta a nőági részt, de az új rokoni kapcsolatok sokat segíthettek a családi stratégia további alakulásában. A tanulást csak akkor tartották fontosnak, ha a lány a zárdaéletet választotta.

Szemléletváltás történt a magyar arisztokrácia körében az írás és olvasás megítélésének kérdésében is. A XVI. század elejére egyre több nemes, báró használja az írást, ellentétben Mátyás korával, amikor még megmosolyogták azt a főnemet, aki nem az íródeákját alkalmazta erre a célra. A hivatalos ügyintézésben továbbra is a latint használták, de feltűnik — igaz, csak a magánlevelezésben — a nemzeti nyelv használata is. A művelt nemesek jól értettek latinul, de a szemléletváltásban bizonyára nagy szerepet játszott a rendszeres külföldi tartózkodás, a hadjáratok, a követségek idején sokan szembesültek a nyugat-európai normákkal.

A kisenemesség megélhetésének az alapja az *ösi birtok* volt. Ha nem fiú született, kihalt a család, s elúszhatott a birtok is. Több fiú születése a birtok felosztását hozta maga után, ezért az egyik gyereket inkább egyházi pályára szánták-adták. Bizonyos elmozdulás a nemesség körében is megindult a műveltség terén, igaz, csak a legfelsőbb rétegekben. A királyi hivatalokban és az országos tisztviselők alkalmazásában álló nemesek már-már szakembernek számítottak. Sokan ügyvédként dolgoztak, országgyűlési követként, alispánként. A szakmát nem az egyetemen tanulták, hanem a gyakorlatban, elolvasták és megértették az okleveleket, ismerték a jogi alapfogalmakat, a szokásjogot. A nemesi családok fiai Krakkó, Bécs egyetemeit látogatták, mások gyermekeik mellé oktatókat fogadtak, s a kereskedelembe és a politikába való bekapcsolódás nyomán is egyre elterjedtebbé vált az írásbeliség, ezt mutatják

azok a levelek, amelyekkel Mohács előtt nagyobb számban találkozhatunk (Kuczka Péter szerk., 2006. 101.).

Az egyházi rend

A királyi tanácsban jelen levő, egyetemet végzett püspök és kanonok, de a jobbágygyermekeket tanító falusi plébános is az egyházi rend tagjaként szolgálta az Istent. A gazdasági erő, a több évszázados kiváltság alapja, a *tized*. Az ország mezőgazdasági termelésének egytizede az egyházat illette meg.

A főpapi műveltség jónak számított s az egyetemi végzettség mellé sokan a kánonjogi doktorátust is megszerezték, s az országos politika irányítása mellett a külügyek intézésében, a diplomáciai munkában is részt vettek. Mátyás halála után Bacskai Miklós erdélyi püspök számított jól képzett követnek, s döntő szava volt a politikában Szatmári Györgynek is, aki 1495-től fehervári, erdélyi és felhévízi prépost, váradi és pécsi püspök volt. Az egyházi rend derékhada a középréteg volt, a káptalanok tagjai, a kanonokok és gazdagabb városok plébánosai, akiknek többsége a káptalani iskolákban képezte magát, s a továbbtanuláshoz könyvtár állott rendelkezésükre. A középréteg gyűjtőhelyének a *káptalan* számított. Ez a több száz éve működő szervezet az írásbeliség letéteményese volt, itt foglalták írásba a birtokadomány, csere vagy zálog stb. ügyekhez kapcsolódó döntéseket. Fontos tevékenység volt a káptalani iskola fenntartása, az írás-olvasás elsajátíttatása, de lassan más tudományok, pl. a hét szabad művészet oktatása is. Az alsó papság, plébánosok, oltár- vagy kápolnaigazgatók — döntő többségük jobbágyszármazású volt — tudásukat a káptalani iskolában sajátították el, oktatásuk inkább gyakor-

lati jellegű volt: imádkozás, zsoltómázás és misézés. A szerzetesek (bencések, ciszterek, pálosok, premontreiek) egyre kisebb létszámmal működtek, csupán a domonkosok és a ferencesek igyekeztek az egyre lazuló fegyelmet megtartani, prédikációkat írtak, kódexeket másoltak... A kolostori irodalmunk két legfontosabb alakjának, a ferences Temesvári Pelbártnak (1440–1504) és Laskai Osvátnak (?–1500) *prédikációs gyűjteményei* a társadalmi és az erkölcsi viszonyokat bírálták, őket említjük meg irodalomtörténeti óráinkon... (Kuczka Péter szerk., 2006. 103.)

Művelődés

A káptalani iskolák mellett feltűntek az alsó fokú városi iskolák, ahol immár nem papi pályára készülő fiatalok tanultak, hanem *deákok*, akik jegyzők, gazdatisztek, jogászok, orvosok szerettek volna lenni, felemelkedni a társadalmi ranglétrán. Az *oktatás nyelve latin* volt, tanulták a nyelvet, a grammatikát, az írást-olvasást és kiemelkedő tantárgy volt az éneklés. A diákokat vesszőzéssel, ostromozással fenyegették. Növekedett az igény a magasabb fokú egyetemi végzettségre is. Sok magyar diák járt a bécsi, itáliai (Padova, Firenze) vagy a krakkói egyetemre, ahol az egyházi tudományok mellett bölcsészetet, jogot, orvoslást tanulhattak.

A kínaiak által már régóta ismert könyvnyomtatást Gutenberg honosította meg Európában. Mátyás idejében Németország után hazánkban is beindult a könyvnyomtatás Hess András budai műhelyében (*Cronica Hungarorum*, 1473). Bár a könyvnyomtatás lassú volt — a mozgatható betűformákat kiszedték és kézi sajtóval nyomtatták ki a szö-

veget —, de mégis olcsóbbá és többek által elérhetővé tette a könyveket. Tág lehetőség nyílt az anyanyelvi oktatás számára is (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 206-207.).

Mítoszok, legendák, mondák

Vegyesházi királyaink korából számos monda, legenda, mese maradt fenn. Dicső kor volt ez, amelyben lovagkirályok, nagyerejű daliák, önfeláldozó testőrök, paraszt-jobbágy-legényekből lett nagyurak váltak történetek hőseivé. A legtöbb monda természetesen az utókor által igazságosnak kikiáltott Hunyadi Mátyás nevéhez fűződnek. *A nagyerejű molnárlegény* (Kinizsi Pál), *A csel*, *Toldi életet ment*, *Az ősz bajnok*, *Mátyás álruhában*, *Mátyás király és a kolozsvári bíró*, *Filána*, *Rózsahegy*, *Kendeffy Ilona...* (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 214-226.)

Dózsa népe

A mondák és legendák megszépítik a világot, de a valóságot talán hűen ábrázolják az alábbi sorok: „A nép, a parasztsággal együtt, amelynek évente a nagy és sok háború miatt négyszeres adót kellett fizetni, és mindig panaszkodott az adók miatt, most sóhajtozik és fél, hogy feldúlják földjét és tűzveszély fenyegeti mindenfelől. Fogadkoznak, hogy ha a királyt hatszoros áron kiválthatnák a másvilágról, megfizetének érte.” Bonfini sorai nem állhatnak messze az igazságtól, az itáliai szerző nem túloz. 1458 és 1490 között az ország

lakosságának mintegy 90 %-át kitevő jobbágyság sorsa nem azt az idilli képet mutatta, amit Heltai Gáspár krónikájában írt Mátyásról, az igazságosról, a szegények védelmezőjéről.

Milyen életet szoktak meg a jobbágyszemélyek a mindennapokban? A falu legfontosabb építményének a templom számított, a mindennapokat a vallási és családi ünnepek tették változatossá. A templom vallási élet színtere volt, és egyben a kommunikáció központja is. A falu mindennapjait a munka határozta meg, a falu maga jelölhette ki bíróját, sok esetben vendégfogadóról és iskoláról is beszélnek az oklevelek.

A Jagello-kor jobbágyságának elégedetlensége akkor öltött nagyobb méreteket, amikor 1514. április 9-én keresztes hadjáratot szerveztek. A hírre 40 ezer ember jelentkezett, ám Székely Dózsa György, egykori nándorfehérvári lovastiszt nem engedelmeskedett Bakócz Tamás érseknek, s amikor a nemesek erőszakos cselekedetekkel akadályozták a parasztokat, hogy bűnbocsánatért keresztes vitéznek álljanak, és megtámadták a parasztokat, az atrocitások, a valós és az elképzelt hírek, a régi sérelmek és Lőrinc pap, váradi szerzetes prédikációi hatására a hadjárat átváltozott parasztháborúvá. A nemesek levertek a lázadást, és iszonyú megtorlással válaszoltak: máglyahalál, tüzes trón, tüzes vaskorona lett a sorsa Dózsának, Lőrinc papnak, s a parasztokat arra kényszerítették, hogy vezérük megsült húsát egyék. Petőfi Sándor, Ady Endre verseiben, valamint számos képzőművészeti alkotásban tükröződik ez a rettenetes történelmi esemény, amely egész Magyarország sorsát meghatározta — történelmi tény, hogy Mohács egyenes következménye volt annak, hogy a nemesek a parasztság, a nép nélkül nem voltak képesek megvédeni hazánkat. Magyarország

védttelenül állt a török támadások kereszttüzében, a külső végvári rendszer 1524-ben felbomlott, Nándorfehérvár, Szabács, Zimony eleste után 1526-ban a mohácsi csata után magyar államunk előbb két, majd három részre szakadt. A Magyar Királyság — Habsburg uralkodók alatt — a hajdani országterület északi részeire húzódott vissza, a középső részt az oszmánok csatolták el, s a keleti területekből megszületett az Erdélyi Fejedelemség.

Nyelvi rendszer, nyelvhasználat

A magyar nyelv történetének s egyben anyanyelvoktatásunk történetének legdinamikusabb szakasza éppen az 1000 és 1526 közé eső 500 év, amelynek kezdetén már megjelenik a magyar nyelvű írásbeliség, és ezzel megkezdődik nyelvünk — anyanyelvoktatásunk történetének is — jól körülhatárolható teljesen új szakasza: az *ómagyar kor*. J. András Katalin—Széplaki György—Törzsök Édua: *Magyar nyelv VIII. (A magyar nyelv története, nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1998) alapján foglaljuk össze, milyen változásokat hozott ez az időszak anyanyelvoktatásunk történetében.

Új korszakot nyit anyanyelvünk életében a magyar nyelvű írásbeliség megjelenésével, illetve azzal, hogy a rovásírás helyébe a latin ábécét használták a beszéd rögzítésére. A magyarul beszélők körében a *szókincsen* mérhető le a változás, magyar nyelvünk a szókincsbővítés minden lehetséges módjával gazdagodik, megsokszorozódnak a *belső keletkezésű szavak* a szóképzés és az összetétel révén, sőt szóteremtéssel is: hang-

utánzó és hangulatfestő szavakkal. Ugyancsak gazdagodik nyelvünk számos idegen szó kölcsönzésével.

A honfoglalás után új természeti környezet, új emberi környezet veszi körül eleinket, akik mindennapi érintkezésbe kerülnek az itt élő szlávokkal, új eszméket, a kereszténységet német, olasz, szláv papok, szerzetesek terjesztik, és az egyház, valamint a magasabb műveltség nyelve egész Európában a latin. Ezen a nyelven indul meg az oktatás is.

Az idegen átvételek rendszerint hasonultak a magyar nyelv hangzásához, illetve együtt változtak velük a hangtani folyamatokban, így a német *strum*, *herzog* szavakat talán először a nebulók alakították át *ostrom*, *herceg* magyar szavakká. A szláv *Blatin*, *cseľjad*, *brazda* szavakból a *Balaton*, *cseľéd*, *barázda*, a latin *sacristia* > *secrestia* szóból *sekrestyle* szavak alakultak. De néhány szókölcsonzés a szülőktől megismert, megtanult szavakat szorított ki: az ősi örökségű *fűrt*, *búza*fő, *egyház*, *szenesház* szavakat a *gerezd*, *kalász*, *templom*, *konyha* szavak kerültek a fiatalok és az idősebek szóhasználatába.

A föld megmunkálásával, állattenyésztéssel foglalkozó fiatalok a szláv nyelvekből átvett *akol*, *barázda*, *birka*, *barack*, *borona*, *bárány*, *iga*, *járom*, *kakas*, *kasza*, *parlag*, *rozs*, *szalma* stb. szavakat vették át s használták beszédükben. Akik azonban mesterséget tanultak — *kádár*, *kovács*, *takács*, *malom* stb. —, azok szókincsüket ezekkel a szavakkal gyarapították. De a mindennapi életbe is bekérezkedtek a szláv szavak: a *konyhá*-ban *asztal* mellett *ebédeltek*, *padon* ültek, a *pincét kulccsal* zárták be. Ha már iskolát végeztek, *munkába* álltak, a *császár*, a *király parancsolt* nekik, a *kereszt* tanítását követték, *barát*, *apáca* lett belőlük, a *szent karácsony* ünnepét *szerda*, *csütörtök*, *péntek* napokon is megünnepelték.

Az udvari és a hadi életre vonatkozó kifejezések a német nyelvből honosodtak meg ebben a korban: az *ostrom* során *páncél*, *rostély*, védte a harcosok testét, *gerely* volt a *herceg*, gróf kezében...

Az *iskola*, *kolostor*, *pápa*, *angyal*, *sátán*, *plébános*, *apostol* stb. szavak pedig a latinból alakultak, formálódtak ma is használatos magyar szavakká.

A szóképzés körében a felmerült igények kielégítését a fiatalok és az idősebbek körében is új árnyalatok kifejezése tette lehetővé: sárgás, selymes, kerekded. A fiatal legények szívesen használták a *-fi* képzőt: Békefi János, a fiatal lányok pedig férjük neve vagy foglalkozása után a *-né* képzőt: Sántha Pálné, hoffmesterné. A tulajdonnevek létrehozásában előtérbe került a szóösszetétel: *Antonio Halárus*, *Petro Mákszem*, *Kur-tapatak*, *Kékkő*, *Mosókút*. *Tükörfordítás* az *épületes*, *húsvét*, *virágvasárnap*, *vízkereszt* szavunk.

A szülők mellett a fiatalok is a fogalmak megnevezésében a jelentésváltozással találkoztak: a *fal* főnév már nem jelentette a vesszőfonadékot, a hajdani 'jeladó üst' mostani *harang* alakjával már a kereszténységhez, a templomhoz kapcsolódott, s a pogány áldozati szertartás szavából is a keresztény vallási tartalom kerül előtérbe az *áld* — *áldozás* szavakban. Hasonló jelentésváltozás történt az ősi *Isten*, *lélek*, *jós*, *üdv* stb. szavakkal is.

Talán az öregek, de a fiatalok is egyes hangokat — *dzsj*, *gh*, *chj* — már nem ejtettek, viszont szavaikba beleszótték az *ö*, *ő*, *ó*, *a*, *v*, *gy* hangokat. Valamilyen ok miatt a tövéghangzók lekoptak a *hodu*, *utu*, *kutu* szavak végéről: *hod* — *had*, *út* — *út*, *kut* — *kút* stb. A felső, illetve a középső nyelvtanítású magánhangzók nyíltabbá váltak: *dumb* > *domb*, *potok* > *pa-*

tak, szim > *szem* stb. Többlépcsős változással jelentős mértékben megnőtt — a fiatalok és az idősebbek körében is? — a hosszú magánhangzók aránya: *kumlagh* > *kumlau* > *komló*, *chalow* > *chalou* > *háló* stb. A nyelvhasználatban gyakoribbak lettek a hosszú mássalhangzók: *holló*, *villám* stb.

Az idegen szavak átvétele is módosította a magyar mássalhangzó-állományt, így honosodott meg nyelvünkben a *zs* és a *c* hang. Magánhangzóink között a honfoglalás körüli időszakban rövid, hosszú és kettőshangzó is található. A szóvégi magánhangzó eltűnése folytatódik, s a kettőshangzók egyszerűsödéséből keletkeztek a hosszú magánhangzóink: *ó*, *ő*.

Elmondhatjuk, hogy az *ómagyar kor végére* a magyar nyelv hangzása lényegében megegyezik a mai állapottal. (Erről a kérdésről bővebbet Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza* című könyvéből szoktunk felolvasni diákjainknak, illetve szövegeket olvasgatunk ómagyar nyelven, párbeszédeket ómagyar és mai magyar nyelven...) Ómagyar kori változás a felszólító módjel hasonulása, összeolvadása az igék záró mássalhangzójával: *veszjen* > *vesszen*, *oltalmazják* > *oltalmazzák* stb. Hetedikeseimnek mindig elmondom, hogy egyes nyelvjárásokban ma is megvan ez az ómagyar kori alak. Szintén a latin nyelv hatására, különösen magas szintű latin szövegek (Biblia, szertartásszövegek, zsoltárok) fordítása, majd a XIII. századtól kezdődően önálló magyar szövegek alkotása összetettebb mondat szerkesztést, árnyaltabb kifejezésmódot követelt, ennek kielégítésére funkcióváltás, jelentésváltozás állt be a névutók, a határozószavak, igekötők, kötőszók rendszerében. Bővül a névutók rendszere: *módon*, *tájt*, *számára*, *múlva*, *koron*, *gyanánt*, *együtt*, *óta*, *helyett* stb. Eleink megismerkedtek azokkal az új igekötőkkel, amelyek a *hat ősi ige-*

kötőnk mellé ebben a korban társulnak, nagyrészt határozószókból: *által, egybe, össze, ide, belé, reá, hozzá* stb.

Az ómagyar kor oktatói magyarázhatták a diákoknak, hogy az *az* mutató névmást használhatják határozott névelőként is, és az *egy* határozatlan számnév lehet határozatlan névelő is. S a magasabb iskolákban, ha lett volna magyar nyelvoktatás, a tanár úr elmondhatta volna, hogy világos, áttekinthető fogalmazás esetén az igeneves szerkezetek mellett alá- és mellérendelő összetett mondatokat fogalmazzanak. A mondatszerkesztés változásai a magyar nyelv alapvetően szintetikus jellegét analitikus vonásokkal gazdagították. A fordítóknak szánt tanári utasítás lehetett volna: a latin szöveggel folytatott „párbeszéd” legyen versengés, kihívás, a magyar szöveg legyen méltó az eredetihez, legyen utánzás, az idegenszerűségek átvétele, de nyelvgazdagító, stílussteremtő alkotás is egyben.

Stílusesszövekként szolgáltak az eddigi példák is, a kifejezés készletének gazdagodása, az új fogalmak megnevezése mellett. A szóképzés és a szóösszetétel gyakran szolgált az érzelmi telítettséget, a szövegeknek a késő gótikus stílusra jellemző díszítettségét, egyúttal a változatosságot is a szinonimák számával, a hangutánzó és hangulatfestő igékkel, amelyeket ebben a korban szívesen használnak a szerzők: *seped, harsog, lebeg, lohad, zsong* stb. A szinonimák gazdagságára jó példa ebből a korból: *mond, felel, kérdé, beszélte, szól, megszólal, kér, küld, hív, súg, suttog* stb.

A mondat- és a szövegszerkesztésnek, az emelkedett témához illő, ünnepélyes, érzelmekkel teli, hatásos nyelvi megformálásának többféle eszköze alakult ki a kódexekben. Alakzatok, ismétlés, gondolatrítmus, párhuzamosság stb., ame-

lyekre a latin eredeti adhatott mintát, de az ősi magyar szóbeli költészet hagyománya is.

Az ómagyar korban felfedezhető a törekvés a *helyesírás* egységesítésére — a szerzőket, a másolókat a már tanult, oktató páter, atya, apát figyelmeztethette, hogy ezt vagy azt a szót, a kancelláriában, a királyi és az egyházi oklevélben így vagy amúgy írták, ezt kell/kellene követni. Igaz, hogy a legnagyobb problémát az okozta, hogy több hangot is jelöltek ugyanazzal a betűjellel és fordítva. A latinban nem lévő magyar hangok írásmódja hosszú ideig nagy ingadozást mutatott a középkor egész folyamán is. Pl. az *ö* hangé: *o, oe, ou, ew* stb. A magánhangzók és a mássalhangzók rövidségét és hosszúságát következtetetlenül jelölték a kódexek korában, de a nagy és a kis kezdőbetűk megkülönböztetése is egészen a felvilágosodás koráig szintén következtetlen volt.

A XV. században a *kancelláriai helyesírás* mellett megjelent az ún. *huszita* vagy *mellékjeles helyesírás*: minden hanghoz külön jelet társítottak, a latinból fakadó betűhiányokat pedig mellékjelekkel próbálták feloldani. Végül a magyar hangjelölés kettős rendszerben honosodott, szilárdult meg: a latin ábécéből hiányzó magánhangzókat mellékjelekkel: *ö, ü*, a mássalhangzókat pedig betűkapcsolattal jelöli a magyar helyesírás: *zs, gy*. Hasonló kettősséggel a hosszúságot is: *ű, í, ss, ssz*.

Az Árpád-korból fennmaradt *írásos nyelvi anyag*, amely anyanyelvoktatásunk tanterveiben is szerepel: a latin szövegekben elszórtan jelentkező, de azokba beépülő magyar szavak, azaz *szórványok*; rövid összefüggő szövegek, azaz *szövegemlékek*; latin szövegekhez írt (lapszéli, sorközi) bejegyzések, azaz *glosszák*.

A nyelvi szórványok oklevelekben fordulnak elő. Jelentős oklevelünk az 1055-ből való *Tihanyi alapítólevél*. Magyar

szavaiban (tulajdonneveiben és helymegjelöléseiben) 58 közszó, ezekben 33 képző fordul elő, szószerkezetek és mondat-töredékek: *cues humuk* — köves homok, *feheruuaru rea meneh bodu utu rea* — Fehérvárra menő hadiútra.

Az oklevelekkel rokon természetű nyelvemlék, s egyben a magyar művelődéstörténetnek is egyik legbecsesebb forrása a váradi székeskáptalan jegyzőkönyve, a *Váradi Regestrum*. A jegyzőkönyv a káptalan előtt 1208–1235 között létrejött egyezségek, végrendelkezések, adásvételi és egyéb ügyek szerződésének kivonatait tartalmazza, nagyobb része tüzesvas-próbák, istenítéletek lajstroma. A lajstrom több mint 30 vármegyét, 600 községet, 2500 személyt említ. Helynevek: *Scerep* (Szerep), *Zamtou* (Szántó) stb. Személynevek: *Numhiz* (Nemhisz), *Fehera* (Fehéra) stb.

A magyarok eredetéről és a honfoglalás történetéről *Anonymus: Gesta Hungarorum* (A magyarok cselekedetei) (1200 körül) tudósít. Kézai Simon *Gestájában* (1283 körül) a csodaszarvas monda és a hun-magyar azonosság gondolatát fogalmazza meg, Kálti Márk *Képes Krónikája* (1358) a magyarok eredetét a Bibliáig vezeti vissza.

A kor nyelvének megismerésére a szövegemlékek adják a legtöbb lehetőséget, latin nyelvű egyházi szertartáskönyvekbe másolt úgynevezett *vendégszövegek* a keresztény egyházi szertartásokban való élőszóbeli felhasználásra készítettetek. A legkorábbi jelenleg ismert magyar nyelvű szövegemlék a XII. század végéről a Pray-kódexben fennmaradt *Halotti beszéd és könyörgés*.

A *Königsbergi töredék és szalagjai* a XIII. század elejéről származó Mária-dicséret. Az *Ómagyar Mária-síralom* az első ismert magyar nyelven írott vers (XIII. sz.). A XIII. századi

Gyulafehérvári sorok szentbeszédék ritmikus prózai formában kifejtett vezéreszméi.

Nyelvemlékeink, kódexeink mellett több magyar kéziratos könyv maradt ránk, már ekkor egyfajta irodalmi folyamat tanúi lehetünk ismert nevű és névtelen írókkal, egyre növekvő olvasóközönséggel (vagy inkább hallgatósággal?). Kolostori könyvtárakról tudunk, iskolákról, tehát az írni-olvasni tudás terjedéséről. Ezek a művek bár egyházi célokat szolgáltak, gyakran valódi szépirodalmi olvasmányok voltak: érdekes történetek, szentek legendái, lírai alkotások, imák, zsoltárok, elmélkedő, tanító szövegek stb. „E szövegekben — vallja Benkő Loránd (1980), és J. András Katalin (1998. 51.) — olyan nyelvi műveltség bontakozik ki, amelynek fennkölt-sége, a tartalom és forma egységében megnyilvánuló igényessége, szépsége nemcsak saját korában kelthette föl az elérni kívánt hatást, hanem amely régmúlt időket a jelennel összekapcsolva átragyog sok-sok évszázadnak, még nyelvileg is »zordonabb« évszázadoknak távlatán, s megkapja, lebilincseli a ma nyelvét, stílust értő magyarját”.

A lendületes fejlődést azonban 1526-ban Mohács törte meg, fontos folyamatokat zárt le, illetve indított el, amelyek évszázadokon át meghatározta a Balkán, a kelet-közép-európai régió és Erdély sorsának alakulását is, benne anyanyelvünk oktatását is.

A XVI. század elején összeállított Peer-kódexben marad fenn az a Mohács előérzetének kétségbeesésében feltörő, eget ostromló ima, a pusztulásba romló ország utolsó segélykiáltása. Az ismeretlen szerző talán emlékezett a tatárok betörésére is...

Imádság nyíl ellen

Mi Uronk Jézus Krisztusnak békessége legyen énvelem!
Ámen.

Ó, nyíl, állj meg Szent Illés prófétának miatta!

Ó, nyíl, állj meg mi Uronk Jézusnak hatalmának miatta,
ne járólj énhozzám!

Ó, nyíl, állj meg Máriának szüzességének miatta és Szent
János Baptistának fejének és Istennek szent apostolának,
mártíromának, szűzeinek, özvegyinek, angyalinak miatta!

Ó, nyíl, állj meg mi Uronk Jézus Krisztusnak nevének
miatta!

—————
Ó, nyíl, állj meg mi Uronk Jézus Krisztusnak kínszenve-
déseinek miatta, mennynek és földnek és csillagoknak miatta
és mendazoknak miatta, kik mennyen és földön vagynak, az
rettenetes ítéletnek napjának miatta, mi Uronk Jézus Krisz-
tusnak szentségesnek, szüzességes testének miatta!

Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében. Ámen.

3. Anyanyelvoktatásunk az önálló Erdélyi Fejedelemségben (1526–1711) — az erdélyi fejedelmek és az egyházak iskolapolitikájának keretében

Az Erdélyi Fejedelemség, illetve ennek előzménye, a keleti Magyar Királyság a Habsburg—oszmán szembenállás eredményeképpen jött létre. A hajdani Magyarország közepét a Török Birodalomhoz csatolták, nyugaton és északon a Habsburg-családból való magyar királyok uralkodtak. (Nyugatról megindultak az egyesítési törekvések, de kudarcot valottak). A keleti részek azonosítása már nem ilyen egyszerű. I. János, Magyarország királya (1487–1540), Izabella, Magyarország királynéja, fiúk, II. János (Szapolyai) János Zsigmond (1540–1571) választott magyar király (*electus vox Hungariae*) volt, míg élt. A fejedelmi cím 1570-ig egyáltalán nem létezett, az *Erdély országnevet* is csak nem hivatalosan használták, mert valahogy különbséget kellett tenni a két „Magyarország” között. A magyar közvélemény úgy segített magán, hogy — az Erdély országnév megelőlegezése mellett — ügyes nyelvi leleménnyel tisztázatlanul hagyta, ki is voltaképpen Izabella (a latin „*regina*” magyarul éppúgy jelent uralkodó *királynőt*, mint a király feleségét, *királynét*), II. Jánost pedig János király fiaként emlegette. A közjogi zűrzavart az újabb török támadások, a Tisza és a Maros menti várak elfoglalása, majd a két fővár, Szigetvár és Gyula eleste után fokozta, hogy az 1570. augusztus 16-án megkötött szerződésben János Zsigmond lemondott királyi címéről, és elfogadta, hogy magát *Erdély és Partium fejedelmének* nevezi ezután, s így született meg a külügyeiben a Fényes Portától

függő, de a belügyeiben viszonylagos önállósággal bíró, önálló *Erdélyi Fejedelemség*.

János Zsigmond erdélyi fejedelem nevéhez kapcsolódik három, nevezetes iskola alapítása. Az 1557. június 1-10. között tartott Tordai Országgyűlésen született meg a végleges határozat, Kolozsváron a domonkosok, Vásárhelyen a ferencesek, Váradon pedig a mindenszentek kolostorában iskolát létesített a kiskorú fejedelem nevében kormányzó Izabella. (Kolozsváron az Óvárban álló, gótikus kolostorépületben ma a Sigismund Toduță Zenelíceum működik. Marosvásárhelyen, egykori tanáráról elnevezve a Bolyai Farkas Elméleti Líceum, és a '89 után újraindult Református Kollégium.) Kolozsváron az újonnan létesült iskola vezetését Dávid Ferenc plébánosra bízták, aki később az unitárius egyház első mártír püspöke, s az iskola pedig az unitarizmus központi intézménye lett. Az iskola működését fejedelmi adományok biztosították, János Zsigmond 1562 szeptemberében kelt alapítólevelében a kolozsvári dézsma negyedét az iskola fenntartására rendeli, s ezt az adományt Báthori István (1571), Báthory Kristóf (1576) és Bethlen Gábor (1626) fejedelmek is megerősítik. 1957-től Brassai Sámuel Elméleti Líceum állami iskolaként, az 1993-ban újraindult Unitárius Kollégium, 2003-tól János Zsigmond Unitárius Kollégium felekezeti intézményként működnek.

Donatio Regia sum. Haereditas Scholae huius et Pauperum: qui Commoda mea alio avertit hacc et similia, deleatur ex Libro viventium et memoria hominum. Anno Domini 1557. (Királyi adomány vagyok, ennek az iskolának és a szegényeknek az öröksége, aki javaimat — s hasonló rendeltetésű javakat — más célra fordítja, annak neve töröltessék ki az

Élők Könyvéből és az emberek emlékezetéből. Az Úr 1557. esztendejében.) — hirdeti egykori latin kapufelirata az alapítást.

Erdély fejedelmei kialakították az Európához kötődő magyar és szász autonómiájával rendelkező sajátos — magyar, szász, román — és vallási — katolikus, református, evangélikus, unitárius és pravoszláv — tolerancián alapuló társadalmat.

Az új államalakulat létét végigkísérte a katonai fenyegetettség, s a kereskedelmi elszigeteltség nyomán a belső erőforrásokat kellett megtalálni. A hagyományos gabonatermelés (búza, zab, köles) mellett a szarvasmarha- és juhtenyésztés volt jelentős. Az erdélyi céhes központok szász városok voltak — Brassó, Szeben, Beszterce —, céhekbe szerveződtek a szűcsök, takácsok, tímárok, de megjelentek a kalaposcéhek, öntők, gyertyamártogatók, kőművescéhek, tovább dolgoznak az ötvösmesterek is. Az államháztartás bevételeit a Dés, Torda, Kolozs, Szék, Vízakna, valamint a székelyföldi és máramarosi sóbányászat bevételei (a só a XVI-XVII. században fizetőeszközként is elfogadott volt), a nemesfém-bányászat (Abrudbánya, Offenbánya, Körösbánya, Kisbánya) és a belényesi réz- és vasbányák, a csíki vasbányák jövedelmei, a külkereskedelmi vámok és a fiskális birtokok bevételei — Kővár, Somlyó, Szamosújvár, Várad, Borosjenő, Világosvár, Lugos, Karánsebes, Fehérvár vára, az alvinci castellanum, az algyógyi kúria, Déva és Zsidóvár — anyagi és hatalmi bázisok voltak. Ide sorolhatók a *portális* vagy a *rovásadó* a jobbágyportákról, a kapunkénti 99 *contributio*, a szászok ún. Szent Márton-napi *censusa*, a szász egyházak *census cathedraticus*-a, az erdélyi nemesség ötvenedének nevezett ki-

rályi adója (a román jobbágyoktól). Mindezeket a jövedelmeket a fejedelemnek volt jogában eldönteni, hogy mire költik. Báthori Zsigmond pl. a XVI. század végén a szász census cathedraticus 47 márka ezüstöt és 978 darab vert aranyat teljes egészében a kolozsvári jezsuita kollégiumnak rendelte, de a fehérvári jezsuita kollégium is rendszeres támogatásban részesült, s ilyen központi pénzből juttatott az egyháznak, az egyházi személyeknek, a gyulafehérvári káptalannak és a kolozsmonostori konvent requisitorainak is (Kuczka Péter szerk., 2006. 131-132.).

„Oda Buda”

Ez a szólás 1541. augusztus 29-e után keletkezett, amikor Szulejmán szultán katonái csellel elfoglalták Budát. A török veszély elhárítására már Luxemburg Zsigmond és Mátyás király alatt a déli határvidéken megépültek a *végváarak*, azzal a feladattal, hogy az utak védelmét biztosítsák, a török utánpótlást megakadályozzák. A végváarakban szolgálatot teljesítő katonák zsoldosok voltak, akiket pénzzel, de gyakran terménnyel, sóval, ruhaneművel, posztóval fizettek ki. Innen ered a szegénységet szemléletesen kifejező *szólásunk*: „*Se pénz, se posztó*”. A török és magyar vitézek között szinte naponta megisméltődtek a bevetések, a portyázások, ennek során foglyokat és igásállatokat raboltak, amelyeket jó pénzért adtak el. Váltásdíjért folyó rabkereskedelem is kialakult, ennek során hol magyarul, hol törökül vagy valamilyen keveréken nyelven (vagy tolmáccsal), de kommunikáltak egymással.

A török sereg a gyalogságból, a lovasságból, a tüzérségből, a dunai hajóhadból és különböző kisegítő alakulatokból állt.

A török katonai szavakat a korabeli fiatalok és idősek is megtanulták — kénytelenek voltak megtanulni... A gyalogság gerincét a *janicsárok* adták, ők voltak a szultán legjobban kiképzett harcosai. Keresztény gyermekekből is toborozták (rabolták el) őket, majd több évi kiképzés után állhattak szolgálatba. Feladatuk az igaz hit terjesztése mellett az ellenség rohamát felfogni és fedezni a tüzéséget. A lovasságot a *gönüllük* (önkéntesek), a *delik* („örültek”) és a *szpáhik* alkották. A sereg mellett rabló, fosztogató elemeket is találunk, *martalócokat*. A török aknászoknak, a *lagundzsiknak* az volt a feladata, hogy a fontos bástyák, tornyok fala alá leástak, oda lőport, robbanóanyagot tettek. A tüzerek, a *topcsik* célja, hogy ágyútűzzel rést lőjenek a várfalon. A fegyverek neveit is átvettük, hiszen a párviadalok során katonáink szembe kerültek a *dzsidával* (lándzsafajta), a finom acélból készült *fringiával* (kard), a damaszkuszi acélból készült *szablyával*, a vas- és rézdudorokkal ellátott *ökölpajzssal*. Jeles bajvívóink voltak ebben a korban: Thury György, Magyar Bálint, jeles várvédőink: Szondi György, Juricsics Miklós, Dobó István, Bornemissza Gergely, Zrínyi Miklós és sokan mások, nevüket irodalmi alkotások sora örökítette meg tanuló ifjúságunk számára.

A várvédőket segítették az ágyúk. A régi körbástyákat azonban nem tudták ágyútűzzel fedezni, és az így kialakult holttérben könnyen megtámadhatták a bástyát, s erre találták ki a XVI. században a szögletes olasz bástyát, ún. *fülesbástyát*, *újolasz bástyát*, melynek füllel védett tüzelőállását már kevesebb ágyú tudta tűz alá venni, míg a fül nélküli bástyát több ágyú is tűz alá vehette (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2007. 257.).

A XVI. században az eddig elterjedt lovagi hadviselés és az azzal járó nehézpáncélzat kiszorult a harcterekről. Elterjedtek a *lőfegyverek*, előtérbe került a gyalogsági harc. A zárt, egy tömbben indított támadásokat felváltotta a vonalharcászat, a gyalogosokat hosszú vonalban, egymás mögött több sorban állították fel, amíg az egyik sor töltötte a fegyvereit, a másik sor gyilkos sortűzzel árasztotta el az ellenséget. Az elültöltős, kanócos puska, *muskéta* kb. 8-10 kg-os fegyver volt, s hogy tüzelni lehessen vele, egy villa alakú állványra támasztották. Később a fegyver súlyát csökkentették, az új fegyvert *bajonett-flintának* nevezték, hatótávolsága már 300 méter fölött volt, idővel szuronyt is illesztettek a csövére.

Bethlen Gábor (1580–1629) fejedelem is *korszerű sereget* állíttatott fel fiatal, szabad hajdúkból, székelyekből és zsoldosokból. A *hajdúk* félelmetes verekedők voltak, ütőképes és félelmet nem ismerő gyalogos és lovas egységeket alakítottak ki belőlük. Kedvenc fegyverük: a *fokos* és a *szablya* volt, de kíváloán értettek a puskák kezeléséhez is.

Amikor 1601-ben Basta császári zsoldosvezér bevonult Erdélybe, a mindenüktől megfosztott emberek, ha szántani akartak, magukat kellett az iga elé fogni. Ekkor kezdte a nép a kétkerekű taligát, amely elé magát fogta, *Basta szekeérének* nevezni.

A reformáció

A megosztottság ellenére a két magyar állam életében bizonyos egység megmaradt, eleven, sokszínű szellemi élet bontakozott ki. Továbbélt a Mátyás királyunk korában elindult humanizmus és reneszánsz, és az új szellemi hullám

áramlata, a hitújítás szólaltatta meg magyar nyelven az európai műveltséget, hatásában, következményeiben az anyanyelvű oktatást, művelődést, az iskoláztatás kiszélesítését szolgálta Erdélyben is. Az együttesen protestánsnak nevezett új vallás zászlóbontásának ideje 1517. október 31., amikor Martin Luther/Luther Márton (1483–1535), a wittenbergi vártemplom papja kitűzte temploma kapujára a hitújítást elindító 95 tételét. Ez a hír már az 1520-as években eljutott Magyarországra, Erdélybe is, részben a német egyetemeken tanuló magyar diákok, részben a hazánkba érkező hittudósok, prédikátorok útján. Az új eszmék terjedését egyrészt a mohácsi csatavesztés utáni politikai helyzet — tizenkét püspök és érsek esett el Mohácsnál, kolostori közösségek széledtek szét —, másrészt az a tény határozta meg, hogy a prédikátorok a híveket anyanyelvükön, érthető vallási magyarázatokkal próbálták a maguk számára megszerezni/megtartani. Emlékszünk a *Halotti beszédre*, s bizonyára több ilyen beszéd is létezett, csak éppen nem maradt ránk.

Erdélybe Johannes Honterus (1498–1549), a Bécsben, Krakkóban, Bázelen tanult brassói pap ültette el Luther ígéit. Ez az átlagon felüli műveltségű, gondolkodó férfiú 1538–1539-ben *nyomdát nyitott Brassóban* (ez volt az 1529-től működő szebeni után a második Erdélyben) és sorra adta ki nagy érdeklődést keltő, jogi, földrajzi és hittudományi műveit, kidolgozta a születőben levő szász evangélikus egyház alapvető elveit. 1544-ben Honterus lett a város plébánosa, s első lelkipásztori ténykedése a városi iskola átszervezése és könyvtáralapítás volt. Maga Luther nevezte *evangelista in Hungaria*-nak, magyarországi apostolnak (Kuczka Péter szerk., 2006. 133.).

A bibliafordítások, a közérthető vallásos irodalom közelebb hozta a lakossághoz a reformált hit eszmevilágát. Segítettek a hazai birtokos nemesek is, akik Luther, majd később Jean Calvin/Kálvin János (1509–1564) követői lettek, birtokszerzési céljaiknak megfelelt a két király közötti manőverezés. A főurak a maguk birtokain a *cuius regio, eius religio* elve alapján meghatározták a lakosság vallási hovatartozását. Támogatták az új egyházat, lelkészeket fogadtak be, nyomdákat állíttattak fel, diákokat küldtek külföldi egyetemekre — hozzájárultak a magyar nyelvű könyvek, a magyar kultúra, az anyanyelvű oktatás terjesztéséhez (Kuczka Péter szerk., 2007. 133.).

Külföldi egyetemi tanulmányokra beiratkozott diákokról eddig is tudomásunk volt, 1520-ig 2060-an iratkoztak be erdélyiként megnevezett személyek, elsősorban nemesek és városi polgárok, de néha falusiak is (Köpeczi Béla szerk., 1993. 188.). Magyar, vagy magukat a magyar királyság alattvalóinak valló diákok már a XIII. század folyamán megjelentek Nyugat-Európa, főleg Olaszország és Franciaország egyetemein. Az első hazai egyetemi kísérletekről is szóltunk (Pécs, 1367, Óbuda, 1388, Pozsony, 1467), ezek mellett 1348-ban Prága, 1364-ben Krakkó, 1365-ben Bécs lépett az egyetemi városok sorába, 1523-ban Bolognában a *Collegio Ungarico-Illyrico*, 1578-ban Rómában a *Collegio Ungarico*, 1580-ban *Collegium Germanicum Hungaricum* néven létesült egyetem, az 1365 óta fennálló bécsi egyetem mellé a *Natio Hungarica* (Sipos Lajos szerk., 2000. 149.). Az 1467-ben megnyílt pozsonyi *Academia Istropolitana* első kancellárja Vitéz János esztergomi érsek (1408 k.–1472), Janus Pannonius patrónusa volt.

1545-ben a szász nemzet szebeni gyűlése határozatot hozott a Honterus által rendszerbe foglalt lutheri szellemű tanok egységes elfogadásáról, és 1553 elején a szász papság zsinata saját *püspököt* (*szuperintendens*) választ Paul Wiener személyében. Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Medgyes, Segesvár német anyanyelvű lakossága között már a XVI. század húszas éveiben ismertté váltak a lutheri gondolatok. Temesközben Petrovics Péter szervezte meg a második evangélikus egyházmegyét.

A szász hitújítást követően alig néhány év késéssel Luther tanait a magyarok közül is sokan elfogadták. Kolozsvár virágzó városa 1544-ben adott otthont Kaspar Helth (1490/1510 k.–1575) plébánosnak, aki Luther lelkes követője volt, és a többségében már magyar városban magyarul kezd írni és prédikálni, nevét is *Heltai Gáspárra magyarítja*. 1550-től már nyomda is segíti működését, *Hoffraff György* tipográfussal együtt vezetett nyomdája a magyar nyelvű könyvnyomtatás első műhelye. Sorra jelentek meg a Biblia-részletek, Dávid Ferenc hitvitázó iratai, és természetesen magának Heltainak a művei, köztük a *Száz fabula* (1577), a magyar nyelvű történetírás első alkotása. De itt jelentek meg a magyar nyelvű költészet első nagy alkotójának, Tinódi Lantos Sebestyénnek a *versei* is, Werbőczy *Hármaskönyvének* magyar fordítása.

Mire a lutheri tanok elérték az első nagy sikereket, már nyomukba ért a reformáció második, helvét hulláma. Dévai Bíró Mátyás (1500?–1545), prédikátor, a magyar Luther, debreceni pap, vitatni kezdte a wittenbergi teológiai tételeket. A Tiszántúl protestáns püspöke ez energikus, szervezésre született ember lett: Méliusz Juhász Péter (1536–1572), a

magukat *sacramentariusoknak* (kálvinisták — Jean Calvin hívei) nevezett irányzat vezéralakja. Bibliafordításának egy részét profetikus magyarázatokkal látta el, lefordította Jean Calvin svájci teológus *Confessio catholica* (Debrecen, 1562) c. művét. A reformátusok fellegvárát sokszor ma is a „kálvinista Róma” néven tisztelik (Glatz Ferenc szerk., 1989. 83.).

Méliusz — ellenfelei „Péter pápának” gúnyolták — vitalaival, imakönyvével, nagy hatású prédikációival megszilárdította a református hitet. A *Debreceni Református Kollégium* is a református egyház felügyelete alatt, tanárainak lelkes munkája és híres diákjai nyomán vált messze földön elismert iskolává. A magyar protestantizmus másik jelentős központja lett a „*Bodrog-parti Athén*” — *Sárospatak*. Itt Sztáray Mihály, énekszerző, evangélikus lelkész szervezte meg a híres *Református Kollégiumot* (Kész B.—Kovács A.—Tóth D., 2006. 261. és Köpeczi Béla szerk., 1993. 254-255.).

Kolozsváron 1556-tól fogva a Heltaihoz hasonlóan szász születésű Franz Davidis, Franz Hertel — Dávid Ferenc (1510 k.–1579) lett az evangélikusok püspöke. Ádáz vitákat folytatott a kálvinisták ellen, majd lemondott szuperintendensi megbízatásáról, és maga is csatlakozott a helvét hitvalláshoz (1559). 1564-ben az erdélyi magyar prédikátorok nagyenyedi zsinata ismét Dávid Ferencet választotta meg püspökének. Amikor János Zsigmond fejedelem udvari papja lett, újabb kihívással találkozott: a fejedelem udvari orvosa, az olasz Giorgio Biandrata (1515–1588) az *antitrinitárius* tanokat vallotta. Dávid újra vitatkozik, végül 1568-ban elfogadta a *szenháromság-tagadók*, az unitáriusok véleményét. Hamarosan a fejedelmet, az erdélyiek nagy részét, s Heltai Gáspárt is sikerült megnyernie az új hitnek. Erdélyben elis-

mert felekezeti lesz az unitarizmus és Európa legnevesebb teológiai gondolkodói — Johannes Sommer, Christian Francken, Jacobus Paleologus — sorra látogatnak el Erdélybe (Köpeczi Béla szerk., 1993. 254-255.).

A kialakult protestáns egyházigazgatás szerveire a duális struktúra — a világiak és az egyháziak azonos súlyú képviselete — volt jellemző, és a gyülekezetek fontossága. Az alapegység a gyülekezet (egyházközség) volt, élén a lelkész (tiszteltes) és a gondnok (a presbitérium elnöke) állt. A gyülekezet legtekintélyesebb tagjai alkották az egyháztanácsot (presbitérium), kiterjedt jogokkal — még az oktatás terén is. Az egyházmegye élén az esperes (senior) — az erdélyi szászoknál dekanatus, az unitáriusoknál az egyházkör (circaria) — a katolikus espereskerület megfelelőjeként működött. Az egyházkerület (superintendia) élén a superintendens — püspök — állott, a vezető testület a főkonzisztórium, világi vezető a főgondnok volt. Legfelsőbb testület a zsinat vagy az egyetemes gyűlés, amely hitbéli és igazgatási kérdésekben is döntött.

A lutheri tanokat a Németországban, pl. Wittenbergben tanuló szász értelmiség hozta el Erdélybe, s 1545-ben a medgyesi zsinaton kimondták az erdélyi evangélikus egyházkerület megalakulását, Berethalom központtal. (1590-ben a dunántúli egyházkerület alakult meg Sopron központtal, 1609–1610-ben a zsolnai zsinat a bányai egyházkerületet alakította meg, majd a dunáninnyi egyházkerületet Pozsony központtal (a lutheri hitre tért szlováksággal.)

A református egyházszervezet megalakulása során nem annyira a polgári, mint inkább a magyar nemzeti jelleg vált hangsúlyossá. 1557-ben a Tiszántúli egyházkerület, Debre-

cen központtal, 1564-ben a nagyenyedi zsinaton a több központú — Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár — Erdélyi egyházkerület, 1595-ben a Dunántúli egyházkerület, Pápa központtal, 1735 után a Dumamelléki egyházkerület Pest központtal és a Tiszáninneri egyházkerület. A központokban található kollégiumi, főiskolai városokban — Debrecen, Pápa, Sárospatak, Gyulafehérvár, Kolozsvár stb. — képezték a tanítókat és a lelkészeket.

Az unitárius egyház János Zsigmond fejedelem alatt Erdélyben is bevett felekezet lett, 1566–68-tól, s a XVI. század végén 12 egyházközség egy egyházkerületbe szerveződött.

Rendkívüli toleranciáról tett tanúbizonyságot az 1568. évi erdélyi országgyűlés, amely Tordán János Zsigmond fejedelem *törvényjavaslatát* iktatta törvénybe az evangélium hirdetésének és magyarázatának teljes szabadságáról, „mert az hit Istennek ajándéka”. Törvény mondta ki, hogy a négy bevett vallás (katolikus, evangélikus, református és unitárius) szabad vallásgyakorlatát. (Gondoljunk az 1571-ben, Franciaországban történt Szent Bertalan-éjre!) Így állandósult egy kisebbfajta csoda: egy országban, egy időben négy elismert felekezet élt s él ma is egymás mellett, régen többé-kevésbé, ma már teljes békességben. A görögkeleti egyházat bár nem tekintették egyenrangúnak, azért megtűrték (Köpeczi Béla szerk., 1993. 256.).

A katolikus egyház mellé szerveződött mindhárom protestáns egyház megalakulásától kezdve kötelességének tartotta/tartja iskolák létesítését, fenntartását, a diákok ösztöndíjjal való támogatását, harcát a mindenkori hatalommal szemben, ha az valamilyen szándékkal — és ez sajnos gyakran megtörtént — szembeszállt ezzel a nemes céllal, szembefordult magyar nemzeti közösségünk akaratával...

Anyanyelvoktatásunk történetének szerves részeként kell tárgyalnunk a görögkeleti és a görög katolikus egyház iskolapolitikáját, azt is, hogyan lett a megtűrtből bevett felekezet, illetve 1918-tól nemzeti egyház. A keleti kereszténység a X. századtól jelen volt a Kárpát-medencében, de Erdélyben a jelentősége a XIV. századtól nőtt meg, a Moldvából és Havasalföldről bevándorló ortodox román-ság, pásztorok, letelepülő/letelepített jobbágyok körében. 1690-ben Karlócán szerb egyházi központ (később aradi, karánsebesi, temesvári, pécsi és budai püspökök — vladikák) alakul, 1759-ben pedig román ortodox püspökség Brassóban, a karlócai szerb metropolitának alárendelve. Az uniós mozgalmak nyomán 1698-ban Gyulafehérváron, 1721-ben Fogarason, 1738-ban Balázsfalván, 1777-ben Nagyváradon alakul ki görög katolikus püspökség. 1853-ban Ferenc József ajándékozza meg a hozzá hűséges nemzetiségieket önálló görög katolikus (román) metropoliával Balázsfalva központtal és új püspökségekkel Szamosújvár és Lugos központokkal (Lakatos Andor, 2010. 54.).

Magyarország történelmi egyházai a XVIII-XIX. században a népesség és a számarányok tekintetében: római katolikus 51,5 % (1910) — magyarok, németek, szlovákok és horvátok, görög katolikus 9,6 % — ruszin (kárpát-ukrán), a románság fele, magyar, református 12,7 % — magyar, evangélikus 6,7% — német, szlovák, magyar, görögkeleti 14,6% — szerb román, unitárius 0,4% — magyar (Erdély). Izraelita 4,4% — a XIX. század második felében magyar nyelvre váltanak, de zsidó iskoláik is vannak, egyéb 0,1 % — „szekták” baptisták, nazarénusok stb. (Lakatos Andor, 2010. 55.).

A hitújítást a katolikus egyház képviselői megpróbálták megakadályozni, Oláh Miklós, esztergomi érsek (1553–1568) 1561-ben a még működő katolikus papokat zsinatra hívta, és elrendelte az evangéliumok és apostoli levelek magyarázását a nép számára. Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök is felvette a harcot a protestantizmussal, a reformációt tette felelőssé az országban uralkodó nehéz állapotok miatt. Báthori István (1533–1586) erdélyi fejedelem is tett erőfeszítéseket a katolicizmus megmentésére, 1579-ben az ő támogatásával jelentek meg a jezsuiták Erdélyben, rendházaik voltak Kolozsváron, Gyulafehérváron és Váradon. Erdélyben egyedül a zárt tömbben élő székelység tartott ki szilárdan katolikus vallása mellett.

A reformáció célja között szerepelt az *anyanyelven való igehirdetés* mellett az *egyházi irodalom* minél több hívőhöz való eljuttatása is, ezért támogatta a *könyvnyomtatást*. Az 1529–1600 között megjelent 894 hazai nyomtatvány 60 %-a teológiai tárgyú volt. A magyar *Biblia-fordítások* mellett fontosak voltak az *énekeskönyvek*, pl. Bencédi Székely István 1536-ban és 1538-ban kiadott énekeskönyvei. A reformáció teremtette *szellemi élet* magával hozta a *tudományos könyvek magyar nyelven* való megjelenését is. Magyar nyelvű nyelvtankönyv, mesekönyv, botanikai, matematikai tankönyv, szótárak, szépirodalmi alkotások, zsoltároskönyvek, históriás énekek jelentek meg (Kuczka Péter szerk., 2006. 134.).

A vallás és a hit nagy jelentőségű népünk életében, de korszakalkotó anyanyelvoktatásunk történetében is, a protestáns szent tanok az *Ige (Verbum)* anyanyelvi ismertetését, oktatását követelték, előírva minden hívőnek, hogy a Szentírást személyesen olvassa, tanulmányozza. Ez a célkitűzés páratlan

lendületet adott anyanyelvoktatásunknak, a nemzeti irodalmak — már a humanizmus hatására elindult — kibontakozásának. Szaporodott az alapfokú ismereteket nyújtó iskolák száma, gyakorlatilag minden faluban, ahol a lutheri vagy a kálvini elvek, tanok lelkésze működött, volt elemi iskola is, ahol a betűvetést és a számtani alpműveleteket oktatták. Természetes, hogy a már meglevő katolikus kolostori, káptalani iskolák is tovább működtek. Ugrásszerűen megnövekedett az írni-olvasni tudók száma, különösen a nem nemesi rétegekben, irodalmunk is népiesebb, plebejusabb lett, alkalmazkodott a közönségéhez (Nemeskürty István, 1983. 96.).

Erdélyi iskoláink

Mit hirdettek a reformátorok? Vissza kell térni a forráshoz, a Bibliához! Az Isten és az ember között nincs szükség közvetítőre, olvasni kell a Bibliát, de előbb nemzeti nyelvre, magyar nyelvre is le kell fordítani, ki kell nyomtatni sok-sok példányban, de minél több embernek meg kell tanulni írni-olvasni... Így került előtérbe az oktatás, az iskolapolitika, a nép írni-olvasni tanításának szándéka, s az a jelentős munka, amit a katolikus szerzetesek a kolostorokban, a káptalani és a plébániai iskolákban már régóta végeztek, most új lendületet kapott a protestáns hitet terjesztő prédikátorok, lelkipásztorok tevékenysége nyomán, iskolákat szerveztek, hagyományokat újítottak fel...

Már érintettük az iskolaalapítás kérdését.. Hol nyílt meg Erdélyben először iskola? Erre a kérdésre régi irattárakból előkerülő dokumentumok, értesítők, levelek stb. lapjairól

előkerülő adatok, tények alapján készült, készülő cikkek, írások, tanulmányok, könyvek alapján fogunk tudni választani...

Ízelítőül Erdély két vidékéről szóló tanulmányból idézek.

Az erdélyi püspökség levéltáraiban őrzött és kéziratban meglevő pápai dézsmák regestrumából tudjuk, hogy Háromszék területén más a XIV. század elején számos plébánia volt, valószínű, hogy az írás-olvasás oktatása is megindult. Székelyföldön a népoktatás a reformációval veszi kezdetét. A XVI. században számos népiskola létezhetett, mert a lelkészeket arra utasították, hogy híveiket a vallás elemeibe bevezessék, a gyermekek tanítására pedig *iskolamestert* (*ludi magister*) alkalmazzanak, akiknek a feladata a gyermekek írásra, olvasásra és egyházi énekekre tanítása volt. A kántor egyben scholamester is volt. Zabolán pl. 1585-ben Máthé deák volt a *scholamester*, de Réty, Dálnok, Markosfalva, Besenyő, Kilyén, Papolcz, Maksa, Angyalos, Ikafalva, Sepsiszentgyörgy, Alsó- és Felsőcsernáton, Szentiván, Gidófalva, Hadvég településeken voltak iskolák. Az unitáriusok Bölönben, Nagy-Ajtán, Árkoson, Kálnokon, Kőröspatakon, Kökösen, Laborfalván, Szentivánban, Illyefalván, Köpeczen és Sepsiszentgyörgyön tartottak fenn iskolát (Kádár Gyula, 1996. 6.).

Sepsiszentgyörgyön a XIV. század elején római katolikus egyházközség létezett, mint „*plebaniae exceptiae* (kivett, kiszakított egyház), amely egyenesen az esztergomi érsektől függött, papjai *honorabilisek*nek címeztettek. A település 1332-ben nevezetes helység volt, Mihály nevű papja 15 régi banalist fizetett a papi dézsmába. Városi pecsétjén: *Sigilium oppidi Sepsi-Sz.-György* 1509. Feltehető, hogy parochiális

iskola már az egyház keletkezése idejében állt. Feltételezhető, hogy a katolikusok már a XIV. században iskolával bírtak, s 1570 körül az unitáriusok is megfelelő iskoláról gondoskodtak. 1662-ben az unitárius vallásról evangélikus reformátusra tért át Sikó István prédikátor a híveivel együtt, 1667-ből Király Mihály, aztán Vásárhelyi Péter, Lisznyay István, Markosfalvi Péter lelkészek egyben az iskolák szellemi vezérei is, tanítottak, mellettük ludi magister scholae szerepel (Kádár Gyula, 1996. 21.).

Ugyancsak Kádár Gyula adataiból (1996. 46-61): Háromszék vármegye településeinek etnikai, vallási és iskolai vonatkozású adatait összesítette, sorolta fel az 1891/92-es tanévben. Az ábécé-sorrendben szereplő Albis — Zalánpatak települések lakóinak számáról, vallásáról, iskolába járó, de a nem járó iskolaköteles diákságról kapunk pontos adatokkal alátámasztott képet. Jelentős, hogy minden településen van legalább egy-két, sok helyen három iskola is. Tankötelesek: 24448. A tankötelesek közül elemi iskolába járt: 14257 növendék, két középiskolába — a kézdivásárhelyi római katolikus algymnásiumba és a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kolégiumba: 289. Népoktatási intézmények száma (állami, községi, római katolikus, görög katolikus, görögkeleti/ortodox, evangélikus-református és unitárius): 163. A tanítási nyelv 146 iskolában magyar, 17 iskolában román — magyar (görög-keleti iskola) (Kádár Gyula, 1996. 8-10.)

A nagyváradi székesegyház 1374-ben megjelent rendtartásából következtethetünk arra, hogy a nagyobb településeken létezhetett iskola. A Bihar megyei *Székelyhíd* egyházi okirataiban az áll, hogy a faluban 1530-ban iskola működött, s

Diószegen is. A tanítók egyházi szolgálatot is végeztek, elláták a kántori teendőket is (Benedek Zoltán, 1996. 258.).

Erdélyi anyanyelvi oktató-nevelő munkánkban, az erdélyi magyar értelmiség megteremtésében nagy jelentőségre tettek szert a kollégium, líceum, gimnázium, főgimnázium nevet viselő középiskolák a XVI. századtól kezdve, változó alakzatokban, többnyire a mai napig. Felsorolásuk az alapítás időbeli sorrendjében és fejlődésük főbb adataival Gaal György és Balogh Edgár szócikkeiben (Dávid Gyula szerk., 1994. 252–255.); ezt alapul véve impozáns névsort állíthatunk össze. Itt most rövidítve, a korszakolás határait is átugorva sorolom:

— A Szatmári Református Kollégium alapítása 1530–40-re tehető. Ma Kölcsey Ferenc Főgimnázium.

— A Marosvásárhelyi Református Kollégium 1556–57-ben nyílt meg. Egykori tanáráról ma Bolyai Farkas Elméleti Líceum.

— A kolozsvári Unitárius Kollégium az 1557-es Tordai Országgyűlés határozata alapján létesült, első rektora Dávid Ferenc, vallásalapító, püspök. 1957 óta egykori tanítványa, tanára és igazgatója, Brassai Sámuel nevét viseli. 1993 óta újraindult az unitárius oktatás, 2003 óta János Zsigmond Unitárius Kollégium.

— A Szászvárosi Kollégiumot 1560 körül alapították, 1877-ben főgondnokáról gróf Kun Kocsárd nevét vette fel, 1925-ben szűnt meg, megvonták nyilvánossági jogát.

— Báthori István erdélyi fejedelem alapította 1579-ben a Kolozsvári Római Katolikus Líceumot, eredetileg egyetemi rangra emelt iskolaként. Ma Báthori István Elméleti Líceum, de az épületben működik a Pázmány Péter Római Katolikus Líceum is.

— Báthori István erdélyi fejedelem alapította 1579-ben a Gyulafehérvári Római Katolikus Gimnáziumot, ma Gróf Majláth Gusztáv Károly Katolikus Líceumi Szeminárium.

— A Nagyváradai Római Katolikus Gimnázium az 1580-as évek elején alapított jezsuita iskolából fejlődött ki, ma Szent László Római Katolikus Teológiai Líceum.

— Jezsuita alapítás 1593-ban a Székelyudvarhelyi Római Katolikus Gimnázium, ma egykori diákja nevét viseli: Tamási Áron Gimnázium.

— Az 1545-ben létesített óvári iskolából 1607 körül állandósult a Kolozsvári Református Kollégium, ma Református Kollégium.

— Bethlen Gábor erdélyi fejedelem alapított 1622-ben akadémiát Gyulafehérváron, ezt az 1658-as tatárdúlás után helyezte át Apafi Mihály fejedelem Nagyenyedre. 1990 óta Bethlen Gábor Nemzeti Kollégium.

— Pázmány Péter 1634-ben vetette meg alapjait a Szatmári Római Katolikus Gimnáziumnak, ma Hám János Római Katolikus Iskolaközpont.

— Máramarosszigeti Református Líceum. Egy már 1540 körül létesült grammatikai iskolából fejlődött ki 1640-től kezdve. 1948-tól román tannyelvű pedagógiai iskola.

— A Zilahi Református Kollégium 1646-ban indult, 1902-től főgondnoka után Wesselényi Miklós Kollégium, 1953 óta tanítványáról Ady Endre Líceum, ma Református Wesselényi Kollégium.

— 1670-ben alapították a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumot. Ma Benedek Elek Líceum.

— A Csíkszeredai Római Katolikus Gimnáziumot a Ferenc-rendiek alapították 1667–69-ben Csíksomlyón. Ma

egykori tanítványa nevével Márton Áron Gimnázium. De működik a Segítő Mária Római Katolikus Gimnázium is.

— A Nagybányai Római Katolikus Gimnáziumot 1673 körül alapították, amikor még működik Schola Rivulina néven egy református kollégium is (1547–1755). Ma Németh László Elméleti Líceum.

— A Kézdivásárhelyi Római Katolikus Gimnáziumot 1680-ban alapították Esztelneken, 1696-ban Kantra költöztették, ma Nagy Mózes Elméleti Líceum.

— A Marosvásárhelyi Római Katolikus Gimnáziumot 1712 körül a jezsuiták alapították. Ma Egyesülés Nemzeti Kollégium.

— A Nagykárolyi Római Katolikus Gimnáziumot Károlyi Sándor gróf 1725-ben alapította. Ma Kalazanci Szent József Római Katolikus Teológiai Iskolaközpont.

— A Máramaroszigeti Római Katolikus Gimnáziumot a piaristák nyitották meg 1731-ben. Ma a Dragoș Vodă Líceumból kivált Leöwey Klára Líceum.

— Aradon a minoriták nyitották meg az Aradi Római Katolikus Gimnáziumot 1745-ben. Ma Csiky Gergely Iskolaközpont.

— A Temesvári Római Katolikus Gimnázium az 1751-ben alapított arad-szentannai piarista gimnázium utóda 1791-től. Ma Gerhardinum Római Katolikus Teológiai Líceum. Önálló magyar iskola ma a Bartók Béla Líceum.

— A Székelykeresztúri Unitárius Kollégium alapítását 1793-ban határozták el.

— A Szilágysomlyói Római Katolikus Gimnázium 1828-ban nyílt meg, ma Simion Bărnuțiu Főgimnázium.

— A Brassói Római Katolikus Gimnázium 1837-ben nyitotta meg a kapuit, ma Áprily Lajos Főgimnázium.

— A Nagyváradi Orsolya-zárda leánynevelő intézetből 1855-ben alakult felső elemi 1928-tól Szent Orsolya Leánygimnázium, ma Ady Endre Líceum.

— 1859-ben a székelység adományaiból, gróf Mikó Imre alapítványa segítségével alakult meg a Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium. Jótevője nevét ma is viseli.

A Bartha Zoltán szerkesztette *Maturandusok* c. kötet 2008. évi, az erdélyi magyar ballagók XIV. évkönyve alapján még felsorolhatunk olyan iskolákat, ahol magyar tagozaton, magyar osztályban érettségire készülhetnek erdélyi nemzeti közösségünk diákjai: Aradon egy iskolacsoport, Besztercén egy gimnázium, Bihar megyében Érmihályfalván, Margittán, Nagyszalontán és Székelyhídon egy-egy iskolában, Nagyváradon még öt gimnáziumban. A Brassó megyei Kőhalmon és Négyfaluban egy-egy iskolában. A Hargita megyei Balánbányán, Csíkdánfalván, Csíkszentmártonban, Gyergyóalfaluban, Gyergyóditróban egy-egy iskolában, Csíkszeredába a már említett Líceumon kívül még öt iskolában, Gyergyószentmiklóson három, Gyimesfelsőlokon, Korondon, Maroshévízen, Szentegyházán és Zetelakán egy-egy iskolában, Székelyudvarhelyen még öt líceumban. Déván pár éve létesült magyar nyelvű iskolacsoport. Kolozs megyében Bánffyhunyadi, Désen, Szamosújváron és Tordán egy-egy, Kolozsváron még három líceumban. Kovászna megyében, Baróton és Kovásznán egy-egy, Kézdivásárhelyen még négy, Sepsiszentgyörgyön még hat iskolában. Nagybányán egy, a Maros megyei Dicsőszentmártonban, Erdőszentgyörgyön, Marosludason, Nyárádszeredán, Segesváron és Szovátán egy-

egy, Szászrégenben két, Marosvásárhelyen tíz líceumban, Nagy-károlyban három iskolában, Szatmárnémeti városában hat iskolában. Szászmedgyesen és Szebenben egy-egy iskolában. A Szilágymegyei Sarmaságon, Szilágycsehn, Szilágycsánán egy-egy iskolában, Szilágysomlyón még két, Zilahon is két líceumban. Bukarestben is működik egy magyar nyelvű Líceum. Összesen 127 középiskola, ahol nemzeti közösségünk ifjai középfokú tanulmányaikat végezhetik/végzik.

Anyanyelvoktatásunk támogatói a XV-XVI. században

Könyvnyomtatás. A magyarországi könyvnyomtatás (1473) mellett az erdélyi könyvnyomtatás 1529-ben a Nagyszeben városában létesített műhellyel indult meg, de csakhamar csatlakozott hozzájuk a Johannes Honterus által 1535-ben alapított brassói és az 1550-ben alapított kolozsvári, Hoffgreiff-Heltai-féle nyomda, Nagyváradon a Hoffhalter Rafael vezette nyomda (1565), a fejedelmi udvar mellett, Gyulaféhvárt (1567), valamint a Szászvároson (1581), Medgyesen (1661) és Csíksomlyón (1662) megindult nyomda is. Itt is előreszaladunk a következő korszakba is: Abrudbánya (1596), Nagyváradon Szenczi Kertész Ábrahám 1640-ben alapított nyomdája Kolozsvárra költözik át, ahol 1672-től a Református Kollégiumnak, 1693-tól Misztótfalusi Kis Miklósnak, 1696-tól az unitárius egyházközsegek is működik nyomdája. Újabb nyomdák: Balázsfalván (1744), Nagykarolyban (1754), Nagyenyeden (1765), Temesváron (1771), Besztercén (1773), Marosvásárhelyen (1785), s a sor folytatódik... (Dávid Gyula szerk., 1994. 209-224.).

A kéziratosság és a szóbeliség még sokáig fontos kultúrközvetítő szerepet tölt be (gondoljunk az előadott históriás énekekre, a prédikációkra), az irodalom számára óriási lehetőséget jelentett a könyvnyomtatás. A kulturális értékek továbbadásában igen fontos szerepet játszottak a XVI. század közepétől a városi humanista iskolákból kifejlődött evangélikus iskolák (Brassó), és a megújult katolikus iskolai intézmények. A jezsuita rend betelepítésére is történtek kísérletek, az oktatás szerkezete is átalakult, a görög-latin auktorok járulékos olvasmányból tananyaggá váltak, és a latin megtartása mellett egyre jobban teret hódított az anyanyelv oktatása (Sipos Lajos szerk., 2000. 210.).

A reneszánsz és a reformáció anyanyelvi törekvései egymást erősítve találkoztak össze, egyre inkább általánossá vált a Biblia anyanyelvű olvasása, anyanyelvű katekizmusok segítették a gyermekek hitoktatását, s megindult a magyar nyelv rendszerét és szókincsét tárgyaló könyvek nyomtatása — mindez előkészítette a magyar irodalom kibontakozását. Anyanyelven nyomtatott prédikációs kötetek, énekeskönyvek, bibliai históriák, krónikás énekek, bibliafordítások, vitairatok, a magyar nyelvű magánlevelezés elterjedése jelzik azt a folyamatot, amelynek nyomán a magyar nyelv a latinnal egyenrangú, sőt a legnagyobbak tollán már hatásosabb kifejezőeszköz lett (Sipos Lajos szerk., 2000. 211.).

Általánosságok helyett név szerinti iskolamesterek, tanítók, oktatók nevét is említsük meg: Sárváron iskolamester volt Sylvester János (1504 k.–1557 u.), amikor fordítói munkájához hozzáfogott (Nádasdy Tamás birtokos e munka kedvéért állíttatott fel Sárvár-Újszigeten nyomdát), jelentette meg a fordítás előtanulmányát, *latin—magyar nyelvtanát*

(1539), amely a magyar nyelv első rendszerezése. 1541-ben pedig a teljes *Újszövetséget* nyomtatta ki Sylvester, ahogyan versébe is írta: „minden nípnek az ű nyelvén...”. A nyelvvel való „bíbelődés” közben jött rá, hogy magyarul is lehet időmértékes verset írni: Az magyar nípnek / próféták által szólt rígen néked az Isten, / Az kit ígirt, ímé, vígre megadta fiát.”

A magyar nyelvű bibliafordítások közül a *Huszita Biblia* fordítása elveszett, másolatokat őrzött meg a Münchener kódex (a négy Evangéliumot), a Bécsi kódex, (kisebb ótestamentumi könyvek), és az Apor kódex (zsoltárkönyv), Judit könyvét fordította le a székely Nyújtódi András ferences fráter — *Székelyudvarhelyi Kódex*, 1526. 1562-ben jelenik meg az első magyar református hitvallás — *Confessio catholica* — Méliusz Juhász Péter tollából.

Tanító, nevelő volt Komjáti Benedek (XVI. sz.) is, aki Krakkóban nyomtatta ki az első teljes egészében magyar nyelvű könyvet: *Szent Pál leveleit* (1533). Mindenkinek szánja a szent szöveget. Magát a programot Pesti Gábor (Pesti Mizsér) (?–1542/50) írja legpontosabban. Szó szerint megismétli Erasmust a *Négy Evangélium* bevezetésében: Krisztus akarata volt, hogy minden nép a maga nyelvén olvashassa a Bibliát, és „így a földműves az eke mellett ebből dúdolna, a takács a fonalvezetővel ez ritmusban ebből zümmögne és az úton járó ilyen történetekkel könnyítene az unalmán.” Pesti Gábor ma is érvényes fordítói elveket vallott, azaz nem a szó szerinti, hanem az értelem szerinti átültetés elvét követte.

A protestáns gyülekezetek vallásosságának táplálója, erkölcsi életének szabályozója Erdélyben is a *Szentírás* volt. Részletfordítások után az első teljes magyar nyelvű Biblia Károli Gáspár (1529 k.–1591), gönci református lelkipásztor és a

köréje csoportosul lelkészek érdeme: *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentumanac prophétac és apostoloc által meg iratott könyvei* (Vizsoly, 1590). Károli Gáspár ajánlása: „Az fordításban éltük, amennyire lehetett, tiszta magyar szóval, idegen szólásnak munkáját nem követtük, sőt inkább az mi darabosnak tetszett vagy az zsidó vagy az deák szólásnak módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának módját követtük” (Sipos Lajos szerk., 2000. 223.). A *Vizsolyi Biblia* több mint 400 éve a legtöbbet olvasott magyar könyv, s így nagy része volt az egységes magyar nyelv formálásában, anyanyelvoktatásunkban, hiszen már az elemi osztályokban a Biblia történetei alapján születtek olvasmányok, hittanórákon is tankönyv. Kifejezései, fordulatai és szóképei meggyökeresedtek a mindennapi beszédünkben is, elterjedtek a nép nyelvében. Nyelvének ódon zamatú ízei, kifejezőkészlete, bibliai stílusának és világképének ereje századokon át nagy hatással volt a magyar irodalomra, mai irodalmi alkotásainkra s így áttételesen egész anyanyelvi oktatásunkra, nemzedékek anyanyelvhasználatára is.

A reformátorok fontosnak tartották az anyanyelvi gyülekezeti éneklést. A legnépszerűbb és egyúttal legváltozatosabb műfaj az *énekelt vers, a zsoltár*, a reformáció irodalmának lírai alkotása. A zsoltárköltések kiváló művészei közé tartozott Sztárai Mihály, aki több zsoltár átdolgozásával gazdagította irodalmunkat. A legismertebb fordítás Vég Mihály, kecskeméti bíró *55. zsoltára*, amelyet Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus* c. oratorikus műve tett halhatatlanná. Szenci Molnár Albert (1574–1634), aki egy protestáns nemes két fiának tanítója, nevelője volt, 1607-ben jelentette meg *Szent Dávid 150 zsoltárának* magyar nyelvű változatát. A zsoltárok

Clément Marot és Theodore Beza genfi zsoltárainak verses fordításai. Szenci ezeket a genfi zsoltárokat azzal a céllal fordította le, hogy használható és jól énekelhető szövegeket adjon a magyar ajkú reformátusok kezébe. Ez a magyar zsoltároskönyv költészetünkbe addig nem látott formai sokféleséget hozott. Szenci a 150 zsoltárt mintegy 130 különböző dallamra szerezte, s csaknem ugyanannyi versformát, strófaszerkezetet alkotott. A zsoltárok költészetünk legértékesebb darabjai közé tartoznak, több mint 400 éve, s azóta is fiatalok, idősebbek gyülekezeti énekei, köztük olyan költői remekművek, mint pl. a XLII, a *Mint a szép híves patakra...*, a XVC, a *Tebenned bízunk eleitől fogva...* Évszázadokon át hangzott fel a fiatalok ajkán is az iskolákban ez a fohász, s végre ma is, nemcsak a vallásórákon, hanem olyan összejöveteleken, amelyen lányok, fiúk gyűlnek össze, hogy együtt lehessenek, s együttlétüket megszenteljék a Mindenható áldásával. „A válságos történelmi időkben »mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltotta« az énekszóban előadott, lantmuzsikával kísért igét, s ez az eleinte írástudatlan hallgatóság füleinek szánt költészet a század végére olvasmánnyá vált, legszebb darabjai sorra könyvekbe, antológiákba kerültek” (Nemeskürty István 1983. 110.). A tankönyvekbe kerülve anyanyelvoktatásunk gazdagítására, az anyanyelv oktatói számára s a diákjai épülésére szolgáltak.

Magyar nyelvű, szerelmi témájú lírai költemény a XV. század végéről egy maradt ránk: *Soproni virágének* (1490): „Virág, tudjad, tőled el kell mennem, / És te íretted gyászba öltözniem.” Bizonyára több ilyen virágének is született, de az egyház abban az időben tiltotta az ilyen világi, szerelmi énekeket.

A kor egyben a *hitviták* kora is. Sztárai Mihály párbeszédes formába helyezett vitairata: *Az igaz papság tüköre s a Papok házassága*, műfajuk szerint „hitvitázó drámák”. Ám valószínű drámák is születtek, pl. ismeretlen szerző tollából: *Comedia Balassi Menyhért árultatásáról*.

Megjelennek a világi jellegű műfajok, a *tanítómesék*, a *példázatok*. Heltai Gáspár *Száz fabula* (1566) című munkája Aiszoposz meséinek szabad átdolgozása. Heltai meséit tanúsággal látta el, ezekben eredeti módon nyilatkozik meg erkölcsi felfogása a világ dolgairól, különösen a társadalmi egyenlőtlenségről. Heltai nagy műgonddal, írói tudatossággal adja elő a történeteit, fabuláit magvas magyarságuk, a lényegest pár szóval is kifejező tömör nyelvük teszi értékessé. Állathősei emberi tulajdonságok — ravaszság, ügyetlenség, gyávaság, alamusziség stb. — hordozói. Legjelentősebb, novellaszerű fabulája — ezt oktatjuk az iskolában is —, a 99. meséje: *Egy nemes emberről meg az ördögről* című, alighanem eredeti alkotása, maga szerkesztette, jól pergő dialógusokkal. Lefordította Antonio Bonfini latinul írt művét, benne a *Mátyás király és a kolozsvári bíró* történetét. Heltai célja, hogy az olvasóban erős érzelmi hatást váltson ki, ezért az elvont érzelmi fogalmak helyett érzékletes képeket, hasonlatokat használ, kedveli a népnyelvi alakzatokat, a szólásmondásokat és közmondásokat. Az eseményeket színesen, érdekesen adja elő, alakjait néhány szembetűnő vonással jellemzi, a történetet csattanóval fejezi be. Horváth János szavaival élve: „Eredeti fordulatai, csattanós közmondásai, igaz, népies ötletei a kifejezésben, paraszt-tréfára való hajlama: változatossá s végig élvezetessé teszik a beszédét” (Kozma Dezső, 1992. 37.).

A lutheri reformáció elkötelezett híve volt Bornemissza Péter (1535–1584), korának talán legműveltebb prédikátor-írója, aki Zólyom várában Balassi Bálint nevelője, tanítója volt. 1558-ban írta meg Szophoklész: *Elektra* című drámájának magyar változatát, a reformáció szellemében. Nemeskürty István (1983. 118.) szerint „a magyar irodalom eddigi fejlődésének csúcsa. Ez az a pillanat, amikor a magyar nyelvű irodalom egyenrangúan találkozik a nyugat-európai irodalom legkimagaslóbb értékeivel. A német drámát Wagner: Mesterdalnokok-jában megörökített Hans Sachs színjátékai képviselik, Shakespeare-nek még se híre, se hamva, Étienne Jodelle: Cleopatra Captive-ja, az első francia nyelvű, antik mintára szabott tragédia (1553), csak 5 évvel előzte meg a mi Elektránkat. A Magyar Elektra nem múlta felül a kortárs, olasz, francia, angol, német irodalmat, de *alattuk se maradt*. Dicsősége a magyar humanizmusnak és az anyanyelvűséget kikövetelő reformációnak. Az Úrnak 1558. esztendejében az irodalmi nyelv megérkezett Európába”. Mélyen átértzett lírai verse Bornemissza Péternek a *Siralmas énnékem...*, búcsúja hazájától. A refrénnel is dallamosított költemény szomorú helyzetrajz az ország állapotáról.

Anyanyelvi oktatásunk mindig is a nemzet iránti ragaszkodást, hűséget, a nemzeti szimbólumok tiszteletét tanította. II. Mátyás (1608–1619) királlyá koronázásakor — 1608. november 19-én — a drapérián először szerepelnek a *piros-fehér-zöld színek*, s a király pecsétjén az országcímerben a *kettőskereszt* elnyeri végső formáját, s a *Szent Korona* először kerül az országcímerbe (Glatz Ferenc szerk., 1989. 97.). Az iskoláinkban később jelennek meg ezek a nemzeti szimbólumok.

A reformáció korában terjednek el a világi tárgyú verses elbeszélések, részben históriás énekek, részben széphistóriák, epikus költemények, amelyek többnyire történeti eseményeket dolgoztak fel. Hírt adtak a török elleni háború eseményeiről, magasztalták a vitézek hősi tetteit, zenekísérettel, lantpengetés mellett. A kor legjelentősebb énekmondója Tinódi Lantos Sebestyén (1510? –1556), vándorénekes, az első magyar költő, aki mesterségét és művészetét hivatásszerűen végzi, megfigyeléseit pontosan, tudósítói alázattal és tárgyilagossággal tolmácsolja, művei történelmi forrásként is kiválóan használhatók. Énekeit 1554-ben Kolozsváron *Cronica* címmel nyomatta ki. Éneket szerzett Buda, Temesvár, Eger viadaláról. *Kapitán György bajviadala* (Kassa, 1550) című verse *Balassi Bálint Egy katonaének-e* felé mutat: „Jó legényök, vitézök végházakban / Vannak gyakran terekkel bajvívásban. / Az körösztýén hitért gyakor harcokban, / És jó hírért, névért sok országokban”. E sorokat voltaképpen nem is olvasnunk, hanem énekelnünk kellene — tanácsolja Nemeskürty István (1983. 102.). Hiszen Tinódi korában szöveg és dallam még elválaszthatatlan egy volt. A hallgatóság összegyűlt valamely nemesi udvarházban, vagy végvárban, urak, katonák, tisztek, közlegények, szolganép, deákok, aszszonyok, iskolamester és lelkész, szakácsnő és kukta együtt szorongtak a bolthajtásos teremben fáklyafénynél hallgatva a lantszóval kísért históriát... Mai nyelven, történelem-, irodalom-, anyanyelvi-, sőt énekóra! Felnötteknek, gyerekeknek, közöttük az iskolamesterrel együtt az iskolásoknak is.

A világi epika, az ún. *széphistória* a reneszánsz egyik legjelentősebb műfaja lett. Ilosvai Selymes Péter (XVI. század) hihetőleg első szerzeményét — *Nagy Sándor tetteiről* —

1548-ból ismerjük, de népszerűségét az 1564-ben szerzett, a reformáció kedvelt szentjének, *Pál apostolnak verses életrajzával* csak növelte. Iskolában tanítható, hézagpótló mű, kiadásai egymást érték. Mégis a nevét a Toldi-história őrizte meg: *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história* (1574). Művének érdeme, hogy lehetővé tette Arany János Toldi trilógiájának megszületését.

A három részre szakított, meggyengült, sorvadásnak indult országban a magyar nemzeti történelmi tudat formálódik, s a jelen megalázottsága miatti keserűségből fakadó, a múltba vetett boldogságvágy jelentkezik a kalotaszegi Valkai András *Az nagyságos Bánk bánnak históriájában* (1567). Verses krónikája óriási sikert aratott, csak a XVI. századból négy kiadásáról tudunk, s bizonyára házi énekesgyűjteményekbe is bemásolták, s elő is adták... Hatása Katona József koráig terjed (Nemeskürty István 1983. 120.). Hány és hány deák anyanyelvi oktatására volt hatással e széphistória hallgatása, másolása, olvasása?

A széphistóriák népszerűsége a szerelem, a boldogságkérés, a megpróbáltatások megéneklése miatt vonzotta a fiatalokat is. A történet gyakran vándormotívumra épült, pl. egyik legköltőibb széphistóriánk is: Gergei Albert *História egy Árgirus nevű királyfőről és egy tündér szüzleányról* szóló tündérmeséje, amely csak egy XVII. századi változatában maradt ránk. (Gergei Albert műve alapján született Vörösmarty Mihály: *Csongor és Tünde* című mesejátéka.) Mindkét alkotás magyar irodalomóráink tananyagának szerves része.

A XVI. század a török elleni harc ideje. A kor és a fiatalok embereszménye is a végvári vitéz, aki naponta kockáztatta életét a szülőföld, a kis haza, az ország s a nagyobb haza, Európa és a kereszténység védelmében. A végvárak életéről már Tinódi is énekelt, de elbeszélő költeményekben. A vitézi élet személyes, lírai élménye Balassi Bálint (1554–1594) verseiben jelenik meg, benne a reneszánsz ember harmónia iránti igénye, életszeretete. Már családjában példát láthatott a tudás, a műveltség megbecsülésére. Apja, Balassi János, világlátott, több nyelven tudó főnemes, egyik szerelmes verse is fennmaradt, ami a régi magyar szerelmi líra egyik értékes terméke, s rávilágít arra a szellemi környezetre, amelyben felnőtt a fia, a későbbi költő. Balassi János több diákot nevelt külföldön, Bálint így már a családban példát látott a tudás, a műveltség megbecsülésére. A költő anyja Sulyok Mária, akiről Bornemissza Péter mint „csudálatos ájtatos” lélekről emlékszik meg. Bornemissza Péter 1564-től Balassi János házi prédikátora lesz, átveszi Balassi Bálint szellemi irányítását, s e feladatát 1571-ig látja el. Bálint tőle tanulta meg a latin nyelv elemeit (ránk maradt latin tankönyvében aláhúzogatta a magyar vonatkozásokat, például Janus Pannonius nevét, s odafirkantotta: „*Notabene: Ungarus!*” (Nemeskürty István, 1983. 141.). Előbb Nürnberg-ben, majd Padovában tanult, és Gyulafehérváron, Báthori István udvarában, majd Lengyelországban is megfordult, hazatérése után Bornemissza Péter ajánlására Ungnád Kristóf és felesége Anna leányának „jámbor oktatója”, még később pedig az Északi-tenger mellett, Braunsberg jezsuita kollégiumában találjuk, ahol sok magyar, főleg erdélyi fiatal is tanult, talán maga is tanított? (Szigeti József, 1965. 285-297.)

Balassi ritka nyelvtudásával — anyanyelvén kívül még nyolc nyelven beszélt — igazi többnyelvű, nagy műveltségű költő, akinek hazafias, szerelmes és istenes versei egységet alkotnak, bár hányatott életű, de a reneszánsz életérzést kifejező ember lírai vallomásai a mai olvasók, az irodalmat kedvelők, tanítványaink számára is példaként szolgálhatnak. Érdeme, hogy a hagyományos énekköltészetet az igricek hagyományából a reneszánsz magasságába emelte, anyanyelvünket olyan magas szintre, hogy 400 éve, mai tanítványainknak is bemutatathatjuk a Balassi szövegek érzelmi-hangulati többletjelentéseit, a színes, kifejező hasonlatokat (*Midőn mint jó sólymok mezőn széllal járnak...*), a fantáziát megmozgató metaforákat (*lelke édes kívánsága, drágalátos palotám, szép kis violám, életem reménye...*), a mozgást, a tevékenységet, magát az élet sokoldalúságát bemutató igéit (a vitéz: *indul, öl, fog, vitézkedik, vére kicsordul...*). Magyar irodalmunk egyik legszebb versében, az *Egy katonaének (In laudem confinium)* című költeményében ott dübörög a magyar történelem fél évezrede, minden szépségével és tragikumával együtt, s a végvári vitézi élet bemutatása mellett egy régi, még a honfoglalás és a kalandozás korából alkalmazott magyar harcmódor klasszikus, tömör megfogalmazását is kapjuk: „Ellenséget látván, / örömmel kiáltván / ők kópiákat törnek, / S ha súlyosan vagyon / az dolog harcokon, / szólítatlan megtérnek. / Sok véren fertezvén / arcul reá térvén / űzöt sokszor megvernek”. „Szakmailag-katonailag és művészileg egyaránt ennyire tökéletes, tömör strófát *e témáról* azóta sem alkotott senki. Először tehát a kiáltás! Feltűnik az ellenség: roham..., egybe-roppan a két sereg. Kópiákat törnek. Az ellenség nyomása azonban nagy... Ekkor a huszárok »szólítatlan megtérnek«.

Mint a honfoglalás óta mindig. Egy jeladás, egy összenézés, és már fordul is a csapat, vágat visszafelé. Menekül? Az ellenség győzelemittasan utánuk veti magát. Ekkor a huszárok egyetlen rántással megfordítják vágató lovukat, és szembeállnak a meghökkent üldözőkkel” (Nemeskürty István, 1983. 163.). A költemény nem csupán gyönyörködtet, hanem nevelő célzatú is: buzdít és önbizalmat ad, oktatja, neveli, tanítja a „sok jó vitéz legényt, kiket felemelt” ez a hányatott sorsú katonaköltő. Anyanyelvű líránkat is gazdagította a később róla elnevezett *Balassi strófával* (Kilenc szakasz, 6-6-7 szótagos, két ütemű sorok, a a b c c b d d b rímekkel). Az 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. szakaszok ilyen sorban elrendezve — három nagy oszlop, közöttük is három-három oszlop — a reneszánsz épületek monumentális, harmóniát sugalló épületeire emlékeztetnek.

A *Hogy Júliára találá...* kezdetű verse is három kommunikációs síkban épül — történés, érzelem, jellemzés egyszerre jelentkezik: „Júliámra hogy találék, örömben így köszönék, / térdet, fejet neki hajték, kin ő csak elmosolodék.” E költemény stílusát is anyanyelvi óráinkon elemezzük ma is. Melléknévvel társított főnevek jellemzik Júliát: *szép szerelmem, édes lelkem, minden boldogság, drágalátos palotám...*, s társítja hozzájuk a metaforák sokaságát, amelyek a lelkiélet értékeit: *szüvem vidámsága, lelkem édes kívánsága*, a reneszánsz főúri világ részeit: *drágalátos palotám*, a női test szépségeit: *szemüldök fekete széne*, részletezik, és megkoronázza a *fejedelmem* metaforával.

A protestáns nevelésű, katolikus vallású költő istenes verseiben is legszemélyesebb, legőszintébb gondolatait osztotta meg és osztja meg mai tanítványainkkal is: „Adj már csendes-

séget, lelki békességet, mennybéli Úr!” Esztergom ostromakor életét is áldozta hazájáért, utolsó mondatában így összegezte életét: „Te katonád voltam, Isten, s az te sereggedben szolgáltam”. Olvassuk-e, ismerjük-e, tanítjuk-e, szeretjük-e igazán? — tehetjük fel Nemeskürty Istvánnal együtt a kérdést (Nemeskürty István, 1983. 170.).

Késő reneszánsz Erdélyben

Az Erdélyi Fejedelemséget 1570-ben a speyeri szerződésben ismerte el a Habsburg hatalom. Az Erdélyből és Magyarország keleti, hozzácsatolt részeiből, azaz a Partiumból álló új ország első uralkodójának hivatalos címe, neve: „János Zsigmond Isten kegyelméből Erdély és Magyarország Részeinek fejedelme” volt.

A XVI. század utolsó évtizedeire Erdély vált a magyar szellemi és anyagi kultúra fellegvárává. Az erdélyi reneszánsz kezdetei az anyja révén olasz származású Izabella királyné nevéhez fűződnek, ő igyekezett először a gyulafehérvári püspöki palotát uralkodói rezidenciává tenni. János Zsigmond, Báthori István és Báthori Zsigmond fejedelmek alatt vált igazi reneszánsz udvarrá az erdélyi fejedelmi palota. Számptalan udvari alkalmazott: testőrkapitány, vívómester, építész, orvos, zeneművész, festő hozta el dallamos nyelven Gyulafehérvár falai közé az itáliai reneszánsz meleg fuvallatát. Erdély népeinek sokszínű kultúrája, a reformáció gyors terjedése hozzájárult a szellemi élet felpettségéhez, a könyvnyomtatás, a hitvitázó irodalom, a szépirodalmi és tudományos művek, könyvek sokasága került az erdélyi olvasók elé, akiknek száma lassan növekszik.

A reneszánsz Várad lett a fejedelemség legfontosabb nyugati végvára modern újolaszbástyás erődítési rendszerével. A század végére Kolozsvár lett Erdély szellemi-művelődési központja, a fejedelmi udvar is gyakran tartózkodott itt, s ez is ösztönözte az itt lakókat, Kolozsvár polgárait szép, reneszánsz jegyeket viselő házak építésére. A szabályos négyszög alaprajzú reneszánsz kastélyok mintájára épültek a vidéki kúriák is. Ablakkeretek mívés, könnyed kővirágai, a gazdájuk címérét hordozó faragott kapuk, az épületek belsejét díszítő kandallók, boltozatzáró kövek megannyi emlékei a reneszánsznak — azóta is számos történelmi óra, irodalmi-történelmi kirándulások témája sok-sok fiatalnak, diákjainknak. Reméljük, minden osztályfőnök legalább évente egyszer erdélyi körútra viszi diákjait, hiszen most már nem szükséges a megalázó névsor elkészítése, a kirándulás „célját, témáját” megnevező kísérlap, és a főnökség engedélye, s az a kikötés, hogy templomokat, kolostorokat és bizonyos kastélyokat ki kell kerülni...

Együttélés

A XV-XVI. századi török uralom korát vizsgálhatjuk az ételek átvétele, anyanyelvünk kölcsönszavai közé sorolása szempontjából is. A húsok közül első helyen a juh és a bárány állt, utánuk a tyúk s csak messze lemaradva, főleg füstöléssel és szárítással konzerválva a marha. Lepényszerű és cipó formára sült kenyeret, s mindenekelőtt a *piláf* és a sok más étel alapanyaga, a *rizs* szolgált körítésül. Változatos volt a zöldség és a gyümölcsök kínálata is. A katonai táborban bográcsszerű főzőedényben *csorbát* vagy piláfot főztek. A

csorba sűrű, tartalmas leves volt, hússal vagy anélkül. A piláf puhára főtt, majd zsiradékban megpirított rizs volt, amelyet húsdarabokkal, esetleg mézzel-mazsolával-mandulával édesítve tálaltak fel. Friss szárított gyümölcsök mellé sajtot és *joghurtot* is feltálaltak. Nagy népszerűségnek örvendtek a mézzel vagy cukorral készített, nagyon édes nyalánkságok, és az ugyancsak erősen cukrozott befőttek, szörpök (Glatz Ferenc szerk., 1989. 9.).

1526-tól a megmaradt „csonka” királyi Magyarországon a latin mellett a Habsburgok terjeszkedése miatt *hivatalos nyelvvé* a *német* vált. A török megszállta területeken a *magyar*—*török keveréknyelv* születhetett, az erdélyi fejedelemség nyelve a magyar volt.

Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) (1493–1568): *Hungaria* (1536) című országleírásából tudjuk: „Egész Magyarország napjainkban különféle nemzeteket foglal magába: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat [szlovákokat], horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténokat és végül még törököket, ezek mind egymástól eltérő nyelvet használnak azon kívül, hogy néhány szavuknak a hosszú megszokás és kölcsönös kapcsolat miatt van valami hasonlósága és összecsengése... [Erdély] lakossága jókötésű, harcos, van fegyverzete és el van látva erős jó lovakkal... Négy különböző eredetű nemzet él benne: magyarok, székelyek, szászok, oláhok... A magyaroknak és székelyeknek ugyanaz a nyelve, azzal a különbséggel, hogy a székelyeknek saját, nemzetükre jellemző szavaik vannak...”

Georg Wernher eperjesi iskolamester is azt írta 1549-ben, hogy „Erdély sűrűn lakott tartomány. Lakják németek, akiket szászoknak neveznek, magyarok is, akiknek legősibb része

az úgynevezett Siculi, akik a saját nyelvükön székelyek... és a rómaiak ősi maradványai, az oláhok, akik számos faluban és tanyán laknak” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 77.).

Mi tarthatta meg a hódoltság magyarságát? — kérdi Szakály Ferenc (Glatz Ferenc szerk., 1989. 88-90.). Thuri Pál tolnai iskolamester szavait idézi, aki azokat a körmönfont módszereket sorolta fel, amelyekkel a törökök magyar alattvalóikat a mohamedán vallás felvételére kényszerítik, bár az áttérés lényegében formális volt, a törökök szívesen fogadták az áttérőket, megjutalmazták őket, így sokan választhatták ezt az utat. A török uralom alá jutott görögök, szerbek, bosnyákok, albánok stb. közül sokan váltak renegáttá, váltak a török hadsereg tagjaivá, tulajdonképpen szolgáltak ott. A magyarországi török hódoltság abban különbözött a többitől, hogy a törököknek csak félig-meddig sikerült bekebelezniük Magyarországot. A hódoltság, illetve a királyi Magyarország és Erdély közti határok lényegében mindig nyitva álltak a magyarok előtt, az ide-oda utazgató kereskedők, parasztok, diákok és egyháziak nemcsak árucikkeket hoztak, hanem azt a tudatot is, hogy a határokon túl él a magyar állam, egyház — illetve a XVI. század közepétől kezdve már egyházak —, a magyar kultúra, s azt a hitet, hogy a hódoltságban élők az egy és oszthatatlan magyar társadalom tagjai... A magyar rendiség közigazgatási és jogszolgáltatási pozíciókat építhetett ki, mert időközben kiépült a vármegyék hódoltsági végrehajtó apparátusa is. A magyar paraszt inkább adózott saját földesurának...

A külső kényszer mellé társult a XVI. század második harmadában egy erőteljes belső motiváció is, ezt a hatalmas erőt, belső erőforrást a tűzvész sebességével terjedő reformáció ösz-

tönzéseiben kell felismerni. A reformáció a lehető legjobb pillanatban érintette az önértékelési válságba sodródott magyarságot. Az anyanyelvi kultúra felvirágoztatására és a széles néprétegek aktivizálására irányuló törekvései érdemelnek figyelmet. A reformáció a tömegek számára is érthető nyelvre fordította a szent iratokat. Az anyanyelvű irodalom a hittudomány mellett áttért a tudományos és szépirodalom megannyi területére. Bővült az alsó fokú iskoláztatás, az oktatás színvonala, a fiatalok sohasem remélt mértékben kezdtek látogatni a kor élenjáró külföldi egyetemeit, hogy aztán hazatérve éppen kibocsátó közegében próbálják meg terjeszteni frissen szerzett ismereteiket. Itthon a nagyobb formátumú lelkipásztorok mellett polgárokból mindenütt kialakult egy kisebb-nagyobb humanista kör, hogy a parasztnép hallgatóként, de aktív résztvevőként is belefolyt a hitvitákba, saját vallásfelfogásának megválasztásába. A községek versengtek egy-egy nevesebb prédikátorért, iskolamesterért, a parasztpolgárok vásárolták a könyveket, néha maguk is tollat ragadtak, hogy belső érzéseikről valljanak.

Mindezen külső és belső tényezők alighanem együttesen okozták, hogy a török uralom százötven esztendő után is úgy olvadt le magyar népességünkről, hogy mindössze néhány motívumot hagyott emlékül maga után — szögezte le Szakály Ferenc. Emellett a katolikus egyház, a ferences és jezsuita stb. rendházak érdeme is, hogy a hódoltság népe magyar maradt. A református lelkész mellett a plébános is anyanyelven prédikál, énekel, a hitélet magyarításával és leegyszerűsítésével az egyház népivé, köznapivá és nemzetivé válik.

Ez a magyarítás, nemzetivé válás elkerülte a ma is Moldvában élő magyarságot, a *csángókat*, akik akár „lemaradtak” a honfoglaláskor, akár később vándoroltak oda, 1646 folyamán Marcus Bandinus (XVII. század) marcianapolisi érsek Rómába küldött moldvai egyházlátogatási jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy „[Husz] város lakói magyarok, oláhok, de sokkal több a magyar... [Karácsonykő] város a Beszterce partján hajdan csupa magyar lakta, most már csak három magyar háza van... [Csöbörcsök] lakói magyarok, oláhok..., a katolikusoknak egy kis, fából kezdetleges módon épült templomuk van...” A jelentés szerint a Moldvában élő katolikusok, azaz magyarok száma 4838 fő. Nem tudjuk, hogy a katolikus papok oktatták-e anyanyelvükön az ott lakó magyarok gyermekeit. Keveset tudunk a *milközi püspökség* tevékenységéről is... Pedig az 1560-ban tartott nagyszombati zsinat Oláh Miklós/Nicolaus Olahus elnöklete alatt elrendelte, hogy minden plébánia alkalmazzon tanítót, s előírta, hogy a tanító tanítsa meg a gyermekeket olvasni, a templomi éneklésre és az írásra. Az 1611. és az 1629. évi nagyszombati zsinat Forgách Ferenc és Pázmány Péter vezetésével határozatokat hozott a *népoktatás* (kisiskolások) ügyében: az oktatásra alkalmas gyermekek (fiúk, lányok) összeírása, a szülőkkel való kapcsolat erősítése, az oktatás módjának rendszeres ellenőrzése (*canonica visitatio*) érdekében (Szabó K. Attila, 2004. 2.).

Iskolaügyben a XVII. század elején az előző időszakokhoz képest az a legnagyobb változás, hogy a jobbágyok aránya a tanulók között megsokszorozódott. Az új helyzet a kortársaknak is feltűnt, Apáczai Csere János (1625–1659) szerint, aki kiváló tanár és nagy iskolaügyi szakértő volt a század közepe táján, a sok a jobbágygyerek már-már kiszorította az iskolákból a nemeseket. Az okot is megadta: a jobbágyi állapot és a szegénység elől menekülnek. Erdélyben ugyanis a régi szokásjog, majd Bethlen által megerősített törvény biztosította a jobbágyok tanulási szabadságát, a földesurak nem tarthatták vissza őket, így a társadalmi emelkedés nehezen járható, de bárki számára elérhető útja a tanulás volt és maradt.

Az elindulást az *iskolahálózat* viszonylagos sűrűsége könnyítette meg. Mert nem egyenletes elosztásban ugyan, de Erdély minden területén voltak iskolák. Legtöbb a szászoknál, akiknél 1660-ban 238 pap mellett 114 rektort írtak össze. Ezzel az ellátottsággal a magyar anyanyelvű területeken csak a székelyek versenyeztek. Az iskolaügy általános képét a román vidékek végtelen elmaradottsága rontotta, mert az egyes kolostorokban, ha volt is tanítás, de szervezett román anyanyelvű iskolát az ortodox egyház nem tartott fenn. Az 1640-től működő Ili püspök például, aki beiktatási feltételeként Gyulafehérvárott román nyelvű iskola alapítását is vállalta, nem teljesítette a fejedelemnek tett ígérését. Csak a református román gyülekezetekben, Lugoson és Karánsebesen volt a XVII. század első felében egy-egy román iskola. 1657-ben alapított aztán Lórántffy Zsuzsánna (1600 k. –1660) egyet a fogarasi uradalom területén.

Hatalmas előrelépés volt a XVII. század folyamán, hogy leányiskolákat kezdtek szervezni, a kultúrában eddig tökéletesen elzárt tömeg előtt nyílt meg a tanulás lehetősége. A jövődöbéli édesanyák nem írástudatlanokként oktathatták majd leányaikat, fiaikat — anyanyelven! Az iskolarendszerhez kapcsolódva 1622-ben megnyílt a *gyulafehérvári akadémia*. Bethlen Gábor fejedelem javaslatára a város református iskoláját fejlesztették akadémiává, a tanulók egész nemzedéke kapta meg a szellemi és társadalmi emelkedés lehetőségét. Sokan tanultak továbbra is külföldön, a XVI-XVII. századtól név szerint ismert, körülbelül 1500 külföldön tanult erdélyinek 55,5%-a az öt legnagyobb szász városból került ki. A XVI. század során Erdélyből legtöbben az 1521–1530-as években mentek külföldi egyetemekre, az akkori csúcsot az 1631-gyel induló évtized múlta fölül 304, külföldi egyetemre beiratkozott hallgatóval (Köpeczi Béla szerk., 1993. 304-305.).

A hazatérők — bár sokszor komoly ajánlatokat utasítottak vissza — sokszor primitív körülmények közé kerültek, mégis az iskolaügy megújításában döntő szerepük nekik lett, személyes jelenlétükkel példázták a tanulás sorsfordító fontosságát. Voltaképpen ők indították el azokat a jobbagy fiatalokat, akik tárgyi és érzelmi akadályok millióit legyőzve eljutottak a művelődés lehetőségéig. A hazatérők között talán a kolozsvári iskolában alakult ki a legsajátosabb jellegű értelmiségi együttes. Az Erdélybe hívott külföldi tanárok közül a XVII. század első felében a gyulafehérváriakat szokták emlegetni, Martin Opitz nevét, a nagynevű enciklopédista Johannes Alsted és Johannes Bisterfeld diplomata nevét. Személyével is ható, nagy tanáregyéniség volt Gyulafehér-várott Kereszt-

úri Pál, generációk emlékeztek oktatására. Ő abban újítt, hogy leszállt a tanár megközelíthetetlen magaslatából, nemcsak egyszerően kikérdezte az anyagot, hanem azzal is törődött, hogyan sajátítják el a gyerekek. A tanulás folyamata is érdekelte. A fejedelemség másik nagy iskolája, a váradi elsősorban Kecskeméti Mihály reformtevékenysége alatt lett az 1640-es évekre Erdély legjelentősebb tudományos központja. Váradon használták először Comenius, Ramus, Amesius tankönyveit, ott rendeztek először iskolai színjátékot. Martonfalvi György a hollandiai egyetemről került Váradra, a legkorszerűbb természettudományos oktatást nyújtotta volna, de alig érkezett meg, a város török ostroma miatt az iskola 1660-ban Debrecenbe menekült (Köpeczi Béla szerk., 1993. 306.).

Külön kell megemlítenünk Bethlen Gábor (1580–1629) fejedelem nevét, akinek uralkodása alatt Erdély aranykorát élte, gazdaságilag megerősödött, több iskolát alapított, támogatta a gyulafehérvári akadémia létrehozását, különleges kapcsolatokat alakított ki az egyházi értelmiség minden tagjával, a református lelkipásztorokkal, de a katolikus papokkal, sőt a román papokkal is.

Szükség volt iskolázott, egyházi, de világi emberekre is, hiszen a fejedelemség nemzetközi kapcsolatainak kiterjedésével a diplomáciában szükség volt rájuk. A marosvásárhelyi Boros Tamás például hosszú éveket töltött diplomáciai szolgálatban. Állandó képviselő csak Konstantinápolyban működött, de más hatalmak udvaraiban is sokat jártak erdélyi megbízottak. Voltak közöttük előkelő urak és levélvivő szolgák, de zömük a közepes társadalmi állású nemesekből és városiakból került ki. A falvakban, a mezővárosokban, uradal-

makban szervezett itthoni iskolalátogatás után íródeákok lettek, de mindenképpen anyanyelvük mellett még egy-két nyelvet is megtanultak. Jelentősen nőtt az értelmiségi munka iránti igény.

X. Károly Gusztáv svéd király hazánkban időzőtt diplomatáját, Claes Brorsson Ralambot (1622–1698) erdélyi útja során a fejedelmi udvarba bolgárfalvi Sebesi Ferenc vezette be, s konstantinápolyi útjára 1657. május 13-án somogyi Thordai Ferenc, a fejedelem rendkívüli követe kísérte el. A szultáni kihallgatáson az erdélyi követség tolmácsát, Zülfikár agát, egy erdélyi renegátot vette igénybe, aki pécsi származású volt, s Bethlen Gábornak a Portán szerzett bizalmasa. A Magyar Követség épülete a Magyarok utcájában (Madzsarlar jokus) emelkedett, Bethlen Farkas (1639–1679) *Erdély Történeté*-nek tanúsága szerint Szulejmán szultán ajándékozta még a Magyarországból kiszakadt fejedelemségnek, s azt 1699-ben az erdélyi kancellária, 1700-ban az erdélyi kormányzó még az ország tulajdonának tartotta (Tardy Lajos, 1989. 97.).

Benkő Ferenc (1745–1816) nagyenyedi professzor 1794-ben írt könyvismertetésében megemlékezik egy Jean-Baptiste Tavernier nevű, 1605-ben, Párizsban született világjáróról, aki a győri főkapitány apródja volt, de itt megtanult magyarul (Tardy Lajos: *Magyarul beszélő francia világutazó a XVII. században*. In: *Magyar Nemzet*, 1987. június 6., június 8.) (Kitől, mikor, esetleg egy magyar leánytól?)

Nyelvi érdekesség az alábbi történet is: I. (Nagy) Péter cár 1698 júniusában Bécsből Pozsonyba látogatott, tiszteletére pompás nemzeti viseletben lévő főúri társaság előtt meggyezte, hogy *Jugria*, „a magyarok őshazája” meghódítása a

XV. század végén megtörtént, ennek jogcímén „az urak igazából az én alattvalóim”. Hazatérve Moszkvába, rendeletet adott ki, hogy a fővárosban, de a többi városban élő tisztek, nemesek, magasabb osztályba sorolt polgárok térjenek át a magyar *huszár-viselet* hordására. Tudjuk, hogy a hazából kibujdosott kurucok egy része Nagy Péter szolgálatába állt: Cserey János székely kopjás huszárezredes, Dráguly Ferenc, Jávorka Ádám, Turkoly Sámuel és mások. Ez utóbbinak az utókorra maradt levele az ottani rokon népekre vonatkozó becses forrásunk (Tardy Lajos: *Históriai inyenccsalatok*. Budapest, 1989. 93.).

A XVI-XVII. század fordulójának katasztrófája után Erdélyben helyreállt a szellemi élet. Az ország sorsán nem sokat lehetett változtatni, továbbra is két nagyhatalom között kellett őrlődni, az egyházak a sok hiábavaló viták után megbékeltek, s a szellemi regenerálódás folyamatában sajátos világi műveltség alakult ki. Több ezer könyv jelent meg Gyulafehérváron, a fejedelmi nyomdában. Ezt a műhelyt Bethlen Gábor alapította, I. Rákóczi György Havasalföldről cirill betűkészletet is hozatott és igen sok román nyelvű nyomtatványt adott ki, 1648-ban pl. a teljes román Újszövetséget, Silvestru és Ștefan Simion munkáját. Kifejezetten tudományos munkák, nyelvészeti jellegű alkotások, szótárak stb. is megjelentek. Kiadták Geleji Katona István (1589–1649) püspök *Gramma-tikátskáját* (1645). Szenczi Kertész Ábrahám 1640-től a váradi vár elestéig terjedő időben 113 nyomtatványt adott ki, ebből 70 magyar nyelvű volt (Kuczka Péter szerk., 2006. 169.).

Megélénkült a nyelvi kérdések iránti érdeklődés, elindult *a magyar nyelvújítás első nagy hulláma: a szóelemző és a foneti-*

kus helyesírás álláspontját vallók harcoltak egymással. A szóelemző írásmód híve volt Geleji Katona István püspök, a fonetikus írásmód mellett kardoskodott Medgyesi Pál, I. Rákóczi György udvari prédikátora. A két álláspontot a százas vége felé hangolta össze Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702), „talán minden idők legjelentősebb nyomdásza, tudós, művész, akinek közel száz, gyönyörű kiadványa a magyar nyomdászat büszke hagyományai között foglal helyet” (Bán Imre). Betűmetsző tehetségének hírére Rómából és Grúziából (akkor Georgia) is az ő betűit rendelték, így az első grúz nyomtatott ábécét a mi Misztótfalusink készítette el, de met-szett héber, görög, örmény betűket is. Hollandiában tanult, ott szerzett hírnevet magának, hazatérve Erdélybe átvette a kolozsvári protestáns nyomda vezetését (1694). Kiadói tevékenységének 9 éve alatt kb. 100 könyvet nyomtatott, az első között egy ábécéskönyvet, de több tankönyvet is, így egyesítette és logikussá tette a magyar helyesírást (Glatz Ferenc szerk., 1989. 108.).

Ebben a korban magyar nyelvünket még különböző nyelvekkel rokonították, úgy vélték, hogy a magyar nyelv Európában társtalan. Szenczi Molnár Albert *Nyelvtanában* (1610) elmondja, hogy nem tudja, milyen eredetű a magyar nyelv, de biztos, hogy nem rokona sem az európai nyelveknek, sem a hébernek. Geleji Katona István *Magyar Grammatikátskájában* és Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* (1655) című munkájában a magyart mégis keleti nyelvnek tekintik...

A Moszkvai Nagyfejedelemség államvallása a görögkeleti, az erdélyi fejedelemség keleti vallású, román vagy szerb anyanyelvű követeket küldött a XVII. században megélén-

külő erdélyi-moszkvai érintkezések ápolására. Az 1650-es években II. Rákóczi György (1621–1660) tervezett lengyelországi hadjárata miatt érdekelt volt a moszkvai követségen, ezért 1656-ban Gheorghe Rațiu — Rácz György volt, aki az ósláv és az orosz nyelvet beszélhette, s hazatérve lefordította a moszkvai cár címét is, amelyek között szerepelt a „jugerszkai úr”, „juguri úr” megnevezés, amely a hozzáértők számára (iugur=Ungur=Hungaros) egyértelműen utal az ugor-magyar rokonságra (Szilágyi Sándor: *II. Rákóczi György és az európai diplomácia*. Budapest, 1875. 426.).

A szerb származású, román anyanyelvű és műveltségű Gheorghe Brancovici (1645–1711), aki Borosjenőn született, a fehérvári kollégiumban tanult, ahol a korábban ismert román, szerb, ósláv és török nyelv mellett a latin és magyar filológiában is alapos ismereteket szerzett, 1668-ban az erdélyi követség tagjaként Moszkvában, az ortodox zsinaton találkozott jugriai szkítákkal, finnugorokkal, s ott magyarul beszélhetett ugor nyelvű főpapokkal, s több szót talált, amelyek mindkét nyelvben hasonlóak (Binder Pál közlése nyomán).

„*Három nép, három nemzet, négy vallás*”

— így jellemezte Trócsányi Zsolt (Glatz Ferenc szerk., 1989. 92-95.) a XVI-XVII. századi Erdélyt, mind *etnikailag*, mind a nagyobb népcsoportok *jogállását*, mind a *felekezeteket* tekintve. A XVI-XVII. század még nem ismerte a nemzetiségi problémát, ebben a korban a választóvonal nem az etnikumok, hanem a társadalom különböző csoportjai között húzódott. A birtokos nem nézte a földjére települt, behívott szlovák, ruszin, román jobbágy nemzetiségét, benne csupán a

földjét megművelő munkaerőt és adóalanyt látta. A feszültségek és ellentétek mögött is társadalmi, vallási és kulturális különbségek húzódtak. Trócsányi megállapítja, hogy a „három nép” és „három nemzet” fogalmak nem fedik egymást. Erdélynek alapvetően három alapvető *etnikuma* volt: a *magyar*, a *román* és a *német* (szász). A korabeli fogalmak szerinti, jogállást is jelentő három nemzet a magyar etnikum két eltérő jogállású csoportjából (székelyek és magyarok), valamint a szászokból állt. A román nép fiai ezekbe a natiókba tagolódtak be, jogállásuk szerint. A fejedelemség lakossága egymillióra tehető, az 1657–1661 közötti időszak jelentős népességvesztéssel járt, és nagy emigrációs hullámot idézett elő Erdélyen belül, de a szomszédos román fejedelemségek és Erdély között is. Egy 1712–1714 tájáról származó kormányhatósági becslés szerint Erdély 47 %-a magyar, 34 %-a román, és 19 %-a szász (Kuczka Péter szerk., 2006. 168.).

A magyar etnikum két nemzetet alkotott: a Mohács előtti korból külön jogállást öröklő székelyeket és a magyarországi rendekkel azonos jogállású magyarokat. Külön jogállással bírt az erdélyi szászság. Nincs külön jogállásuk a románoknak, a *vlach* jogú pásztoroknak, a *görög hitűeknek*, *felekezetűeknek*. Az erdélyi román etnikum tagjai rendi jogállásuk szerint tagolódtak be az egyes natiókba. A nemesek a más etnikumú nemesek közé, hogy esetleg olyan magasra jussanak, mint a román etnikumból származó fejedelem, Barcsai Ákos (1610–1661), akit ellenfelei „der grobe Wallach”-nak (azaz „durva oláh”-nak) titulálták. A román szabadrendűek is (pl. a várakban szolgáló puskások stb.) egyenrangúak voltak a más etnikumú szabad rendűekkel. Az erdélyi jobbágy terheit a fejedelmi korban a helyi körülmények szabták meg. Apafi Mi-

hály (1632–1690) fejedelem sok jobbágynak adott szabadságot fegyveres katonai szolgálat fejében — bizonyára sok feltörekvő, tanult ifjúnak is —, akik a várakban, a feudális uradalmakon szolgáltak. De nemességet kaphattak a fejedelmi hivatalokban szolgáló *tollforgatók*, a birtokaikon munkálkodó *tisztviselők*, *prédikátorok*, *tanárok* is. A szabad székelek közül is kialakult a *sóvágók*, *szekeresek* mellett a *darabontok*, *puskások*, *lőfők* rétege.

Mondhatjuk, hogy az oktatás nyomán elvetett magok szárba szökkennek... Megfigyelhető Erdély művelődési életében a tudatos törekvés a magyar nyelv használatának terjesztésére. A kancellárián kiállított írások már magyar nyelvűek, a főurak és fejedelmek magánleveleikben gyakoribb a magyar szó használata (Kuczka Péter szerk., 2006. 169.).

A négy „bevett”, tehát törvényesen elismert vallás (*receptae religiones*) rendszere a XVI. század második felében alakult ki Erdélyben. A szabad vallásgyakorlat csak a katolikus, az evangélikus vallásra vonatkozott, az unitarizmust ekkor még határozottan tiltották, a református felekezetet 1564-ben említik először törvényben. A reformáció megerősödése azonban olyan arányú, hogy 1566-ban már törvénnyel utasítják ki az országból a katolikus egyházi személyeket, a váradi káptalant pedig áttérésre szólították fel. A katolikus vallás Báthori István (1533–1586) fejedelem alatt erősödik meg annyira, hogy 1573 májusában, Erdély történetében először, a *négy vallás szabadságát* lehessen törvénybe iktatni. Báthori István, lengyel király halála után, 1558-ban kitiltják Erdélyből a jezsuita rendet, megvonják a katolikus szerzetesrendektől, hogy kolostort, kollégiumot, közhelyen épült templomot birtokolhassanak, oktassanak, megtiltják műkö-

désüket. Csíkban viszont, tudomásul véve a realitásokat, meghagyták a katolikus vallás gyakorlatát, a katolikus iskolákat is, mivel ide nem hatolt be a reformáció. A négy vallás szabadságát az *1568-as tordai országgyűlés* határozata alapján, II. János (Szapolyai János Zsigmond) (1540–1571) mondta ki: az evangélium hirdetésének és magyarázatának teljes szabadságát, „mert az hit Istennek ajándéka”. A négy vallás szabadságát 1595 tavaszán iktatták újra törvénybe. Az erdélyi *evangélikusságot* majdnem kizárólag a *szászok* teszik ki. Felekezetüket kettős pajzs védi: a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvények és a szász nemzeti privilégiumok, amelynek oktatási intézményeiket is védik. A XVI-XVII. században a két nemesi natioval nem *egyenrangúnak* tekintett, de *egyenjogú* natio és felekezet, *vallásukban* nem háborgatja senki. Az *unitáriusok* bevett felekezet marad, iskoláztatásuk zavartalan, kolozsvári szellemi központjuk megmarad. E négy vallás rendszerének megfelel az iskolák rendszere is, a kolostori, a plébániai, a káptalani, a református, a falusi, a kisvárosi és az állami oktatás.

Az *ortodoxia*, amelyet túlnyomó többségben az erdélyi románok képviseltek a században, törvényesen létező, de *nem bevett, csak megtűrt felekezet* Erdélyben. Püspöke van, pap-sága, egyházközségei működhetnek, de nem olyan biztos alapon, mint a négy bevett felekezeté. A reformáció megkísérelt behatolni közéjük — csekély eredménnyel. A papok talán oktatták fiatal híveiket az írásra-olvasásra, de a román fiatalok katolikus iskolák tanítványai, pl. a kolozsvári katolikus gimnáziumban.

Tiltják az *antitrinitarizmusnak az ótestamentumi zsidó hit* elfogadása felé hajló, majd az azt követő *szombatosságot*. Ez

utóbbi irányzat egyik vezetője Péchi Simon, Bethlen Gábor kancellárja. Különleges eset volt két kisebb vallási csoporté: az *anabaptistáké* és a *zsidóké*. Bethlen Gábor telepítette be őket, az anabaptista csehországi németeket Alvincre, a zsidókat Gyulafehérvárra. Számuk csekély marad, mint a *görögöké* és az 1672-ben Moldvából Erdélybe menekülő *örményeké*.

Ez a *három nép, három nemzet és négy vallás Erdélye*, erősen különböző *jogállású* népcsoportok, *rendezett*, törvények szabályozta együttélése, bizonyos nyitottsággal a kapukon kívül maradtak felé, s ez az együttélés jellemzi iskolarendszerüket is (Glatz Ferenc szerk., 1989. 93-94.).

Az erdélyi barokk kultúra

A XVII. század elején a jezsuiták vezette ellenreformáció nyomán a barokk kultúra kezd kibontakozni. A barokk művelődés nagy hatású terjesztői éppen a jezsuita iskolák voltak, központjuk a nagyszombati jezsuita iskola, amelyet 1635-ben egyetemmé fejlesztettek. A reneszánsz nyugalomával, harmóniájával szemben a barokk új stílust hozott anyanyelvünkbe is: a dagályos körmondatokat, virtuóz rímtechnikát, metaforákat, meglepő hasonlatokat...

Az ellenreformáció vezetője, nyelvművész, szónok, nevelő (Zrínyi Miklós nevelését felügyelte) Pázmány Péter (1570–1637), esztergomi érsek, bíboros. Várad szülötte, nemesi családban született, mostohaanyja, Toldi Borbála fordított gondot a kisfiú nevelésére, az olasz Posserinónak és Szántó Istvánnak a hatására a kolozsvári jezsuita iskolába kerül, s itt tér át a katolikus hitre. Az alig néhány esztendeje működő kolozsvári iskolában kitűnő felkészültségű, széles látókörű je-

zsuita atyák oktatnak, akiknek figyelme a tanulók vallásos nevelésén kívül arra is kiterjed, hogy megismertessék tanulóikat a kor szintjén álló tudományos eredményekkel, sokoldalú képzést biztosítsanak számukra. A korabeli Kolozsvár a maga egészséges, veretes magyar nyelvével is jelentős hatást gyakorol az ifjúra, aki később szónoklataiban, írásaiban inneni tapasztalatai nyomán az alföldi fordulatok mellé az erdélyieket társítja. Krakkóban és Rómában végzett tanulmányai után pappá és a teológia doktorává avatták. A Károly főherceg alapította főiskolán hét évig oktatott logikát és erkölcsant, maga dolgozta ki az oktatás tervét, anyagát, előadásait a maga kutatásainak az eredményei alapján tartotta. Felvidéken végzett hittérítői munkája után Grazban hittudományi előadásokat tart. 1603-ban megírja Magyarai István protestáns prédikátor könyvére a *Feleletet*. Hamarosan prépost, majd esztergomi érsek lesz, az ellenreformáció valóságos vezetője. A protestáns könyvek érveit, tanításait cáfoló, ellensúlyozó céllal írja az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (1613) című, hatalmas terjedelmű hitvédelmi enciklopédiáját, amely „irodalmunk első monumentális arányú, minden ízében átgondolt, szervesen megalkotott gondolatépítménye” (Bán Imre). Szintetizáló mű, egybefoglalja a katolikus vallás ellen felhozott összes vádat, s ezek mindenikének sokoldalú, körültekintő cáfolatát adja. A *Kalauzban* terjedelmes fejezet szól *A világ szépségéről*, benne ma is érvényes, szép gondolatokat fejt ki: „Egy szikrázó vagy ragyogó csillaghoz képest olyan az egész Föld, mint egy kis pontocska.” „Az agyunk veleje mikor leveg és dobog, a szívünk hegye soha meg nem szűnvn, fáradhatatlanul ki- és bevonódik, tüdő éjjel-nappal mozog, mint a fúvó...” Foglalkoztatja az óra mechanizmusa,

„amely sok apró kerececskéknek alkalmas forgásával huszon négy óráig az üdőt megmutatja.” Földrajzóra, és technikaóra prédikációba foglalva! De *anyanyelvoktatásunknak* is *korabeli állapotát* kapjuk Pázmány szövegeiben, stílusában, bonyolultságában is áttekinthető, mondattanilag kiegyensúlyozott, képeiben pedig a természet jelenségeihez ragaszkodó forma. Mondatai, akár a barokk szobrok, nem statikusak, állandó mozgásban vannak, folyton előrevivő cselekvést érzékeltetnek, a szavakkal együtt az időbeli tevékenység is gödrül előre, miközben — például — a gabona vagy a szőlő megmunkálásának és feldolgozásának valamennyi mozzanatára megkapjuk a korabeli kifejezést: „A szántó ember, hogy csűrbe való búzája megteremjen, megégeti, feltöri, megforgatja, megganéjozza, boronálja a földet, hogy asztalra való kenyér legyen a búzából, felaratják, cséplik, szórják, rostálják, malomban porrá törik, szítálják, dagasztják, szakasztják, kemencében fűtik...”, „hogy pincébe való bora legyen a szőlőnek, a vincellér megkapálja, bujtatja, metszi, karózza, kötözi, levelezi, gyomlálja, leszaggatja, megtapodja, kisajtulja: hasonlóképpen cselekszik az Isten.”

Pázmány nyelvújítás előtti nyelvét élővé és ma is élvezhetővé teszi az a képszerű kifejezés mód, ahogyan pl. a mértéktelen ivás ellen prédikált: „Ha egy nagy völgybe vinnék a török császár erejét és reá eresztenék a bort, melyet sok részeskedésben megittak Magyarország szabadulásáért, nem kellene semmi vízözön a török veszedelmére, mind borban halnának” (Sipos Lajos szerk., 2000. 232.).

Pázmány Péter térítő munkássága mellett nagy figyelmet szentelt az ifjúság nevelésére, 1619-en Nagyszombaton *papnevelde*t és az ifjúság számra nevelőintézetet alapított, majd

1623-ban Bécsben letette alapjait a róla elnevezett híres teológiai intézetnek, a *Pazmaneum*-nak. Létesítményei közül magasan kiemelkedik a *Nagyszombaton alapított egyetem*, mely bölcsészeti és teológiai karral indult, a későbbiekben a fővárosba költöztették, hosszú ideig viselte alapítójának nevét, ma Eötvös Loránd Tudományegyetem. Az egyetemet a jezsuitákra bízta, hogy „az egyház és állam szolgálatára alkalmas emberek képeztesse” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 100.). Pozsonyban jezsuita iskolát, Érsekújváron és Körmöcbányán Ferenc-rendi kolostort létesített. Elsőként ismerte el a magyar nyelvet egyenrangúnak a latinnal és más, irodalmilag fejlettebb európai nyelvekkel. Maga is több nyelven tudott.

Az első magyar egyetemes tudást nyújtó könyv

Amit Pázmány Péter prédikációiba foglalt, a hit világából ki-kiruccant a világ, a valóság világába, azt 1655-ben megírta Apáczai Csere János (1625–1659), az első magyar egyetemes tudást nyújtó kézikönyvében: *Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása* (Utrecht, 1655). A fiatal diákot tudós tanára, Porcsalmi András rektor irányította új távlatok felé, a tanórákon kívül is foglalkozott vele, egy alkalommal megmutatta neki a tudományokat összefoglaló érdekes jegyzeteit. Geleji Katona István, az erdélyi református egyház főpásztora, a kitűnő tudós és író felfigyelt tehetségére, és ösztöndíjat biztosít a számára, hogy külföldre mehessen. A szerző már itthon tanított, mint főiskolai tanár, bár Hollandiában egyetemi katedrával marasztalták, holland felesége

(Aletta van der Maet) is követte férjét Erdélybe, s hazahozta élete főművét szülőföldjére. Hogy micsoda vívmány ez a könyv, s mennyire korszerű tudást nyújtott, elég egyetlen mondattal bizonyítani: „Én gondolkodom, azért vagyok: minden megtudható dolgok között legfőbb és bizonyosabb”. Íme, René Descartes, francia filozófus híres tétele magyar nyelven, nyomtatásban. Művében Apáczai a kor tudományosságának, a természettudományoknak a nem létező terminológiáját, szókincsét kívánta megteremteni. Világosan látta, hogy meg kell teremteni a tudományos nyelvet, az értekező próza magyar nyelvét, s azt is látta, hogy ez a nyelv ne legyen távol a magyar népnyelvtől, a maga természetéből szülessék meg. E nyelvfejlesztő munkája miatt üdvözölhetik az orvostudomány, a matematika, a zoológia, a botanika stb. mellett a filozófia és a szemantika kutatói, hogy megírta az első tudománytárat. Apáczait Hollandiában meglepte, hogy a holland ifjak anyanyelvükön tanulják a rációra épülő természettudományokat, tovább az, hogy Hollandia rendkívül gazdag, civilizált szabad állam, ahol jólétben él a lakosság. S e kettős élmény összekapcsolódott tudatában: azért erős, hatalmas, művelt a nép itt, mert vannak anyanyelvű iskolái, ahol az életben hasznosítható ismereteket tanítanak. „Arra törekedtem, hogy tanulóifjúságuknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén” — írta művének előszavában.

Az anyanyelvűség kiemelt program Apáczainál, olyanmódon, hogy magának az *anyanyelv* szónak a megteremtésében is része van. A középlatin *materna lingua*, illetve a német *Muttersprache* tükörfordításai között elsőként Apáczainál je-

lenik meg a metaforikus a „*anyjok tejével szoptott nyelv*”, illetve az „*anyai nyelv*” szókapcsolat: „A fő indítóokom ez vala..., oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anyai nyelven szép és hasznos tudományokat olvashatna” (Apáczai Csere János, 1959. 43.). P. Balázs János (1960, 467-171.) szerint az *anyanyelv* kifejezés Apáczai nyomán hamarosan általánossá válik.

Művében hitet tesz az anyanyelvű elemi oktatás mellett: „A schola azért vagy anyai vagy idegen nyelven való. Az anyai scholának helye a városokon imitt-amott a város utcáiban lehet legjobban, a falun pedig ugyan a scholamesternél is meg lehet, csak hogy ne abban a házban, amelyben a deákul tanulók vannak” (Apáczai, 1959. 366.). Ez az idézet azt is mutatja, hogy a schola és a scholamester szót nem kívánta magyarítani Apáczai. Sőt eredeti, latinus formában írta le, pedig a történeti-etimológiai szótár szerint már a XVI. században egymás mellett élt a latinus *schola* és a magyaros *iskola* forma (TESZ. 2/237.).

Apáczai nyelvgazdagításának két fontos forrása van: (a) a népnyelvből való átvétel (csakúgy, mint a későbbi nyelvújítóknál), valamint (b) a tudatos szóalkotás (leginkább fordítások nyomán). Például a tudományok nevének magyarításai Apáczainál: *arimetika* — *számvetés*, *geometria* — *földmérés*, *fizika* — *természetvizsgálat*, *geográfia* — *földleírás*, *medicina* — *orvosi tudomány*, *grammatika* — *közönséges nyelvezés* stb. Bőven használ Apáczai tájnyelvi szavakat, illetve szavak tájnyelvi változatait is: *üdő*, *küseb*, *körtvélyfa* stb. Gondoljunk arra, hogy Apáczainak az elvont gondolkodás fogalmaival kellett megbirkóznia, az anyanyelvi közbeszédben sohasem használt kifejezéseket keresve és találva... Ilyen lehetett az el-

ső bibliafordítók helyzete is — jegyzi meg Nemeskürty István (1983. 239.).

Szülőföldjéhez való ragaszkodását, hazaszeretetét bizonyította, amikor a földrajzi tájak leírásába egy magántermészetű mondatot csempészett be: „Erdély (szegény hazám vajon mikor látlak!) (Apáczai, 1959. 164.)

Apáczai a maga életcéljáról vallotta: „Én azok közül, kik a magyar ifjúságnak dolgát a tanulásban előmozdítják, legkisebb vagyok, de szándékomra nézve, amellyel e cél elérésében törekszem, nincs, aki rajtam kifogjon.” Gyulafehérváron, a főiskolán még latin nyelvű beköszöntő beszédet tartott, de az anyanyelvű oktatás szükségességéről értekezett. Nézetei miatt ellentétbe került II. Rákóczi György fejedelemmel, aki Kolozsvárra száműzte, de a legenda szerint tanítványai követték kedvenc tanárukat Kolozsvárra. Apáczai itt sem adta föl elveit, *beköszöntő beszédét* már magyarul tartotta: *Az iskolák fellette szükséges voltáról* címmel. „Ami ugyanis a szem a testben, ugyanaz az akadémia vagy főiskola az országban, és ami az emberben az okosság, ugyanazok a haza számára a tanult férfiak. Szem nélkül a test sötét, értelem nélkül az ember okatlan állat” — figyelmezteti hallgatóit. Beszédének jelmondata, üzenete a mai kornak, mai fiataljainknak is szól: „Tudományi fegyveredet kezedből soha le ne tedd!” Kolozsváron volt tanítványa Bethlen Miklós (1642–1716), aki vallotta: „Én Apáczait, mint atyámat, úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét ma is becsülöm” (Nemeskürty István, 1983. 239.).

Még egy vonatkozásban vagyunk hálásak Apáczainak: „Mintát és példát adott arra, hogy lehet magyarul beszélni a tudományról, akkor is, ha az olykor akadozik, döcög, ha

egyedül maradunk a törekvéseinkkel. Munkásságának időszerűsége abban van, hogy a magyar szaknyelvek (köztük szeretett hazája, Erdély, illetve általában a határon kívüli szaknyelvek) ismét nyelvi hiányban szenvednek, a nyelvi szétretegződés, sőt sok esetben az anyanyelvűség elvesztését mutatják. Tovább egyes magyarországi szaknyelvek elangolosodnak, a szakszövegek — még ha magyarul is vannak —, érthetetlen makaróni nyelven, fordításnyelven születnek. Ha pedig a szaknyelvek nem anyanyelvűek, akkor előbb-utóbb az egész anyanyelvűség veszélybe kerül. A szaknyelv az adott nyelv kicsinyben. Előbb éri erózió a szaknyelveket, azután következik a köznyelv egésze... (Balázs Géza, 2004. 55.).

Szakszavakról esett szó. Ki ne tudná, hogy máig folyik a küzdelem erdélyi nemzeti közösségünk iskolahálózatában a teljes körű anyanyelvű oktatásért, az önálló állami magyar egyetemért, ahol minden tudományt egy helyen és anyanyelvükön tanulhatnak a fiatalok. Ám az Apáczai leírta erdélyi hegyek, vizek, tájegységek stb. neveit mai nyolcadikosaink és tizenkettedikesünk is román nyelven tanulják, kényszeríti a tanterv, hogy megtanulják, holott régi magyar nevük is van, s nagyon sok név éppen a magyarból származik, a magyar névnek a tükörfordítása, átfordítása, vagy éppen más elnevezést találtak ki a helység, a folyó, a terület megnevezésére... MIÉRT? KINEK AZ ÉRDEKE?? Nemzeti közösségünknek, fiataljainknak egyáltalán nem! Hiszen legyenek bármilyen nevek, azokat egy közösség teremtette, alkotta meg. Ha ezek nem kerülnek bele a napi szóhasználatba, nem szerepelnek diákjaink aktív szókincsében, egy idő múlva a passzív szókincs részévé válnak, utána pedig eltűnnek. Miért

előnyösebb, ha csak a román szót ismerik meg diákjaink, s az anyanyelvükön megszületett szót nem használhatják?

Anyanyelvoktatásunk, egész oktatásunk számára is érvényes az Encyclopaedia mottója: „Ha a régiék mindent fel is fedeztek volna: mindenkor *új lesz* mégis a mások által felfedezettek használata...”

„A legnagyobb magyar tanító” munkássága három irányban teljesedett ki. Tudományszervező tevékenysége az enciklopédikus tanítás és tudás révén hatott, a pedagógiában korszakot teremtő anyanyelvű tudományosság valódi újjító munka volt, s tervezete az elemitől a felsőoktatásig terjedő iskolarendszert képzelt, ez ma is korszerű, maradandó érték.

Végül Apáczai ajánlatai a tanítóknak, tanároknak egyféle »tízparancsolat« mai pedagógusoknak, valamint a diákoknak, mely kommentár nélkül is megszívlelendő magatartás-tár: 1) Hogy a tanítóhoz illendő, példamutató életet éljen. 2) „elég tudós” legyen. 3) Lelkiismerettel s isteni félelemmel amit tud, azt másokkal közölje. 4) Tanítványait mint atyjok, úgy szeresse. 5) Tanítsa őket világosan, röviden teljességgel, okosságával száműzze az unalmat. 6) Őket Isten előtt való könyörgésben megemlítsse. 7). Ne legyen „ajándékon kapdosó”. 8). Tanítványainak, erkölcsöket és nyelveket igyekezzék leginkább nyújtani. 9) Arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványaival magát megszerettesse. 10) „magát a külömb-külobmb elmékhez jól alkalmaztassa”. „A haszonra nézve a tudás szeretőknek a tanulás ideje szinte az, a mi szántó-vető embereknek az aratás, s valjon ki hagyhatja aratáskor a kése-delmeskedést?... Az, mit a leckén halsz, légy azon mindjárt, hogy arra mást is megtaníts. Nem kell sokat olvasni, hanem

soká... A tanulás legfőbb java az okok folytonos fürkészésében és megtalálásában áll...” (Bakó Botond, 2009, 3-4. 204.)

Hegedüs István írta Apáczairól 1899-ben: „Volt egy emberünk, ki kora tudományos ismereteinek színvonalán állva, rövid, de az eszmékért vívott küzdelmekben, tudományos igyekezetekben, s irodalmi munkásságban gazdag életét arra iparkodott felhasználni, hogy nemzetét a művelt nyugati népek ismereteinek, műveltségének színvonalára emelje, hogy a műveltségét és tudományt magyarrá, a magyart műveltté és tudóssá tegye, — s ez irányú emberfölötti erőfeszítéseinek áldozatává lett!”

Kányádi Sándor szavaival: „...megyünk hát mögötte amerre előjárói tekintetének fénykévei mutatják az irányt s az ösvényt lábunk előtt követjük mint diákjai annak idején...”

Tudatos fejedelmi művelődési politika

A fejedelmi korszakban Erdély nyelvileg nyitott ország. A tudomány nyelve főként a latin, a tanulmányok nyelvi követelménye esetenként a német, a holland, az angol. Köleséri Sámuel pl. Angliában valószínűleg Newton előadásait hallgatta... A diplomácia nyelvében a latint kezdi kiszorítani a francia. A román vajdák sok esetben magyarul leveleznek Apafi Mihállyal. A fejedelmek mindig tartanak a kancellárián törökül tudó írnokot. Ebben a különleges, sokféle nyelvi közegben az anyanyelvi műveltség felvirágzását is megfigyelhetjük. Az erdélyi magyar nyelv az új társadalmi művelődési igényeknek megfelelően a tudomány fogalmi kincseivel, az ipar és a kereskedelmi élet szavaival bővül. Kialakul egy könnyed társalgási nyelv, megszületnek a személyiség bo-

nyolultabb érzés- és gondolatvilágának kifejezésére hajlékony közlési formák. Misztótfalusi Kis Miklós, az egyetemes be-tűmetszés és nyomdászat világhírű személyisége egységesíti a magyar helyesírást. Új, javított kiadásban teszik közzé, ma-gyarul, tömegolvasmánynak szánva a Bibliát (Köpeczi Béla szerk., 1993. 354-355.). Fejlődés jellemzi a falusi iskolákat, lendületet vesz az anyanyelvi oktatás és a leányiskolázás. A négy bevett vallás a görögkeleti egyházzal együtt nemcsak él-hetett, hanem társadalmi ösztönzésre élnie kellett az iskola-alapítás jogával. Kiépül a szászvárosi kollégium, a székelyudvarhelyi református kollégium, megerősödnek az unitárius iskolák, s megveti alapjait a *görögkeleti egyház* isko-larendszere. Apafi Mihály (1632–1690) megerősítette a Lorántffy Zsuzsánna (1600 k.–1660) fejedelemasszony ala-pításával (1657) életre hívott fogarasi román iskola anyagi alapját. A Fogaras környéki falvakban, Brassóban, Hátsze-gen, Lugoson működő iskolák számát nem tudjuk pontosan megállapítani, de bizonyos, hogy viszonylag több román is-kola működött. (A még létező dokumentumokat kellene fel-kutatni, közzétenni, az iskolák létét bizonyítandó!) Erdély-ben nyomtatták — 1699-ben — az első román nyelvű tan-könyvet, a cirill betűs ábécét, a *Bucoavná*-t (Köpeczi Béla szerk., 1993. 356.).

A protestáns iskolák jól kiépített *ösztöndíjrendszere* tovább-gyarapodott, 1700 és 1703 között a wittenbergi egyetemre 53 erdélyi diákot íratnak be. A katolikus iskolázást a jezsuiták betelepítése lendítette fel. A ferencesek a katolikus székelyek iskolásában szereztek elévülhetetlen érdemeket. II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) alapította meg a *Nemes Ifjak Társaságát*, ami az államkormányzás és hadsereg-irányítás feladataira al-

kalmas ifjak képzésére szolgáló udvari intézmény volt. Több erdélyi ifjút, magyarokat, szászokat és románt is találunk soraikban, Mikes Kelement is.

Az oktatás rendje általában abban változott, hogy a korábbinál nagyobb gondot fordítottak az írás-olvasás széles körű elterjesztésére. Erdély fejlett *könyvtárkultúráját* súlyos *vesztések* érték, a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárat a tatárok égették fel, a brassói könyvtár 1686-ben tűzvész martaléka lett, a nagyenyedi kollégium könyvtárát császári katonák pusztították el... Gyarapodnak a *magánkönyvtárak*, a kollégiumi könyvtárak a tanárok tékaival, növekszik a magyar nyelvű könyvek aránya, Köleséri Sámuel orvosnak Szebenben négyezer kötetből álló könyvtára volt. A megnövekedett olvasmányigényt az erdélyi nyomdák kevésbé tudták kielégíteni. 1650 és 1680 között Brassó, Szeben, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Várad nyomdáiban közel négyszáz könyv jelent meg.

Az erdélyi tudományos életet az 1660-as évektől kezdve a magyar *karteziánusok* határozták meg: Enyedi Sámuel, Nadányi János, Dézsi Márton és mások, Descartes filozófiáját Pápai Páriz Ferenc foglalta össze az 1690-es években. A filozófiai vitába Régeni Mihály Pál, az unitárius kollégium tanára is bekapcsolódott. Erdélyben már tanítják a *kopernikuszi világmép* mechanikáját, a heliocentrikus csillagászat ismeretanyagát. Kaposi Juhász Sámuel marosvásárhelyi tanár matematikai jegyzetei, Köleséri Sámuel értekezése a fényről... s a sort folytathatnánk. Az erdélyi orvostudomány kiemelkedő teljesítménye Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) könyve, a *Pax corporis, az-az Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről és azoknak orvoslásának módjáról való*

tracta (1690), benne az orvostudomány legújabb eredményeit érthetően és rendszerezetten *magyar nyelven összefoglalva* adta a házi gyógyítók kezébe. A könyv tömegek kézikönyve lett, a XVIII. században 11 kiadását ismerik, és a XX. században a moldvai csángók között mint még használt házi tanácsadó orvosi könyvet találták meg (Köpeczi Béla, 1993. 355-357.). Hányan olvashatták, hányan forgatták anyanyelvi tudásukat gyarapítva? Jelentős alkotása a *Pax animae* (A lélek békessége) (1680), és a *Pax corporis* (A test békéje) (1690) című munkája is. *Latin—magyar és Magyar—latin szótárával* (1708) nemzedékek anyanyelvi oktatásának, művelődésének segítője lett.

Megszületik az első magyar nyelven írt útleírás is, Sepsi Csombor Márton (1595–1623) *Europica varietas* (Kassa, 1620) címen. Bethlen Gábor udvari történetírója, Bojthi Veres Gáspár (1595?–1640?) írása a nagy fejedelem alatt történtekekről részben elveszett.

Művészeti, irodalmi vonatkozásban említhetjük a *bethlenszentmiklósi kastélyt*, melyet Bethlen Miklós (1642–1716) gróf építtetett, a helyi hagyományokba oltott olasz reneszánsz stílusban, Kornis Zsigmond (1578–1648) báró szentbenedeki reneszánsz és barokk kastélyát, valamint a kolozsvári, brassói, szebeni reneszánsz épületeket, a kolozsvári református és unitárius templomok reneszánsz szószékeit, a fiait vérével tápláló pelikánt, a virágzó iparművészet mestereinek — fadarabosok, falfestők, fazekasok, lakatos- és bőrdíszművesek — alkotásait, több templom kazettás mennyezetét, barokk oltárokat, oltárképeket stb. (Hány és hány diák látta, látta-e ezeket a kincseket irodalmi kirándulások során?)

Apáczai Csere János az anyanyelvünk érdekében vívott harc végvári vitéze volt Erdélyben. Kortársa, Zrínyi Miklós (1620–1664) folytatta a hagyományt, amely szerint a kor embereszményét a végvári vitézek képviselik (*Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak*), amikor dédapja — katonatársai — hőstettét azzal emeli eposzi magaslatra, hogy európai összefüggéseiben láttatja. Zrínyi Miklós tudta és mondta: „Mindenfelől ránk néz az nagy keresztenség. Mi vitéz kezünkön van minden reménség.”, és „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért...” A nagy cél mellett a küzdelem részleteiről, az évszázados magyar—török hadakozás politikai kérdéseiről is szól eposza, a *Szigeti veszedelem* (1645/46).

Mohács óta csaknem 100 év telt el. Ausztria császára és Magyarország királya II. Ferdinánd (1619–37), majd III. Ferdinánd (1637–57). Az erdélyi fejedelem Bethlen Gábor (1613–1629), majd I. Rákóczi György (1630–1648). Európa nemcsak a törököt, hanem az önpusztító harmincéves háborút (1618–1648) is szenvedti. A keresztény hadak nem a félhold ellen, hanem egymás ellen is masíroznak. A hódolt-sági területeken falvak százai néptelenednek el, lesznek az enyészeté. Nemzedékek váltották egymást, és a helyzet nem változott... Így kell tehát élni? Zrínyi másképp gondolta, fölismerte: a török meggyengült, már nem az, ami a nagy Szulejmán idejében volt, a török kiűzhető! Hogyan? — ez a kérdés. Erre tette fel életét, mint költő, mint katona, mint politikus (Somos Béla, 2005. 298.).

A költő célja, hogy az elődök példájának felmutatásával kortársainak bebizonyítsa: a török legyőzhető, kiűzhető... „Nem írom pennával, / Fekete téntával, / De szablyám élivel, ellenség vérivel, / Az én örök híremet.” A klasszikus minták alapján, az eposzi kellékek maximális kihasználásával korához szóló üzenetében ábrázol, felhív, mozgósít, állásfoglalásra késztet.

Zrínyi *költői nyelve* erőteljes, gazdag, érzékletes, az eposz nyelvi erejét az olykor keresetlennnek tűnő szókapcsolatok, az előforduló török, horvát, deák szavak nem csökkentik. A négysoros strófák ritmusát a hangsúly adja. A négy, tizenkét szótagosból álló, bokorrímes versszakot ma *Zrínyi-strófának* nevezzük, eposzát ma is oktatjuk magyar irodalomtörténeti óráinkon. Bevált a költő jóslata: „Véghöz vittem immáron nagyhírű munkámat, / Melyet irigy üdö, sem tűz el nem bonthat, / Sem az ég haragja, sem vas e nem ronthat, / Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.”

Napló és emlékirat

A korszak jellegzetes prózai műfaja a *napló* és az *emlékirat*. Többször a politikai életben aktív nemesek, íródeákok foglalták írásba az átélt eseményeket, saját nézőpontjukból számoltak be életükről, s ami még fontosabb: szinte kivétel nélkül *anyanyelvükön, magyarul* — vagy a szász földön *németül*. Kézírással sokszorosították őket, a nemesi családokban kézről kézre jártak, alakították a közvéleményt, az aktív ítélkezést. A nagyszámú mű közül különösen jelentős Kemény János (1607–1662) tatár rabságban írt *Önéletírása*, Bethlen Miklós (1642–1716) *Önéletírása*, II. Rákóczi Ferenc (1676–1735)

Vallomásai, Emlékiratai és Bethlen Kata (bethleni, Árva) (1700–1759) *Önéletírása* (Kolozsvár, 1762).

Iskolai irodalomtörténetünk Bethlen Miklós Önéletírását kínálja tananyagként a mai fiatalok számára. Őt idézzük — okulásul: „[Tanítóm] egyszer rágondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót, szlovák vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszerre, hanem egymás után. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát, leíratott úgy, mint oda felírtam a deákrul megtanulám, tudom, egyszer próbára, hogy egy nap hatszázat, sőt többet is mondhatnék, szót megtanultam” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 101.).

Irodalomtörténeti tananyag Mikes Kelemen (1690–1761) *Törökországi levelek* című műve is. Mikes Kelemen, aki II. Rákóczi Ferenc hűséges íródeákja volt, Zágónban született, korán került Rákóczi udvarába, s követte urát az emigrációba is, Lengyelországba, Franciaországba és török földre, Rodostóba is. Leveleiben hazája, Erdély iránti mélységes szeretete szólal meg és a Rákóczi iránti megrendítő hűsége. A tenger hullámai az erdélyi hegyeket, a rodostói szüretetek a hazai szüreteteket, a török ifjak nevelése az otthoni ifjakat, lányokat, nevelésüket juttatják eszébe. Sokat tréfálkozik önmagán is, emlegeti, hogy mennyire szereti a jó erdélyi káposztát. A fejedelem halála után levetette a francia köntöst, s ismét székel ruhába öltözött. A jó gazda szemével néz körül Törökországban, s ha valami hasznosat lát, arra gondol, milyen jó lenne Erdélyben is meghonosítani pl. a gyapotot, a „selyemeresztő bogarakat” erdélyi falevéllal etetné. Kifogásolja, hogy Erdélyben a nemes ifjak sok időt fordítanak a latin nyelv tanulására, *anyanyelvű oktatást sürget, gyakorlati tárgyak tanítá-*

sát, s főleg a leányok nevelésének fontosságát emeli ki. Leveleiben megmaradt annak, amivé a zágoni környezete formálta, egyszerű, szeretetreméltó székely embernek. Stílusa átmelegszik, amikor Erdély s Rákóczi iránti ragaszkodását, rokonszenvét és a számkivetettség fölött bánatát szólaltatta meg. Szívéből tör fel a vallomása: „...úgy szeretem Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont.” A török porta követeként Bukaresten át Jászvásárba (Iasi) készülve írta: „...ha Erdélyt meg nem is láthatom, de a köpönyegét meglátom, mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágóban sert nem ihatom, de iszom a Bodza viziből.” A fejedelem halálakor sóhajt fel: „Az Isten árvaságra teve bennünket, és kivevé ma közülünk a mi édes Urunkat és atyánkot... Hullassuk bővséggel könnyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott.” Az egészséges kedélyű, jóbeszédű székely ember szókötései, fordulatai is jellemzőek a stílusára: „Mert én úgy szeretlek édes néném, mint a káposztát.” „Maradok a ked köteles, lánkos, madzagos spárgás és zsinóros szolgája.” A kellemes hír „jószagú”, „csendülő” hír, a barátságtalan levél „hidegebb téntával vagyon írva”, az asszony Rodostóban „olyan gyümölcs, amelyet nem visznek asztalhoz”. Rákóczi Ferenc fejedelem neve zászlóvá lett, s vele együtt Mikes Kelemen, a hűséges bujdosótárs is népszerű lett irodalmunkban és anyanyelvoktatásunkban.

A naplók és emlékiratok írói sok korabeli dokumentum szövegét is bemásolták életük egyéni fordulatait tanúsító írásaik közé. Cserei Mihály (1667–1756) köznemes *Históriája* (1709–1712) valóságos tárháza a változó politikai viszonyokról elhangzott különböző véleményeknek, s türelmetlenséggel jelentkezik benne az anyanyelvi próza iránti igény.

A korabeli történetírást több műfaj és többnyelvűség jellemzi. Most indul útjára a magyar és a szász egyház- és iskolatörténet, most teszi első lépéseit a várostörténet. A latin nyelvű magyar történetírás kiemelkedő alkotása Bethlen János műve, a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* (Szeben, 1663, Amszterdam, 1664). Nadányi János *Florus Hungaricus*-a angolul is megjelent (1664). Elveti a magyarok hun származásának teóriáját, a krónikák helyett hiteles dokumentumok alapján tekinti át Magyarország történetét. Az első magyar nyelven írt történeti mű, Szalárdi János (1601?–1666) *Siralmas króniká*-ja (1662), Erdélyország történetét foglalta össze, azt is vizsgálta, hogy mi vezetett a fejedelemség történetének addigi legnagyobb veszteségéhez, az 1657–1660. évi török pusztításhoz, és részletesen leírta Várad védőinek hősieks küzdelmét.

Haller János (1626–1697) báró *Hármas história* (1682, kiadva Kolozsváron 1695), a *Gesta Romanorum*, a Nagy Sándor-életrajzok és a trójai mondakör témáit foglalta össze. Misztótfalusi Kis Miklós nagy ambícióval, gyönyörűen nyomtatta ki a könyvet, hatásosan monumentális rézmet-szetű címlappal, több mint kétszáz éven át olvasták kicsik és nagyok, ebből tanultak, ebből művelődtek, ezzel szórakoztak. Utolsó népszerű kiadása 1902-ben jelent meg. Ez volt a magyar regény, elbeszélés, mese, széppróza — minden, egymaga pótolta, mert más művek híján pótolni volt kénytelen az egész hiányzó magyar prózai epikát (Nemeskürty István, 1983. 272.).

Jelentős alkotás Rozsnyai Dávid (1641–1718) kéziratban maradt *Horologium Turcicum* c. művében a *Pancsatantra* török változatának magyarítása.

A költőnek is kiváló szász történetíró, Valentin Franck von Franckenstein gróf 1696-ban megjelent művében bizonyította be, hogy az erdélyi szászok a XII. századi királyi telepések leszármazottjai. A római provincia korabeli Erdély, Dacia története a XV. századi humanistáktól kezdve foglalkoztatta a tudományos világot, a magyar tudósokat is. Ez a románok eredetével összekapcsolódó gondolat a XVII. század moldvai krónikásainál tűnt fel, a román nyelvű krónika Gheorghe Brancovici műve (1687), Erdély történetéről és havasalföldi kapcsolatairól közölt adatokat (Köpeczi Béla szerk., 1993. 362.).

Történetírásról lévén szó, itt említem, hogy 1653-ban az *Approbatae Constitutiones* törvényei közé bevették azt a szabályozást is, amelyet I. Rákóczi György (1591–1648) fejedelem még 1635-ben adott ki a székely rendek helyzetéről, a székely nemzet szabadságjogainak megtartásáról. Ezt a társadalmi helyzetet, amelynek oktatási vonatkozásai is voltak/vannak, nyelvi szempontból most vizsgálom meg:

A székelység Erdély délkeleti határán mindmáig összefüggő egységben él. Katonai szempontok meghatározta társadalmi szerkezetük, különleges kiváltságaik sajátos helyzetet biztosítottak számukra a középkori Magyarországon és az önálló Erdélyi Fejedelemségben is. A középkorban a székelység mozgékony könnyűlovas hadereje a keleti gyepű védelmét látta el, csatákban a magyar hadsereg elő- és utóvédjeként szolgált. A központi hatalom évszázadokon át igyekezett fenntartani szabadságukat, a *székely libertast*. A székelység

legfőbb előjárója a király által kinevezett székely *ispán* (*comes Siculorum*) volt.

A székelység nemzeti egyenlőségen alapuló társadalmi rendje a XV-XVI. században kezdett bomlani. 1466-ban Mátyás király szabályozta az előkelő és a közszekelyek közötti viszonyt. A *közösség* (*communitas*) tagjai ne legyenek szolgaként alávetve a *főembereknek* (*seniores seu maiores*). Szintén Mátyás király 1473-ban kelt oklevele rendelte el, hogy a katonáskodó székelyeket vegyék lajstromba, külön a lovasokat, akiket megkülönböztetésül *lőfőknek* (*primipili*) nevezzenek, és külön a *gyalogosokat* (*pedites*). A székelység három rendjéről (*tria genera Siculorum*) ettől kezdve beszélhetünk: (1) főemberek, *előkelők* (*seniores, potiores, primores*), (2) *lőfők* (*primipili, equites*), akik lovon katonáskodtak, és (3) *gyalogosok* (*pedites*). A XVI. század végétől a közszekelység részét képezték a *gyalogos puskások* (*pixidarii*) is. E társadalmi tagozódás azt is jelentette, hogy a székely ifjak oktatása ennek jegyében folyt, arra készültek, hogy folytatják apjuk katonáskodó életét vagy magasabb iskolai tanulmányok után értelmiségi — scholamester, orvos, pap stb. — pályát választanak.

A székely szabadságok közül első és legfontosabbik az *adómentesség* volt, amelyért cserébe a székely nemzet (*natio Siculica*) általános hadfelkelési kötelezettséggel tartozott. Ez a megkötöttség az iskolázás, főleg a magasabb iskolákba való beiratkozás esetében jelentett akadály, mert a katonai hatóságok engedélye kellett a továbbtanuláshoz. Pl. Kőrösi Csoma Sándor és más székely ifjak életében. Adó helyett minden telek után egy-egy ökröt kellett ajándékképpen adni a királynak a koronázása idején, házasságkötéskor, s ha a királynak

fia született. Ez volt az *ökörsütés* (*consignatio boum*), az ajándék ökröt olyan jellel jelölték meg, amely a megye (értsd: a szék) első betűjét ábrázolja, ahonnan elhajtották.

A XVI. század folyamán ez az adózás elveszítette ajándék jellegét, egyre inkább kötelezték őket *hadiadó* (*subsidium*) megfizetésére, pl. 1557. február 6-án, a gyulafehérvári országgyűlésen a székelysége 5000 forint adót vetettek ki. Az eredmény: sok községely az előkelők szolgálatába állt, vagy elszegényedett, a XVI. században gyarapodott a jobbágyság száma. „Eredménynek” nevezhetjük azt is, hogy a székelyek ellenálltak, s 1562-ben fel is lázadtak a fejedelem ellen. 1595-ben Báthori Zsigmond a feketehalmi táborban, majd 1601. december 31-én kelt kiváltságlevelében ismételten a székelyeknek adományozta ősi szabadságjogaikat. 1613-ban Bethlen Gábor fejedelem is a kolozsvári nagytemplomban esküvel fogadta, hogy megtartja a székelyek régi kiváltságait. Ezt erősítette meg I. Rákóczi György és az előbb említett *Approbatae Constitutiones*, valamint az 1691-ben kiadott *Diploma Leopoldinum* is, leszögezve, hogy „a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is” — ám a következő századokban ennek nem tudtak érvényt szerezni.

Családi élet, iskola a XVII. században

A XVII. századi család élete alapvetően különbözött a ma-tól. A főúri família magába foglalta a szolgálattevő nemesurakat, a városi polgárok körül jó néhány bentlakó szolga serénykedett. A módosabb parasztok is tartottak szolgákat, és sok parasztházban lakott „albérlő”, azaz házatlan zsellér, aki saját ház híján munkája fejében vagy némi fizetésé-

gért egy másik gazdánál húzta meg magát. Ebben a nagyobb közösségben cseperedtek fel a gyermekek.

A nagyobb paraszti háztartásban az apa halála után sem költöztek el a testvérek, hanem továbbra is együtt, „fivérségben”, „egy kenyéren” éltek, azaz két-három, néha négy nőstestvér élt együtt, egy fedél alatt, együtt dolgoztak, egy háztartást alkottak. A nevelés, az oktatás ilyen rokoni közösségben történt, mint az őshazában, a vándorlások során és a honfoglalás éveiben. Főleg a ház körüli teendőkben vették ki részüket a lányok és a fiúk a mezőgazdasági munkákban, az állatok gondozásában, a tüzelő beszerzésében stb. Ennek függvényében jártak iskolába is, a közeli kolostori, falusi iskolába, esetleg a távolabbi káptalani iskolába vagy a még távolabbi kollégiumba...

A rokonság beleszólt a fiatalok életébe azzal is, hogy intézték a házasságukat, talán ebből az időből maradt ránk a „*főd a fődde házasodik*” tanácsa. Meglepő módon azok között is gyakran őszinte szeretet, sőt forró szerelem bontakozott ki, akiknek házasságát a birtokok háramlását fontolgató rokonok egyengették. A XVII. században a magyar főurak, akár mert hadba vonultak, akár mert a méltóságukkal járó ügyeket intézték, igen gyakran voltak távol feleségüktől, sok szerelmeslevél maradt ránk. „Kerestem az pozsoni leányokban szebbet náladnál, de én sem Pozsonban, sem másutt szebbet nem találhattam, mint te énnekem vagy” — udvarolt tréfásan feleségének Thurzó György.

A parasztok, mezővárosi polgárok *kézfogókor keszkenőt, jegykendőt váltottak*, levelek, naplók nem maradtak ránk, hiszen az írástudatlanság még elég nagy volt, a házasságokról csak a száraz anyakönyvi bejegyzések tudósítanak, a kapcso-

latok kudarcáról viszont a bírósági jegyzőkönyvek. Ezek sokszor nagy érzelmi viharokról is mesélnek. Az érdekek kapcsolódása mellett a kölcsönös vonzódás, az érzelmi kötődés is szerepet játszott. *Népdalaink, szerelmi dalaink*, amelyekre később figyelnek föl íróink, oktatóink, művészi képekben rögzítik e mély emberi érzést. A XVII. században a válás kivételes dolognak számított, bár rosszul sikerült házasságok akkor is voltak. A főúri családokban a válás beláthatatlan birtokjogi problémákhoz vezetett volna. Irodalmi alkotásokban is olvashatunk szerelmi háromszögekről, botrányokról, leány- és asszonyszöktetésről... Válással szinte csak a reformátusoknál, a mezővárosi polgároknál találkozunk, mert a katolikusok számára a házasság felbonthatatlan szentségnek számított, amit legfeljebb egy költséges egyházi törvényszék bonthatott fel, a református egyház ugyan elváltasztotta a házastársakat, de megtiltotta az új házasságkötést.

Ha a válás lehetetlenek bizonyult, a feleség néha „megétette” a férjét. Volt azonban egy másik lehetőség: a szökés. Mivel akkor sem fénykép, sem személyi igazolvány nem volt, egy-egy fiatal négy-öt faluval odébbállva már remélhette, hogy nem találják meg, és új néven, más feleséget keresve új életet kezdhett. De fiatal menyecske is a szomszéd vármegyében, özvegyként újra férjhez mehetett.

A török fogságba esett férjekről néha évekig nem tudott a feleség, s a családból bizony hiányzott a munkaerő. A parasztok is általában az „erős, friss” menyecskéket keresték, akik helytálltak a gazdaságban.

A XVII. században alacsony volt az átlagéletkor, sok asszony halt meg gyermekszülésben, és sok férfi esett el harcokban. A fennmaradt okiratok, levelek, családfák bizonyít-

ják, hogy milyen sok második-harmadik férjével, feleségével élő özvegyembert, özvegyasszonyt találunk. A férj vagy a feleség hozta magával az előző házasságából született gyermekeit, igen sok gyerek élt nevelőszülőknél is. Magas volt a gyermekhalandóság is.

A XVI-XVII. századból nincsen pontos statisztikánk, de a forrásokból az derül ki, hogy a parasztok legfeljebb egy-két százaléka tudta leírni a nevét. A főurak már mind tudtak írni, asszonyaik számára már gondot jelentett a betűvetés. Még Pázmány Péter is, aki rengeteget tett az oktatás fejlesztéséért, csak az olvasást tartotta a leányok számára fontosnak, mert az ájtatos olvasmányokból jó erkölcsöt tanulhatnak.

A XVII. században még semmiféle tanítóképzés nem folyt, a református iskolák közül sokban lelkésznek tanult fiatalok oktattak, más iskolákban alkalmilag felfogadott *iskolamesterek* foglalkoztak a diákokkal. Sokan a falusi jegyző feladatát látták el — már ha tudtak írni —, de gyakran kézművességgel is foglalkoztak, mások *kántorkodtak*, *harangoztak*, a plébános mellett énekeltek a templomokban és a temetéseken.

A gyerekek kis része kereste fel az iskolákat, s az is igaz, hogy egy-egy falu minden gyereke be sem fért volna az iskolába, az épület sok helyen kicsi volt, általában egy-két szobával, az egyikben a tanító lakott a családjával, a másikban folyt a tanítás. Sok faluban sem iskola, sem tanító nem volt. Ha volt iskola, s tanító is, a gyerekek két-három évig, pontosabban télen át jártak iskolába, mert ahogy kitavaszkodott, a szülők „a mező barmai után küldik őket”. Sokan hagyták abba tanulmányaikat.

A *gimnáziumokban* főként a jezsuiták oktattak, latin nyelvre alapozott módszerük a korabeli Európában a legkor-

szerűbbnek számított. Az evangélikus szebeni gimnázium, a reformátusok szatmári, marosvásárhelyi, kolozsvári, nagyenyedi, zilahi, székelyudvarhelyi iskolái várták a tanulni akarókat, az unitáriusok kolozsvári iskolájába Erdély minden részéről érkeztek. Ezek a gimnáziumok tanulmányi színvonala már olyan magas volt, hogy a főúri udvarok már nem versenyezhettek, akármilyen kiváló mestereket nyertek is meg házitanítónak.

A gimnáziumok *tananyaga* a latin nyelv oktatására épült, ezt tükrözte az egyes osztályok elnevezése is: az első két osztályban (*parva* és *principia*) gyakran még az írás-olvasást is tanították, és itt sulykolták bele a tanulóba a latin nyelv alapjait. A harmadik és negyedik osztály elnevezése (*grammatica, syntaxis*) mutatja, hogy ott nyelvtannal, mondattannal foglalkoztak. Erre alapozva tanulmányozhatták a diákok a latin irodalom klasszikusait, az ókori költők és szónokok műveit. Az ötödik (*poetika*) és a hatodik (*retorika*) osztályos tanulókat mint költőket (*poéta*) és szónokokat (*rétor*) emlegették. A református kollégiumok osztálybeosztása némileg különbözött, de a lényeg ugyanaz volt: a tananyag nagy részét az akkori hivatalos nyelv, a latin elsajátítása és az ókori szerzők tanulmányozása tette ki.

A *kollégiumok diákjai* nem csak az órán, de még a folyosókon sem beszélhettek magyarul, egymáshoz is *latinul kellett beszélniük*. Aki ez ellen vétett, azt könnyen éjjeliőri vagy konyhai szolgálatra osztották be, de más büntetés is várt rá. A kollégiumi élet azt jelentette, hogy együtt laktak az iskolában, a *konviktusban* (ahol a szegényebb diákok költségeit *alapítványok* fedezték), a tanulókra nevelő vigyázott (Kuczka Péter szerk., 2006. 176-178.).

Rabvásár... (Gyallay Domokos: *Vaskenyéren és tizenhat elbeszélés*. Bukarest. 1996.)

„Tízezer jó magyar vitézt ejtett rabul a tatár Rákóczi György lengyel hadjáratán... Pálfalvi Szabó István, lófő székel 1660 telén levelet írt feleségének Krímiából, Karasu-Bag faluból. Édes feleségem, jó újságot írhatunk neked. Rabtartó gazdánk, Asim bég ezer tallér sarcunkból négyszázat elenged, ha három hónap leforgása alatt megváltakozunk... Tavasz nyíltával számtalan rabot visznek ki innen Jászvásárra megváltakozni...”

Szabó Istvánné Gergely deákkal, a nótáriussal megíratta a választ Krímiába: „Jöjjenek csak kegyelmetek is Jászvásárra a többi rabbal, Isten segedelméből lerovom a kegyelmetek váltóságát...”

Május első napjaiban Moldva fővárosának piaca megtelt krímiái és erdélyi szekerekkel... Napokon át folyt a váltakozás... Szabó Istvánné nem jelentkezett az övéiért, férjéért s fiáért...

Egy hét múlva egy öreg székel az örmény tolmács útján Asim bég után tudakozódott, levelet adott át. Benne Szabó Istvánné arról tudósítja férjét, hogy nehezen bár, de megszerezte a váltságdíjat, de csak úgy, ha a Mátéfy jobbágysai lesznek... Asim bég a tolmáccsal közölte, hogy hatszáz tallér a sarc. Az öreg székel felháborodva szólt: „Hatszáz?? No, én legtovább százat ígérhetek!

A tatár majd kihasadt a méregtől. Az örmény és görög kupecsek sem kaptak a vásáron.

— Egyszázat elengedek!

— Kétszáz tallér a két rabért!

— Soha, gaz gyaur, soha!

— No, ha nem, tartsa meg őket! — s indult a székelly.

Asim bég megijedt, megfutamodott a székelly szekere után:

— Négyszáz tallér! — mutatta ujjain.

— Kétszáz — intett vissza a székelly.

A tatár arca vonaglott a dühtől...

— Háromszáz!

— Kétszáz!

Végül a tatár elkapta a székelly kezét, belecsapott nagy parolával."

Rabutin de Bussy, Jean-Louis gróf Torockószentgyörgyön...

1696-ban Erdély katonai kormányzója lett Rabutin de Bussy gróf. Gyallay Domokos *Vaskenyéren* (Kriterion, Bukarest, 1996. 75.) című regényében elképzeeli, hogyan látogatta meg Thoroczkay Pétert.

„— De hogy fogunk értekezni vele? — vetette fel a idősebb Thoroczkay Péter. — Ki német, ki vallon, ki francia, ki meg hollandus...

— Deákul csak fognak tudni — bizakodott a fia.

A hívogató leveleket szép írású enyedi diákok írták...

Thoroczkay István, mint a vár ura és a család feje, rövid magyar beszéddel köszöntötte a vendégeket, utána előlépett a konziliárus, és ékes német beszédet kanyarított ki... Rabutin parancsoló hangú, pattogó francia beszéddel válaszolt...

Bethlen Miklós kancellár: — Tudjátok-e, atyámfiak, hogyan kell franciául kiejteni a generális nevét? Rabutin annyi, mint: rabbá tőn...

A tábornok úr gratulált a nagyasszonynak Anikó kisaszszony szépségéhez — tolmácsolta Koncz Miklós a tábornok szavait... Majd megkérdezte:

— Nos, melyiket akarja férjéül tisztjeim közül? — tolmácsolta Koncz Miklós a tábornok kérdését incselkedve a lánynyal...

— Amat iuvenem Hungarum nobilem — háritotta el a szerencsét a vár ura.

(Magyar nemes ifjút szeret)."

Jellegzetes magyar női és férfiviselet

Ebben az időszakban alakult ki a jellegzetes magyar női és férfiviselet, melynek alapanyagaként az egyre jobban elterjedő külföldi textileket, *selymeket* és *bársonyt* használták. A parasztok ruházata *posztóból* és *vászonból* készült, melyeket gazdagon díszítettek hímzéssel, a mintákban megjelent a *törökös motívum*, pl. a *szegfű*. A férfiak, a fiatalok viselete a szűk szabású „*magyar nadrág*”, *csizma*, *ing*, *dolmány*, *mente*, fölötte *köponyeg* és *süveg*. Viseltek *posztókalapot* is. A mentét kék, fekete, zöld posztóból készítették, a téli változatot báránybőrrel, rókaprémmel bélelték. Megjelentek a zsinóros gombok, az arany-, ezüst-. leggyakrabban az ólommal kivert *gombok*. A dolmány derékig szűk, onnan lefelé bővülő, kabát típusú ruhadarab volt. A szegényebbek posztóból, a nemesek, a főurak külföldi kelmékből készítették. Arany- vagy ezüstfonállal gazdagon kivarrták a mintákat, de díszítették paszománnyal és ékes gombokkal is. Megjelenik a *zseb* elődje, eredetileg egy különálló vagy a ruha mellső részéhez illesztett kis zacskó volt, amelyet később már belülre varrtak. A lányok,

asszonyok viselete: *szoknya, vállfűző, ingváll, kötény, mente és köpeny*. Hideg időben *subát* viseltek. Selyem- vagy bársonykelme volt az anyaga. A hölgyek fejét selyemből vagy más finom anyagból készült hímzéssel vagy gyöngyökkel díszített *főkötő* ékesítette. A jobbágyok alsóruháikat maguk szőtték, inget, nadrágot, hideg időben posztónadrágot viseltek. Lábbelijük bőrből készült *bocskor* volt, nyáron mezítláb jártak.

Közösségi költészet

Erdélyi irodalmunk ebben a korban gazdag ága a közösségi költészet: mesterségdicsérők, katonaversek, vitézi énekek, diákversek, bujdosóénekek... A kor gondolkodói, papjai, prédikátorai az asszonyi hivatást a hitélet-család-háztartás körére korlátozták, de a tehetséges főúri hölgyek mecénásként részt vehettek az irodalmi életben is. I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsánna (1600?–1660) iskolát, nyomdát alapított, I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna (1636?–1688) férje udvartartásának vezetésében osztozott, naplóján túl a neki ajánlott kéziratok *szakácskönyve* (1680) őrzi a nevét. De tudjuk, hogy sokan verselgettek is, pl. Weselényi Ferenc nádor felesége, a Gyöngyösi: *Murányi Vénusz*-át ihlető Széchy Mária (1610–1679). S egy fiatalasszony pedig férje oldalán töltött zaklatott életének fordulatait érzékelve, a saját belső világába menekül, s ebből a magyar költészetben mindeddig ismert világából annyit tár fel és olyan mélységekbe viszi olvasóját, hogy elismerésünkre méltó sorai anyanyelvoktatásunknak is díszére válnak: „*Sebes árvizeknek, kegyetlen szeleknek / érzem kemény zúgását, / Szívemnek fájdalmat, iszonyu kínjait, / Szemem könnyhullatását, / Meg nem*

állíthatom, óránkint jajgatom / Szerencsém változását...” A szerző: Petrőczy Kata Szidónia (1662–1708), akinek nemzetünket fenyegető veszélyről írt két verse (*Oh, irgalmas Isten...*”, „*Oh, lelkünk világossága...*”) ma is szerepel az evangélikus gyülekezeti énekeskönyvében, a mai fiatalok is éneklik (Sipos Lajos szerk., 2000. 248. és Nemeskürty István, 1983. 260.).

A szászok kiemelkedő költője Valentinus Frank, zsoltárfordító, Mihai Halici az első költő, aki románul írt időmértékes verset (Köpeczi Béla szerk., 1993. 362.).

A gazdag hagyományokból fejlődő *verskultúra* fogalomkincsére és jelképrendszerére egyaránt jellemző a reneszánsz és a barokk világa. Már Balassi Bálint előtt is létezett szóbeli szerelmi költészet, a fiatalok között ekkor is a *vers* a kedveshez küldött vallomást vivő követ, az ajándékba küldött tárgy lírai kísérője és értelmezője. Utánoznak Balassi-verseket is, a muzsikát hallgató, táncban, lányokban, szerelemben gyönyörködő, de tanult ifjak képe is élénk lép. A kikapós menyecske a diákot tartja a legjobb szeretőnek, hosszasan megokolva állítását... Szentsei György daloskönyve, Fanchali Jób-kódex, Kuun-kódex (Sipos Lajos szerk., 2000. 256.).

Ez a költészet is megőrizte a magyarság ősi képzeit, kifejlesztette a XVII. századi világkép-váltás, antikvitás szimbolikáját. Kifejezései, gondolatai az új *vallásos érzésvilág*, az önmaga értékeire ébredő személyiség és a politikai harcok, a közösség, az országféltés élményeit hordozzák. A történeti énekek gondolati tengelye a *nemzeti eszme*, amit átítat az antikvitás értékrendszere, a reneszánsz hőskultusza. Ezek az értékek lassan-lassan beépültek az anyanyelvi oktatásba, a tankönyvekbe is. A többségükben ismeretlen szerzők (akik már

talán írástudók voltak?) műveit a közösség alakította és csiszolta, mint a *népdalokat* és a *népballadákat*. A balladák motívumkincsében sok a történelmi elem, mint pl. az 1664-ben, Váradnál elesett *Rákóczi László balladája* vagy *Kerekes Izsák balladája* változataiban kimutatható. A román *Grigore Pinteá-balladák* variánsai a Rákóczi-szabadságharc emlékét őrzik. A magyar költészet természetét a kéziratos énekeskönyvek és a szájhagyomány őrizte meg (Köpeczi Béla szerk., 1983. 362.).

Gazdag zenei élet...

A XVII. században a szász és a magyar városokat hagyományosan szabályozott, korszerű, gazdag zenei élet jellemezte, élénk volt az egyházi és kollégiumi énekkultúra. A főúri kastélyokban divattá vált a házi muzsikálás, gondot fordítanak a gyermekek zenei tanítására is. Annak ellenére, hogy a puritanizmus elítélte a hangszeres zenét, és a kálvinista egyház lemondott a vokál-, szimfonikus művészetről, a nagyenyedi kollégium bevezette az orgonát az egyházi énekkultúrába (Köpeczi Béla szerk., 1983. 362). Segítette egyúttal az anyanyelvi oktatást is — tehetjük hozzá.

A magyar, a szász és román falvakban gazdag énekkultúra élt. Erdély évszázadok óta az európai dallamvándorlás keresztútján fekszik. A zenetudomány megállapította, hogy van olyan népdal, amelyben a XVII. századi egyházi dallam vagy a XVI. századi francia sanzon él tovább. A *Rákóczi-nóta* egyik változatát táncdallamként a csíki *Kájoni-kódexben* (1634–1670) jegyezték fel, a másikat a *Vietorisz-kódexben* „oláh tánc” néven írták le. Dallama — egyházi szöveggel — ma is

él. Az erdélyi dallamkincs többsége a régi típusba sorolható, a XVII-XVIII. század fordulóján tűnik fel az új dallamtípushoz vezető verbunkzene előzménye (Köpeczi Béla szerk., 1983. 363.). A ma is énekelt zsoltáraink szövegét is francia szerzők nyomán ültették át magyarra.

Csíksomlyó — Kájoni János

Erdély zenei életéről szólva, a korszak európai zenéjét, a barokk muzsika kezdeteit, előzményeit alaposan ismerte az a kiváló muzsikus, tudós humanista, reneszánsz egyéniség, az orgona és a *virginál* mestere, népzene- és énekgyűjtő, festő, egyházi bölcselő: Kájoni János (1629–1687), ahogyan saját maga nevezte magát: Ioannes Kájoni Valachus, Ioannes Kajoni Valachus, Frater Ioannes Kaioni de Kús Kaion, Valachus. Erdélyben (a Kolozs megyei Jegenyén) született és nevelkedett, Nagyszombaton tanult, Kolozsmonostoron, Gyulafehérváron és Csíksomlyón sokféle egyházi tisztségeket viselt, a csíksomlyói ferences rendház főnöke. A maga gyűjtötte román és magyar dallamokat megkedveltette a korabeli nemesi udvarokban, német és olasz mesterek többszólamú műveit egyszerűbb átírásokban tette hozzáférhetőbbé, az erdélyi énekesek és hangszeres muzsikuskok számára a *Cantione Catholicumban* a népies hangzáshoz közelítette. Több tudományos és történeti munkát is írt (köztük egy *Herbáriumot*), de alapműve a *Kájoni-kódex*, benne 211 ének és hangszeres mű, és román, magyar, székely, szász és cigány dalok és táncok.

Az iskolai életben a XVII. század derekán történt fellen-
dülés során érezni lehetett a tankönyvek hiányát, égető szük-

ség volt katolikus szellemben kiadott tankönyvek, imakönyvek és más lelki olvasmányok kiadására. (A Honterus-nyomda protestáns szellemű kiadványait nem akarták tanítványaik kezébe adni). Kájoni, hogy kielégítse a szükségleteket, másrészt, hogy kéziratban lévő műveit kinyomtathassa, 1675 körül a római Szentszékhez fordult nyomdavasárlási engedélyért, s bízva az engedély megérkezésében, hozzálátott a *nyomda* beszerzéséhez, s kinyomtatta a *Cantione Catholicum* magyar és latin énekeskönyvét, számos tankönyvet, énekgyűjteményeket és imakönyveket tudott nyújtani tanítványainak, híveinek. Glósz Miksa gimnáziumi tanár 1884-ben összeállította azoknak a csíksomlyói nyomtatványoknak a lajstromát, benne 131 művet sorolt fel.

„A csíksomlyói kolostor Csík történetében mindig nagy szerepet játszott, a vallási szempont mellett politikailag és harcias időkben központja volt Csík lakóinak. A templomot és kolostort magas védfal környezte...” (Orbán Balázs). A nép között élő ferencesek a katolikus hitet és a nemzeti kultúrát is terjesztették, tették ezt a rendalapító Assisi Szent Ferenc (1181–1226) szelleméhez hű szegénységben, kitartó munkával. A soknemzetiségű történelmi Magyarországon a középkor folyamán számos szerzetesrend telepedett meg, Erdélyben az első ferences rendház, amelyről 1268-ban történik említés, a besztercei volt, utána a szászvárosi, a szebeni és a marosvásárhelyi. A csíksomlyói és a tövisi kolostorokat Hunyadi János (1407/1409 k.–1456) támogatásával építették, de a hagyomány szerint Csíksomlyón már Szent István királyunk korában épült volna zárda. *Somlyó* neve először 1334-ben szerepel a pápai tizedjegyzékben, az ott említett *Miklós pap* a falu plébániatemplomának, a ma is álló Szent Péter

templom elődjének volt a plébánosa. (S talán néhány gyermek oktatója?) A somlyói ferenceseket okmány 1400 októberében említi, de a rend megerősödése Hunyadi Jánoshoz kapcsolható, aki a mai templom helyén álló gótikus templomot építtette. Szent Ferenc követői új kolostorokat a XVII. században alapítottak: 1630 táján a mikházi, 1639-ben a fehéregyházi, 1646-ban a gyergyószárhegyi, 1706-ban a székelyudvarhelyi kolostort, s míg 1600-ban alig voltak húszan, addig 1640-re már 140 barát élt a kilencre szaporodott zárdákban. (Feltehető, hogy írás-olvasás-oktatás is folyt a falak között...)

A ferencesek *négy rendháza* (Csíksomlyó, Mikháza, Udvarhely, Gyergyószárhegy) mellett a XVIII. században már *tizenkilenc kolostoruk* volt (Vajdahunyd, 1710; Dés, 1712; Nagyszeben, 1716; Medgyes, 1721; Esztelnek, 1721; Kolozsvár, 1727; Brassó, 1729; Szászváros; 1730; Szék, 1730; Szászsebes, 1731; Torda, 1735; Fogaras, 1739; Torockó, 1742; Szamosújvár, 1744; Marosvásárhely, 1749; Köhalom, 1762.) Ilyen mérvű fellendülés láttán érthető, hogy 1729-ben az Erdélyi Katolikus Státus kérésére az egyetemes rendi káptalan az 1640-ben alakult *erdélyi ferences custodiát* önálló rendtartomány rangjára emelte, s neki a *Provincia Sancti Stephani Regis* (Szent István királyról nevezett tartomány) elnevezést adta. (Levéltári kutatások nyomán derülne ki, hol, mikor indult, folyt írás-olvasás-tanítás, ifjak felkészítése a közeli és távoli gimnáziumokban...)

Mohács után és a reformáció korában Csíksomlyón tevékenykedhettek a ferencesek; hogy ez a kolostor megmaradhatott, az a csíki és gyergyói székelység János Zsigmond fejedelem hadai ellen 1567-ben vívott győzelmének is tulajdo-

nítható, a nép azonban a Szűzanya segítségének köszönte. A somlyói ferencesekhez tartozott a *bákói kolostor* is, de ezt a moldvai vajda 1572-ben felégettette. A moldvai csángó-magyarok, hogy hitüket, vallásukat, anyanyelvüket megtarthassák, a somlyói ferencesektől remélhettek magyar papot, akivel szót érthettek, akinek meggyónhattak, aki a számukra anyanyelvükön prédikálhatott. A csíksomlyói búcsún máig jelenlevő népes csángó csoportok e szoros történelmi kapcsolatokra emlékeztetnek.

A moldvai magyarokat a források az 1200-as évektől kezdődően említik, de sokan úgy vélik, hogy a honfoglaláskor eleve kívül maradtak a Kárpátokon. Történelmi tény, hogy az 1068-ban alapított kunok országában, Kumániában, az 1352-ben Moldva vajdaságban s azóta is egyre kevesebb számban, de magyarok élnek. A ferencesek mindig is támogatták őket, nem rajtuk múlt, hogy magyarul tudó papokat kérő, többször is megismételt kérésüket nem vették figyelembe. Magyar misét hallgatni, azon részt venni csak Csíksomlyón tudnak, azok, akik elzarándokolnak a búcsúra. 2009 végén olvashattuk az újságban, láthattuk a Duna Televízióban, hogy az első magyar—román vegyes nyelvű misét cereblálhattak Petru Gherghel jászvásári püspök engedélyével...

A somlyói klastrom életében fellendülés Bethlen Gábor fejedelem idejében következik be, 1626-ban érkeznek ide Somlyai Miklós, Csíkszeredai Márton, Váradi János, Reme-teházi András, Nemsői Dániel, Szederjesi Mihály atyák, akik bizonyára oktattak is... A II. Rákóczi György vezette lengyel-országi hadjárat (1657) után Erdély a tatárok szabad prédájává vált, Somlyót is szinte a föld színével egyenlővé tették,

Pálfalvi Pétert, Szentimrei Józsefet, Kolozsvári Jánost és Somlyai Miklóst barbár módon legyilkolták, csak néhányan menekültek meg. P. Domokos Kázmér (1606–1677) csíksomlyói házfőnök, tudós szerzetes, püspök és társai munkája nyomán a zárda újjáépült, s az újabb tatár támadáskor (1694. február) P. Nizet Ferenc belga származású szerzetes (mint egy második Kapisztrán) lelkesítő szavai nyomán a csíkiak, valamint Xántus Benedek királybíró vezette maroknyi csapat szétverte a Mirza kán rabló tatárait.

Európa népei közül talán a magyar nép, az erdélyiek nagy része tiszteli leginkább a Szűzanyát. Első keresztény királyunk, az országalapító Szent István, halála előtt ajánlotta Mária oltalmába elhagyott népét és országát. Így lett a *Szűzanya* a *magyarok Nagyasszonya*, népünk pártfogója. S azóta, ezeréves történelmünk során újra és újra kifejeztük állhatatos ragaszkodásunkat a Boldogságos Szűzhöz, templomok, kápolnák, oltárok sokaságát emelte a tiszteletére, számtalan szobor, festmény és más művészeti alkotás magyar népünk Mária iránti tiszteletét, szeretetét hivatott kifejezni. Erdély régi Mária-szobrai közül a gyulafehérvári Fehér Mária (Domina Alba), a vajdahunyadi Szűz Istenanya (Virgo Puerpera), a kolozsvári Szüzek Szüze (Virgo Virginum), a nagyszebeni Miasszonyunk (Domina Nostra), a fogarasi Védasszonyunk (Domina Patrona) szobrát nagy tisztelet övezte/övezi, de csodatevőnek az egyház egyedül a csíksomlyói Szűzanya szobrát ismerte el 1798-ban, Batthyány Ignác erdélyi püspök idején.

A szobor csodatevő erejét P. Daczó Árpád Lukács így magyarázza: „A csíksomlyói Máriát ő maga a Boldogságos Szűz Mária tette csodálatossá azáltal, hogy benne sűrítette össze

mindazt a kiválasztottságot, amit kezdettől fogva megadott magának a helynek, Csíksomlyónak..., a Sarlós Boldogasszony kegytemplomnak... Valósággal megüti az embert a fenség, amikor belép a kegytemplomba, az előcsarnokból előrelépve, hirtelen ráborul az impozáns falak és boltívek fensége. Az élménytől nagyot dobban a szív, felmelegszik a lélek, sokaknak az örömkönny is kibuggyan a szeméből, és mintegy megbabonázva megy mind előbbre, míg odaér a szobor lábához... A Mária-szobor ott áll magas talapzatán, de a lélek élményében lehajol onnan, és anyai szeretetében fogadja hazatért gyermekét...”

Reméljük, hogy eddig is sok nemzedék és még nagyon sok leány és fiú, diák átélte és még át fogja élni ezt az élményt, s nem kell magyarázni, hogy miért is csodálatos a csíksomlyói Mária-kegytemplom!

A pünkösdi búcsúról szintén P. Daczó Árpád Lukács, még 1938-ban, diákkorában leírt szavait idézhetjük, amikor először találkozott Csíksomlyóval: „Akkor láttam meg életemben először a csíksomlyói kegytemplomot. Elbűvölve néztem. Mint egy királynő, úgy trónolt ott a messzeségben a Csíki-medence túlsó peremén, a Nagy- és Kis-Somlyó hegy puha ölelésében. Két tornya olyan volt, mint az ég felé kinyúló két imádságos kéz.

Már akkor, diákfejjel, megsejtettem, amit most már tudok, hogy mennyire hozzátartozik a somlyói búcsúhoz a több órás, esetleg több napos menés, gyaloglás. Az imádságos, énekes hangulat a varázslatos tájak havasi ösvényein, csobogó és zúgó patakok melletti utak mentén...

A bácsi levette a kalapját, mi is diáksapkánkat, a templom felé fordulva úgy mondtuk el az Üdvözlégy Máriát, lassan,

áhitattal. Nem tudom, a társaim akkor hogy voltak, de a magam esze nem volt ott az imánál. Csak bámultam kikerekedett szemekkel. Az úgy van, hogy amikor az ember lelke túlcsordul az áhitattól, akkor nem az ajkával imádkozik. Akkor maga válik egy nagy zengő imává... Immár szinte egy évezrede így megy a székel és a csángó a csíksomlyói búcsúra. Az ember mindig gyermek marad, és ezt az örök gyermekséget éli át a búcsús ember a csíksomlyói Máriánál.” Tanítványaikkal maradjunk mi is mindig gyermekek, s mondjuk velük együtt: — Édesanyánk, hozzád megyünk!

A ferencesek hitének, e *hit ápolásának* jegyében idéztem a fentieket, azért is, mert a ferencesek legfőbb feladatukat társtították hitükhöz: *tanítani, oktatni* a felnövekvő nemzedékeket. Székel földön, de egész Erdélyben döntő módon meghatározták a szellemi kultúra fejlődését azáltal, hogy úttörő munkát végeztek az iskoláztatás terén is. A kolostor falai közé fogadták a szerzetes növendékek mellé a világiakat is, s ez volt az a kicsi mag, amelyből kifejlődött a *rend nevelői és tanítói irányzata*, s amely később virágzó iskoláknak vetette meg az alapjait.

Az 1661-es tatár betörés pusztította el a P. Domokos Kázmér által létrehozott és fejlesztett *elemi, kolostori iskolát*. Felvetette egy magasabb képzettséget biztosító intézet megalapításának szükségességét, Rómában is kilincselte anyagi támogatásért, s 1667-ban megkezdte az *első ferences gimnázium* építését, majd miután püspök lett, Kájoni János zárdafőnöksége idején 1669-en be is fejezték. 1734-ben már 353 tanulót oktatnak. Az oktatás latin nyelvű, vallásos jellegű volt, de a ferences oktatók nevelése nyomán a diákság

nyíltan a szabadságharc ügye mellett foglalt állást az 1848-as forradalom idején.

A szerzeteskolostorokban minden időben nagyon fontos szerep jutott a könyvtárnak. A ferencesek is feladatuknak tekintették könyvtáruk gyarapítását, s felbecsülhetetlen értékű könyvtáruk a második világháború végéig egységben meg is maradt. Ekkor a könyvek egy részét elmenekítették, ma sem tudjuk, hova. A könyvtár pusztulása tovább folytatódott, 1951–52 telén a beköltöztetett ipariskolás tanoncok a „vastagabb” kötetekből sokat eltűzeltek. (Hol voltak „nevelőik, tanáraik, oktatóik”?) Később a csíkszeredai könyvtárba szállították a nevezetes kéziratok, ősnymtatványok megmaradt részét. 1980-ban 35 kötetet elásva, majd 1985-ben 124 kéziratos kötetet találtak meg befalazva — el lehet képzelni, milyen állapotban... „Habent sua fata libelli.” (A fejezet összeállításához felhasználtam Tánczos Vilmos: *A csíksomlyói kegyhely története*. Európai Idő Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1990.).

Drámai alkotások az iskolákban

A XVII. században, főleg a második felétől él és izmosodik a dráma. Kálvin nem nézte jó szemmel az iskolai ifjúság színpadi fellépését, Luther viszont a nevelés, az ismeretszerzés, az oktatás szempontjából hasznosnak tartotta. Ezt ma is valljuk!

Assisi Szent Ferenc a kereszténység első karácsonyán valószínűleg betlehemet jelenített meg, s ettől fogva a ferences rend templomaiban hagyománnyá vált a szokás. Loyolai Szent Ignác úgy vélte, hogy Krisztus szenvedéseit vagy bármelyik bibliai történetet emlékezetessé kell tenni, s erre a *drámai műfaj*

alkalmas. Ezért a rend iskoláiban előírta a színjátszás meghonosítását. A piarista iskolák alapítója, Kalazanci Szent József viszont néhány levelében úgy nyilatkozott, hogy a színpadon fellépő diákot a hiúság bűnébe viheti a szereplés, és indokolatlanul sok munkát, időt, fáradságot jelent a rendezés és a memorizálás. Mindezek ellenére még az alapító életében engedni voltak kénytelenek a piaristák a társadalmi igényeknek, s ezért ők is írtak, rendeztek, előadtak drámákat.

A barokk kor magyar színháza felekezeti iskolákban működött, s szerzői, rendezői is felekezeti tanárok és professzorok voltak. Így ismerünk evangélikus, református és unitárius színjátékokat, valamint a katolikus iskolák területéről jezsuita, ferences, piarista, pálos, minorita és más szerzetesrendi, valamint papokat képző, szemináriumi színjátékokat. Az iskolai színpad rendkívül nagy számával lép meg mindannyiunkat, a jezsuiták 44, a piaristák 24, az evangélikusok 38, a reformátusok 21 magyar városban honosították meg a színházi előadásokat, s tették azt folytonossá (Sipos Lajos szerk., 2000. 252-254.).

Több kéziratos tanári jegyzet olvasható arról, hogyan kell tragédiát és komédiát írni. A dráma elméletével a XVII. századi Magyarországon három kisebb könyv foglalkozik. Az egyik Ludvig Pascator könyve, 1642-ben jelent meg Gyulafehérváron. Az öt felvonás mellett tör lándzsát, ismeri a prologus és az epilógus fogalmát, pontosan meghatározza, hogy a chorusban legfeljebb huszonnégy személy szerepelhet. A dráma járulékos részének tartja a zenét, az éneket és a táncot.

1688-ban Trencsénben előadta Myrai Szent Miklós püspök életéről egy drámát. Ennek a szövege még 1732 előtt a kézdivásárhelyi minorita iskolába került, s nem lehetetlen,

hogy elő is adták... Sajnos, töredékesen maradt ránk. Szerzője is ismeretlen. Az egyik chorusban a szereplő diákok tánccal, élőképpel a Lippay család címerét jelenítik meg. Latin nyelve azzal magyarázható, hogy ekkor az iskolai oktatás nyelve is ez volt. A tárgyalt két évszázad rendezői a bibliából, a szentek életéből vagy az egyházi év nagyobb ünnepeiből merítettek témát.

A katolikus iskolai színjátszás játszóhelyei a XVI-XVII. században Erdélyben: Szatmár (jezsuita — 1641–1771), Máramarossziget (piarista — 1733–1789), Nagykároly (piarista 1725–1778), Nagybánya (jezsuita — 1727–1771, minorita — 1761), Beszterce (piarista — 1731–1746), Nagyvárad (premontrei — 1776–1780, jezsuita — 1716–1772), Kolozsvár (jezsuita — 1581–1771,piarista — 1791–1797), Gyergyó-szárhegy (ferences — 1762), Mikháza (ferences — 1762), Csíksomlyó (ferences — 1721–1781), Székelyudvarhely (jezsuita — 1668–1771), Gyulafehérvár (jezsuita — 1737–1765), Medgyes (piarista — 1755–1777), Kézdivásárhely — Kanta (minorita — 1779), Temesvár (jezsuita — 1726–1773), Nagyszeben (jezsuita — 1709–1771), Brassó (jezsuita — 1770). (Sipos Lajos szerk., 2000. 253.) (A térképen szinte háromszor ennyi színhely az akkori Magyarország területén).

A protestáns iskolai színjátszás játszóhelyei a XVI-XVIII. században Erdélyben: Nagybánya (református — 1667), Ákos (református — XVII. sz. első fele),

Beszterce (evangélikus — 1552), Nagyvárad (református — 1568), Kolozsvár (unitárius — 1572–1797, református — 1684–1792), Marosvásárhely (református — 1750–1769), Torda (unitárius — 1711–1713, református —

1792), Nagyenyed (református — 1676–1799), Gyulafehérvár (református — 1637–1640), Medgyes (evangélikus — 1614–1700), Segesvár (evangélikus — 1620–XVIII. sz. vége), Déva (református — 1792–1794), Szászváros (református — 1795–1799), Nagyszeben (evangélikus — 1573–1698), Nagyajta (unitárius — 1722), Brassó (evangélikus — 1542–1771) (Sipos Lajos szerk. 2000. 254.). A mai Szlovákia déli részéről a térkép kétszer ennyi színhelyt közöl. Vita Zsigmond (1995) kutatásai nyomán tudjuk, hogy Nagyenyeden 1791 után, Thoroczkay Pál vezetésével diákszervezet alakult, német és francia vígjátékokat és szomorújátékokat fordítottak le, ódákat írtak és „*theátrális társaságot*” alakítottak.

Mítoszok, legendák

A török hódoltság korszakára vonatkozó mondák általában a valós, megtörtént küzdelmet ábrázolják. A szülőföld szeretetét vetíti a történetet a hallgatók elé. A hősök sok esetben a békés, falusi közösség harcát mutatják be a betörő török, tatár és egyéb rabló ellenséggel szemben, máskor a mondák hősei a várakba, erődítményekbe menekült lakosság és bátor, megalkuvást nem ismerő várkapitányok, mint Dobó István, Szondi György. Ezeknek a hazafias tartalmú mondáknak a célja az volt, hogy lelket öntsenek a csüggedt emberekbe, így további küzdelemre és kitartásra sarkallták a magyarokat. Ezek a mondák anyanyelvoktatásunk, történelmi tankönyveink szerves részét alkotják ma is, diákjaink számára is példaképpül szolgálnak, nem a török, a tatár vagy más ellenséggel szembeni csatákra, hanem a helytállásra, a

feladatok elvégzésére, a napi tanuláshoz, az életre való felkészüléshez szükséges kitartásra. Bocskai István nevéhez kapcsolható a *Segítőkész ellenség*, *A legendás hajdúk*, *Hajdú Perse története*. Fráter György nevéhez fűződik a *Csicsóvár története*, Zetelakához pedig a *Zeta kincse* című.

A magyar nyelv középmagyar kora

Tekintsük át a magyar nyelv 1526–1772 közötti — középmagyar — korszakát, benne az anyanyelvoktatást érintő nyelvi változásokat!

1526 — a mohácsi csatavesztés a magyar történelem egyik legtragikusabb évszáma, alapvetően megváltoztatta Magyarország addigi állapotát, megakadályozta a társadalmunk európai szintű fejlődését, és akadályokat gördített a humanista műveltség terjedése elé is. Csupán néhány történelmi esemény Erdélyre vonatkozóan: az ország három részre szakadása, a török államnak adózó, de egyúttal bizonyos függetlenséggel rendelkező Erdélyi Fejedelemség, Bethlen Gábor fejedelemsége, haladó politika és virágzó műveltség, felekezeti küzdelmek, gályarab lelkipásztorok, vallásszabadság, kuruc mozgalmak stb.

„A magyar nyelv zivataros századaiban”, a kényszerítő idegen nyelv hatások szorítása ellenére a magyar nyelv nem sorvad el, hanem minden tekintetben gazdagodik, sőt Nemeskürty István szavaival „a *nemzeti nyelv* a magyar állam széthullása után átvette a *nemzeti együvé tartozás* jelképének szerepét és képviselétét.”

A *reformáció* most a legnagyobb egységet adó erő a széthullott nemzet számára. Szellemisségéből fakadóan megte-

remti az anyanyelv kultuszát a magyarul megszólaló Bibliával, a lelkipásztorok *magyar nyelvű igehirdetésével* és a templomok fehérre meszelt falai között felcsendülő *magyar nyelvű zsoltárokkal* és *gyülekezeti énekekkel*. A megalakuló új iskolák feladata: terjeszteni az írni-olvasni tudást. Az iskolákból kikerült fiatalok, íródeákok, literátusok terjesztői lesznek az új hitnek és egyúttal az anyanyelv művelésének. Közülük kerülnek ki a jezsuita és piarista iskolák oktatói, újabb nemzedékek felnevelői. A könyvnyomtatás, a nyomdák (Gyulafehérvár, Kolozsvár stb.) elterjedésével sokkal nagyobb számú olvasóközönség teremtdőtt meg, mint a kódexek korában.

Az ómagyar korban, a királyi udvarban és a kancelláriákban és a kolostorokban folyó oktatás nyelvgazdagító, nyelv-művelő tevékenységét a protestáns szellem humanista öröksége folytatta, szélesítette, s megteremtette az egységesülés igényét. A XVII. században rögzülő, egységesülő nyelv alapvetően a nyugati és az északkeleti, illetve az erdélyi nyelvváltozatra épült. (Kellemes érzés, hogy ezt az erdélyi nyelvet beszéljük ma is, s ennek a magyar nyelvnek tanára lehetek, ezt oktathatom, ennek a nyelvnek szeretnék méltó oktatója, szolgálja lenni!)

A helyesírásban a *-val*, *-vel* határozórag hasonult alakjai terjednek el: *urammal*... A *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* helyhatározóragok szerepe írásban is kezd elkülönülni. Eltűnnek a kettőshangzók. Mindezek a normák az oktatás, az anyanyelvi nevelés, az írni-olvasni tudók szaporodásának eredményei is.

A korabeli fiatalok és idősebbek szókincse is gazdagodik, pl. a hangutánzó és a hangulatfestő szavak folyamatos bővülése révén: a XVI. századból: *csahol*, *sóhajt*, *zaklat*, *pehely* stb. A XVII. századból: *csámcsog*, *somfordál*, *zsibbad*, de a *móka*

szavunk is. Gyermeeknyelvi szavakból került előtérbe a *baba*, *báb*, *dada* szó. Apáczai Csere János szavairól már beszéltünk, itt most a *középpont* szavát említsük.

A szavak jelentésváltozását is említhetjük: a *hidelem* szavunk a *'hűvösség, oltalom'* jelentés helyébe a XV. század után a *'hit'*, majd a *'babonás hit'* jelentésű lesz. A *jámbor* szavunk *'szelíd, türelmes'* jelentés helyet a XVII. században *'együgyű'*. Mátyás idejében az ételt megsózták, megpaprikázták, ízesítették, azaz *megtrágyázták*.

A latin ún 'apanyelvként' még mindig második nyelve a tanultabb embereknek, a közszereplésben, a tudományban és a törvényhozásban élő nyelvként használják. A protestáns hitre áttérő fiatalok új szavakat ízelegtek, amelyeket esetleg a latinnal való ismerkedésük során már hallottak: szüleikkel együtt az *eklézsia* tagjai, a *kollégium kántusában* énekeltek, az iskolában *ceruzával* írták, amit a tanító *krétával* a táblára írva *diktál*. Szüleik a *fiskálissal* intézték peres ügyeiket, *protestáltak*, kérvényeiket *datálták*, féltek, hogy el ne kapják a *kolerát*, *kúrálták* magukat, s ha sikerült a kúra, *muzsika* és *pipa* mellett töltötték az idejüket... A fiatal lányok fogadták a *gavallérokat*, *cukrot*, *marcipánt* majszoltak, a fiúk *dragonyosnak* képzeltek magukat, *pisztollyal* játszottak — újabb latin és német jövevényszavakkal gazdagodott anyanyelvünk. Divatba jött a *kávét*, a *díványon heverve* fogyasztották, *tarhonyát* pörköltek *tepsiben*, ahogyan a törökök, de néhány szláv szó is meghonosodott anyanyelvünkben: *dohány*, *szamóca*, *csata*, *lekvár*... Az olasz zsoldosok, várépítő mérnökök szívesen adták át, az olasz városokban tanuló diákok szívesen fogadták a *saláta*, *osztriga*, *mazsola*, *furfang*, *golyó* szavakat anyanyelvünk számára.

Anyanyelvünk hangállományában ekkor alakult ki a *zz-*ből a *dz-*: *madzag*, *bodza*. Az oszmán-török szavakkal együtt kialakult a *dzs* hangunk is: *lándzsa*, *fíndzsa*. A *j* hang kezdi kiszorítani a *ly*-t.

Folytatódik az igeidők rendszerének már az ómagyarkor végén elkezdődött egyszerűsödése, egybeolvad a különböző múlt idők használata, s előretör a *-t* jeles múlt idő (a *várt* alak a *vára*, *várt vala* helyett). A jövő kifejezésén két alak osztozik: a jelen idő használata jövő értelemben, amely ősi örökség anyanyelvünkben és az összetett jövő idő: *el fogja mondani*.

Az igeidők fokozatos elszegényedésével egyidejűleg megnő az igekötők szerepe, pl. a cselekvés tartósságát, folyamatosságát, illetve lezártságát kifejező igekötőké: *el-, ki-, be-, föl...*

A társadalmi érintkezésben a rangkülönbségek hívják elő a nyelvi megkülönböztetést. A még általában tegeződő ómagyar kori *megszólítások*ban is más címzés járt a királynak, mint a közembernek. A XVI. században újabb alakokkal bővültek a megszólítások: *Te kegyelmed*, *Kegyelmed*, *Te nagyságod*, *Nagyságod* stb. Melléjük alakult ki a *Kend*, *Kelmed*, *Magga*. Ez utóbbi a XVII. században terjed el személyes névmási jelentésben is.

Az írás és előbeszéd *stílusát* tekintve sokféle korszak és törekvés megfér a több mint 200 évben, a tudatosságra való törekvést tapasztaljuk a mindennapi nyelvhasználatban is. Ezt az oktatás és a könyvnyomtatás is segítette. A XVI. századi reneszánsz stílusok sokfélesége közül itt a humanista-tudós megszólalást, a biblikus-zsoltáros hangot, a természetet és az embert felidéző realiztikus ábrázolást, az élőnyelvi, sokszor humorral átítatott népies hangvételt emeljük ki. A barokk stílusban sok minden továbbra is felfedezhető a reneszánsz

törekvéseiből, de a harmóniát felváltja a szenvedély, a túlfűtött hang, s a szöveg és mondatstruktúra füzérszerűen kitágul. Az anyanyelvi oktatás tantervében szereplő írók, költők stílusának megismertetésekor az alkotások stílusának vizsgálatára is kitérünk, igyekszünk közelebb hozni a mai diákjainkat is a mű világához, elfogadva Pázmány Péter tanácsát: „az okos embernek nem hímes szók, hanem erős valóságok keltenek” (J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 54-62.).

A XVI. század második felétől, a könyvnyomtatás kezdetétől számítjuk a magyar *helyesírás* második, újkori szakaszát. A protestantizmus és a végvári harcok korának élénk szellemi élete az anyanyelvi írásbeliség nagy mértékű növekedésével jár. A könyvnyomtatás terjedése a nyelvi egységesülésnek és ezzel együtt a helyesírási normák kialakulásának irányába hatott. Heltai Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós még a szerzők kéziratába is belejavítottak, az általuk vallott helyes írásmódot támogatva. A felekezeti küzdelmek nyomán alakult ki helyesírásunknak egy protestáns és egy katolikus ága. Az előbbit támogatta Dévai Bíró Mátyás (1500 k.–1545) *Ortographiája* (helyesírási tankönyve), valamint Szenci Molnár Albert (1574–1639) *szótára* és *nyelvtana*, az utóbbit pedig Pázmány Péter (1570–1637) és Káldy György (1573–1634) munkássága. A protestáns helyesírás az ország keleti felében és Erdélyben vált általánossá, a katolikus pedig a királyi Magyarországon.

Buda elveszte (1541) óta minden török háború kimonddott vagy titokban áhított célja a magyar királyok középkori szélvárosának visszafoglalása volt. A császári sereg 1686 júniusában végre Buda alá vonult, s három hónap múlva az utolsó budai pasa, a 70 éves Abdi Abdurrahman harcolva esett el,

a palota kigyulladt, s a 145 éves török uralom vérbe és füstbe hanyatlott. *Karlócán*, 1699-ben, a török szultán elismerte, hogy a Maros-Tisza köze és Temesvár kivételével egész Magyarország és Erdély Habsburg-uralom alá, a Habsburg hatalmi szférába került (Glatz Ferenc szerk., 1989. 102.).

Az *1711. évi szatmári békével* megerősödött a Habsburg-birodalomban az 1690-ben megindult integrálódási folyamat, a *Guberniumot* 1712–1713-ban helyreállítják, s a bécsi *Erdélyi Udvari Kancelláriának* rendelték alá. Az uralkodó döntéseit a birodalmi Ministerialkonferenzzben alakítják ki, így Erdély a XVI-XVII. századi, sokszor csak elvi török függésből egy viszonylag magas fokú szervezettséggel igazgatott birodalomba kerül, a laza függésből egy szigorú integrációba (Köpeczi Béla szerk., 1983. 368.). Ez az akkori erdélyi anyanyelvoktatás ügyének is ebbe a keretbe sorolását jelentette.

4. Anyanyelvoktatásunk a Habsburg-birodalomban (1713–1830), a reformkorban, a forradalom és a szabadságharc korában (1830–1849), a Habsburg önkényuralom idején (1849–1867) — az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan

A karlócai (Karlovcí) béke (1699. január 26.) után Erdély Habsburg uralom alá jutott, de a társadalom bármely rétegében az ország jövőjéről gondolkodók egyaránt látták, hogy ez az állapot Magyarország és Erdély teljes beolvasztásának veszélyeit rejtí magában, elvész a korabeli értelemben vett nemzet, elvész a jövő. Dokumentumok sokasága tanúsíthatja, hogy Erdély lakói — magyarok, szászok, románok — úgy vélték, jövőjüket az önálló fejedelemség keretei között látják biztosíthatónak. Az 1690-ben kiadott *Diploma Leopoldinum* szavatolta a gazdasági önrendelkezést, a művelődési intézmények sérthetetlenségét, s a nemzetközi békeszervezetekbe is Erdély szabadsága fontos fejezetként került be. 1683-tól Erdély a török, tatár, német, magyar hadak átvonulási, majd szállásterülete és harcok színhelye.

A Rákóczi-szabadságharc — kuruc költészet

„Sine nobis, de nobis” — nélkülünk döntöttek rólunk — fogalmazta meg II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) a világ népeihez intézett, 1704-ben kiadott, de antedatáltan 1703. június 7-re, a Rákóczi-szabadságharc kezdetének időpontjára keltezett manifesztumában azt a tényt, hogy a Habsburg és az oszmán hatalom a magyarok diplomáciai képviselte nélkül határozott Magyarországról és Erdélyről.

A tiszaháti paraszti-köznemesi szervezkedés megismerése után Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós a németek elleni harc zászlaját bontotta ki. A zászlók felirata: *Cum Deo pro patria et libertate* — *Az Istennel a hazáért s a szabadságért* — még latinul. Szeptemberre a kurucok elfoglalták Sárospatakot és visszaállították a református főiskolát. 1705. május 30-án megjelent a Rákóczi alapította első magyar hírlap, a *Mercurius Hungaricus* (később *Mercurius Veridicus*) első száma — még latinul.

A történelmi események anyanyelvi vetülete, irodalmi vonatkozása a kuruc költészet megszületése, kibontakozása, beépülése a magyar irodalomtörténetbe és anyanyelvi oktatásunkba. A kuruc költészet, világi költemények, búcsúztató, dicsőítő énekek, gúnyversek, köszöntők, bujdosó énekek, tanítóversek stb., amelyek kéziratos másolatokban terjedtek, de szóban is. No nem az iskolákban, de azért sok diák állt be Rákóczi seregébe, hanem a magukat kurucoknak nevező katonák, énekesek, dalszerzők tevékenysége nyomán, akik vagy Thököly Imre (1657–1705) oldalán küzdöttek vagy a Weselényi Ferenc (1605–1667) összesküvés vádlottjaiként, vagy éppen szélnek eresztett végvári — Koháry István (1649–1731) szavaival — „hajdukatonaként” várták a számukra kedvezőbb időt...

Anyanyelvű költészetünk eddigi eredményeihez mérve e korai költészet színvonala gyengébb, mégis bizonyítéka egy országos méretű versszerzési kedvnek, gyakorlatnak. A kéziratos énekeskönyvekbe másolt névtelen versekből arra következtethetünk, hogy a XVII. században több száz ismeretlen költő élt és működött Magyarországon, s ennyi vers között akad igazi remeklés is. Eredményes volt tehát az írni-ol-

vasni tanítás, a művelődés terjesztése, anyanyelvoktatásunk gazdagodó, szélesedő vonulatára gondolva.

A korai kuruc költészet termékei közül a *Papvilág Magyarországon* (1671) című Zrínyi Miklós érveit formálta verssé: a papok beavatkoznak a politikába.

A *Porció-ének* (1697) mellett a *Mit búsulsz, kenyeres...* kezdetű (Ady Endrét is megihlette), a szélnek eresztett, szinte már koldussá hanyatlott végvári katona panaszkodását hitelesíti: „Rongyos az dolmányom, ki van az oldalom, / Az sok folttul ugyan nehéz az nadrágom... / Kenyerem, pecsenyém igen szükön vagyon... / Fölnyílik az idő majd az gyenge fűre / Hova két szemünk lát, oda megyünk ketten...” Ezeket a leányeket riasztotta talpra Tokaji Ferenc (?–1709), ezek csatlakoztak Esze Tamás (1666–1708) vezetésével Rákóczi Ferenc zászlaja alá (Nemeskürty István, 1983. 267.).

S „az idő” eljön, az immár három évtizedes, ha ugyan nem régibb múltra visszatekintő anonim, kéziratos költészet újabb színekkel gazdagodott. Gyakoribbak a konkrét hadi eseményekre utaló, tudósító-tájékoztató, s egyben agitációs-buzdító verses kiadványok: *Magyarország, Erdély hallj új hírt* (1705), s a győztes csaták után felbukkannak a diadal örömét sugárzó tábori táncdalok is: *Erdélyi hajdútánc*, amelyen a székelyföldi falujába hazatért kuruc katona meséli el, hol, merre járt. „Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő / Gyönyörű folyása, / Nyárad vize, kedves íze, / Rózsa az illatja...” hasonlatok, metaforák sora az „édes lakóföldem” iránti szeretetét, az „édes szép szerelmem” iránti szeretetét fogalmazza meg.

A legnépszerűbb kuruc nóta egy győzelmi táncdal, a *Csínom Palkó* (1705?), amely a daliás vitézzé vált hajdani székelylegény féktelen, szilaj jókedvét szólaltatta meg. „Szabott

dolmányt” visel, van „aranyos szablyája”, „karmazsin csizmája”, s a „hitvány lova” helyett „futó paripát” kapott/szerzett, s a „selymes lóding”-ját (tölténytáska) valószínűleg valamelyik lány varrta, hiszen a tábort asszonyok-lányok is kísérték, főztek-mostak a férfiakra, sebeket kötöztek, sebésülteket ápoltak, sokukkal a gyerekek raja is ott volt. „Menjen táncba ki-ki köztünk az ő jegyesével!” felszólításban a valószínűleg ott levő kedvesét hívta az ismeretlen szerző. A szép, lelkesítő vers végén — bizonyára addig is fogyott a bor — a köznemesi-katonai lóláb is kibukkan a nótából, még ezzel a látszólag apolitikus verssel is bizonyítva, hogy miféle osztályellentétek mérgezték a kuruc táborok légkörét, a katonák és a jobbágyság egymást ellenségnek tekintette, s talán ez is hozzájárult a Rákóczi vezette szabadságharc bukásához (Nemeskürty István, 1983. 177.).

Ma már irodalomtörténetünk szerves része a kuruc költészet, ezt a dalt is szívesen énekeliük magyaróráinkon, s megemlítiük történelmi vonatkozásait is, hiszen megszólaltak a jobbágyság származású vagy a jobbágysággal rokonszenvező szegénylegény-katonák is: Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése (1706). Korunkban Ady Endre érezte meg, hogy a kuruc szabadságharc milyen csapdává változott: „Eddig verekedtünk / S csak mi verekedtünk: / Nemes urak fognak most már / Pártot-ütni, verekedni, / Szegény mihelyettünk”. (Két kuruc beszélget: Tyukodi pajtásom...) (Nemeskürty István, 1983. 278.).

A kuruc keserűség sokáig élt a szívekben. A század derekán keletkezett a *Rákóczi-nóta*, amit majd az 1848-as forradalom küszöbén visz világhírré cigányzenészek előadását hallgatva Liszt Ferenc és Hector Berlioz. A ránk maradt fel-

jegyzés 1751-ből való, címe: *Magyar ének vagy Rákóczi-mars*: „Jaj, régi magyar nép, / Az ellenség téged mikép / Szaggat és tép! / Mire jutott állapotod, / Romlandó cserép? / Valál olyan szép, / Magyar nép! / De a sasnak körme között / Fonnyadsz, mint a lép...” (Nemeskürty István, 1983. 293.). Diákjaim kedvenc olvasmányaként említem a kuruc korról szóló, Passuth László *Sasnak körme között* című regényét, amelyet annak idején gyakran olvastunk irodalomóráinkon.

Újratelepülés a török világ után

Másfél század után végre lekerült a félhold Buda várának tornyaitól, a Habsburg kézen maradt „királyi Magyarországra”, Erdélybe is megindult a bevándorlás, bár a felszabadító háború még évekig tart, a kuruc csaták nyomán újabb települések pusztultak el, iskolák, iskolások is, pestis tizedelte a lakosságot, de az egykori török területekre szlovákok, ruszinok, románok, szerbek, németek stb. telepedtek. A pásztorkodók birtokukba vették az elhagyott tűzhelyeket. A románok többségre jutottak Erdélyben, a Bánságban, a Dunántúlon szlávok, főleg szerbek találtak otthonra. Szervezett telepítésekkel, németekkel gyarapodott az ország lakossága. A bécsi udvar pátensek kihirdetésével biztatta az áttelepülésre, főleg a katolikusokat. A szállongó hírek szerint Magyarországon a rozs elvetett magjából búza sarjad s a szőlővesszőn arany terem (Glatz Ferenc szerk., 1989. 110-111.).

1712-től Károlyi Sándor, aki Szatmár megyei birtokára: „...a magam java, de a közjó érdekében is szorgalmasan és minden erővel azon fáradozom, hogy svábokkal..., a lakossághiányt legalább részben kiegyenlítsem, a közterhek ellátá-

sáról gondoskodjam, és ami a legfőbb dolog: a katolikus vallás is inkább gyarapodhassék” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 117.). Az 1720-as évektől felgyorsulnak a telepítések, pl. Károlyiak, Esterházyak, Zichyek, Bajzáthok, Harruckernek, Rostyak, Rádayak... Rajtuk kívül németeket telepítettek a jezsuita és pálos rendek, a Magyar Királyi Kamara és a Hadi-tanács is (Glatz Ferenc szerk., 1989. 118.).

Erdély társadalmi szerkezetére jellemző középrend tömegeit magyarok, szászok és románok alkották. A fiatal, katonáskodó szabad rétegek — székelyek, armások, puskások, boérok — nagy többségben ugyancsak magyarok, de például Fogaras környékén számottevő a románok csoportja. A polgárság, a középrend derékhada szász és magyar. De örmények, törökök (mohamedánok) is éltek, a magyar értelmiségi — papok, tanárok, orvosok, tanítók, deákok, gazdatisztek — középrendűek, a román értelmiséget a papság és az iskolák tanítói alkották. Az alsó rendben magyarok és románok éltek (Köpeczi Béla szerk., 1993. 340). A történeti források alapján nehéz számszerű képet alkotni arról, hogy a töröktől visszafoglalt területeken, emberfeletti nehézségei között is, magyar, német, román, szlovák, rutén, délszláv és más népek megfeszítette munkája nyomán milyen eredménnyel ment végbe az új honfoglalás. Ám tény, hogy Magyarország lakosságának a száma 1790-ig több, mint kétszeresére, mintegy 10 millióra gyarapodott (Glatz Ferenc szerk., 1989. 115.).

Ám mindez az oktatás — s ezen belül az anyanyelvoktatás —, így a nemzetiségi anyanyelvi oktatás számára is új és új feladatokat hozott, amelyeket az államhatalomnak nem mindig sikerült megnyugtatóan megoldani. Ebben a korban születtek és ettől a kortól kezdve léteznek s erősödnek az anya-

nyelvi oktatás problémái, tovább él a kétnyelvűség, folytatódik az államnyelv kialakulása körüli herce-hurca, s azok a későbbi problémák, amelyek pl. Erdélyben a mai korban is léteznek.

Felvilágosodás és oktatás

Az 1770-es évek elején robbanásszerűen jelent meg az új gondolatvilág, az új kultúra, a nemzetek feletti illuminista eszme. Az erdélyi szellem, az ország történetében nem először s nem utoljára, jócskán előbbre tart, mint ami a nyomorúságos gazdasági-társadalmi valóságból következne. Együtt jelenik meg a nemzetek feletti illuminista eszmeköre és a nemzeti kultúrák hirtelen új lendülete, a polgári kultúrák megalapozása (Köpeczi Béla szerk., 1993. 384.).

„*Sapere aude!*” (Merj gondolkozni!) — tanácsolta még az ókorban Horatius, s a XVIII., a „fény századában” (*siecle des lumiers*) indult mozgalom, a felvilágosodás hívei ennek a gondolatnak a nyomán szerették volna az emberiséget, a fiatalokat is átvezetni — oktatni, nevelni — a világosság birodalmába. A tanácsot megtoldották a *Cogito, ergo sum* (Gondolkodom, tehát vagyok), azóta szállóigévé vált mondattal.

Szabadköművesség és természettudományok, ezek voltak a felvilágosodás nemzetek fölötti, a különböző csoportokat együtt tartó, egyfelé vezérlő erői. Felvilágosodás és nemzeti eszmélés, de a *politikai élet lehetőségei igen szűkek*, országgyűlés 1761-től 29 évig nincsen, más országos fórum még kevésbé. A nemzeti eszmélés területe az egyes nemzeti kultúrák fellendülése. A legelőnyösebb helyzetben a szászok vannak, a szász kultúra erősödésének jelei az olvasás szerveződése. A

Bruckenthal-gyűjtemény egyben *könyvtár* is. 1782-ben nyílik meg Szebenben az első közkönyvtár, olvasástársaság alakul, s megjelenik az időszaki sajtó.

Az iskolázott erdélyi magyar (már számolhatunk ezzel az egyre gyarapodó csoporttal), ha írásra szánta magát, egészen más fogódzási lehetőségeket talált. Az előző jó félszázad erdélyi magyar irodalma csak egyetlen igazi nagyságot produkált, Mikes Kelement, aki Törökországban, Rodostóban, számkivetésben írta fiktív leveleit, az asztalfióknak, mert műve csak 1794-ben vélt ismertté, olvasott irodalommmá, s egyben századok patriotizmusának ihletőjévé is. (Olvasmányként még később jelentkezik a tankönyvekben.) Az ott-honiak is majdnem kivétel nélkül memoár- vagy naplóírók. A korábban oly nagy értékeket produkáló erdélyi memoárirodalom „hattyúdala” Bethlen Kata önéletírása, a védőszárnya alá vette Bod Pétert. Furcsa játéka a történelemnek, hogy a XVIII. századi erdélyi magyar irodalom Rodostóban és Bécsben születik. A felvilágosodás irodalmának úttörői a *testőrírók*. Mária Terézia (Habsburg) (1717–1780) hozta létre a magyar nemesi testőrséget, amelyben erdélyi nemesifjak is szolgáltak, s amelyből a kor magyar kultúrájának egy időre legfontosabb műhelye lesz. A vezéralak, Bessenyei György (1747?–1811) mellett másodiknak egy erdélyit tart számon a magyar irodalomtudomány: Barcsay Ábrahámot (1742–1806), a Piskin (Simeria) született testőrírót. Mindkettőjüket megemlíjük irodalomtörténeti óráinkon.

Erdély politikai életében 1770–1771 táján váltak érezhetővé a felvilágosult abszolutizmus törekvései. A Pragmatica Sanctio elvének megfelelően Erdélyt külön kormányozták a birodalmon belül, megindul a rekatolizációs folyamat, amely

főleg kulturális eredményeket hozott. A központi kormányzat fokozott ellenőrzése alá vonta az iskolákat. A protestáns védekezés az iskolák fenntartására irányult. Erdélybe megérkezett a korai német felvilágosodás hulláma, a *pietizmus*, hozták a főleg Halléből hazaérkező diákok, pl. Huszty András, református professzor, aki a kolozsvári kollégiumban megteremtette a jogi és politikai tudományok tanítását, lényegesen hozzájárult a *finnugor nyelvészet* megalapításához. A természettudományos oktatás úttörője, Vásárhelyi Tőke István, a nagyenyedi kollégiumban bevezette a kísérleti fizika oktatását. Elismerésre méltó a kolozsvári kollégium teljesítménye az oktatás modernizálásában, Szent-Ábrahámi Mihály a jog és a földrajz oktatását kezdte meg, majd az 1718-as év után újjászervezett kollégiumban kísérleti és eklektikus fizikát tanított. A kolozsvári jezsuita akadémián a világhírig emelkedő csillagász, Hell Miksa matematikát oktatott, otthonában obszervatóriumot, fizikaszertárt rendezett be. A korszak legjelentősebb erdélyi tudósa Bod Péter (1712–1769), református falusi lelkész, aki megírta az első magyar irodalmi lexikont, a Magyar Athenast (1767-ben adták ki), az egész magyar irodalomtörténet első rendszeres összefoglalását. Apáczai Csere János kezdeményezése óta első hirdetője a magyar akadémia gondolatának. 1756-ban javasolta egy magyarországi és erdélyi tagokból álló „irodalmi társaság” létrehozását s egyben a nyelv tudatos művelését is, jó magyar nyelvtan megszerkesztését. 1760-ban már kifejezetten „*tudós emberekből álló magyar társaság*” létrehozását sürgeti „a magyar nyelv ébresztésére, mint más nemzeteknél vagyon”. Azzal, amiben szelleme a legmerészebben szárnyalt, már a *felvilágosodás* kezdődik (Köpeczi Béla szerk., 1993. 377.).

A felvilágosodás hatása mindenekelőtt az oktatásügyben mutatkozott meg, hiszen a vallásos ember régi eszményét ennek nyomán kezdte felváltani az új, hasznos állampolgár eszméje.

Az 1760-as évek második felében Nyugat-Európában az anyanyelvoktatásra is kihatóan terjed el az ún. *normarendszer* (*methodus normalis*) oktatási technika. Ez öt alapvető didaktikai elemből (cselekvésből) állt:

1) „osztálytanítás” vagy „együtt tanulás”, a tanító egy időben az egész osztállyal foglalkozik, fennhangon, közös „karban” mondja a leckét, nem külön, egy-egy tanulóval,

2) „együtt olvasás” a tankönyvből (kórusban),

3) „kezdőbetűs módszer”, a tanító a könyv nélkül megtanulandó mondatok egyes szavainak kezdőbetűit felírta a táblára, s ezek alapján kellett a tanulóknak emlékezetükbe vésni az anyagot,

4) „táblázatos módszer”, a tanulók az ismereteket a tankönyv táblázatai alapján memorizálták,

5) „katekizáló módszer”, az egész osztályhoz intézett kérdés-felelet („kérdve kifejtő”) formában történő tanítás-tanulás.

Ausztriában 1771-től létesítettek a népoktatás korszerűsítését célzó első normaiskolákat (Normal Schule — norma iskola, normális iskola). Erdélyben, 1772-ben a nagyszebeni árvaház fiúiskolájában és az Orsolya-rendi apácák leányiskolájában kezdték alkalmazni az új módszert. 1775-től Temesváron, a Temesi Bánság tanítóképző tagozatos normaiskolája 1845-ig működött német nyelven. A normaiskola tanítóképzős tagozatának hivatalos neve: „schola praeperandum ad magisteria” (az iskolamesterségre készülők iskolája). A XIX. század első felétől *preparandia* (tanítóképző intézet),

tanulója: *prepa* (tanítójelölt). (Szabó K. Attila, 2004. 2. 102-110. és 2008. 3-4. 124.)

1774. május 1-jén jelent meg az *Allgemeine Schulordnung* (Általános Iskolai Rend) hivatalos rendelkezés a népiskolák számára. Szerzője Ignaz Johann Felbiger, sziléziai (Saga) apát. A rendelkezéstől az egész népoktatás egységét és egyformaságát várta a bécsi kormány. Erdélyben, Nagyszebenben és Kolozsváron nyílt ilyen iskola, később Zalatnán, Brassóban, Medgyesen, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Udvarhelyen, Fogarason és Balázsfalván. Fináczy Ernő (1927. 352.) szerint „a módszer általánossá tétele legalább közvetve a német nyelv terjesztésének az útját egyengette.” (Gondoskodtak-e a tankönyvek magyar és román nyelvre fordításáról, a magyar nyelvű oktatásról?)

A bécsi kormány rendelkezése Erdélyben is erős ellenállásba ütközött. Ennek a németesítő politikának a kivédésére és egyben a konfliktushelyzet feloldására készült a *Ratio Educationis Totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Proventias eidem adnexas* (A nevelés és az egész oktatásügy rendszabálya Magyarországon és kapcsolt tartományaiban (1777), amely az *I. Ratio Educationis* néven vált ismertté. Szerzői: Ürményi József, a magyar udvari kancellária tanácsosa, Tertsztyánszky Dániel udvari levéltáros, Kollár Ádám udvari könyvtáros és Makó Pál volt jezsuita, akik kompromisszumos megoldással a királyi fenségjogot hangoztatva, de a végrehajtást az ország politikai hatásáigra kívánták bízni „öseink bölcs előrelátására” hivatkozva. (A korábbi évszázadok során több olyan magyar törvénycikk látott napvilágot, amely az oktatást a királyi felügyelet aláolta, ilyen a *Suprematio Inspectio* az 1548. VI., VII., XII., az 1550. XIX.,

az 1715. XXIV. és az 1723. LXX. törvénycikk) (Szabó K. Attila, 2008. 3-4. 123.)

E szabályozás a falusi és mezővárosi iskolák, tovább a városi iskolák számára — valamivel nagyobb tanári létszámmal — magasabb oktatási színvonalat próbált biztosítani, s egyben kimondta, hogy *hat és tizenkét éves kor között mindenki köteles iskolába járni*. (E rendelkezés a kellő feltételek híján jórészt papíron maradt). A fontosabb központokban gyakorló mintaiskolákat szerveztek, amelyekben megindult az *intézményes tanítóképzés*. Később már olyan állami iskolák is létrejöttek, amelyekben különböző felekezetű diákok tanulhattak együtt.

A Ratio előírta, hogy az *oktatás* valamely *nemzet anyanyelvén* folyjon, szemben a gimnázium latin nyelvűségével, előírta az *anyanyelvű írásoktatást*, a *helyesírás* és a *szépírás* oktatását, főleg a falusi népiskolákban, a kisebb városi, a nagyobb városi népiskolák számára a német nyelv tanítását tette kötelezővé.

Mivel a Ratio nem volt törvény, csak királyi rendelet, a protestáns felekezetek — autonómiájukra hivatkozva — nem fogadták el az előírásait.

Mária Terézia (1717–1780) centralizáló politikáját II. József (Habsburg-Lotharingiai) (1741–1790) folytatta. 1781-ben a *Norma Regia pro scolis magni principatus Transylvaniae* rendeletével szabályozta az erdélyi alsó- és középfokú oktatást. A Gubernium és újonnan létrehozott tanügyi bizottsága, a *Commissio Litteraria* lett az iskolaügy országos irányítója. Az egységes oktatási rendszernek minden felekezet iskoláira érvényesnek kellett lennie. Hatéves kortól *általános tankötelezettség* lépett érvénybe, középiskolába csak azok jár-

hattak, akiknek a képesség mellett megfelelő anyagi bázisuk is volt, vagyis az oktatásért fizetni kellett. Az egy tanító vezette *négy elemi* után három (grammatikai, poetikai és retorikai) osztályt működtető *gimnázium* következett, s minden osztályt egy-egy tanár oktatott. Erdélyben ezt a rendelkezést is fenntartásokkal fogadták, a katolikus, de a protestáns felekezetek is, az önrendelkezési jogok csorbítását látták benne, igyekeztek az adott viszonyok és lehetőségek között érvényesíteni a magyar nemzeti érdekeket, törekvéseket. Így az 1776-ban megalakult *Erdélyi Római Katolikus Státus*, az erdélyi katolikus iskolák ügyeit intéző önkormányzati szerve, amely a Gubernium egyik hivatalaként működött 1866-ig (Köpeczi Béla szerk., 1993. 390.)

A II. József bevezette reformok — úrbér, törvényhatóság, Erdély új, 11 megyére való beosztása, bíraskodás stb. — közül az 1784. május 11-iki rendelete volt akkor és azóta is legvitatottabb, a Habsburg-birodalmat egységesítő célból a német nyelvet kívánta bevezetni, a *német nyelvet államnyelvvé tenni*. Rendelkezését az a szándék szülte, hogy a birodalom egységesítése érdekében a latin nyelv nem alkalmas a közös hivatalos nyelv szerepére. A birodalom központi kormányzatában egyre erősebben hódított teret a német hivatalos nyelv, kézenfekvőnek tűnt, hogy ez váltsa fel a latint magyarországi és erdélyi hatósági gyakorlatban is. Erdély lakosságából azonban csak kb. 12-15 % volt német nemzetiségű, ennél jóval több a magyar, az abszolút többség pedig a román. A legkisebb nemzetiség nyelvét hivatalossá tenni olyan megoldási forma volt, amelyért még a szászok sem lelkesedtek. A rendelet az oktatást is érintette, mert pl. 1784 őszétől nem volt középiskolába felvehető az olyan tanuló, aki nem bizonyí-

totta, hogy olvas és ír németül. Szélesebb körben a Gubernium kéthasábosan, német és magyar szöveggel adta ki rendeleteit (a magyar helyett néha latin szöveggel), s az alsóbb hatóságoknál komoly nehézségeket okozhatott a német nyelv bevezetése. A rendelet maradandó hatása végül csak az erdélyi magyar nacionalizmus komoly megerősödése volt. A magyarok idegenek lettek saját hazájukban, a nyelv változását a szabadságjogok elvesztése követi (Köpeczi Béla szerk., 1989. 395.). II. József nem gondolhatta, hogy a *nyelvkérdés* ennyire összekapcsolódik az *emberi jogokkal és a méltósággal*. Gondoljuk el, hogy a felvilágosodás anyanyelvi kultúrát szorgalmazó eszméi már szárba szökkenetek, s a Herdernek a magyar nyelv kipusztulásáról vallott borús jóslata mellé ez a rendelet... (Balázs Géza, 1996. 2.) II. József összbirodalmat szervező politikájának kudarcát nem taktikai hibák okozták, hanem a birodalom országainak eltérő gazdasági fejlettsége, egymással össze nem egyeztethető politikai felépítése, sajátos történelmi tradíciói (többek között az oktatásban meglévő sokféle nemzetiségi nyelv megléte is — tenném hozzá). Az 1867-es kiegyezés csak meghosszabbította a birodalom életét, de az annyira különböző részekből összeállt országokat végül nem lehetett együtt tartani. A dinasztia ezzel a feladattal négyszáz év alatt sem boldogult, a kudarc őt is elsodorta (Glatz Ferenc, 1989. 126.).

„*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*”

1790-ben jelent meg Bessenyei György (1747?–1811) *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781) tervezete; elindítja azt a mozgalmat, amely 1825-ben a Magyar Tudo-

mányos Akadémia megalakulását eredményezi. A Bárótti Sándor és Barcsay Ábrahám, két erdélyi ifjú mellé került testőríró alig töltött el hét esztendő Bácsben, négy könyvet is kiadott. 1772-ben *Ágis tragédiája. Öt játékban, versekben* című munkája jelképesen a magyar felvilágosodás kezdetét jelenti. A felvilágosodás eszméinek szellemében indította el a mozgalommá szerveződő nyelvújítást is — *röpirataiban: Magyarság* (1778), *Magyar néző* (1789), *Holmi* (1781) címűekben. Felismerte az anyanyelvi oktatás és a tudomány eltephetetlen kapcsolatát a szélesebb körű művelődéssel, a jobb gazdálkodással, a kor szavával élve: a „*közboldogsággal*”. Hirdette, hogy a mesterségbeli tudást csak anyanyelven lehet magas szinten és széles körben megszerezni, magyar nyelvűvé kell tehát tenni az oktatást az alapiskolától az egyetemig. „Jegyezd meg a nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga nyelvébe bé nem húzta. *Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós*, idegenen sohasem...” (*Magyarság*) — sorakozott fel Apáczai Csere János véleménye mellé, máig ható figyelmeztetésével. Ugyancsak Apáczai gondolatait folytatta az oktatás, az anyanyelvoktatás fontosságáról: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentül közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb. A tudománynak a kulcsa a nyelv, mégpedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Míg az ország törvénye latinul van, s amíg azon a nyelven perelnek, ítélnék, addig sem idegen, sem magyar nyelven nem fog tudni a magyar nemzet” (*Holmi*). Bessenyei számára nemzet és világ egymást kiegészítő fogalmak. Nem-

zeten azonban már nem a nemességet érti, s itt lépett előre a felvilágosodás eszméinek szellemében az általa irányított közgondolkodás: „Akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok megszűnnek magyarul beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni.” Bessenyei elvetette a nyelvcseré gondolatát, felvetette a nyelvújítás kérdését. A nyelvre vonatkozó véleményét a híres *„aranyhegy hasonlata”* tükrözi: „Olybá venném, ha mondanád egy nagy hegynek, mely aranykővel tele volna, hogy semmit sem ér, mivel nincsen bánya, s bányás benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik, mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet nem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják” (*Magyarság*).

II. József halálát (1790. február 20.) követően széles körű nemesi mozgalom indult meg a nemesi kiváltságok tiszteletben tartásáért. Divatba jött minden, ami magyar: ruha, nyelv, szokások stb. (Glatz Ferenc szerk., 1989. 133.)

II. Lipót (1747–1792) rendelete a németről visszaállítja a latin nyelvű ügymenetet a magyar kormánysszervek ügyintézésében s a vármegyék feliratokban szorgalmazza, hogy a magyar sorozási helyű ezredekben magyar tiszteket alkalmazzanak és a vezérleti nyelv is a magyar legyen. 1790 márciusában — 25 évi szünet után — II. Lipót országgyűlést hívott össze Budára, s az alsó tábla — ahol a köznemesek túlsúlyban voltak — kimondta: tanácskozásait ezentúl magyar nyelven folytatja (Glatz Ferenc szerk., 1989. 132.).

1790 decemberében több évtizedes szünet után végre Erdélyben is megnyílt az országgyűlés, magyarul vezették az országgyűlés jegyzőkönyvét, s a rendek elé került Aranka

György (1737–1817) tervezete az első, a valóságban is működő erdélyi (és magyar) akadémiai egyesületről, az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról*. A nyelvi és kulturális törvényalkotás terméke volt az a törvénycikk, amely elsőbbséget biztosított a magyar nyelvnek az Erdélyben honos többi nyelv között, az országon belül hivatalos nyelvvé nyilvánítva azt, ez pedig az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tervének megerősítését követelte. 1791. március 12-én II. Lipót szentesítette az 1790. évi dekrétum végzéseit. A király elismerte, hogy „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg..., független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró... ország.” S megszületett a modern *Magyarország nyelvtörvénye, az 1791:XVI.tc.*, amely szerint „ő szent felsége biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni, hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gimnáziumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy akik azt már tudják, magokat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesítésére, a kormányshelyi ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.” A törvénycikk szellemében 1791. március 19-én a király kinevezte a *pesti egyetem első magyar nyelv és irodalom tanárát Vályi András* személyében. 1793. április 20-án az országgyűlés *törvényt* alkotott (1793:VII.tc.) arról, hogy az ország *valamennyi iskolájában rendes tantárgy legyen a magyar nyelv* (Glatz Ferenc szerk., 1989. 133-134.). Ezzel a Habs-

burg-birodalmon belül a magyar nyelv lett az első, amely jogokat harcolt ki magának. A Monarchia vezetői a németesítés — nemzeti nyelvűsödés hatalmi libikókájával a máig ható nemzetiségi ellentétek magvát hintették el (Balázs Géza, 1996. 2.). A szláv nyelvet „védte” a magyartól, de Galíciában a lengyel nyelv terjedését gátolta, s az olaszokat germanizálni akarta, a nyelvi szeparatizmus ellen az „oszd meg és uralkodj” elvének megfelelően, a nemzetiségi nyelvekre fordításával ragált... (Sipos Lajos szerk., 2000. 146.)

Mégis a *magyar nyelv államnyelvvé* válásának *első állomása*ra érkeztünk, és elindultunk a többi állomás, a cél felé. Magyar államnyelvről 1844-ig, gyakorlatilag 1867-ig nem beszélhetünk. A több ezer éves magyar nyelv egészen a XIX. század közepéig nem, vagy csak korlátozottan szolgált államnyelvként. Mi volt helyette? A magyarság és így a magyar nyelv múltja homályba vész, de a nyelvészeti, régészeti, történeti emlékekkel megvilágítható időszakban, vagyis az elmúlt kétezer évben többnyire nyomon követhető. Erre az időszakra szinte végig rányomja a bélyegét a *többnyelvűség*, és a társadalom nyelvi megosztottsága. Létezhetett egyfajta *közvetítő nyelv (lingua franca)* is, *nyelvcserés jelenségek* is lejátszódhattak. A latin nyelv a középkori Magyarországon gyakorlatilag az államnyelv rangjára emelkedett. 1526-tól nem lehetett magyarországi államnyelvről beszélni, hiszen a megmaradt, királyi Magyarországon a *latin* mellett a használatban megjelent a *német* nyelv, de a török megszállta részekben egyfajta *török—magyar keveréknyelv* születhetett, az erdélyi fejedelemség nyelve pedig *magyar* volt. „A nyelvkérdés a tizenennyolcadik század számára még nem volt kérdés” — írta Szekfű Gyula *A magyar államnyelv kérdésének történetéhez*

1790–1848 (Budapest, 1926) c. munkájában. A XVIII. század végén a nyelvkérdés föléléését három szempont ösztö-
nözte: a) a felvilágosodás anyanyelvi kultúrát szorgalmazó
eszméi; b) Herder „jóslata” a magyar nyelv közeli kipusztulá-
sáról; c) II. József 1784. május 11-iki nyelvrendelete, amely a
latin nyelv helyébe a németet vezette be (Sipos Lajos szerk.,
2000. 145.).

Az európai, de a magyar felvilágosodás gondolkodói is
igen fontosnak tartották a gyermekek, az ifjak nevelését. J. J.
Rousseau (1712–1778) nevelési regényt is írt, s a magyar fel-
világosodás írói új, eddig a magyar irodalmi, kulturális élet-
ben szinte nem is méltatott társadalmi csoportokat céloztak
meg a nőknek — leányoknak, asszonyoknak — szóló kiad-
ványaikkal, írásaikkal. Gondolatmenetük kiindulópontja a
hazafias nevelés, az anyanyelvoktatás szükségessége volt. Az
anyáktól azt várták, hogy gyermekeikbe oltsák be a haza, a
tudományok és a művészetek szeretetét, a humanizmus esz-
méjét. Ehhez azonban nekik maguknak is meg kell ismer-
kedniük ezekkel az eszményekkel, hogy a műveltséget közve-
títsék, nekik is művelődniük kell — vélték az írók, költők.

Történettudomány — irodalom és sajtó

A XVIII. században következett be a történetírás önálló
tudományággá fejlődése. A jezsuita adatgyűjtő iskola mun-
kásságának köszönhetően lehetővé vált az irodalom- és a tu-
dománytörténet különválása, ezt jelzi az első magyar nyelvű
írói lexikon, amelyet az erdélyi Bod Péter adott közre: *Ma-
gyar Athénas* (1766). A korszak legnagyobb vállalkozása Bél
(Belius) Mátyás (1684–1749) (három nemzet — magyar,

szlovák, német — tudósa), pozsonyi evangélikus líceumi tanár munkája: *Notitia Hungariae I-V.* (Bécs, 1735–1742), Magyarország történelmi-földrajzi monográfiája (Kuczka Péter szerk., 2006. 206.). A korabeli professzorok, tanárok ismerték-e, olvasták-e a kéziratos művet? A diákok biztos, hogy még nem, mert csak a XX. században került kiadásra.

Losonczy István nagykőrösi igazgató 1773-ban, Pozsonyban verses történelmet és földrajzot adott ki, melyet hosszú ideig használtak tankönyvként, amely egész költőnemzedéket nevelt: *Hármas kistükör, mely a szent históriát, Magyarországot és Erdélyországot annak földével, polgári állapotával és históriájával gyenge elmékhez alkalmaztatott módon a nemes tanulóknak summáson és világosan előadja és kimutatja.*

De Bél (Belius) Mátyás iskolai latin nyelvű újságot is megjelentetett: *Nova Posoniensia* (1721) címen... Talán a rektor úr diákjaival együtt szerkesztette, írta... (A Pozsonyon átutazó diákok ismerték-e, s elhozták-e Erdélybe??)

A XVIII. század előtt Magyarországon (főleg magyar nyelven) nem jelentek meg rendszeres sajtótermékek. Igazából a század vége felé közeledve tűntek fel a magyar nyelvű hírlapok és irodalmi újságok, fórumot kínálva az íróknak, és igényes olvasnivalót a közönségnek — hiszen már számolhatunk a létükkel —, talán a középiskolás, főiskolás diákoknak is...

Az első — még latin nyelvű — magyar érdekeltségű hírlap, a *Mercurius Veridicus* (Igazmondó Mercurius) 1705–1710 között, a Rákóczi-szabadságharc alatt jelent meg. A felvilágosodás korából az alábbi folyóiratokról, kiadványokról számolhatunk be:

Folyóirat, kiadvány	Megjelenés	Szerkesztő, kiadó
<i>Magyar Hírmondó</i>	1780–1788	Rát Mátyás, Pozsony
<i>Magyar Musa</i> (a Magyar Kurir melléklapja)	1786–1789	Szacsvay Sándor, Bécs
<i>Magyar Kurir</i>	1786–1834	Szacsvay Sándor, Decsy Sámuel
<i>Pozsonyi Magyar Muzsa</i> (a Magyar Hírmondó melléklapja)	1787–1788	Rát Mátyás, Pozsony
<i>Magyar Museum</i>	1788–1792	Batsányi János (Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid 1789-ig), Kassa
<i>Hadi és Más Nevezetes Történetek</i>	1789–1791	Görög Demeter, Kerekes Sámuel, Bécs
<i>Mindenek Gyűjtemény</i>	1789–1792	Péczei József, Komárom
<i>Orpheus</i>	1790–1791	Kazinczy Ferenc, Kassa
<i>Bécsi Magyar Mercurius</i>	1793–1798	Pánczél Dániel, Bécs
<i>Ujj Bétsi Magyar Muzsa és Bibliotheca</i>	1793–1798	Pánczél Dániel, Bécs
<i>Uránia</i>	1794–1795	Kármán József, Pest
<i>Diétai Magyar Muzsa</i>	1796–1797	Csokonai Vitéz Mihály, Pozsony

<i>Hazai Tudósítások</i> (1808-tól: <i>Hazai és Külföldi Tudósítások</i>)	1806–1840	Kultsár István, Pest
<i>Erdélyi Muzeum</i>	1814–1818	Döbrentei Gábor, Kolozsvár—Pest
<i>Tudományos Gyűjtemény</i>	1817–1841	Fejér György, Vörösmarty Mihály (1828–1832), Pest
<i>Hasznos Multságok</i> (a Hazai és Külföldi Tudósítások melléklapja)	1817–1842	Kultsár István, Pest

---

(Bánki István—Pála Károly. 2004. 101.)

Zenei élet

A XVIII. században jelentős zenei élet folyt a főúri rezidenciákon, sokszor külföldi muzsikussal (legnevesebbekük az 1761-től kezdve harminc éven át Eszterháza működő Joseph Haydn). Jelentős volt a század *kollégiumi zenéje* is, melyet sokszor az *iskolai színjátékok* keretében is fölhasználtak. (Láttuk, milyen gazdag színjátszó élet folyt a kollégiumokban.) Lényeges változás figyelhető meg e korszak táncában is: a régi, lépegető-forduló reneszánsz táncok helyett a német, a francia, a tót (szlovák) tánc hódított, s ezekkel együtt a korábban ismeretlen menüett (Kuczka Péter szerk., 2006. 207.) Bizonyos, hogy a zenei kísérettel párosított színjátékok és a tánc kedvence volt sok akkori fiatalembernek, diáknak, s szinte bizonyos, hogy nem latinul, németül beszélgettek, s a falusi és városi iskolákban bemutatott színi-

előadásokra, szülői kísérettel érkező lányoknak is magyarul udvarolgattak...

Építészet

A XVIII. század a hazai kastélyépítészet jellegzetes korszaka is. A békés időszak kedvezett a reprezentációs épületek emelésének. A XVI-XVII. században döntő szerepet játszó védelmi funkció ekkorra feleslegessé vált, pl. a kükküllővári négy sarokbástyás formájú kastély mellett új formák jelentek meg: magasságával kiemelt, erkéllyel díszített épületek, U alakú díszudvart zárnak közre. Az 1600-as években épített zabolai Mikes-kastélyt a XVIII. században többször jelentősen átépítették. A Háromszéken, Vargyason található Dániel-kastély is eredetileg reneszánsz stílusban épült, majd 1723 után építik újjá barokk stílusban. A bethlenszentmiklósi Bethlen-kastélyt is, melyet velencei emlékek alapján még védőfalakkal építették, 1760-ban barokk stílusban építik át. A példákat még sorolhatnám, hiszen Erdélyt-szerte kastélyok várták a korabeli ifjakat, szolgálatra, tanulni a nemesúr segítségével, s ma is a történelmi múltunk iránt érdeklődő diákokat várják a romos, máshol a felújított kastélyok, nemzeti közösségünk maradandó, figyelmeztető emlékei. S ma már olyan kiadványok, könyvek, tévéfilmek, DVD-lemezek is elvezetik diákjainkat az esetleg múzeumként működő kastélyok termeibe, ahol a falakon korabeli festők képei függnek, mint pl. Mátyóki Ádám (1673–1757) II. Rákóczi Ferencről készült képe... S a múzeum termeiben márványoszlopok, szobrok, a kastélykápolnában oltár, oltárkép, freskó, fal- és mennyezetképek... Diákjainkat várják, mai és jövőbeli anya-

nyelvoktatásunk szerves része, hogy nemzeti közösségünk nyelvi kincse mellett ezeket a kincseket is megismerjük.

Színház anyanyelvoktatásunk történetében

Bessenyei György valóban terjesztette „az írásból, olvasásból származott világosságot” — mint azt a *Holmiban* írta. Szokatlanul élénk irodalmi élet indult meg, a könyvkiadói tevékenység is, s Teleki István gróf, Kővárvidék kapitánya, a színjátszás ügyét is szeretne volna előmozdítani *Corneille-fordításával*.

A magyar színház történetében is fontos nap 1790. október 25-e, Kelemen László magyar *színtársulatának* első előadása a budai Várban, Simai Kristóf *Igazházi* című darabjával. 1792. augusztus 21-én Kolozsváron *Erdélyi Magyar Színjátszó Társaság* alakult, bőkezű mecénása: Wesselényi Miklós (1750–1809), vezető színésze Kótsi Patkó János (1763–1842), az első magyar Hamlet. Színdarabok gyűjteménye is kiadásra kerül, négy kötetben: *Erdélyi játékos gyűjtemény* (Kolozsvár, 1793) Barcsay László szerkesztésében. A XVII. század óta (vagy még régebben), megszakítás nélkül létező *iskolai színjátszás* eredménye mindez, s már Csurgón tanít, és írja a *Karnyónét*, és a kaposvári farsangot megéneklő *Dorottyát*, Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805).

A nemzeti ébredés kora

II. József megpróbálta a Habsburgok jogara alatt évszázadok óta egymás mellett élő népeket néhány év alatt egységes, központosított birodalommal szervezni, új életre keltette a különállási törekvéseket. A nemzeti önrendelkezésért indult

mozgalom mellett megjelent a politikában a polgári átalakulás gondolata is. Amikor II. József visszavonta alkotmányellenes rendelkezéseit, magasra csaptak a nemzeti lelkesedés hullámai. Az ünnepelés a múzeumi tárgyként Bécsben őrzött *Szent Korona* Budára hozatala köré szerveződött. A megyék koronaőrző nemesi bandériumokat szerveztek, zúgtak a harangok, a népünnepélyeken folyt a bor. Az iskolákban ünnepélyeket szerveztek, s bizonyára ekkor kerültek a tankönyvekbe, olvasmányként a koronázási jelvényekről szóló történetek. A városokban — talán éppen a fiatalok között is — eltűnt a „német mód”, helyébe a kurucos, magyar nemesi viselet lépett. Lobogott a Zrínyi kucsmája minden fejen, lobogott a kócsagtoll a nyusztos kalpagokon, s prémet növeszte szája fölött minden — emlékezett vissza Kazinczy Ferenc e hónapokra (Kuczka Péter szerk., 2006. 208.).

A külsőségek politikai tartalmakat is takartak. Megszólaltak a felvilágosodás nemesi, értelmiségi reformerei, röpiratok árasztották el az országot, melyek a nemesi adómentesség eltörlését, a jobbágyság birtokszerzési jogának biztosítását, a vallási egyenjogúságot kérték (ez megvalósult már Erdélyben), a nemzeti nyelvű, anyanyelvű, állami iskolarendszer megteremtése mellett szálltak síkra, mindez már a polgári nemzet kialakulását célozta meg.

A magyar jakobinusok

A cselekvési vágyaknak legális keretet találtak a radikális körök 1794 májusától Martinovics Ignác titkos forradalmi szervezetében. Sajnos a kormány kihasználta a kalandor által felkínált alkalmat, kegyetlen példát statuált: a szabadkőmű-

ves minták alapján létrehozott társaságok négy igazgatója mellett lefejezték Martinovics Ignácot, s az értelmiség színe-java eltűnt Kufstein és Spielberg várbörtöneiben. „Példa kellett, hogy rettegjen az ország” — írta Kazinczy Ferenc, aki hét évet töltött Kufstein várbörtönében. Az országot a rémület kerítette hatalmába. A félelem ébredéséről később is gondoskodtak, professzorokat fosztottak meg állásuktól, s Sándor Lipót főherceg-nádor emlékiratában az egyház tekintélyének növelésére hívta fel kortársai figyelmét, szerinte falusi iskolák nem kellenek, mert az olvasni tudás olyan ismeretek birtokába juttatja a parasztot, amelyek megzavarják gondolkodását, a tanítókat és tanárokat tekintette a fő zavar-keltőknek (Kuczka Péter szerk., 2006. 210.). (Úgy látszik, hogy ő maga sem tanult sokat tanáraitól, főleg kémiát, mert kémiai laboratóriuma, amelyben ő maga készítette egy családi ünnepélyre a tűzijáték röpentyűit, felrobbant, és ő belehalt égési sebeibe.)

A magyar költészet új formái

Az ún. „*klasszikus triász*” — Baróti Szabó Dávid (1739–1819), Révai Miklós (1750–1807) és Rájnys József (1741–1812) — alakították ki a magyar költészet új formáit, stílus-változatait. Baróti Szabó Dávid, jezsuita tanár, Kassán a retorika professzora, versgyűjteménnyel jelentkezett: „Serkenj fel, magyar ifjúság! Ím, nemzeti nyelved, / Egy szép nemzetnek bélege, veszni siet. / Fogj tollat, kezdj íráshoz...” — biztatja tanítványait. Révai Miklós, az első rendszeres magyar stilisztika szerzője, elégiakötete mellé fizikai dolgozatainak szak-kifejezéseit magyaráította: elektromosság — gyántázat,

gyántáserő, gumi — macskaméz. Közhasználatú szavaink közé sorolhatjuk Barczafalvi Szabó Dávid „csinálmányait”, aki tanítványait oktatta az olvasmány, mondat, szerkezet, tünemény, felület, társadalom, tábornok, körülmény, iromány, velemény stb. szavakra. Rájnis József jezsuita szerzetes irodalmi viták résztvevője volt. A triász ismerte fel, hogy az ókori versmérték magyar nyelven éppoly tökéletesen visszaadható, mint a latinban és a görögben. Tanítványaikkal biztosan gyakoroltatták is ezeket a formákat talán a poetikai osztályokban...

Ebben a megpezsdült irodalmi életben annyi fiatal író bukkant fel, amennyiből korábban egy évszázad is kitellett — jegyzi meg Nemeskürty István (1983. 329.). Közülük néhányat ismertetünk irodalomóráinkon, másokat nem. Itt most az anyanyelvoktatáshoz közelebb állókat említem. A papból lett tanár, Dayka Gábor (1769–1796), a szentimentális költő, Verseghy Ferenc (1757–1822) pálos szerzetes, aki vakmerően magyarra fordította a *Marseillaise*-t: „Fegyverre, bajnokok, / Levente magzatok! / Rontsunk, rontsunk / E vérszomjúkra, / Szabdadjuk halmokra!” (Kilenc évvel fizetett érte Kufsteinben). A hangsúlyos verseléssel szemben az időmértékeket védte. Szentjóni Szabó László (1767–1795) középiskolai tanár, akit szintén nézeteiért börtönöztek be, népdalgyűjtő (ilyennel is találkozunk már!), akinek egyik költeményét Erdélyi János népdalként közölte: „Fakadj, piros rózsza / Fakadj csendesen, / Kellemes illatod / Hintsed kedvesen” (*A Cenci rózsája*). A szerző a német dal magyar változatát művelte, Tarnai Andor szavaival: „A nemesi páncélzatot segített letördelni a magyar versről”. Piarista szerzetes, oktató Dugonics András is (1740–1818), akinek 1786-

ban írt regénye, az *Etelka* (1788) páratlan sikerű könyv lett, egy év alatt elkelt, lányok százait keresztelték Etelkának, ez a mű lett „a” regény, elgondolhatjuk, hogy hány írástudó, hány iskolás diák olvashatta... S főleg fiatal kisasszonyok!

A korabeli próza legeredetibb terméke lett a lélektani regény egy korai darabja, Kármán József (1769–1795): *Fanni hagyományai*, az első magyar regény, melyet ma is élvezettel s örömmel lehet(ne) olvasni, iskolásoknak, felnőtteknek... „Jókai művészete alkot majd valaha hasonlót: fiatal lányok bálba készülnek, Fanni-Hamupipőke, a legkisebb, öltözteti a bálra mostohája lányait. Arra, hogy maga is felkészüljön, egyszerű ruhában indul el, egyetlen ékessége egy rózsaszál. Mégis ő a legszebb, ő éli majd az egy csapásra támadó szerelem élményét a vendéglátó házban... Micsoda művésze a magyar nyelvnek Kármán, micsoda Krúdy íz-illat mondataiig kanyargó ösvény indul el itt a Fanni-ban az irodalom labirintján át!” (Szabó Magda) (Nemeskürty István, 1983. 351.)

Még egy hatvankét éves nyugállományú huszártábornok is rászánta magát versélményei közzétételére: Gvadányi József (1725–1801): *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1790) országos hírvé lett.

S e nemzedék forradalmi költője Batsányi János (1763–1845), aki a francia forradalom hatására tollat ragadva leírja a nevezetes, a halhatatlan nyolcsoros versét: *A franciaországi változásokra* (1789), amelynek utolsó sora egyben buzdítás és figyelmeztetés: „Vigyázz szemetek Párizsra vessétek!” S hiába fogalmazta meg: „Uralkodjék köztünk ész, érdem, igazság, / Törvény s egyenlőség, s te, áldott szabadság!” Batsányi sejtette meg a leghamarabb a rosszat: 1793 márciusában írta Aranka Györgynek Erdélybe: „A józan észnek mindenkori el-

lenségei új erőre kaptak. Egész spanyol inkvizíciót akarnak béhozni”. Az inkvizíció el is indul. Franciaországban már dühöng a terror. Danton, Marat, Robespierre... Kivégzik a királyt, majd a királynét, Ferenc császár nagynénjét. Ettől kezdve végképp nincs irgalom, Idő kérdése, mikor csapnak le a magyar forradalmárookra. Ferenc egyszer s mindenkorra végezni akart a forradalommal, jozefinizmussal, leopoldizmus-sal, reformokkal, világmegváltó eszmékkel... S 1795. június 20-án, az azóta Vérmezőnek elnevezett sík mezőn Habsburg Ferenc császár a magyar irodalmat szabályosan lenyakazta. Erre eddig példa nem volt... Sötétség váltotta fel a vilá-gosságot. Az Éj Királynője uralkodik... (Nemeskürty István, 1983. 353.) Anyanyelvoktatásunk történetében is megtor-panást tapasztalhatunk, gondoljunk a hatalom legmagasab-ban kinyilatkoztatott szavaira, Sándor Lipót főherceg-nádor soraira... S e megtorpanás csak előleg az elkövetkező idők-re, évtizedekre, századokra...

Modern nemzet és etnikumok

Ebben a csendességben vizsgáljuk meg a modern nemzet és az etnikumok viszonyát, Kosáry Domokos tanulmánya alapján.

A XVIII. század végén a francia forradalom elsöpörte az uralkodói abszolutizmust és a feudális kiváltságokat. A pol-gárság a nemzet nevében saját kezébe vette a francia nép, a társadalom, az állam irányítását. Az állam határain belül elv-ben egy nemzet élt, a francia, egyetlen hivatalos nyelv volt, a francia. Így született a *polgári nemzeti állam*. A valóságban e francia államon belül is éltek olyan etnikai elemek, amelyek-nek úgy kellett a francia nyelvet megtanulniuk. Ez a polgári

nemzeti állam lett a mintaképe a kelet-közép-európai népeknek is, bár nem rendelkeztek saját, független, egységes állami szervezettel, s a történetileg kialakult politikai határok még kevésbé feleltek meg az etnikai határoknak.

A *magyar nemesség* is természetesnek tartotta, hogy régi, történeti államának keretei között valósítsa meg a *polgári nemzeti államot*. Pedig ekkor a magyar etnikum az összlakosságnak — Horvátország, Erdély és a katonai Határőrvidéket is beleszámítva — csak kb. 40 %-át tette ki. Erdélyben románok, szászok, Magyarország északi részén szlovákok, sokfelé elszórtan németek, délnyugaton horvátok, délen szerbek, északkeleten rutének (kárpátukránok) és helyenként más, kisebb etnikai elemek is éltek. A különböző etnikumok nemcsak tömbökben, hanem sok helyen egymásba ékelődve, mozaikszerűen, olykor távolabbi csoportokban, vagy éppen egyazon településen is keverten éltek. Sőt, néhol nemcsak egymás mellett, hanem egymás fölött is, különböző társadalmi rétegekben. A városokban gyakran többnyelvű polgárokat találunk, akik hosszú időn át mind „*Hungarus*”-nak tekintették magukat. Brassóban pl. magyar, német (szász), román polgárokat. A nemesség sem volt etnikailag, nyelvileg teljesen egyöntetű. Sok köznemes család élt, amely a magyar és a hivatalos latin mellett falusi környezetben a román nyelvet használta. S a nemzeti fejlődés sorra minden nemzetiségnél megindult. (Az írni-olvasni tudás, az iskolát végzettek számának növekedése nyomán — tenném én hozzá).

A magyar nemesség a nemzet egyik elengedhetetlen ismérvének tartotta, hogy saját történelmi múltja legyen. A politikai lét hiányosságai miatt még buzgóbban keresték a múltban és a jelenben azokat az egyéb, igazi vagy vélt motívumokat, amelyek a nemzeti öntudatot erősítették. Erdély-

ben pl. a krónikások nyomán a romanizált dákok leszármazottjainak vallották magukat a románok [*Suplex Libellus Valachorum*, 1791, valamint Petru Maior (1761–1821): *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, 1812]. Az első fázisban főleg nyelvi, művelődési igényekkel léptek föl, amelyekhez később politikai igények is társultak. A politikai igény e mozgalmakban potenciálisan úgy benne volt, mint almamagban az almafa — véli Kosáry Domokos. S a későbbi korokra, az anyanyelvoktatásunk történetére vonatkoztatva igaza van (Glatz Ferenc szerk., 1989. 127.).

Erdély szellemi élete

Erdély egész szellemi életét is megérintették az európai szellemi irányzatok, a felvilágosodás is. Most csak az oktatásra, a művelődésre vonatkozó adatokat vegyük számba: Köteles Sámuel, a marosvásárhelyi és nagyenyedi református kollégiumok filozófia professzora mellett Bolyai Farkas professzor nevét említsük, aki Gauss diáktársa volt, európai szintű természettudományos oktatást teremtett Marosvásárhelyen. Vasile Popp a román népi temetkezési szokásokról írta disszertációját, Aranka György kezdeményezésére az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság az országgyűlés támogatását is megkapta, „Nem lehet egy nemzetnek világosodásra jutni semmiképpen, hanem csak a nemzeti nyelv útján” — vallotta Aranka György ma is érvényes tanácsában. Teleki Sámuel (1739–1822), erdélyi felvilágosult főnemes, kancellár megnyitotta a nyilvánosság előtt marosvásárhelyi könyvtárát — a Teleki Tékát. 1802. november 25-én Széchényi Ferenc (1754–1820) a nemzetnek adományozta

könyvtárát és gyűjteményeit. Ez ma a *Magyar Nemzeti Múzeum* és az *Országos Széchényi Könyvtár* alapja.

A magyar nyelv jogainak bővítése

1805. november 2-7. Az országgyűlés törvénnyel (1805:IV.tc) bővítette a *magyar nyelv jogait* a latin rovására az államéletben: az országgyűlési és kancelláriai feliratok magyar és latin nyelven szerkesztendőek, a Helytartótanács a magyarul felíró törvényhatóságoknak (megyéknek és városoknak) magyarul válaszol, a törvényhatóságok magyarul hozhatnak pereikben ítéletet... „1.§. ő szent felsége elé kerülendő fölterjesztések... hasábosan latin és magyar nyelven szerkesztessenek... 3.§ Szabadságukban maradjon azonkívül azon törvényhatóságoknak, amelyek azt kívánják, a magyar királyi helytartótanáccsal való levelezéseiket hazai magyar nyelven írni, s a törvényszékeken s pereken is a magyar nyelvet használniuk...” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 137.)

S az oktatás nyelve? Az anyanyelvoktatás? — kérdezhetnők!

1806-ban megjelenik a *Ratio Totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincia adnexas (II. Ratio)* (A köznevelés és a művelődés átfogó rendje a Magyar Királyságban és tartományaiban). Anyanyelvoktatásuk számára jelentős, hogy az *elemi iskolákban* („népnyelvű iskola”) biztosította az *anyanyelvű oktatást*, s megszüntette az oktatásban a vallási megkülönböztetést. Az oktatás kiszélesítését szolgálta a *6-12 éves gyerekek tankötelezettségével*, s előírta, hogy ki léphet felső osztályba, társadalmi hovatartozására való tekintet nélkül.

Ezt a rendelkezést már nem érhetette meg Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805), a felvilágosodás és a századforduló legkiemelkedőbb költője, a híres Debreceni Kollégium kiváló növendéke, majd jeles, népszerű tanítója, oktatója. Debrecen a XVIII. század végén már nagy múltra tekinthetett vissza, mint református szellemi központ, 1538 óta működött nevezetes *Református Kollégiuma*, 1561-től pedig (református) nyomdája, s a kollégium könyvtárában a világlátott növendékeinek köszönhetően a legújabb, legmodernebb könyveket is meg lehet találni.

Debrecen szülötte, a felvilágosodás korának lírai összegezője: *Cimbalom*. Így nevezték diáktársai, akik közül eredetiségével, formaérzékével kitűnt. A cimbalom is sokhangú, Csokonai is az volt. Szervezett iskolai oktatás során, a kollégiumban bontakozott ki versíró képessége, itt fejlődött poétává, s itt találta meg közönségét a kollégium diákságában, illetve irodalmat értő, művelt tanári karában. Kitűnő klasszicista verseket írt, szerelmi boldogságának idején a kecsést, a bájoszt, a csengő-bongót játszó rokokó stílust követte, magánossága éveiben születtek szentimentális versei, s melléjük társulnak népies hangú dalai és nagy gondolati költeményei, valamint komikus eposza: *Az Estve* (1794), *Konstancinápoly* (1794), *A Magánossághoz* (1798), *Dorottya* (1799), *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* (1802), *Tartózkodó kérelem* (1803), *A tihanyi ekhóhoz* (1803), *A Reményhez* (1803).

Anyanyelvoktatásunk kérdéséhez kapcsolnám a *Jövedölés az első oskoláról Somogyban* című versét, amelyben azt fogalmazta meg, hogy iskolák híján sok tehetség megy veszendőbe. Hisz maga is tanító volt, a poetika-klasszis elvégzése

után segédtanár lett, órá bízták a soron következő poetikai osztály vezetését. Előadásai rendkívül népszerűek voltak, talán mert fiatalos lendületében „félredobta” a korabeli oktatói módszereket, Rousseau pedagógiai elveit vallotta, s ha meg nem akadályozzák, sikeresen folytatta volna tanári munkáját.

Költeményeit ma is oktatjuk, élete és alkotásai irodalomtörténetünk szerves része, ma is élő, élvezetes olvasmány. Sokféle irodalmi irányt egyesített verseiben, többféle stílust ötvözött: a *pictura* és a *szentencia* is megtalálható műveiben, *szóképek*: a nap hintaja, haldokló sugár stb.; *alliterációk*: hanyatlik hintaja, barlangjában belől bömböl a mord medve (*Az Estve*). Klasszicista díszletek: *zafírkék*, *gráciák* stb., klasszicista zártság, rokokó metaforák: *gyönyörű kis tulipánt, eleven hajnali tűz*, stb.; *bimetrikus* (hangsúlyos és időmértékes *verselés* (Tartózkodó kérelem), helyzetdal, epikus jellegű lelkiállapot (Szegény Zsuzsi a táborozáskor). „Az úr versei igen kedvesen folynak s az ideák nemesek és nem földszint csúszók” — biztatta a fiatal költőt Kazinczy Ferenc. S valóban röviddel 1805 után *Lilla* kötete páratlan sikert aratott, csupán Váradon öt kötete jelent meg, már ezzel is hazai költészetünk óriásai közé iktatta magát.

Színjátékaival a magyar színjátszás nem igen tud mit kezdeni — sajnálkozik Nemeskürty István (1983. 365.), pedig Csokonai a darabjait diákjainak írta s azokat diákok adták elő. Csokonait alig játsszák, kivéve az *Özvegy Karnyóné s a két szeleburdiak* (1799) című darabját, amelyet pedig opera-librettónak felfogva, zenével, énekelve — prózával felváltva — Karnyóné furcsa boltja olyan abszurd komédiára adna lehetőséget, hogy a *Godot-ra* várók is megirigyelhetnék, nem is szólva a Karnyónéra amúgyis emlékeztető *Kopasz énekesnőről*. (Toldy Ferenc 1855-ös *Kézikönyve* számon tart egy 1803-as

„haránt ívrétű” bécsi kottanyomtatványt, Csokonai *A pillangóhoz* című versével, „muzsikáját készítette Haydn úr”) (Nemeskürty István, 1983. 367.)

Fazekas Mihály

Csokonai Vitéz Mihály debreceni jó barátja egy nyugdíjas katonatiszt: Fazekas Mihály (1766–1828), aki hexameterben, a hősi eposzok versformájában írta meg *Lúdas Matyi* (1804) páratlan népszerűséget elérő elbeszélő költeményét (megjelent 1815-ben). A *Lúdas Matyi*-ban sűrűsödik össze az 1795 előtti korszaknak mindaz a nemesi pöffeszkedést utáló, plebejusi, lázadó indulata, amit népmese formában még elő lehetett adni (Nemeskürty István, 1983. 378.). Ez teszi hallatlan és méltó népszerűségét, ez magyarázza, hogy Balog István színtársulata faluról falura, városról városra jár vele, diadalittas kacagást váltva ki a Döbrögi uramat elpáholó libapásztor gyerek láttán. Fazekas Mihály, aki hivatásos huszárfőhadnagy Belgiumban, a Rajna mentén, Észak-Franciaországban harcolt, állomásozott katonáival, de harcolt Moldvában is, Lúdas Matyi történetével egy három évezredes témát ültetett át a magyar irodalomtörténetbe. Asszír agyagtáblán maradt ránk *A nippuri szegényember története*, az 1001 éjszaka meséin át a perzsa, a görög, az olasz, a katalán, a francia, az orosz, a grúz, a moldvai csángó-magyar stb. változatain át a magyar irodalomban is megpihent témát Fazekas Mihály visszafordította a világirodalomba, mert Lúdas Matyi meséjét számtalan nyelvre lefordították. Ma is tanítjuk a Lúdas Matyit, hiszen Matyi mellett a bátor János vitéz, a hatalmas erejű Toldi Miklós, de Csalóka Péter, Ravasz Jancsi, a

román Păcală, az arab Dzsamil-Ninurta, a furfangos Dzsuha, a kazah Gazdag Hasszán, és Koldus Ali, a német Thill Eulenspiegel mind-mind irodalmi testvérek.

Kazinczy Ferenc

A magyar nyelvért, a magyar nyelvhasználat kiterjesztéséért, az anyanyelvoktatás bevezetéséért folyó küzdelem, s talán az elért eredmények hatására 1808-ban Hager rendőrminiszternek az az ötlete támadt, hogy hirdessenek nemzetközi pályázatot: alkalmas-e a magyar nyelv a közigazgatás, kereskedelem, kultúra, ipar korszerű fogalmainak kifejezésére? Hager biztos volt benne, hogy alkalmatlan, s ezzel akarta a magyar nyelv híveit lejáratni. A jó nevű tübingiai Cotta cég meg is hirdette a pályázatot, a bírálóbizottságot cseh és német tudósokból toborozták össze, az eredmény azonban a reméltnek éppen az ellenkezője lett. (A beérkezett 21 pályamű közül 9 a latint, 3 a németet, 5 pedig a magyart ajánlotta). Kazinczy Ferenc (1759–1831) németül és magyarul megírt *Tübingiai Pályairat* (1808) című pályaművében bebizonyította a magyar nyelv alkalmasságát és korszerűségét. Röviden áttekintette a magyar irodalom történetét és elemezte az okokat, amiért a nyelv és hazaszeretet oly szorosan összefüggő fogalmak: mi magyarázza, kérdi, hogy a „külföld pázsitján leheveredett rekruta amint magyar szót hall a mellette elhaladó szekérről, azonnal „felpattan, s kiált elragadtatva: nézd azt a magyart!” Olyan érzelmi állapot ez, mely minden tudós fejtegetésénél erősebb bizonyíték nyelv és nemzet fogalmának összetartozására, egyben arra, hogy ha tehát valaki hazája nyelvét beszéli, akkor azt művelve a min-

denkori korviszonyokhoz alkalmazni is képes (Nemeskürty István, 1983. 374.). „De a haza nyelvétől megtagadott gond nemcsak azt a kort szüli, hogy a tudományok és mesterségek nem juthatnak körforgásba, hanem azt is azonfelül, hogy maga a tudomány nem kap annyi gyarapítót, mint különben kaphatna...” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 137.)

Kazinczy Ferenc későbbi munkássága nyomán irodalmi vezér, a szellemi élet irányítójaként hazánkban magyar nyelvű, európai színvonalú polgári kultúrát akart teremteni. Jelentősége elválaszthatatlan a *nyelvújítási mozgalomtól*. A korábbi évek vitái, polémiái után a tízes évek váltak a nyelvújítási harcok évtizedévé. Kazinczy, hogy nyelvünket kifejezőbbé és hajlékonyabbá tegye, műveiben új szavakat, kifejezéseket és mondatszerkezeteket használt. A harc kirobbantója a *Tövises és virágok* (1811) volt. A tövis szúrni, a virág bokolni képes. Ez volt a célja Kazinczy epigrammáinak is: tiszteleg a tehetség, az újítás előtt, támogatja a neológusokat, s elmarasztalja a maradiakat: „Jót s jó! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted, / Szánts és vess, hagyjad másnak az áldozatot” (*A nagy titok*).

Kazinczy szerint minden nyelv — tehát a magyar is — egész történelme során folyamatosan újul, változik, gazdagodik, követve az emberi gondolkodás változását. Az írók minden korban csiszolták a nyelvet, mindig „neológusok”, tehát újítók voltak. A nyelv megújítása nemcsak új szavak alkotását jelenti, semmiképpen sem csak a hibás kifejezések vagy az idegen szavak felcserélését, hanem a nyelv egészének csiszolását, hogy a nyelv „energiát, precizitást, kellemet, zengést” nyerjen. A nyelv minden változatát ki kell művelni, de különféle módon, mert „más a poézis nyelve, más a prózáé (...),

s ami templomi beszédben nem jó, jó lehet a játékszínben s megfordítva és így az élet nyelvében is...” (J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 69-70.)

Az újítást ellenző ortológusok sem voltak restek, összeállítottak egy szójegyzéket azokból a szavakból, amelyeket az újat akarók javasoltak: *Mondolat* (1813). A gúnyszótár az erőltetett szógyártást példákkal is szemléltette: képzelmész (költő), életfekvés (sors), mondolat (beszéd). A kötet címlapján Kazinczy látható, amint számárháton halad a Helikon hegy felé...

Az újítók nevében a választ *Felelet a Mondolatra* (1815) című pamflet adta meg. A vaskalaposságot és a parlagiságot kigúnyoló — a gorombaságtól sem mentes — írás név nélkül jelent meg, szerzői Kölcsey Ferenc és Szemere Pál voltak.

A kiélesedett vitában Kazinczynak a békítő és kiegyenlítő szerep jutott. Magas elméleti és morális szinten, *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* (1819) című írásában a hagyomány és az újítás harmóniájának fontosságát hangsúlyozta: „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind...” Joggal nyilvánítja ki a nyelvújítás győzelmét, elismerve ellenfelei részigazságának egy részét, elítélve a neológus túlzásokat is. Írásában békejobbot nyújt ellenfeleinek, elismeri a vitázó felek kölcsönös jóhiszeműségét. „A nyelv egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísze a nemzetnek, s a nemzeti léleknek mind igen szép képe, mind fenntartója s ébresztője. Érti ezt mind az egyik, mind a másik, s szereti a nyelvet szent hazafisággal: abban hasonlanak meg, hogy míg az egyik azt elváltozásától, s elkorcsosodásától félti, a másik annak elváltozását, azaz haladását még óhajtja is”.

Kazinczy a klasszicizmus ideálját tartotta szem előtt, célul tűzte ki a „fentebb stil”, a finomabb, választékosabb irodalmi

ízlés kialakulását. Ezért ostoroz pl. *A kész írók* című epigrammájában: „Béna vagy és táncolsz, a nyelvet nem tudod és írsz: / Szárnyad ugyan nincsen, Cserdi: de rajta! repülj”. Kazinczy Ferenc a maga szerepét a nyelvújítási küzdelemben egyik versében foglalta össze: „...a versenyzőket nem békére vontam, / Hanem hevesb és makacsb vitára. / Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kivíván / A szép tusát s most béke boldogít” (Gróf Széchenyi Istvánhoz, 1831).

A neológusok győzelme, a nyelvújítási harc sikerrel zárult, mintegy *tízezer szóval lett gazdagabb anyanyelvünk*. Sokféle szóalkotási móddal hoztak létre új szavakat a nyelvújítók.

Szóképzéssel és szóösszetétellel:

— szabályos szóképzés (szabályos szótöbblől és képzővel): *érzelem, százalék, nyitány, fogyaszt, andalog, tanúsit...*

— új képzővel (általában képzőnek vélt szóvégből): *élc, szálloda, cukrászda...*

— szabálytalan képzéssel (ige képzése névszóképzővel és fordítva): *okmány, körülmény, mérnök, elnök...*

— szabályos szóösszetétellel: *kétéltű, jellemrajz, folyóirat, hőmérő...*

— szabálytalan szóösszetétellel (ragtalan határozói összetétel): *szemüveg, sétabot, élethű, adómentes, fegyház, gyógyszer...*

Egyéb módon:

— elvonással (képzőnek vélt szóvég elvonása): *emlék* (emlékezik), *ábra* (ábrázol), *gyönyör* (gyönyörű), *taps...*

— szavak összerántásával: *higany* (híg + anyag), *csőr* (cső + orr), *könnyelmű* (könnyű elméjű)...

Belső szókölcsonnésszel:

— régi szavak felújításával: *ajánlat, szobor, tartalom, dísz, év...*

— tájszavakat vettek át az irodalmi és a köznyelvbe: *csapat, kamat, lenge, róna, lomb...*

Tükörszavak és kifejezések alkotásával:

— *elöszeretet* (német: Vorliebe), *belátás* (német: Erinsicht), *előítélet* (latin: praejudicium), *dacára annak* (német: trotz dem)...

A nyelvújítás korában divattá, valóságos szenvedéllyé vált új szavak keresése, alkotása. Igazi furcsaságok is születtek: Bugát Pál orvos, szenvedélyes „szócsináló” alkotta a rovátkolt barom kifejezésből a *rovar* szót. Hasonló hangzású a *zongora* (< zengő tambura). A kenguru magyarítására tett javaslat: fiahordó górugrány. A *gyár* szót Helmecey Mihály hozta létre a gyárt ige csonkításával. (Helmeceynek annyira szenvedélye volt a csonkítás, hogy állandó jelzőt is kapott: „Helmecey, ki a szókat elmetszi”.) A német jövevényszó *gépely* (< Göbel ’emelő’) így lett az általános jelentésű *gép* alapjává, az *ipar* pedig az iparkodik igéből született. (Az *ipar* szót főnévi értelemben először Széchenyi István használta). Hasonlóan keletkezett több összetett szavunk előtagja is: *rögeszme, gyufa* (gyújtófácska) stb. Téves szóelemzés az alapja *anyag* szavunknak, amelyet tükörfordításként alkottak a latin *materia* szóból, benne a *mater* ’anya’ szót vélték fölfedezni. A *patika* is az apotheka szóból született, első hangját névelőnek gondolták. Népszerű nevünk a *Géza*, a *Zoltán* is téves olvasás eredménye, helyesen Gyeucsá, ill. Szultán (J. András Katalin—Széplaki György 1998. 73-77.).

A felvilágosodás korában a nyelvújítási mozgalom a *helyesírás szabályozását* is zászlajára tűzte. Nagy szükség volt rá, mert a XVIII. század második felére a korábbi helyesírási rendszerek összekeveredtek, lényegében mindenki úgy írt,

ahogyan jónak látta. 1805-ben szenvedélyes vita alakult ki Révai Miklós (1749–1807) és a vele szemben álló Verseggy Ferenc (1757–1822) között a magyar helyesírás alapelveiről. Ezt emlegetik a *jottista-ypszilonista háború*ként. Révai javaslata: a szóelemző helyesírás, tehát *adja, hagyja, alj, nénje* (vagyis a jottista írásmód). Ellenfele a kiejtésre akarta alapozni minden szó helyesírását: *adgya, haggya, allya, nénnye...* alakokat javasolta. Győzött — máig érvényesen — a Révai Miklós vezette jottista irány, vagyis a szóelemző, etimologikus írásmód (J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 27.).

A magyar helyesírás kialakulásának vázlata:

A reformáció korában a kiejtés elvét követte a katolikus Pázmány Péter, Káldi György, Pereszlényi Pál, a szóelemző írásmódot a protestáns Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István. A középutat Kis Miklós nyomdász követte gyakorlatban. Viták is kialakultak, Verseggy Ferenc költő és pálos szerzetes a kiejtés mellett, Révai Miklós piarista paptanár a szóelemző mellett száll síkra, egyfajta „ypszilonista” és „jotista” csaták is zajlottak. Győzött a kiejtés elve, amikor Kazinczy Ferenc a jottisták mellé állt. Vörösmarty 1833-ban készíti a magyar helyesírás első akadémiai szabályzatát, 1834-ben megírja *A magyar nyelv rendszere* c. művét, megszerkeszti magyar—német zsebszótárát. Ma helyesírásunk alapelvei között mindkét elv szerepel (Somos Béla, 2005. 107.).

A magyar helyesírás történetének legújabb kori szakaszát az első helyesírási szabályzat megalkotásától számítjuk. Az 1830-ban létrejött *Magyar Tudós Társaság*, majd utóda, a *Magyar Tudományos Akadémia* véglegesen kézbe vette a helyesírás szabályozásának ügyét. Az első szabályzatot Vörösmarty Mihálynak és körének szerkesztésében 1832-ben adta

ki a Társaság „*A' magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai*” címen. Innen kezdve a magyar helyesírás története azonos a szabályzatok történetével. Anyanyelvoktatásunk számára is fontos szabályzatok az 1876-os, az 1903-as iskolai szabályzat, az 1922-es, a korunkban kiadott 1954-es tizedik, valamint az 1984. évi tizenegyedik kiadás, a nyelvi változásokat és a nyelvtudomány újabb eredményeit törvényesítik, egységesítik nyelvünk helyesírási szabályrendszerét, fokozatosan bővítik szótári részét. (Az *Édes Anyanyelvünk* évek óta közli az újonnan felbukkanó szavakat, erről majd később)

Társadalom, állam, villany... — hány meg hány szót tudnánk még felsorolni, amely a nyelvújítás korából származik. Százával vannak voltaképpen olyan szavak, amelyek nélkül manapság meg sem tudnánk szólni. A forrongó világot, a változó körülményeket akkor új szavakban kellett megfogalmazni, ezt manapság is természetesnek találjuk, hiszen most is újabb és újabb fogalmak számára kell új szavakat találnunk. Mindezt az anyanyelvoktatás — az akkori és a mostani — minőségének emelése érdekében. A nyelvújítási mozgalom hatására jelentősen visszaszorultak minden nyelvváltoztatban, szóban és írásban, a latin szavak, de a frissen bekerült német szavak egy része is. Nemcsak a nyelvvédő buzgóság erősíti ezt a folyamatot, hanem a magyar nyelvű közép- és felsőfokú iskolázás megindulása is — hiszen még egy pár év, s végre magyar anyanyelvünk államnyelvvé válik.

A nyelvújítás korában sokkal többről is volt szó. A nyelv a nemzethez való tartozás alapvető ismérve, szinte azonos a nemzettel. A nemzet pedig, annak újjászületése, megújulása, ébredése, vagy ahogy más sokféleképpen nevezték, minden hazafi elsőrendű kötelessége volt. Ugyanez volt a helyzet a

szomszédos vagy távolabbi kelet-európai népeknél. A nemzet, mint az egy nyelven beszélők közössége, társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül, pontosan ezekben az évtizedekben született meg jóformán egész Kelet-Európában. Ennek a nemzetnek pedig, amely először esetleg csak néhány ember öntudatában létezett, ezért volt szükség a nyelvre, hogy az megkülönböztesse másoktól, fölébressze a nemzethez tartozás tudatát, öntudatosítsa a nemzet tagjait, lehetővé tegye, divatos szóval, a kommunikációt, magyarul, hogy megértsék egymást.

Amikor Kazinczy levelezni kezdett a magyar nyelv és irodalom megteremtése érdekében, azért már készen volt egyfajta magyar nyelvhasználat, csak meg kellett újítani. A nyelvet minenképpen ki kellett egészíteni az új ismereteknek és teendőknek megfelelő új szavakkal. Az irodalmi nyelv megteremtése és továbbfejlesztése mára szóló hatást is gyakorolt nálunk és a velünk szomszédos népeknél egyaránt. Maradandó volt, ahogy a nagyobb cél, amelynek érdekében mindez történt, a nemzet létrejötte is maradandónak bizonyult. Közös ügyünk volt ez már csak azért is, mert mindegyik nemzet esetében nagyjából egy időben és nagyjából hasonló módon ment végbe, hasonló történelmi indítékok következményeként. Közös ügy volt már csak azért is, mert ezek a nyelvteremtő és nyelvfejlesztő fáradozások nem egymástól elszigetelten, hanem éppenséggel egymástól tanulva, egymás példáján lelkesedve bontakozott ki. (A bolgár Paiszij szerzetes, a horvát Ljudevit Gaj, a cseh Josef Dobrovsky, de közelebbről az erdélyi Micu—Şincai—Maior triász, Ion Budai Deleanu, Ioan Piuariu-Molnar, Vasile Aron, Ioan Barac, Gheorghe Lazăr).

A közös ügy, amelyen először közösen lelkesedtek és egymástól tanultak, nem is olyan sokára már szembe is fordította egymással a nemzeteket, először csak a kultúra terén, később nem egyszer a harcmezőig is eljutva... Manapság, amikor még sokkal több a közös dolgunk, éppen az egykori közös ügyre, az együttműködésre és példamutatásra érdemes emlékezni (Glatz Ferenc szerk., 1989. 142-144.).

A nyelvújító, nyelvvédő, ízlésfejlesztő mozgalmak hatalmas és jótékony változásokat hoztak anyanyelvünk életébe. Eredményeinek betetőzése a reformkor, amely valóra váltja mind a magyar nyelv jogainak helyreállítását, mind széles körű elterjedését az élet minden területén, az anyanyelvoktatásban is. A nyelvújítás eredményeképpen a magyar nyelv „hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez” — ahogyan Kazinczyék nemzedéke megálmodta.

A francia háborúk (1792–1815)

Európa 1792–1815 között majdnem negyedszázadon át, szinte állandóan hadiállapotban élt. A „normális” állapot a háború volt, rendkívülinek inkább a béke évei számítottak. Magyarország és Erdély vonakodás nélkül osztozott a Habsburg-birodalom sorsában. 1790-ben a Habsburg-birodalom hadserege háromszázezer, 1813 végén 550 ezer főből állott, közöttük 3 erdélyi, valamint 10 határőrezred is szolgált. Bizonyára nagyobb létszámú fiatalok, akik szinte állandóan házajuktól távol állomásoztak. Az ezredeken belül a legénység — szemben a tisztikarral — azonos országból származott, a szolgálati érintkezésen kívül anyanyelvét használta. 1802

előtt a szolgálat életfogytig vagy rokkanttá válásig tartott, ezután 8-10 év után hazatérhetett az obsitos (Kuczka Péter szerk., 2006. 211.). Ez annyiban segítette az írni-olvasni tudó katonákat — már ha tudtak írni-olvasni —, hogy idegen nyelveket tanulhattak. De milyen áron?

Az abszolutizmus és a rendek

1812 táján véget ért a dinasztia és a magyar rendek korában sem problémamentes együttműködése. A magyar nemesség megszavazta az újoncokat és az adót, de igyekezett engedményeket kicsikarni az ország különállásának biztosítására, az államélet problémái mellett a magyar nyelv hivatalos használatának kiterjesztése érdekében is. Ám Clemens Metternich államkancellár elutasította az országgyűlés nyelvi és pénzügyi kérdésekről szóló előterjesztéseit, s az országgyűlés berekesztése után rátértek az ország rendeleti irányítására. A küzdelem tovább folytatódott s tanulságait mindkét fél levonta, s 1825-ben a kényszerűen összehívott országgyűlésen a király hozzájárult a reformmunkálatok átvizsgálását végző bizottság kiküldetéséhez (1827: 8.tc.) s a rendek pedig Széchenyi István fellépésének hatására összeadták a Magyar Tudományos Akadémia megalapításához szükséges pénzt, s ezzel ők is részt kértek a kulturális és tudományos életből. A rendi politika a következő évektől kezdett reformtartalommal feltöltődni. Ennek alapját a korábbi évek egyéni kulturális kezdeményezései adták. Ekkorra már befejeződött Kazinczy Ferenc vezetésével a nyelvújítás, évtizedes múltra tekintettek vissza a szellemi műhellyé vált intézmények (Nemzeti Múzeum és Könyvtár), dolgozatok, könyvek, szakmai és

más folyóiratok segítettek a társadalom viszonyainak megismerésében (Kuczka Péter szerk., 2006. 213.). S talán közvetve segítették anyanyelvoktatásunkat is, hiszen a tanárok olvasták, terjesztették ezeket a szellemi termékeket.

Nemzeti ébredés — reformkor

Az 1830-as esztendővel új korszak köszöntött be Erdély, illetve az erdélyi nagyfejedelemség népeinek életében. Az 1820-as évek fojtogató csendjét forrongó politikai és társadalmi élet váltotta fel. Ezt az időszakot *reformkornak* szoktuk nevezni (irodalomtörténetünk oktatásában is így szoktuk nevezni), utalva a magyar liberális reformpolitikára, a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció feltételeinek megteremtésére. A kortárs — főleg a román és szász — szóhasználatban a *nemzeti ébredés* korszakjelölés a gyakoribb. A kelet-közép-európai fejlődés fő irányának megfelelően a nyelv vált a nemzetépítő politika alapjává, miközben kultusz tárgyává tették a nemzetiséget, amely egyszerre jelentette az egyazon nyelvet beszélők fizikai valóságát, valamint összetartozásuk tudati és nem tudati tényezőinek összességét.

Az erdélyi magyar mozgalom a magyarországinak szerves részeként bontakozott ki, ugyanakkor annak sajátos, mégis önálló vonulataként. Míg az erdélyi középnemesség gyengének számított, addig az arisztokráciából jóval nagyobb arányban kapcsolódtak be a reformmozgalomba, mint Magyarországon. Az itteni arisztokrácia zömének társadalmi befolyása nagyobb volt, erős rokoni szálak fűzték a megyei élet dinamikáját meghatározó közép- és kisnemességhez. Az arisztokrata ifjak a kollégiumokban szoros kapcsolatba kerültek a

tanári karral és az egész értelmiségi társadalommal. A műveltség olyan társadalmi csoportképző erő lett, amely aláasta a hagyományos rendi osztálytagozódást. Az elvetett mag, az oktatás, a maga nehézségeivel, buktatóival, a lemorzsolódás lehetőségeivel... megmutatta virágait... Nem véletlen, hogy ekkortájt bukkant fel a korabeli szóhasználatban a nagy karrier előtt álló *intelligencia* elnevezés. Erdélyben, akik értelmiségi szerepet töltöttek be, nyílt színre léphettek a polgári átalakulást célzó nagy küzdelmek során (Köpeczi Béla, 1993. 406-407.).

Wesselényi Miklós (1796–1852), aki Szatmár megyében birtokot vásárolt, s mindkét hazában politizált, *Balítéletekről* (1833) című, a cenzúra miatt Lipcsében megjelentetett munkájában fogalmazta meg a jobbágyfelszabadítás gondolatát, s jelentős szerepet vállalt a zilahi schola támogatásában. Az 1834 nyarán összehívott diétán — melyet 1811 óta nem hívtak össze —, jeles férfiak egész sora jelent meg, Szász Károly, nagyenyedi tanár, Jósika Miklós, a regényíró, Bethlen János gróf, Teleki Domokos gróf, s Wesselényi Miklós is, aki elszánt harcot folytatott a szólás- és sajtószabadság érdekében. Követelte, hogy az országgyűlési beszédek nyomassanak ki, hadd lássa, tudja a nemzet, miről beszéltek a követek, s ki miként sáfarkodik az ország dolgai körül. Wesselényi saját pénzén *könyomdát vásárolt*, az 1835. január 11-iki ülés jegyzőkönyvét kinyomatta száz példányban, s egyben *a sajtót az országgyűlésnek ajándékozta*. (A kormány a nyomdát elkoztatta, és ugyanúgy járt el Kossuth Lajos könyomdájával is Pozsonyban, ám Kossuth túljárt a kormány eszén: az országgyűlésen jelen lévő fiatalokat vette maga mellé, s velük lemásoltatta a tudósításokat. Az így írott újságnak országszerte

nagy hatása volt. Az írni-olvasni tudó fiatalok, volt diákok szorgalmas másolása így segítette a társadalmi haladást, készítette elő '48-at).

Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) az 1820-as évek végén az első magyar nyelvű étlap összeállításával, az életforma magyarázatával próbálkozott, majd az Amerikai Egyesült Államokban tett útjáról beszámoló útirajzával lett a kor legnépszerűbb írója. Addig Amerika a vallásszabadság hazájaként élt az erdélyi köztudatban, most a „józan ész” országában jelent meg. A tárgyilagos beszámolók politikai hitvallásként hatottak, bizonyítékaként annak, „hogyan az embert a szabadságra és a művelődésre csak a szabadság érlelheti meg” (Köpeczi Béla szerk., 1993. 409.).

A reformok kezdeményezésének támogatására a kormány nem volt hajlandó, de a gondolatok jelenlétét jelezte az *Országgyűlési Tudósítások* című újság, amelyet az ellenzék megbízásából a fiatal Zemplén megyei ügyvéd, Kossuth Lajos (1802–1894) szerkesztett. A cenzúra miatt kézi sokszorosítású, magánlevél formájú újság állásfoglalásai a közvéleményt tájékoztatták, befolyásolni igyekeztek. (Kossuth Pozsonyban, Wesselényi Kolozsváron léptette életbe a sajtószabadságot.) Bár mindketten törvénytelen per útján börtönbe is kerültek, az alsóházban Deák Ferenc (1803–1876), a felsőházban Batthyány Lajos (1806–1849) gróf vezetésével megújult az ellenzéki csoport s Kossuth Lajos is a *Pesti Hírlap* szerkesztőjeként a reformellenzék legnépszerűbb személyiségévé, utóbb vezetőjévé nőtte ki magát. A példányszámát rövid idő alatt 60-ról 5000-re növelő újságban tette közzé a liberálisok eszméit és terveit, igyekezett a közvéleményt a reformok oldalára állítani (Kuczka Péter szerk., 2006. 224.). A lapban

megfogalmazott eszmék, gondolatok bizonyára oktatták, nevelték a fiatalokat is, hiszen közeledik 1848, a „márciusi ifjak” ideje...

Mindennapi élet a reformkorban

A reformkori átlagembert nehéz leírni. A rendiséggel olyan mély szakadékok keletkeztek a társadalomban, amelyeket a világméretű, uniformizált szellemi és tárgyi kultúra korában elképzelni is nehéz.

A főúri családok életmódját anyagi lehetőségeik szabták meg. Néhányan Bécsben élnek, utazgatnak, szórják a pénzt, vallomása szerint Széchenyi István gróf is hasonló úton haladt a csőd felé ifjúkorában. A többség azonban otthon él, otthonuk a múlt századból örökölt *barokk* vagy később átépített *klasszicista kastély*. Impozáns külseje mögött ellentétként hat a komfort hiánya, a mellékhelyiségek rossz elhelyezése (gyakran elviselhetetlen szag terjengett), s a nemzetség több tagja is osztozik az épületen, szobáin. A *fiatalok házasságkötése*kor szerelemről alig lehet beszélni, csak az érdek, a szülők akarata dönt. Köreikben sok a gyerek, a *gyermekhalál* őket sem kíméli. A családot — a gyermekeket is — nagyszámú *személyzet* veszi körül: komornyik, inas, huszár, kocsis, kertész, vadász, szakácsné, konyhalány, mosólány, szobalány, ők általában németek (tehát alig vagy egyáltalán nem beszéltek magyarul). A gyerekeket dada, pesztra, később házitanító neveli — egyre inkább magyarul, s a harmincas években a magyar főurak is kezdenek magyarul tanulni nyelvtanároktól (Kuczka Péter szerk., 2006. 218.). Erdélyben az elnémetesedés kevésbé volt jellemző.

A nemesek legnagyobb befolyással rendelkező rétege a birtokosoké, közülük választották a vármegye tisztviselőit, ők népesítették be a Helytartótanács, a Kancellária s a felső bíróságok középszintű állásait. E réteg jelképe volt a *táblabíró* alakja, akiről a korszakot a táblabírók korának is szokták nevezni. A nemes lakóháza a *kúria*, a közösség házai közé épült, többnyire földszintes ház, 3-6 szobából, középen a társasági élet színhelyével, az ebédlővel. Az *ebédlőt* nagy tölgyfaasztal uralja, a sarkokban *pohárszékek*, *kandalló* vagy *kályha* és *kártyaasztalok*. A falakon az ősök portréi, szentképek, csataképek függtek, néztek le a háziakra, a gyerekekre és a vendégekre... (Kuczka Péter szerk., 2006. 219.).

A korabeli *nemes* számára a jólét elsősorban az élelmiszerek bőségét jelentette. Az élelmiszerek olcsók voltak, a belső szűk piac miatt, így az *eszem-iszom* szinte a pazarlásig ment. Az éléskamrát a saját gazdaság megtöltötte, szigorú elv volt: csak ami a háztól kitelik és a háztól minden kített. A birtok jobbágynak lányai, fiai közül nevelték a *cselédséget*. A gyakori vendégeskedések, lakomák során a fiatalok elsajátíthatták a társasági élet, érintkezés szabályait, a tánc, a kártya alkalmat nyújthattak a szórakozásra is. Népszerű hangszerek voltak a *hegedű*, a *gordonka*, a *fuvola* és a *zongora*. A *műveltebb nemesek* jogi, történeti munkákat, latin klasszikusokat, német és németre fordított angol és francia regényeket olvastak, s a fiatalok is olvasták Kisfaludy Sándor műveit.

A számban és anyagiakban is gyarapodó *polgárság* értékrendje (amely leginkább az utódoknak, a fiataloknak is megfogalmazott végrendeletekből, intelmekből rekonstruálható): takarékoság, szorgalom, vallásosság, jótekonyság, honpolgári hűség. (Az írás-olvasás ismerete nyomán a leírt végrendeletek

száma is gyarapodhatott.) A polgár életének jellegzetes színtere a *városi bérház*. A lakás két szobás, benne ágyak (nem jutott minden családtagnak külön ágy), asztal, székek, szekrény. A tisztálkodás részben a hálósobában álló, *mosdótállal* és *kancsóval* felszerelt mosdóállványoknál, részben a konyhában, *dézsában, teknőben* történt. Illemhely az udvaron... (Kuczka Péter szerk., 2006. 220-221.).

Népes társadalmi csoportot alkotott a *nem nemes agrárnépesség*: úrbéres jobbágyok, zsellérek, szabadparaszti elemek. A jobbágyok viselték az állami és megyei terhek zömét, az egyháznak fizették a tizedet, az ő munkájuk állt a nemesi idill háttérében. A fiaikat viszik katonának, ők végzik közmunkában az útépítést, útjavítást, a hivatalos utazóknak ingyen szolgáltatnak előfogatot. A nehéz és egyhangú munka testileg és szellemileg lassúvá teszi őket. A jobbágy filozófiája: „Ha semmim sincs, nem vehet el tőlem semmit, ha pedig van valamim, azt bizonyosan az úrnak kell odaadnom.” Ezt a fiatalok is megtanulhatták, megtapasztalhatták...

Életviszonyaik lassú javulása figyelhető meg pl. a lakásokban: fában szegény vidékeken *döngölt föld* vagy tapasztott agyagból készült *fal* terjed el, az erdős tájakon a *vesszőből font*, agyaggal tapasztott falaktól a masszív gerendaházig sok változatban épültek a hajlékok. A tiszta szobát *búbos kemence* melegítette, a konyhát is. Az előtérben *pitvar* volt. *Zsúpfedél* fedte a házat, nyitott kémény vezette el a konyhában égő *tűzpadka* füstjét. A berendezés hagyományos darabjai: az ágyneművel megrakott *ágy*, padokkal körülvett *asztal, láda, komód*, a *falipolcon* festett *cserépedények*. Ekkor jött divatba a fiatal lányok *kelengyéje* számára a *tulipános láda*, a *gombos nyoszolya*, a *támlás karosszék*. Változásnak indult a paraszti

ruházat. Az otthon készült vásznat, és szűrposztót háttérbe szorítja a gyári *kék és mintás karton*, *selyem és gyolcs*, divatba jöttek a *bő szoknyák, lobogós ingek, gatyák*. (A fiatalok bizonyára szívesen viselték...) Új ruhadarabok jelennek meg a paraszti ruhatárban: a *posztónadrág* csizmával, dolmány, *posztóköponyeg*. *Zsinórok, fémgombok, csipkeszalagok* tették színezebbé, díszesebbé a fiatalok — lányok, fiúk — viseletét (Kuczka Péter szerk., 2006. 220-221. és Kész B.—Kovács A.—Tóth D. 2007. 328-329.)

Művelődés és polgárosodás

Az I. Ferenc király (Habsburg-Lotharingiai) (1768–1835) és Metternich, Klemens Lothar Wenzel herceg (1773–1859) nevével fémjelzett rendszer mindent elkövetett a polgári és nemzeti eszmék terjedésének megakadályozása érdekében. A szellemi szféra átalakulásának ütemét csak mérsékelni tudták, a XIX. század elejére a nemzeti elv uralomra jutott, a polgári művelődés eszményeinek terjedését hozta az oktatásban és a tudományban egyaránt.

A reformkori közgondolkodás egyik központi kérdésköre a nemzet műveltségének emelése volt. Széchenyi István mondata, miszerint *a nemzet ereje a kiművelt emberfők sokaságában rejlik*, szállóigévé vált. A *műveltség emelését* két cél miatt tartották fontosnak. A gazdasági élet fejlődése magasabb, korábban ismeretlen igényeket támasztott a munkaerővel szemben, amely az *iskoláztatás* körének szélesítését és a *képzés* tartalmának megváltoztatását kívánta. A másik cél még szélesebb tömegeket érintett: az érdekegyesítés prog-

ramját (a polgári nemzet megteremtését) csak az általános műveltség emelésével együtt tartották megvalósíthatónak.

E célok megvalósításának elsődleges területe a *közoktatás* volt.

Sándor Lipót főherceg 1795-ös *emlékirata* szerint a tanítók és tanárok az államrend első számú ellenségei, a népiskolák pedig a tömegek egészséges gondolkodásának (azaz boldog tudatlanságának) megrontói. Az oktatásügyet az uralkodó továbbra is felségjognak tekintette, amelyre az országgyűlésnek semmi befolyása nincs. Ennek jegyében született az 1777-es és az 1806-os *Ratio*.

Határozottan különbséget kell tennünk a rendeletekben megfogalmazott igények és a tényleges állapotok között. Egybehangzó a kritika a falusi elemi oktatás silányságáról. Az iskolákat a helység lakossága tartotta el, az épületek rossz állapotban voltak, hiányoztak a tanszerek, a tanítók csekély képzettséggel és még kevesebb fizetéssel rendelkeztek, a tanítás csak a télre korlátozódott, a tananyag „*egy kis írás, olvasás, számvetés, vallás; ennyi az egész*”. És „*mily kevesen vannak a felnőtt emberek közt, kik folyvást olvasni, olvashatólag írni tudnának*” — panaszolta Fényes Elek (1807–1875) 1841-ben. Korabeli becslés szerint országosan az iskolaköteles korúaknak csak a 40 %-a látogatta az elemi iskolát (kb. fele annyi lány, mint fiú).

A hiányok és panaszok ellenére a *népoktatást* mégis a folyamatos gyarapodás jellemezte, a tanítók száma kb. másfélszeresére emelkedett a fél évszázad alatt. A középfokú oktatás intézményei a *gimnáziumok* — kis- és nagygimnáziumok — voltak. A katolikus gimnáziumokban szerzetes tanárok, a protestánsoknál világi professzorok is oktattak. A szakosodás

ismeretlen volt, egy osztálynak egy tanár tanított minden tárgyat. Középpontban a latin nyelv elsajátítása állt, amely a negyvenes évekig a tanulás nyelvül is szolgált. Még egy pár év, és rendelet és törvény vezeti be a magyar nyelvű oktatást az iskolák többségében.

A közép- és felsőfokú oktatás közötti átmenetet képviselték a líceumok, a tanítóképzők. A líceumok a felsőfokú oktatás első szintjét, a bölcsészeti képzést nyújtották helyben a tovább tanulni szándékozónak. A korszak utolsó évtizedében jöttek létre a *katolikusok* számára az első *tanítóképzők*, a protestáns elemi iskolákban a kollégiumok alsóbb osztályaiban végzett diákok oktattak. Felsőfokú intézmények a *pesti egyetem*, az akadémiák, illetve a protestánsok kollégiumai voltak. A pesti egyetem bölcsészeti, jogi, orvosi és teológiai karán kb. 1500 hallgató tanult. Az 5 királyi *akadémia* (a pozsonyi, kassai, győri, nagyvárad, zágrábi), valamint 3 *katolikus líceum* (az egri, pécsi és temesvári), továbbá a 7 *protestáns kollégium* az egyetemmel azonos szintű jogi végzettséget adott. Az egyházi utánpótlást a teológiai kar mellett a püspöki székhelyek papi szemináriumai, a protestánsok számára a kollégiumok biztosították.

A *tudományok* fejlődését a gazdasági szükségletek ösztönözték. Ám Bolyai János geometriája itthon gyakorlatilag ismeretlen maradt. Az ásványvizek feltérképezése Kitaibel Pál, a vízgazdálkodás, folyószabályozás, mocsarak lecsapolása Vásárhelyi Pál és Beszédes István érdeme. Az *irodalomtörténeti* összefoglalás Toldy Ferenc műve. Öröndetes, hogy egyre nagyobb számban jelennek meg tudományos és ismeretterjesztő könyvek, folyóiratok. 1830-tól kezdi meg működését a *Magyar Tudományos Akadémia*, a tudományosság centruma, figyelmének középpontjában a *nyelvművelés* áll.

A magyar nyelv és a nemzeti szellem térhódítása az oktatásban és a tudományban nem volt problémamentes. A nemzeti öntudat kezdett felébredni a nemzetiségek soraiban is, s ez a művelődés terén összeütközésekhez vezetett...

Az ekhós szekértől a Nemzeti Színházig

A polgári nemzet kialakulásának folyamatában, de anyanyelv-oktatásunk számára is a színjátszás kiemelt jelentőséggel bírt. Legkorábbi „drámai” emlékeink még a XVI. századból valók, s a XVII-XVIII. századból már tömegével maradtak fenn ún. *iskoladrámák* — latin és magyar nyelven. A színjátszás fellendülésére irányuló tudatos szándék Bessenyei György programjában jelent meg. A felvilágosodás programjában a költők, írók, gondolkodók a nyelvművelés (és ezen keresztül a művelődés, a „népművelés”) hatékony, talán leghatékonyabb eszközét látták, úgy érezték, a színpadon elhangzó szavak sokkal több emberhez jutnak el, mint a folyóiratok, a könyvek. Nem tudjuk, de talán a korabeli oktatók, tanárok értékelték a színpadon elhangzó szavakat, és el is vitték diákjaikat az előadásokra... A vándorszínészek előadásaira tódult a falu fiatalja, örege. A nemegyszer mostoha körülmények között játszó „*komédiások*”, ahogyan akkor nevezték őket, részt vállaltak abban a munkában, amelyet a magyar nyelv ügyében fontosnak érzők végeztek. Még egy-két év, s olyan színészpalánták is felbukkannak, mint Petrovics Sándor és Arany János.

1790 őszén Kelemen László vezetésével kezdte meg működését az első hivatalos magyar színtársulat, Pest-Budán. A várakozásokat jelzi, hogy az adakozó vidéki nemesség jó része még életében nem látott színházat. Kelemen és társulata legnagyobb sikerét a hivatásos magyar színészet első ősbemuta-

tóján — 1792-ben — Bessenyei György *A filozófus* című vígjátékával aratta. A társulat a támogatás elmaradása miatt 1796-ban oszlott fel. Hosszabb ideig működött az erdélyi rendek támogatásával az 1792-ben létrejött kolozsvári „játszó társaság”. Fennmaradásában döntő szerepe volt az idősebb Wesselényi Miklós (1750–1809) mecénási tevékenységének. A magyar színháztörténet első nagy nevei: Kótsi Patkó János, Jantsó Pál, Benke József — erdélyiek. 1821-re felépült a Magyar Nemzeti Játékszín is Kolozsváron (Köpeczi Béla szerk., 1993. 402.).

Pest vármegye támogatásával 1837. augusztus 22-én Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című darabjával megnyitotta kapuit az adományokból épült *Pesti Magyar Színház*. 1840. augusztus 3-án került fel először a színlapokra a *Nemzeti Színház* elnevezés. S megszületett nemzeti drámánk is, Katona József (1791–1830) *Bánk bán*-ja (1815–1820). A Bánk bán népszerűsége a '40-es évek folyamán nő, s 1848. március 15-én a pesti nép kérte műsorra tűzését a Nemzeti Színházban. Erkel Ferenc (1810–1893) 1861-ben operaváltozatát is elkészítette. Nemzeti kultúránknak azóta is kincse Erkel Ferenc Hunyadi László történetét feldolgozó operája is.

A magyar drámai nyelvet Katona József teremtette meg, az egyes szereplők beszéltetése szoros összefüggésben van azok lelkiállapotával, jellemével, a stílus patetikussága a mű drámaiságával. Összeszámolták-e már, hogy hány nézője lehetett a dráma megszületése óta? S hány diák, tanuló olvasta a darabot, nézte meg a színházban?

Széchenyi István gróf (1791–1860) a szülői házból a felvilágosodás racionalizmusát, a mély vallásosság igényességét, a műveltség és a civilizált élet értékeinek tiszteletét, az európai látókört és nyelvtudást hozta magával örököül. Már idéztük egyik, azóta szállóigévé vált mondását, most szintén szavait idézzük: „Az ifjúságot úgy kellene nevelni, hogy gyermekkorától fogva megszokja egyéni hajlamait, szenvedélyeit a haza javának, dicsőségének alárendelni.”. Amikor megismerkedett Wesselényi Miklóssal, aki Erdélyben vallott hasonló nézeteket, egyesítették erőiket. „Mindketten pirultunk hazánk hátramaradt, oly annyira elaljasodott léte felett, s mindketten érzünk magunkban kimondhatatlan vágyat, habár csak egy mákszemnyit is javulhatni honunk, véreink ápolásához”.

1825. november 2-án kezdte tárgyalni a magyar nyelv ügyét a végre összehívott országgyűlés. Felsőbüki Nagy Pál, a híres ellenzéki szónok, a magyar nyelv lelkes bajnoka, minden baj forrását a bécsi kormány magyarelles politikájában s a folytonos beolvasztó kísérletekben jelölte meg. Többen beszéltek hasonló szellemben, többen kívánták egy magyar tudós társaság felállítását, de hol az erre való pénz? November 3-án az országgyűlést örök időkre emlékeztetéssé tette egy fenséges jelenet. Az elárvult magyar nyelv ügyét vitatták a tekintélyes karok és rendek, amikor felállott egy huszártiszt, Széchényi Ferenc, a Nemzeti Múzeum alapítójának a fia, a mindenféle indítványokat eltemette egy nagyszerű ajánlattal. Döbrentei Gábor szerint így szólt: „Nekem itt szavam nincs, az országnak nagyja nem vagyok, de birtokos magyar, és ha feláll az intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely ezzel segíti honosainknak magyarokká neveltetését, jószágaim egy

esztendei jövedelmét feláldozom. Érett meggondolással teszem ezt, azért célra vezettető felvigyázást kívánok, hogy a nemzetnek ajánlott summa haszontalanul el ne pazaroltassék.”

Más szemtanú így emlékezett a beszédre: Magyar Tudós Társaság kellene, „más pallérozottabb nemzetek példája szerint”, de akik legtöbbet tehetnének, azok vonják el magukat, „mert arra pénz kell! Meg pénz! Pénz!” — szedjenek tehát erre fundust (=alapítványt) a főrendektől és a megyéktől. Az egykorúak szerint az óra tizenegyet ütött, mikor Széchenyi a hallgatóság tömegéből a követek asztalához lépett, mondván: „Legszerencsésebb időpontja életének mindig az, melyben hazája iránt való határtalan szeretetét hazájának megbizonyíthatja. Ehhez képest megfontolván mind a javallott, messze kiterjedő intézet hasznos célját, mind azt, hogy mint katonai szolgálatban levő s már 33 esztendőket elért magános személy, kevéssel beérheti, minden jószágának egy esztendei egész jövedelmét az említett intézet fundásául ajánlja” — „Nem azért teszem azt, hogy vivátokat kapjak érte, nem is azért, hogy másokat hasonló tettekre tüzeljek”.

A hatásról Bajza József számolt be: „Képzelheted — írja barátjának —, hogy ezen nagy oblátiót (=felajánlás) mint fogadták a státusok (=itt: követek), az egész palotában egész fülsértésig hangzott az »éljen Széchenyi«, és én megvallom neked, hogy engem ezen dicső hazafiúság úgy megillete, hogy örömemben könnyük hullottak szememből”.

Az ajánlat a legjobbkor jött. Széchenyi István birtokainak utóbb 60 ezer forintban megállapított jövedelme mellé Vay Ábrahám, királyi kamarás 20 ezer forintot, Andrássy György követ 10 ezer forintot Károlyi György követ 40 ezer forintot

ajánlott föl, Sándor Iván 10 ezer forintot és értékes könyvtárát ajánlotta fel a célra. November 8-án nyilatkozatban jelentették be, hogy Tudós Társaságot állítanak fel, hogy „a nemzeti nyelvnek tökéletesítése, mind szélesebb és szélesebb kiterjesztése eszközöltessen. Hogy így a tudományoknak és mesterműveknek, a nyelv által lelendő mind szélesebb és szélesebb kiművelődése viszont a tudományok és mesterművek szélesebb kiterjedése által tökéletesítse és terjessze a szeretett anyai szép nyelvet is”. Az országgyűlés felterjesztése (1826. április 17.) és a királyi jóváhagyás (1827. április 11.) után országgyűlési törvény mondta ki, hogy *„Az önként és szabad adakozással összeszedett tőke vagyomból Tudós Társaság vagyis Magyar Akadémia állíttassék fel”* (1825-17. évi XI. törvénycikk).

„Az írók kicsi csoportja a múlt dicsőségét, a magyar nemzet egykori nagyságát siratja, írnak, dalolnak ritkán a népről is, de nem a népért. Berzsenyi Dániel ostorozza a »romlásnak indult hajdan erős magyart«, Kisfaludy Sándor a régi dicsőséget énekli, Kisfaludy Károly a »hős vértől pirosult« Mohácsra emlékezteti nemzetét, Révai, Kazinczy, Kölcsey a magyar nyelvet csinosítják, gazdagítják, Horváth Ádám nagy buzgósággal gyűjtögeti a kuruc nótákat s a nép ajkán élő dalokat, Csokonai Vitéz Mihály népies dalt ír, Fazekas Mihály megírja Lúdas Matyi-ját, nevetségessé teszi a földesúri gögöt, basáskodást, Széchényi Ferenc megalapítja a Magyar Nemzeti Múzeumot, Festetics György Keszthelyen a ma is virágzó földművesiskolát, melyet az ő nevére Georgikonnak neveztek. A bécsi kormány csak adózó tartományt látott Magyarországon és Erdélyben. Az 1825-ös országgyűlést kénytelen összehívni, s ekkor kezdődtek a nemzeti újjászületés, a nemzeti állam al-

kotásának kora, ennek az új korszaknak lett a lelke, vezére az a huszártiszt, aki Bécsben született, Döblingben halt meg, s megfutott pályáján »a legnagyobb magyar« nevet érdemelte ki» (Benedek Elek, 2006. 181.).

1830. november 17-én, a Magyar Tudományos Társaság első ülésén megfogalmazták az *Akadémia* célját: „A Magyar Tudós Társaságnak egyedül az van téve céljává, hogy munkálkodása által hazánkban a tudományok és szépművészetek *honi nyelven* műveltessenek” (Glatz Ferenc, 1989. 139.).

A művelt írásbeliség normája...

Anyanyelvünk használata közben a nyelvújítási szavak csiszolódtak, jelentésükben bővültek, meggyökeresedésük során teltek meg voltaképpen színnel, tartalommal. Letörlődött róluk önkényes keletkezésük bélyege, sőt származásuk esetleges szabálytalansága. Élni kezdenek, és belevegyülve a nyelvi fejlődés, a szakadatlan átalakulás folyamatába, a beszélő tudatában már semmi sem különbözteti meg őket a nyelv többi, hagyományos vagy tudatos szándék nélkül keletkezett szavától. A tudományok nyelve mellé a színház drámai nyelve társul, szélesedik az anyanyelvhasználat, az anyanyelvoktatás is, közeledik a magyar nyelv államnyelvvé válásának ideje... Mert megszilárdul a művelt írásbeliség normája, a nyelvi standard, és ennek alapján létrejön az egységhez közelítő *köznyelv*. A korszak elején, 1772 körül, még két nyelvjárás vetélkedett a nyelvi standard rangjáért: a dunántúli és az északkeleti nyelvjárás. A kor végére, 1849 körül, azonban a *tiszai nyelvjárás* és ennek erdélyi változata végleg győzedelmeskedett, magába olvasztva egyes elemeket más nyelvjárásokból is. Többféle oka volt annak,

hogy a tiszai, az erdélyi nyelvjárás lett a magyar nyelvi standard alapja: itt nagy tömbben voltak tiszta települések, itt működött a két híres, nagy múltú iskola, Sárospatakon és Debrecenben, a felvilágosodás szellemi vezéralakjai közül többen is ezt a nyelvjárást beszélték, Kazinczy is, és ezen a vidéken volt a nyelvújító mozgalom és a magyar irodalom ekkori „fővárosa”: Széphalom is (J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 71-72.).

Berzsényi Dániel

Fazekas Mihály a Bessenyei Györgytől Csokonai Vitéz Mihályig tartó esztendőök felvilágosult eszméinek mesébe sűrítője, addig egy dunántúli kisnemes a háborúk vérgőzébe bolondult napóleoni korszaknak az ábrázolója: Berzsényi Dániel (1776–1836). Kazinczynak írta egyik levelében: „Nem lehet szentebb kötelessége ez bölcsnek, mint a nép boldogságának eszközlése”. Maga is használni és tanítani akart: „Az ész minden! S ebből foly minden jó, / Nincs e nélkül virtus, sem semmi boldogság”. A görög—római költészet versformáinak mestere, de költői képei szétfeszítik az antik formák szigorú zártságát, indulatokat árasztó képekkel. Világosan érzékeli, ahogy ma mondanánk, a „nemzetközi helyzetet”: „Forr a világ bús tengere, ó magyar! / Ádáz Erynnis lelke uralkodik, / S a föld lakóit vérbe mártott / Tőre dühös viadalra készíti...” *A magyarokhoz* című versében figyelmeztet: „Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat”. Érettségire készülők diákjaink ezt a tanácsot sokszor választották/választják mottóként.

A magyar romantikus irodalom

A reformmozgalom törekvéseitől megtermékenyítve jött létre a magyar romantikus irodalom, amely Kölcsey Ferenc, Katona József, Széchenyi István, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Madách Imre, majd Jókai Móron át Mikszáth Kálmánig húzódik. Mindegyikük irodalmi alkotása szerves része magyar irodalomtörténetünknek és anyanyelv-oktatásunknak is.

Az 1823-as esztendő több szempontból is fontos éve irodalmunknak. Nagy klasszikusaink születtek ebben az évben: Petőfi Sándor 1823. január 1-jén, Madách Imre január 24-én, de január 22-e a születési dátuma nemzeti imánknak is!

Kölcsey Ferenc

Kölcsey Ferenc (1790–1838) a szerzője nemzeti imánknak: *Hymnus. A magyar nép zivataros századaiból* (1823). A vers alcíme a szöveget a konkrét történelmi helyzet fölé emeli térben és időben. Az idő a magyar történelem, Árpádtól az elképzelt és remélt (végtelen) jövőig, a tér, a megjelölt jelképes értékű helyekkel — Duna, Tisza, Kárpátok, Kunság, Tokaj —, a történelmi Magyarország és Erdély. A beszédhelyzet: a közösséget képviselő beszélő és a címzett, a kérést talán meghalló Isten kommunikációja. A szövegtípust az imádság beszédhelyzetére építi fel. A költemény keretes szerkezete történelmünk fényes lapjait láttatja: a honfoglalás idejét, Árpádot, a Hunyadiak harcait, Mátyást és a szimbolikus helyeket, a bortermő Tokajt, a kenyeret adó Alföldet, a Kunságot. Az *ért kalász*, a *bor*, a *nektárt csepegtetél* említése egy-

szerre tartalmazza a bibliai és az antikvitásra vonatkozó utalást, hiszen a *kenyér és bor* átváltozása egyes keresztény istentiszteletek része, a nektár pedig a mitológiában az istenek itala. Az ellentétek (*öröm — halál-hörgés, vár — köhalom, bérc — völgy, haza — hontalanság*), a hiperbolikus nagyságú romantikus képek (*vérözön, láng-tenger, csonthalmain*), a szokatlan, felforgatott szórend, valamint az alliterációk (kínzó rabság könnye) sokasága adja a költői értékeket, mellettük az ima és a retorika együttes ereje, a történelem, a fájdalmas önbírálat és az élni akarás súlyos mondatai önismeretünket gazdagítják (Somos Béla, 2005. 170.).

A nyelvújítás során megújult anyanyelvünk gyönyörű darabja is ez a költemény. Soha nagyobb karriert magyar vers nem futott be. Nincs nap, hogy sorai valahol, valamilyen alkalomból, s mindig a magyar nemzet függetlenségének bizonyságaként, fel nem csendülnének. Az 1829-ben megismert, majd 1832-ben megjelent vers futótűzként terjedt el, szavalták, sőt énekelték, különböző dallamokra. 1844-ben pályázatot írtak ki megzenésítésére, a pályadíjat Erkel Ferenc, a Nemzeti Színház karnagya nyerte el, így vált Kölcsey Ferenc verse közös nemzeti énekünkkel, imánkká. (Sajnos a szerző ezt már nem érthette meg.) (Nemeskürty István, 1983. 388.) Volt idő, amikor erdélyi anyanyelvóráinkon tilos volt még megemlíteni is Kölcsey Ferenc nevét, tilos volt a vers szövegét felolvasni, lemásolni, netán megtanítani. Nekem — hála Istennek — Fejér Miklós magyartanárom megtanította a verset, s a rádióban, később a televízióban — amikor csak lehetett — meghallgattam nemzeti imánkat. Azonban máig szégyellem, hogy magyartanárként tudtam meg: Kölcsey szülőfaluja Erdélyben van. Azt tudtam, hogy Szödemeteren szü-

letett, de hogy ez a falu azonos a Szilágy megyei Săuca településsel, csak akkor döbbsentett meg, amikor diákjaimmal erdélyi irodalmi-történelmi kirándulásokra készültem. El is vittem diákjaimat szinte minden jelentősebb „irodalmi bölcsőhöz”, s barangolásaink során, kutatásaim eredményeképpen sikerült megjelentetnem *Irodalmi bölcsőink Romániában* című munkámat (JGYTFK, Szeged, 1997.).

Kölcsey Ferenc Szatmár megyei küldötként az országgyűlésben is *felemelte szavát a magyar nyelv ügyében*. Három üzenetet is megfogalmazott a főrendeknek, kérte, hogy üzeneteiket ezentúl magyarul írják, küldjék az alsótáblának, s a feliratokat és a törvényeket is magyarul szerkesszék. A főrendiek az első követelést meghallgatták, a másodikról hallani sem akartak. Kölcsey a nemzet legelemibb jogának, igazának adott hangot, amikor a latin nyelv uralma alól a magyar nyelv felszabadítását követelte. Egyik beszédében a főrendiek elevenére tapintott rá, amikor megfogalmazta: ha Magyarország a régi Róma tartományocskája volna, s ez adna hasonló választ, mit a magyar főrendek adtak, azt meg tudná érteni. De a magyar önálló, független nemzet, legalább az akar lenni, s természetes, hogy a maga tulajdon nyelvével élni kíván. Mi e kívánság eredete? Csak az, mert magyarok vagyunk. Kölcsey elmondta, hogy e küzdelem a magyar nyelv jogaiért 43 éve (az 1790-es országgyűlés) óta tart. „Nem elég kívánság-e 43 év óta küzdenünk a nyelvért, és még most sem lennünk ott hol lennünk kellene, s hol lenni akarnánk? A főrendek szerint a latin nyelv nem veszélyezteti a magyar nyelv elsőbbségét. „Igaz — mondja Kölcsey —, ha nyelvünk belső tulajdonságainál fogva Európa leghíresebb nyelvei mellett nem vonulna szégyennel vissza, de mégis hátra kellett maradnia.. És

hátra maradt műveltségünk s literatúránk. Miért? Azért, mert járomba vetették nyelvünket, mert eltapodták, mert csúfot csináltak azon szerencsétlenekből, kik hazafiságtól vezéreltetvén ezen nyelv kiművelésére adták magukat”.

„Nem csodálnám — folytatta —, ha a nemesség és adózó nép között forogna a kérdés, megmagyarázhatnám előítéletekből, a nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodásból a főrendek merev állásfoglalását. De a kérdés nemesség és nemesség között forog, márpedig egyrésről 500, másrésről 700 ezer nemesség között. A 700 ezer kétszer nyilatkozott, mi joga van az 500-nak a kemény ellenállásra? S kik ezek a főrendek? Nem azok-e, kik az országnak legtöbb javaival élnek? Nem azok-e, kik a helyeken ülnek, hol Zrínyi, a bajnok és koszorús író, hol Pázmány Péter ragyogtanak, kik a sorokon gyülekeznek, miket egykor Kohári és Amade, Orczy és Ráday, s nem régen Széchényi Ferenc és Festetics György ékesítettek” (Benedek Elek, 2006. 104.).

A főrendek valósággal megdöbbenek az erős s merész hangú beszéden, s hogy hatása rendkívüli volt, azt a beszéd tartalmának ismertetése után nem csodálhatjuk. A nemzet lelke szólt e beszédben, mely amellet egy kis művészi remek is. S képzeljük hozzá a szónok alakját, hangját, szónoklata módját, úgy, amint azt Kossuth Lajos megrajzolta: „A tiszai követek asztalánál egy férfi állott, kinek halk szózata szent ihletésként rezgett végig a csontvelőkön. Egy erős lélek, törekény test láncai közt. Tar agyát őszbe vegyült kevés hajszál lengte körül, szüntelen arcán ezernyi átvirrasztott éjnek tikkadtsága ült, egyetlen szemében a nemzet múlt s jövő bánata tükröződött. Szava tompa, mély, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak az indulatok leg-

főbb hevében szállongott alá, és lőn tompább, még éretlenebb, még síriasabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbát emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény, kinek szellemszavát a lelkiek lelkével véltük hallani... (Benedek Elek, 2006. 105.)

Kölcsey Ferenc országgyűlési beszédeiben szólt „a magyar nyelv ügyében”, „a magyar játékszínről”, a „vallásról, vallásra való szabad átmenet tárgyában”, a szólásszabadságról stb. Magyaróráinkon ma is idézzük szállóigévé vált mondatát: *„Jelszavaink valának: haza és haladás”*. Ugyanúgy a sokak által könyv nélkül tudott, *Huszt* című versének két sorát: *„Messze jövődövel komolyan vess össze jelenkort: / Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fénnyre derül!”*

Anyanyelvoktatásunk értékes darabja Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című tanulmánya is, amelyben a kultúra/kultúránk életképességét, a folyamatosságát bizonyítja, azt, hogy a múlt/múltunk elfeledése, a hagyományok elvesztése a közösség/közösségünk létét veszélyezteti. Ha elszakadunk múltunktól, hagyományainktól, nyelvünktől — létünk kerül veszélybe. Kölcsey úgy gondolta, hogy a népi értékek, pl. *„pórdalaink”* felfedezése ösztönző lehet nemzeti kultúránk kibontakozásában. A nemzet fogalmába a többséget alkotó jobbagyságot is besorolta, amellet szólt figyelmeztetése: *„A való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznapi dalokban kell nyomozni”*.

Unokaöccsének, Kölcsey Kálmánnak (1825–1849) címezte, de minden ifjú embernek szánta és szól a cselekvő hazafiság kátéja, a *Parainesis* (1834). A cím buzdítást, intelmet jelent. Kölcsey a nevelő, az egyén és a világ kapcsolatáról beszélve, tételmondata: *„A társaságban született ember nem önmagáé”*. Erre biztatta unokaöccsét: *„...tekints szívedbe, s*

ott leled a természettől vett tudományt, mely szerelmedet egy háznéphez, s ennek körén túl egy hazához láncolja”. „Törekedjél ismeretekre!” — biztatta öccsét —, „melyek ítélet és ízlés által vezéreltetnek”. Az emberi kapcsolatok ébren tartásának a nyelv, a beszéd az eszköze. „Teljes birtokában lenni a nyelvnek, elengedhetetlen feltétel... Törekedned kell nem csak arra, hogy beszéded hibátlanul zengjen ajkaidról, hanem arra is, hogy kedves hajlékonysággal, okaidnak és érzelmeidnek akarattodtól függő tolmácsa lehessen... A hon nyelvének szeretete nem jelent bezárkózást, tanuld más mívelt népek nyelvét is” — tanácsolta. „Az élet célja: a tett, a cselekvés, a cél iránya? Az önzetlen munkálkodás másokért, elsősorban a nemzetért („az emberiség túl nagy közösség, a család túl szűk” (Somos Béla, 2005. 181.).

Vörösmarty Mihály

Az európai romantika legnagyobbjaival egyenrangú költő, aki megújította a magyar költészet nyelvét, eszköztárát: Vörösmarty Mihály (1800–1855), a Perczel fiúk nevelője, tanítója, a család vidéki birtokán.

Irodalomtörténetünk és anyanyelvoktatásunk a *Szózat* (1836) költőjeként tartja számon, oktatjuk életét és alkotásait. Miközben a beszélő az egyén életét a nemzeti lét kereibe helyezi, a nemzeti létet a nemzetek összefüggéseiben látja. A megismerés útján a nemzetre rávetíti az emberi lét általános viszonyait (*élet, halál, sír, gyász*), és értékeit (*bátorság, helytállás*). Aki méltó módon élt, s úgy tud meghalni, az teljes életet élt, betöltötte hivatását. A „magyar” biztos lehet benne: akár „élet”, akár „halál” lesz a sorsa, méltóképp élt

(Bánki J.—Pála K., 2004. 247.). Kölcsey Ferenc *Himnusz*-val együtt nemzeti énekünk a *Szózat* is, Egressy Béni zenéjével.

Párhuzamok és eltérések a *Himnuszban* és a *Szózatban*:

A *Himnusz* 1823-ban, a reformkor küszöbén, a *Szózat* 1836-ban, a reformkor megtorpanásakor keletkezett. Mindkettőben a múlt, a jelen és a jövő idősíkjai jelentkeznek. Közös vonások: mindkettő a reformkori romantikába született, a nemzet jövőjét, sorskérdéseit, kilátásait kutatja, s felmerül a nemzethalál lehetősége. A *Himnuszban* az áldás helyébe a szájalom kerül, a *Szózatban* a „légy!” felszólítás hangsúlyos helyzetbe kerül.

Kölcsey Ferenc Zrínyi *Szigeti veszedelmének* bűn és bűnhődés problémáját vetíti előképként, Vörösmarty Mihály Ballasi *Katonaénekének* zárlatát, a világra szóló hírnevet említi.

Zrínyi jelmondata, a „sors” (balsors) központi szerepet játszik, Vörösmartynál a szerencse szerepel...

Az alakzatok közül az alábbi *megszólítások* (Áldd meg! — magyar!, szabadság!), *felkiáltások* (Hajh! — Egy ezredévi...!), *ismétlések* (Hányszor... hányszor... — Jöni kell, jöni fog...), *ellentétek* (vár állott, most kőhalom — Áldjon-verjen, élnehalnod...), *alliterációk* (Bús... Bécs... büszke... — Honért... hős... hadai...) és *költői túlzások* (Vérözön, lángtenger... — Egy ország vérben...) szerepelnek a szövegekben stílushatásként...

A költői képek közül kettőt említünk stílusértékként: a *megszemélyesítést* (balsors tép — ezredév csatolt) és a *metaforát* (nektár, villám, felleg — bölcső, sír). (Somos Béla. 2005. 196.)

Vörösmarty Mihály irodalmi névjegyét romantikus epusza, a *Zalán futása* (1825) határozza meg. Nemzeti megren-

delésre készült. Ötlet- és versenyzőtárs az 1823-ban publikált hősköltemény, a *Székelyek Erdélyben*, melyet Aranyosrákosi Székely Sándor (1797–1854) a székelyek honfoglalásáról írt, mitológiai és tündéri elemekkel teleszőve. „Hálásan gondolok az *erdélyi csalogányra*, mert nála nélkül vagy nem, vagy mindenesetre másképpen írtam volna meg a Zalán futását” — vallotta Vörösmarty. Az eposz hatása túlgűrűzött olvasói körén, „hatásával nemcsak irodalmi, hanem politikai történelmünkben is helyet kér” (Beöthy Zsolt). Mindkét művet csak megemlíjtük irodalomóráinkon.

Vörösmarty Mihály színpadi művei közül maradandó értéket képvisel a *Csongor és Tünde* (1830). A darab forrása Gergyai (vagy Gergei) Albert XVI. századi széphistóriája (*História Árgirus királyfiról és egy tündér szüzleányról*), melyet a költő gyerekkorában olvashatott. Vörösmarty műve filozófiai mesedráma, újra és újra felvetődő kérdéssel: Mi az élet értelme? Mi a boldogság? Hogyan lehetünk boldogok?

Kölcsey Ferenc szerint: „*Csongor kincs*”; Beöthy Zsolt pedig azt írta: A magyar költői nyelvek legszebb diadala e mű”. „Meséset és valóságost, tündérit és parlagit, szárnyalót és filozófiát, bűnöset és bájosat..., ilyen harmonikus egységbe fogni — magyar irodalmi alkotás eddig nem volt képes” (Tóth Dezső).

Mai diákjaink számára is érvényes három kérdést fogalmazott meg Vörösmarty Mihály a *Gondolatok a könyvtárban* (1744) című versében.

1. „... *Ment-e / A könyvek által a világ elébb?*”

Vörösmarty Mihály válasza erkölcsi és társadalmi helyzetkép: „Irtóztatós hazudság mindenütt!”, „...léha tudo-

mánytól / Zabáltan elhenyéljük a napot?”, „...míg nyomorra milliók születnek, / Néhány ezernek jutna üdv a földön”.

2. „*De hát ledöntsük, amit ezredek / Ész napvilága mellett dolgozának?*”

Vörösmarty válasza erkölcsi és társadalmi helyzetkép: „Hány fényes lélek tépte el magát, / Virrasztott a sziv égő romja mellett”, „Hogy tévedt, sujtott embertársinak / Irányt adjon s erőt, vigasztalást”, „Egy újabb szellem kezd felküzdeni, / Egy új irány tör át a lelkeken”.

3. „*Mi dolgunk a világon?*”

Vörösmarty válasza: erkölcsi és társadalmi programhirdetése: „Mi dolgunk a világon? Küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért. / Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. / Ha azt kivíttuk a mély sülyedésből / S a szellemharczok tiszta sugáránál / Ollyan magasra tettük, mint lehet, / Mondhatjuk, térvén őseink porához: / Köszönjük élet! áldomásodat, / Ez jó mulatság, férfi munka volt!” (Somos Béla, 2005. 205. után)

A helyi, nemzeti és az örök emberi játszik egybe a költeményben, s a reformkor embereinek, de a mai diákjainknak is a költő válasza iránymutató. Ez a válasz azóta szállóigévé is vált, érettségi tablók, kártyák mottójaként láthatjuk, olvashatjuk.

Irodalmi óráinkon a változó tanterveknek megfelelően szerepeltek/szerepelnek még az alábbi Vörösmarty versek: *Magyarország címere* (1832), *A Gutenberg-albumba* (1839), *Liszt Ferenchez* (1840), *A merengőhöz* (1843), *Átok* (1849), *Előszó* (1850), *A vén cigány* (1854). Amikor Vörösmarty verseivel foglalkozunk, mindig felolvasom az elemi osztályok tantervébe illő, de ott nem mindig szereplő *Petike* (1841) című versét. A vers kedélyes, ötletes frissessége megragadó

(népi anekdotából „van lemásítva” — Erdélyi János), s abban is jeles, hogy a költészet világában a gyermek-pszichológiának, a gyerekekhez szólónak is helyet teremt.

Széchenyi István

Széchenyi István gróf (1791–1860), „a legnagyobb magyar” értelmező jelzőt nem csak a Magyar Tudós Társaság megteremtéséért vívott harca miatt érdemelte ki. Földbirtokos, tökéletes birtokában van a német nyelvnek, naplóját, magánlevelezését is jórészt németül vezeti, a nemzetközi érintkezés gyakorlatában általánosan elfogadott francia nyelvet is bírja, s Angliában járva bizonyára angol tudását is gazdagította — igazi *többsz nyelvű* ember a maga korában, de „még szeretettel függött a hon nyelvén”, hagyományos nagyúri neveltetése, a császári hadseregben eltöltött szolgálati évei sem tántorították el a magyar nyelvtől. Kései nyelvújításként az angol „*you*” hazai megfelelőjét, az „*Ön*” megszólítást ő vezette be azzal az érveléssel, hogy ez a formula mintegy demokratikusabbá teszi a társadalmi életet, közelebb hozza egymáshoz a „*kend*”, „*tekintetes*” „*nagyságos*”, „*méltóságos*”, „*kegyelmes*” és más címen címzett rendek tagjait. Szónoklatainak és írásainak is két közös vonása van: egyrészt angolosan tömörek és közvetlen hangvételűek, másrészt a kor legszebb magyar irodalmi nyelvén szólnak. A fejlődést *csinosodás*nak, a mattot *bágyadt*nak, a hősiest *delinek* nevezi. (Amikor a Pest és Buda egyesítése révén létrehozandó új fővárost Honderűnek javasolták elnevezni, azonnal figyelmeztette a közvéleményt, hogy a szó francia olvasata — on dö rü — utcanőt jelent). Nyelvújítási ötleteit tágas összefüggésbe foglalta, társadalmi,

sőt politikai programmá avatta: „Ha van saját szavunk, ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs, s nyelvünk bányáiból nem teremthető, vagy pedig honi szavunk csak egy is — nuance — mást jelent, s az anyanyelvvel összeforrandó szó íránt éppen annyi hospitalitást, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadják a jövevényt”. A nyelvművelés terén is maga járt elő jó példával. A „honunk szebblelkű asszonyainak” ajánlott *Hitel* (1830) című művében leginkább hölgyeink magyarosodását kívánta, mert úgy hitte, hogy a feleségek és gyermekek is megmagyarosodnak, „...minden nemes és szép, ami az emberiséget felemeli, a ti nemetek műve. Ti vizitek karjaitokon életbe a kiseded nevendékeket, s jó polgárt nevelitek...” (Felesége még nem tudott magyarul, de gyermekeit mégis magyar nyelvű köszöntőre tanította, s később már Berzsenyi felolvasásával mulattatta férjét) (Glatz Ferenc szerk., 1989. 134.).

Hunnia (1835) című tanulmányában írta: „Nemzet, habár szabad alkotmánya van is, mindaddig, míg saját nyelvét nem használja, tovább áll a kifejtési lehetőségtől, mint a legvadabb nép, amely anyanyelvével szabadon él.”

A nemzetiségekről keveset tudott, az Erdélyben élő románokról azt vallotta, hogy erkölcsi, hagyományai és pravoszláv vallása miatt a szerb, román, görög, orosz államokhoz kötődnek, míg „mi magyarok, ha nemzetiségünk fennmaradásáért aggódunk, s nyelvünk és sajátosságaink kifejtésében előhaladni törekedünk, csak elolvasztásunk, megsemmisítésünk ellen védelmezzük magukat. Nekik valóságos hazájuk künn van, fennmaradásuk záloga bizonyos, ők nem védelmezik létüket...” A nemzetiségekkel „elődeink a frigyét megköthették volna, mi mostaniak már csak nehezen, utódaink

tán soha többet”, s annál sürgetőbbnek vélte a közeledést, s az azt elősegítő közművelődési és oktatási rendszer kimunkálását. Felfogása szerint az úthálózat javításának, az állandó hídnak, a folyamszabályozásnak, a gőzhajózásnak és a vasútvonalak kiépítésének egyaránt az a legáltalánosabb haszna, hogy ezek a szó átvitt értelmében is lehetővé teszik az országot lakó népek közötti közeledést, összefüggő, szerves egészzé formálhatják a széthulló nemzetet. A magyar liberális ellenzék nem tette magáévá nézeteit, a békés közeledés és kiegyenlítés gondolatát. Széchenyi összeomlásához és személyes tragédiájához nem csekély mértékben járult hozzá, hogy az általa soha nem kívánt forradalomra támaszkodó reakció 1848 őszén a maga táborában tudhatta az elvadított nemzeti-ségek többségét is. Háborgó lélekkel írta le: „Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt: a testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja gyilkolni... Száguldó paripák dúlnak fel mindent, mit építünk! Oh az én füstbe ment életem!” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 136.)

Az akkor vérbefojtott forradalom, a tatárdúlás, a török uralom után, a Habsburg-hatalom immár nem csupán irodalmunk lefejezése, hanem most már egész népünkre irányuló megsemmisítő csapása ellenére — az azóta bekövetkezett háborúk, Trianon, megszállás, kommunista hatalom, újabb forradalom és szabadságharc — ellenére is, vallhatjuk Széchenyivel.

„Sokan azt gondolják: Magyarország — volt; — én azt szeretném hinni: lesz!”

Nemzetiségi megoszlás

A lakosság anyanyelvi, illetve nemzetiségi megoszlását első ízben Fényes Elek (1807–1876), a reformkor erdélyi származású statisztikusa, jogásza végezte el, a megyei összeírások, az egyházmegyék, egyházkerületek adatait felhasználva, valamint a vallási megoszlásból következtetve a lakosság etnikai összetételére:

A lakosság nemzetiségi megoszlása 1840-ben:

	Magyarország % (a Katonai Határőrvidékkel)	Erdély%
Magyar	4 338 308 43,63	474 451 28,00
Német	1 046 392 10,52	222 159 13,11
Szovák	1 684 598 16,94	—
Román	1 215 269 12,22	990 998 58,49
Ruszin	442 903 4,45	—
Zsidó	240 410 2,42	2 043 0,14
Egyéb	25 960 0,26	4 198 0,12

(Glatz Ferenc szerk., 1989. 137.)

Az anyanyelvű oktatásért ...

A fenti adatok fényében vizsgálom meg azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen megszületett a magyar államnyelv, illetve végre polgárjogot nyert az anyanyelvű oktatás erdélyi és magyarországi iskoláinkban.

Az őshazában, a vándorlás korában folyó, szülői, szóbeli anyanyelvoktatásról, a honfoglalás kori oktatásról már szoltunk, s a szervezett írás-olvasás oktatásának első lépései is anyanyelven történtek, csak éppen a latin nyelv betűit, szavait, kifejezéseit oktatták. Bizonyára több alkalommal is felvetődött a magyar nyelv oktatásának kérdése, hiszen nyelvemlékeink bizonyítják, hogy sok magyar szót nem lehet

lefordítani latinra, ezek megmaradtak magyarnak. Már Menandrosz Protiktor 582-ben írt *Hisztria* című művében szkíta nyelven valami „barbár igék”-ről írt, amelyeket a türkök mormogtak. (Ki tanította meg őket? Ők is átadták utódaiknak a „barbár” igéket?) Ibn Ruszta és Gardézi (930-ban) az etelközi magyarokról szólva főnöküket *K.n.d.h*-nek nevezi, s aki királyként uralkodik rajtuk: *Dzs.l.h*. (Ki nevezte meg először a főnöküket, s a királyt? Kitől hallotta?) S Bölcs Leó a IX. század végén a magyarok harci taktikáját mutatta be, de ezt a harci technikát is valakinek meg kellett tanulni valakitől, s valakit meg kellett tanítani — magyarul?! Konsztantinosz Porphürogennétosz pedig *törzsneveinket* sorolta fel, mellettük a *Temes, Tatisz, Maros, Körös, Tisza* folyók nevét — 950-ben, s még a 896 örül született orosz *Nesztor* krónika is *magyar hegyről* írt... És Sankt Gallenben már Heribáld szerzetes értette is a kolostorba betérő magyarok nyelvét... Kitől, kiktől hallotta az első magyar szavakat? Valamelyik szerzetestársa volt tanítója?

Nyelvemlékeink sora bizonyítja, hogy a latin csak átmenetileg volt az írás, olvasás tanításának nyelve, s a kolostori iskolákban is először anyanyelven oktatta a szerzetes az akkori deákoknak a latin szavak írását, egymás között bizonyára magyarul beszélgettek. Mátyás király is magyar anyanyelvére építette többnyelvűségét, mint ahogyan Apáczai Csere János is, aki magyarul mondta el székfoglaló beszédét, hangoztatta a magyar nyelvű oktatás-képzés szükségességét, s az első lépéseket is megtette Encyclopaediájában... S láttuk, hogyan sorakoztak neves íróink, költőink a magyar nyelv oktatásáért folyó küzdelem harcosainak sorában, hogyan szaporodtak az iskoláink, s terjedt, szélesedett a magyar nyelv utáni kívánság

a legmagasabb fórumokig, a törvénykezés, az országgyűlésben lezajló vitákig.

1791. május 12-én született az *országgyűlés 1791:XVI. törvénycikke*, mely elrendelte, hogy a gimnáziumokban, az akadémiákon és az egyetemen a magyar nyelv és írástan tanítására külön tanárt alkalmazzanak. 1792. május 20-án az országgyűlés törvényt alkot (*1792:VII.tc.*) arról, hogy az ország valamennyi iskolájában rendes tantárgy legyen a magyar nyelv. 1805. november 2-7. között tartott országgyűlésen törvény született (*1805:IV.tc.*), ez kibővíti a magyar nyelv jogait a latin rovására az államéletben. Ez évtől kezdődően a megyék sorra térnek át a teljes magyar nyelvhasználatra. Az 1806. évi *II. Ratio* az elemi iskolákban az anyanyelvű oktatást biztosította. Az 1825. évi magyar reformországgyűlésen újra felmerült a magyar nyelv kérdése, bizottságot is kineveztek, Mednyánszky Alajos vezetésével, s a bizottság a magyar nyelvet heti két órában kötelező rendes tantárgyként javasolta tanítani, 1833-ben Kölcsey Ferenc is képviselőként szólalt fel „a magyar nyelv ügyében”...

Kitérve az erdélyi küzdelmekre, itt mondjuk el, hogy az 1833. évi Unitárius Zsinatra érkezett névtelen javaslat az iskolai hálózat alsó tagozatának tanulmányi rendjéről, reformjáról szól: „...minden környékben állíttassék fel egy olyan iskola, hol a syntaxisig tanulnának, az *apróbb falusi iskolákban ne taníttassék a latin*, hanem aki tanulni akar, küldessék a környék főiskolájába...” A zsinat bizottságot nevezett ki a javaslat tanulmányozására, Bölöni Farkas Sándor és Gyergyai Ferenc mellett Brassai Sámuel is tagja volt a bizottságnak. Az 1839. évi nyári Főtanács ülésére ez a bizottság be is adta a munkát, de a Főtanács csak az alsóbb osztályú kézikönyvek

készítése és kiadási módját állapította meg. Brassai ajánlkozott az ABC és a számvetés kidolgozására. A törvényelőkészítő bizottság munkálatai során az ismeretlen szerzőjű „Vélemény” írója kemény kritikát gyakorolt az alsóbb osztályok magán- és köztanításáról, s végső következtetése az, hogy *föl kell adni a latinul beszélés célját*. A harc azonban az elhangzott elvvel szemben azt az eredményt hozta, hogy az 1840. évi *bölöni Zsinat* erélyes határozatot hozott a latin sikeresebb gyakoroltatására. De künn az életben s benn a diákok társadalmában már más szelek, ellenkező irányú szelek fújdogálnak. Tudjuk azt, hogy a magyarul megszólaló, beszélő diákokat megbüntették, de 1841. január elején a rektor azt jelentette, hogy az esküdtek „letett hitek ellenére” ebben az iskolai évben még egyetlen magyarul beszélő diákot sem jelentettek fel. Kőváry László szerint, ha feljeleníti a diákokat, „az esküdtek nem volnának elégséges bátorságban az ifjúság előtt”. (Magyarul, az árulkodókat megbüntették volna.) Brassai Sámuel kapta azt a feladatot, hogy „ifjaink célirányosabb taníthatására nézve tervet dolgozzon ki”, s Brassai már 1841. augusztus 23-án, a *Korondon tartott zsinati gyűlésre* el is készítette előterjesztését, „az okon, mivel az iskolai előjáróság minden igyekezete mellett is *a latin nyelvnek ifjaink általi beszélését bé nem hozhatta...*” A javaslat az igazgatóság neve alatt kelt, Iszlai László és Székely Mózes rektor aláírásával, „sürgető kötelességének érzi azt a nagy hézagot, amely az iskola és a világ műveltsége közt van, pedig nem remetéket nevelünk, hanem társaság polgárait, érezzük ifjainknak az élet legnélkülözhetetlenebb érdekében hátramaradását, s iskoláink hírének hanyatlását. A világ, tanítványaink, őseink kiáltják. Hogy a szépen kezdett épületet roskadni ne hagy-

juk, hanem a sötét kamaráknak a kor derültebb szelleméhez méltó díszletet eszközöljünk... Őseink az akkori didaktika s pedagógia elveivel összehangzó polcra helyezték, de azóta e tudományok óriási lépéseket tettek, a 16. századból, 17., 18., 19. lett s mi a gyermek szűk köntösét a felserdült ifjúra akarjuk feszíteni. Künn a 19. század Argandi lámpájánál járnak, mi pedig iskoláink falain belül mind a 16. század pislogó mécsénél tapogatózunk.”

A teendők halmazából két pontot ragad ki, melyeket rögtön végre kell és lehet hajtani: „Alosztályú tanulóink bévett tanulási módja az értelemhez legkisebbet sem szól, hanem egyedül csak az emlékezőtehetségre van alapítva. Azért tanulási folyama végén sem abból, ami az életre megkívántatik, sem ami eszét a felsőbb tanulmányokra alkalmassá teszi, semmit sem tud. A rendszer egyetlen tárgyat, a latin nyelv tanulását tűzi ki mind célul, mind eszközüül. Az életre szükséges tárgyakat ez a rendszer a véletlen önkényére hagyja. Hazájáról, a földről, a természeti műveiről és törvényeiről, a számok és úralakok viszonyairól a tanulónak a legcsekélyebb ismeretei sincsenek...”

javaslat: Az alsó tagozat álljon 7 osztályból. Ezek közül a 3 alsó a *hungarica*, a mai elemi iskola 4 osztálya, a 4 felső a *philologica classis*. Amabban csak magyarul tanítanak, de a harmadikban németül is. A magyar nyelvtan megismert szabályai alapján megtanulják majd a philologicában a latint „gyökeresebben és állandóbb esmérettel 4 év alatt, mint eddig hosszabb idő alatt. A köztanítók *ne osztályonként, hanem szakonként* meghatározott óraszámban tartsanak. A szakok: 1. latin, 2. magyar, német, 3. olvasás, értelemkifejtő gyakorlatok, természetrajz, 4. földrajz, történelem, 5. szám- és űrtan,

6. írás, rajzolás, ének, 7. vallás. Ezen a kidolgozott terv szerint hetenként meghatározott órákban taníttassanak. A latin tanítása a felső osztályokban megszűnik.

Ez volt az a *javaslat*, amelyet az 1841. augusztus 27-én, Korondon tartott Unitárius Zsinat érdemleges vita nélkül elfogadott (Gál Kelemen, 1935. 87-96.).

Az új rendszer előnyeiről szintén Gál Kelement (1935. 102-107.) hallgassuk meg: „Az új rendszer segít a bajon, mert a három első osztály magyar lévén, a többiekhez nélkülözhetetlen lépcsőül szolgál s egyszersmind »elemi« iskolája azoknak, akik nem akarnak tovább tanulni. Az anyai nyelven tanítás hasznát fejtegetni felesleges, a magyar nyelven tanítás a latin megtanulásnak nem áll útjában, sőt azt elősegíti, a magyar nyelv szabályainak az ismerete megkönnyíti a latin tanulását is... Brassai reformjának legkiemelkedőbb jellemvonása az, hogy a latin helyett az anyanyelvet tette a tanítás nyelvévé, s behozta az osztályrendszer helyett a szakrendszert.” (Kiemelés tőlem — M. F.)

Az új tanítási rendszer következményeit is tárgyalja Gál Kelemen (1935. 106-107): Az anyanyelvnek a tanítás jogaiba való visszahelyezése. Ez magával hozta a tanulmányokba való behatóbb elmélyedést, az ismeretek alaposabb megszerzésének lehetőségét. Később, 1857-ben, a németesítő iskolapolitika ellen a tanács jobbjára a Brassai javaslatából szedett bizonyítékokkal érvelt a német nyelv ellen, az anyanyelv mellett... Azt mondhatjuk, hogy az emberek tekintete egy régen elmúlt világból visszafordult a mai életbe, s ennek sürgőforgó friss áramlatában észrevette a ma és a holnap szükségleteit. A XIX. század argandi lámpája, melyet Brassai elfogu-

latlan lélekkel lobogtatott, rávilágított a reális ismeretek és tudnivalók nagy fontosságára.

1844. november 13-án az országgyűlés több mint fél évszázados fokozatos átalakítás után teszi teljessé a magyar nyelv használatát az államéletben. A törvényhatóságok, a Helytartótanács, a törvényszékek mellett *a közoktatás nyelve is magyar.* (1844.II.tc) A közoktatás teljes magyar nyelvűségének megvalósítására azonban sohasem került sor (Glatz Ferenc szerk., 1989. 132-142.).

„Jövője nyelvünknek ekkorig csak a szorosabb értelemben vett magyar nép szívében volt, ha ez elhalt volna, a nyelv nem élte volna túl, de most át van víve az életbe, megszűnt lenni csak ama nép nyelve, s vált a hazáévá” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 138.) — fogalmazta meg 1844. január 30-iki, országgyűlési beszédében Szemere Bertalan (1812–1869), s egy másik képviselő „*igazi páfördulót*” emlegetett, több mint fél évszázados, országgyűlésről országgyűlésre folyó küzdelem nyomán végre kiszorult a közéletből a latin, és *megszületett a magyar államnyelv.*

Nyugat-Európában a nemzeti nyelvek már a XVI-XVII. századra átvették azt a szerepet, amelyet a latin századokon át betöltött. A XVIII. század végi Magyarországon azonban, amikor az első nyelvi törvények megszülettek, a latin még jelentős pozíciókkal rendelkezett. Ez volt az államnyelv, a törvényhozás, a felső- és középfokú közigazgatás és igazságszolgáltatás, a felső- és középfokú oktatás nyelve, ez volt a tudományos nyelv és a római katolikus egyház nyelve is, noha csak kevesen, mintegy huszonötezen beszélhették. A *mindennapi érintkezés nyelve* az ország soknemzetiségű voltának megfelelően a magyar, a német, a horvát, a szerb, s Er-

délyben a román volt. Anyanyelvükön oktatták a kisgyerekeket a számolásra, a betűvetésre, a hívők nyelvén hangzottak a prédikációk a templomokban, anyanyelvű volt a céhek, a falvak, a mezővárosok írásbelisége is, a városokban és a megyékben az élő nyelv már osztozott a hivatalos latinnal.

A felvilágosodás művelődési programja, a kibontakozó nemzeti átalakulás a soknemzetiségű Habsburg monarchiában, ezen belül Erdélyben is, kisebb-nagyobb fáziseltolódással valamennyi etnikumnál életre hívta azt a törekvést, hogy nyelvét magas színvonalra emelve valamennyi nyelvi funkció ellátására alkalmassá tegye, egyúttal biztosítva minél szélesebb körű használatának jogát is.

Az 1790–91. évi országgyűlésen felvilágosult nyelvi törekvések, jogos nemzeti sérelmek és a rendi kiváltságrendszer fenyegető „némettel” szembeni idegenkedés együttesen formálta a követeléseket. 1844-ig hét törvény is született a közélet megmagyarosítására és a magyar nyelv minél szélesebb körű oktatására, s a magyar nyelv ügyének előmozdítása párosult a magyar irodalom és kultúra fellendítésének igényével (Nemzeti Múzeum, Nemzeti Színház stb.), majd a nemzeti színek és a címer használatát, magyar felíratú pénzek és pecsét bevezetését célzó követelésekkel.

Az évtizedek során át is alakultak a célok, amelyek a nyelvi követeléseket mozgatták, előbb a feudális *natio hungarica*, a nemesi nemzet közéleti pozícióit erősítették. Az 1830 körül színre lépő liberalizmus már a polgári nemzet megteremtését tűzte ki célul, s az ország minden lakosa egyenjogú tagja lesz e nemzetnek, s a liberálisok magától értetődőnek tekintették, hogy a *polgári nemzetet, közéletét is a magyar nyelv fogja össze*.

(A nyugat-európai, más etnikai viszonyok mellett létrejött nemzetállamok példájára — egy állam, egy nemzet, egy nyelv.) Ez az út vezetett az 1830-as évek végétől arra az álláspontra, hogy a közélet és a felsőbb oktatás megmagyarosításának igénye mellé felerősödött a törekvés a *nem magyar népek* — legalább részleges — *asszimilálására*, a liberálisok abban bíztak, hogy a jogkiterjesztés majd csak a magyarsághoz kapcsolja a más ajkúakat. Például magyar tannyelvű iskolákkal, óvodákkal, a magyar nyelv oktatásával vagy a magyar nyelvű oktatással kapcsolják össze a nem magyar ajkúakat (Glatz Ferenc szerk., 1989. 138-139.). (Azt mondhatnók, hogy az előremutató, haladó, a társadalmi fejlődést szolgáló nyelvi harc olyan indulatokat hozott felszínre, hogy a más ajkú népek jogos követelését meg nem hallgató magyar liberálisok megnyerték a nyelvi csatát, de a magyar társadalom politikai csatáját elveszítettük...)

Európa tavasza — 1848

Anyanyelvoktatásunk történetében is dicsőséges nap 1848. március 15., valamint a forradalom és szabadságharc rövid ideje is. Szemtanúkat idézünk, akik a korabeli állapotokról nyelvi adatokat is nyújtanak:

„A magyar nemzetet félmilliónyi nemes ember képezte... Hát a többi? A tizenöt millió lakosa az országnak? A földművelő, a munkaviseelő nép? A jobbágyság? Annak semmi szava nem volt. A »misera plebs contribuens« jogokkal nem bírt, csak kötelességekkel. Ő viselte az adó terhét, ő adta az újoncokat a rendes hadsereghez, s azok szolgáltak tíz esztendeig, szabadságolás nélkül. A jobbágy szolgált a földesúrnak ingyen, szán-

tott, vetett, aratott, robotolt, forspontozott, fizette a termése után járó dézsmát, kéménye után a füstpénzt, csinálta az országutat, bírāja volt az »úriszék«, törvénye volt az »urbarium«. A bot volt a rangkülönbség jelképe a nemes és a jobbágy között. Tizenöt millió lakosnak nem volt hazája Magyarország. S talán a nemesi rend élvezte a szabadságot? Igen: ha a szabadság a tétlenségben, a tagadásban volna azonosítva. Nem tenni semmit, nem fizetni sehová, nem haladni semmi irányban... de alkotni, kezdeményezni, előre haladni, a jövő javára beruházni, ehhez minden út el volt zárva. Magyarország volt az európai országok között a leghátramaradottabb...

Csodák csodájának kellene történni, ha a népszabadság napja mégis felvirradna. Felvirradt. Március 15-ike volt 1848" (Jókai Mór. In: Bartók Lajos, Endrődi Sándor, Szani Tamás szerk., PETŐFI-ALBUM. Petőfi Társaság, 1898.).

„Magyar történet múzsája, / Vésőd soká nyugodott. / Vedd föl azt s örök tábládra / Vésd föl ezt a nagy napot! // Nagypapaink és apáink, / Míg egy század elhaladt, / Nem tévének annyit, mint mink / Huszonnégy óra alatt.” „Ott áll majd a krónikákban / Neved, pesti ifjúság, / A hon a halál-órában / Benned lelte orvosát.” „Föl a szabadság nevében, / Pestnek elszánt ifjai!...— / S lelkesülés szent dühében / Rohantunk hódítani. // És ki állott volna ellen? / Ezren és ezren valánk, / S minden arcon, minden szemben / Rettenetes volt a láng” (Petőfi Sándor: 15-dik március, 1848).

„Szolgaságunk idejében / Minden ember csak beszélt, / Mi valánk a legelsők, kik / Tenni mertünk a honért! // Mi emeltük föl először / A cselekvés zászlaját, / Mi riasztók föl zajunkkal / Nagy álmából a hazát! (Petőfi Sándor: *A márciusi ifjak*)

Kik voltak a márciusi ifjak? Írók, költők, újságírók, történészek, színészek, jogászok, politikusok, egyetemisták, „egy csoport gyermek, ki belekap a sors gépezetébe, egy csoport poéta, ki politikát csinál, s aztán tízezrei a csatatéren elesett hősöknek, koszorúzott alakok a bitófán...” (Jókai Mór: *Húszonöt év után*. 1873.)

A Pesti Hírlap 1848. március 17-iki számából:

„A tegnapi nap történelmi nyomokat hagyott maga után. Mi kezdetben csak demonstráció színét viselte, később erkölcsi, békés forradalommá alakult. Az események híre, melyek Francia- és Németországon át a szomszéd Bécsig törtek, s melyek ugyanazonegy eszme láncszemét képezték, náluk is ösztönszerű sejtelmet idéztek föl, miszerint a törvényhozásnak társadalmi úton is egy lökést kell adni, s e célból egyesülni kell...” Folytassuk Jókai szavaival: „Az országgyűlésen voltak kitűnő államférfiak, kik az életbevágó reformok szükségességét belátták s fényes szónoklatokat tartottak Eötvös József, Csengeri Antal, Szalay László, Kemény Zsigmond, Irinyi József... De hogy az ige testté váljon, előbb romba kell dőlni a régi rendi alkotmánynak, meg kell előtte születni egy népnek, egy magyar népnek. De hát lehet-e hatni a nemzet lelkületére írott szóval, nyomtatással, mikor itt nehezedik ránk az új eszme Heródese: a cenzúra? A március 15-ének indító oka nem a bécsi forradalom volt, hanem, amint nyomtatott adatok igazolnak, a »Pesti Körnek« az a határozata, hogy »a magyar nemzet tizenkét pontban formulázott kívánalmait« ne intézzük egyenesen az országgyűléshez, hanem előbb köröztessük az országban vidékszerte”. Ma talán azt mondhatnánk: az anyanyelv erejével, a szó hatalmával, jelszavakkal próbáltak változtatni... Dsida Jenő szavaival:

„...mikor felejtett ősi szóra / kell megtanítani fiainkat”, hiszen társadalmi változásra azóta is hányszor volt szükség, és szükség lenne ma is.

De térjünk vissza Jókai szavaihoz: „Petőfi megírta költeményét: »Talpra magyar, hí a haza!« Én pedig a pesti tizenkét pontját a fiatal Magyarországnak: Mit kíván a magyar nemzet? A tizenkét pont összeállítása Irinyi József műve volt... Vasvári Pál kezében elefántcsont fogantyús botjával oly hevesen hadonászott, hogy a pálcator kirepült a botjából... »Jó ómen! Előre a vassal!« S ezzel a szóval kezdődött meg az örökké emlékezetes 1848-iki március 15-e, a sajtószabadságnak, a népszabadságnak örökké emlékezetes napja... A mozgalomnak a lelke maga volt Petőfi. Az ő hazaszeretettől lángoló, szabadságérzettől áthatott költeményei voltak az előhírnökei az új korszaknak. Az ő lelke volt a korszellem vezető fáklyája. Mint költő is a világköltészet szintjén álló lángész, aki egy lustrum alatt egy üstököspályát futott meg az égen s művei összességében magának halhatatlanságot, nemzetének elismerést vívott ki késő századokra... Március 15-ének minden hulló csillagait Petőfi homloka gyűjté maga körül ez csillag-koszorúba... Ennek a hazafi falanxnak a tagjai: legelöl Petőfi, Vasvári Pál, Irinyi József, Degré Alajos, Egressy Gábor, Vidacs János, Vajda János, Csengery Antal, Sükey Károly, Emődy Dániel, Bolyovszky Gyula, Oroszhegyi Józsa, Irányi Dániel, Vas Gereben, Ludassy Mór, Papp Gábor, Lisznai Kálmán, Bérczy Károly, Tompa Mihály, Arany János, Helfy Ignác, Kerényi Frigyes, Pálffy Albert...” (Jókai Mór) (Néhány éve Vasvári Pál emlékét kopjafa őrzi Bánffyhunyon.)

Petőfi „világszabadság” szavát azóta emlegetjük, s azt a legendát is, miszerint Bem apó azt mondta volna a költőnek:

„Uram, a hazának nem az ön kardjára, hanem a tollára van szüksége!”

A *Pesti Hírlap* és a *Pesti Divatlap* korabeli számai temesvári, nagybányai, aradi, kolozsvári, szatmári, zilahi, dési, oravicai s más helységekből közölt tudósításokat, bennük „unió”, „unió és sajtószabadság”, „lelkes gyűlések”, „kokárdatűzés” stb. szavakkal. Aradon utcanéveket változtattak meg: Sajtószabadság utca, Kossuth utca, fáklyás menetet rendeztek, a Rákóczi indulót énekelték, Kolozsváron a Református Kollégium diákjai Batthyány, Deák, Kossuth és Széchenyi portrékkal feldíszített, kivilágított épületben ünnepeltek, az épület előtt Szóts Márton elszavalta Petőfi Sándor *Nemzeti dalát*, s a jelenlevők fölemelt ujjaikkal ihletetten mondták el az „esküszünk”-et. Szatmáron nemzeti zászlókkal, és „Szabadság, testvériség, egyenlőség” jelszavakkal vonultak fel.

A *Pesti Hírlap* 1848. március 18-iki száma a magyar királyi egyetem tanulóifjúságának kívánatait közölte, a *Pozsony* 1848. április 9-i száma a bécsi tanulóknak a magyar nemzet-hez intézett hirdetményét tette közzé.

Szabadságharcunk nemzetközi visszhangjáról szólva, Abraham Lincoln, Theodore Roosevelt is üdvözlét, Heinrich Heine, Cezar Boliac verseit is felolvassuk irodalomóráinkon.

Nemzeti jelképversek, énekek — anyanyelvoktatásunkban

A *nemzeti himnusz* a modern nemzeti állammal megszülető fogalom. Jelkép — egy megzenésített költemény, s nem minden esetben felel meg a himnusz irodalmi műfajának. Európában a 18. század végétől az egyik legfontosabb mintának a francia *Marseillaise* számított.

Közösségi, országhoz fűződő azonosulást fejeztek ki a „nemzeti” szentek középkori himnuszai is. Az anyanyelvű művelődés kialakulásával, a magyar sajátosságoknak megfelelően — egymás mellett, néha egymással versenyezvén — létezett a magyar műveltségnek egy protestáns és egy katolikus változata. A hagyomány szerint Bocskai István hajdúi a *XC. zsoltárt* énekelték harcba indulván, s azóta is a református templomokban, hívők milliói éneklik: „Tebenned bízunk eleitől fogva, / Uram, téged tartottunk hajlékunknak. / Mikor még semmi hegyek nem voltak, / Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva; / Te voltál és te vagy, erős Isten, / És te megmaradsz minden időben.” ... „Taníts meg azért minket kegyelmessen, / Hogy rövid voltát életünknek értsük, / És eszességgel magunkat viseljük. / Óh, Úr Isten, fordulj hozzánk ismétlen! / Míg hagyod, hogy élünk nyomorogjon? / Könyörülj már az te szolgálidon!”

A katolikus magyarság körében nagy népszerűsége tett szert a 18. századból származó, „*Boldog Asszony anyánk*” kezdetű ének, Lancsarics Bonifác pannonhalmi szerzetes szerzeménye. Ez az ének régi magyar himnuszunk is, ma is a katolikus hívők milliói fohászkodnak szavaival Szűz Mária segítségét kérve a Mindenhathóhoz: „Boldogasszony anyánk, / Régi nagy patrónánk, / Nagy ínségben lévén / Így szólít meg hazánk: / Magyarországról, romlott hazánkról, / Ne felejtkezzél el szegény magyarokról! // Nyisd fel az egeket / Sok kiáltásunkra, / Anyai palástod / Fordítsd oltalmunkra! / Magyarországról, romlott hazánkról, / Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!”

A felekezeti tartalom természetesen egységben jelent meg a nemzetivel, hiszen a Szűz Máriához intézett fohász a magyarok nevében szól.

A függetlenségi érzelmeket és a szabadságharcos hagyományokat tartotta ébren legalább egy évszázadon keresztül a hatóságok által nem egyszer betiltott híres *Rákóczi-nóta*, amely 1708-ban született, és sokáig népünk himnusza is volt: „Jaj, régi szép magyar nép! / Az ellenség téged mikép / Szaggat és tép! / Mire jutott állapotod, / Romlandó cserép. / Mint egy kedves eleven kép, / Voltál olyan szép, / Magyar nép! / De a Sasnak körme között / Fonnyadsz mint a lép. / Szegény magyar nép, / Mikor lész már ép? / Megromlottál, mint cserép. / Jaj, hát szegény magyar nemzet / Jóra mikor lép?”

A Rákóczi-nóta induló formában lett közismert és népszerű, Berlioz francia zeneszerző, valamint Liszt Ferenc feldolgozásában.

Ugyanezt a hangot üti meg Kölcsey Ferenc *Himnusza*, és Vörösmarty Mihály *Szózata*... Mindkettő a reformkor terméke...

S e két nemzeti imánk megírása után még 100 éve sem telt el, amikor magyar népünk ismét nagy bajba jutott, nagyobbba, mint a török megszálláskor, nagyobbba, mint a Habsburg-uralom idején: Trianon mondta ki a végső szót Magyarország feldarabolására. S 1921-ben született Csanády György szövege, Mihalik Kálmán zenéjére, a *Székelly himnusza*. Természetes sorsa az üldözés, a betiltás volt, pedig egyre gyakrabban hangzott fel Erdélyben, családi ünnepeken, kint a havasokon, tábortűz mellett, s a népdalokhoz hasonlóan változatai is kialakultak. Az 1940-ben megjelent, Rózsa-völgyi és Társa kiadásában megjelent szöveg így hangzik: „Ki tudja merre, merre visz a végzet, / göröngyös úton, sötét éjjelen. / Segítsd még egyszer győzelemre néped, / Csaba király

a csillagösvényen! // Maroknyi székely porlik, mint a szikla, / Népek harcától zajló tengeren. / Fejünk az ár ezerszer elborítja; / Ne hagyd el Erdélyt, Erdélyt Istenem! // Ameddig élünk, magyar ajkú népek, / megtörni lelkünk nem lehet soha. / Szülessünk bárhol, földünk bármely pontján, / legyen a sorsunk jó vagy mostoha. // Maroknyi székely... // Keserves múltunk, évezredes balsors, / tatár s török dúlt, labanc rabigált. / Jussunk e honban, magyar-székelyföldön, / Szabad hazában élni boldogan. // Maroknyi székely...”

A Tebenned bíztunk..., a *Boldog Asszony anyánk*, a *Rákóczi-nóta*, a Kölcsey és Vörösmarty alkotta *Himnuszunk* és *Szózat* kisebb-nagyobb megszakításokkal mindvégig jelent volt anyanyelvoktatásunk tanterveiben, tankönyveiben. A *Székely Himnusz* búvópatakként élt 1989-ig, s bár még nem szerepel tanterveinkben, tankönyveinkben, ma már több ünnepi alkalommal is felhangzik a *Himnusz* és a *Szózat* mellett. S a csíksomlyói búcsúra érkező, a milliót megközelítő zárandokok is természetesen éneklik, s reméljük, egyre több fiatal is érzi majd magáénak, vallja himnuszának... Várjuk az új anyanyelvi tanterveket, tankönyveket is, amelyekben helyet kapnak az előbb említett nemzeti énekeink, himnuszaink!

Ellentétek Erdélyben...

A magyar országgyűlés nyelvtörvényjavaslata Erdélyben is nyilvánosságra került, s a román értelmiségiek népük nemzeti léte ellen irányuló fenyegetést láttak benne. Még akkor is, ha a magyar nyelv kiterjesztése az állami életnek azon területeire, ahol eddig a latint használták, a román értelmiség sorsán egyelőre nem változtatott, hiszen a diétai és megyei

élet eddig is magyarul folyt. A román nyelv az élet követelményeinek megfelelően a közigazgatásban, az alsó fokú igazságszolgáltatásban eddig is szerepet kapott. Balázsfalva méhkasként bolydult fel, amikor meghallották, hogy az egyházi anyakönyvvezetésben be akarták vezetni a magyar nyelvet, akár a balázsfalvi iskolákban, s bár az elemi iskolai oktatási nyelv kérdése függőben maradt, attól féltek, hogy előbbutóbb azt is magyarrá akarják tenni. Az ellenállás vezére Simion Bărnuțiu (1808–1864) filozófus lett. A román politikai törekvések irányzatokra bomlottak. Ioan Leményi, balázsfalvi görög katolikus püspök az együttműködést választotta. Alexandru Bohățel a kolozsvári sajtóban arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar nyelvtörvény a községi román nyelvhasználatot nem érinti, és „mivel Erdély magyar haza”, azért „nemzetem fiai míveljék nyelvöket mint oláhok, és tanulják a magyart, mint a hon polgárai”. Simion Bărnuțiu mérsékletre és az erdélyi román igények kielégítésére szólította fel a magyar liberálisokat, párbeszédre törekedett. Egyyszerre szólt az élet különböző szintjein egymással szemben álló felekhez: „Kit hibáztassunk azért, mert a magyar, székely, szász, román, örmény stb. egy éghajlat alatt, egyazon völgyben, egyazon hegyen, egyazon folyó mellett lát napvilágot?... Miért idézzük meg a sírból őseink szellemét, egymást rémisztgetve?” (*Gazeta de Transilvania*, 1847. december 15/27. 100.) (Sajnos a rémisztgetés véres háborúba torkollott, s anyanyelvünk oktatásának ma is ható sérelmei ebből az ekkor fakadó forrásból erednek.)

A szászok a rendi alkotmányosság védelmében, iskoláik autonómiájáért is együttműködtek a magyar ellenzékkal, nem elleneztek, hogy a törvényjavaslatokat magyarul szer-

kesszék, a magyart és a latint tartották méltányosnak, a németet a magyarral egyenrangú nyelvként akarták elfogadni. A rendi-patríciusi felső réteget a magas jogi műveltséggel rendelkező tisztviselői kar fogta össze, az egész szász népet pedig az egyház és a neki alárendelt iskolahálózat. Öt gimnáziumuk működött, 50-60 tanárral, 1000-2000 diákkal, a sok elemista kisdíák mellett 350-400 gimnazista is tanult, akiknek a fele papi pályára készült, de a 250 parókia csak mintegy 500 főnyi klérusnak adott kenyeret.

Közép- és főiskolák

A fent vázolt ellentétek jegyében 1846-ban bizonyára már sok falusi és mezővárosi iskola működött (ezek összeszámlálása, feltérképezése újabb kutatói feladat lenne). Erdélyben az alábbi közép- és főiskolák léteztek:

Római katolikus főiskola gimnáziummal: Gyulafehérváron és Kolozsváron.

Római katolikus gimnázium: Szilágysomlyón, Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíksomlyón, Marosvásárhelyen, Erzsébetvároson, Székelyudvarhelyen, Zalatnán, Kézdivásárhelyen (Kanta), Nagyszebenben és Brassóban.

Római katolikus papnevelő intézet: Gyulafehérváron.

Görög katolikus főiskola gimnáziummal és papnevelő intézet: Balázsfalván.

Református főiskola gimnáziummal: Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyenyeden és Székelyudvarhelyen.

Református gimnázium: Zilahon és Szászvároson.

Evangélikus főiskola gimnáziummal: Nagyszebenben.

Evangélikus gimnázium: Besztercén, Medgyesen és Brassóban.

Unitárius főiskola gimnáziummal: Kolozsváron.

Unitárius gimnázium: Székelykeresztúron.

Görögkeleti papnevelő intézet: Nagyszebenben.

(Köpeczi Béla szerk., 1993. 417.)

A korszak valamennyi törekvése egyesült Stephan Ludwig Roth (1796–1849) tevékenységében, aki medgyesi gimnáziumi tanár, később falusi lelkész volt. A nyelvkérdésről írt munkájában szélsőséges magyarosító törekvéseket tulajdonított az ellenzéknek, a magyar nyelvet államnyelvként alkalmatlannak tartotta. Azt hangsúlyozta, hogy nincs is szükség országos nyelvre — *Landsprache* —, mert ez a román, amennyiben románul tudnak a legtöbben, és a román fontos eszköze a különböző nemzetiségek közötti hétköznapi érintkezésnek.

Joseph Marlin szászsebesi értelmiségi arra buzdított, hogy „tanulja meg mindenki nemcsak a Szászföldet, hanem Erdélyt is szeretni, dolgozzon mindenki a hazáért és nemcsak nemzetéért, akkor így megszűnnek az erdélyi nemzetiségek közötti civódások, és nem fognak többet magyarosításról, germanizációról, sőt románosításról fecsegni”.

A poroszországi születésű Leopold Max Moltke költő 1846-ban honfitársai kérésére megírta az erdélyi szászok máig kedvelt néphimnuszát: „Erdélyország, türelem föld, / minden hitnek tábor! / Óvd meg hosszú századokon át / fiaidnak szabadságját, / S légy a tiszta szó hona! // Erdélyország, édes földünk, / drága jó szülőhazánk! / Áldott légy szépségedért, / s tájaidnak minden gyermekét / egyetértés fogja át!” (Fordította: Ritoók János) (Köpeczi Béla szerk., 1993. 419-126.)

A szép gondolatok azonban megmaradtak a gondolatok szintjén, a tettek azt bizonyították, hogy pl. a magyar nyelv államnyelvé emelkedésének hosszú folyamata még nem zárult le. Ferenc József 1860. évi Októberi Diplomájában megengedte, hogy az iskolák maguk válasszák meg az oktatási nyelvüket. Ám a tanítás módszere — a középkor örökségeként — a felolvasás és az előadás volt, a tanulás pedig a szó szerinti beemlézés. A latin tanításában alkalmazott eljárásokat még hosszú ideig megtűrték az anyanyelvi oktatásban is, a nyelvtant önmagáért tanították, a cél a szabályok elmondása volt, nem pedig a gondolkodásban és a kifejezésben való alkalmazás.

A magyar nacionalizmus

A nyelvkérdésben, de másban is ellentétes vélemények születtek, hatottak, ártottak. 1841. június 27-én megjelent Széchenyi István *A kelet népe* című, Kossuth Lajos *Pesti Hírlap*-ját bíráló műve. Benne: „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjad[ként] — ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejtett... sajátságait”. Kossuth Lajos szeptember 2-án megjelent *Feleletéből*: „...nyelvét senki szájából kitépni ne törekedjünk, a magános élet mystériumába ne nyúljunk szentségtelen kezeinkkel, de már azt kívánjuk meg, hogy a köz, a nemzeti élet magyar legyen, s amennyiben köz és magános élet egybefügg, az idegen meghagyása mellett a magyarnak is hely engedtessek.”

1843 tavaszán jelent meg Lipcsében Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című röpirata,

amely a pánszláv veszély európai jelentőségére hívta fel a figyelmet, s ellenszerként a Habsburg-birodalom liberalizálását és föderatív átalakítását javasolta: „Az idegen ajkúakat — legyenek azok németek, tótok, románok vagy más nyelvet beszélők — anyanyelvük magányos körbeni használatában akadályozni, s az azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani sem törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad. Az idegen ajkúakat nyelvükért és fajukért gúnyolni és sérteni, azok ellen ingerelni — akár szóval, akár írásban, avagy tettel történjék is — tilalmas.” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 142.)

A liberálisok elfogadták a magyar államnyelv bevezetésének szükségességét, ám túlléptek a nemesi, nemzeti mozgalmon. A hivatalos nyelvhasználaton túlmenő magyarosításban elvetették a kényszert, s a magyar nyelv terjesztését oktatással, kedvezményezéssel akarták elősegíteni. Ezért szabta volna Wesselényi a jobbgágyfelszabadítás és a politikai jogok megadásának feltételéül a magyar nyelvtudást. A liberális nacionalizmus 1849-ig érvényes politikáját leginkább a *Pesti Hírlap* szemlélteti. Kossuth szerint a magyar korona országaiban a hivatalos nyelv a magyar legyen, „ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet *parancsolni* zsarnokság.” A reformellenzék, majd a nemesség is elfogadta, hogy mindenki, aki magyarul beszél, sőt minden lakos a magyar politikai nemzet része. Wesselényi jogkiterjesztő, majd Kossuth érdekegyesítő politikája a francia minta szoros követésével a közös szabadság jegyében, az önkényuralom ellen készült a nemzeti egység megvalósítására. Az újkonzervatívok színre lépésével a megkérdésben megnyilvánuló ellentétek felerősödnek, s a polgári és népi származású értelmiségiekből, írókból, költők-

ből álló demokrata csoport a birtokos nemesség érdekeinek mellőzésével gyökeres átalakulást követelt, és a forradalmi módszerek alkalmazását sem utasította el (Kuczka Péter szerk., 2006. 225-226.).

Az erdélyiek a „Rabok legyünk vagy szabadok?” értékeszményében egyesülhettek, de „A magyarok istenére / Esküszünk...” már megosztotta őket. Az Erdély kérdésével foglalkozó Unióbizottság javasolta, hogy a nemzeti nyelvet használhassák a katonák, s románul és magyarul beszélő tiszteket alkalmazzanak.

Az erdélyi liberálisok a nemzeti állam koncepciójának megfelelően a társadalmi reformot össze akarják kapcsolni a magyarosítással, sajátos gondolatuk: a nemesség által kivívott társadalmi reformokért és az alkotmányos jogokért cserébe a nemzetbe emelkedő nem magyar népek lojálisak lesznek a polgári nemzeti államhoz, sőt elsajátítják annak nyelvét. (Francia és amerikai példákra hivatkoztak.) Bölöni Farkas Sándor (1971. 49.) elítélte naplójában korábbi, magyarosítási magatartását — a jobbágyfelszabadítás feltételeként a magyar nyelv elsajátítását akarta kitűzni —, óvott az erőszakos magyarosítástól, vállalta a soknemzetiségű realitásokhoz való igazodást. Brassai Sámuel, aki tucatsnyen nyelven tudott, beszélt, a kolozsvári kaszinó által támogatott néplapban így beszélteti Az iskolamestert: „A nyelvkülönbség okozza, mérgecsíti, az örökíti a nemzeti ellenkezéseket. Ha az egész emberiségnek csak egy nyelve volna, nem sokára csak egy népet formálna, s az emberek mindnyájan rokonokként szeretnék egymást” (Brassai, 1843. 452., Köpeczi Béla szerk., 1993. 412.).

A bécsi kormányzat „a magyar kérdés rendezését” — a nyelv kérését is — az „oszd meg és uralkodj” elve alapján, az összmonarchia egységét féltve, Magyarország és Erdély egyesüléstől rettegve, próbálta védeni. Amikor 1846 elején Galíciában a lengyel nemesség felkelést robbantott ki, Kolozsváron is felidéztek a parasztlázadás rémét...

A parasztlázadás réme helyett „Európa tavasza” Erdélybe is forradalmat és szabadságharcot hozott, a forradalom és ellenforradalom kereszttüztét. A magyar politikusok, akik a korszerű polgári nemzetállam megteremtésén fáradoztak, nem láttak bele a „nagypolitika” boszorkánykonyhájába, a társadalmi haladás, a gazdasági korszerűsödés követendő példáját keresték. Azonban nem figyeltek fel a franciaországi bretonok, baszkok nyelvhasználati panaszaira, az ír kérdés pusztán társadalmi kérdés volt a számukra, s Amerikában a nagy kohót látták, amely az ipar fejlődésével minden erőszak nélkül megteremti a nemzeti és nyelvi egységet. Gondolatmenetükben az volt a téves pont, hogy azt hitték, a nemzeti-ségi kérdés önmagától megoldódik, ha az elnyomott nemzetiségi tömegek megkapják a polgári szabadságjogokat.

A magyar államnyelv bevezetése elkerülhetetlen és helyes bevezetése türelmetlen részintézkedések egész sorával párosult. Szükségtelen intézkedés, türelmetlenség volt az, hogy bármiféle közhivatalnok csak az lehetett, aki magyarul tudott, hogy a nem magyar egyházak anyakönyveit is magyarul kellett vezetni. Nacionalista lépések — s a nemzetiségek is nacionalizmussal válaszoltak, a nemzetiségek felléptek a magyarosítás valóságos és képzelt veszélyei ellen.

Az 1848. április 11-én szentesített, ún. márciusi törvények lerakták a *modern polgári állam alapjait* (népképviselő, köz-

teherviselés, jobbágyfelszabadítás, sajtószabadság, választott városi hatóságok stb.). Mindezek az intézkedések a nem magyar nyelvű lakosoknak ugyanúgy kedveztek, ahogyan a magyarságnak, ám *hiányzott egy kifejezés*, amely a 1848. áprilisi (Kossuth ilyen irányú javaslatának és a bécsi forradalomnak köszönhetően) osztrák alkotmányban benne volt: a *nemzetiségek egyenjogúságának fogalma* (Glatz Ferenc szerk., 1989. 148-150.).

Maradt volna még egy lehetőség — az anyanyelvi oktatás számára is —, az, hogy a nemzetiségi többségű megyékben legyen az önkormányzat nyelve a magyar mellett vagy helyett román, szerb, szlovák stb., ám a vármegye a magyar liberálisok számára a hajdani szent küzdőterület volt, ahová baj esetén vissza lehetett vonulni, ennek autonómiájáról semmiképpen sem mondtak le, semmiképpen sem akarták a nemzetiségeknek átengedni. Néhány előrelátó elme a nemzetiségi kérdés átfogó rendezésére tett javaslatot, és nem kikényszerített engedményekben gondolkozott. A radikálisok egyik csoportja, Pálffy Albert és a *Márczius Tizenötödike* körül csoportosulók felfogták, hogy a magyar forradalom létérdeke a nemzetiségekkel való megegyezés: „Meg kell a nemzetiségekkel alkudnunk, éspedig ma inkább, mint holnap. És amikor alkudni akarunk, tegyük félre a corpus iurist s annak elkopott fikcióit...” Hasonló következtetésekre jutott a szabadságharc párizsi diplomáciai megbízottja, Teleki László (1810–1861) is: „Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is” — írta Kossuthnak 1849. május 14-én (Glatz Ferenc szerk., 1989. 155.).

A magyar és román nemzeti és társadalmi szabadságtörekvéseket egyeztetni akaró békevágynak makacsul fel-feltornyo-

suló akadályokkal kellett megküzdenie a polgárháborúba sodródott soknemzetiségű tájon. Ion Dragoș (1810–1849), bihari képviselő a magyar országgyűlésben román nyelvhasználati jogokat követelt, javaslatot tett a két nemzet „természetes” szövetségének törvénybe iktatására. Kossuth Lajos megbízólevelével felkereste Avram Iancu-t (1824–1872), hogy békét közvetítsen Kossuth Lajos kormányzó és „a havasok királya” között. „Minden nyelvnek és népiségnek nemcsak szabad használatot és fejlődést akarunk engedni, hanem ezen fejlődést a civilisatio érdekében elő is mozdítani”. Ezzel a gondolattal született meg Kossuth Lajos és *Nicolae Bălcescu* (1819–1852) közötti megállapodás is (*Project de parcification, 1849. július 28.*) — sajnos későn, addigra már a kísérlet fegyveres összecsapásba torkollott.

Nyugodtabb körülmények között az erdélyi kibontakozás felé is mutathatott volna Kossuth figyelmeztetése: „A magyarnak az oláhhal, s az oláhnak a magyarral testvéries egysülésben van mind egyiknek boldog jövője, nem pedig, ha az egyik elhagyja magát ámíttatni a másiknak elnyomására, mert akkor olly fegyverhez nyúl, mellyel magáét is sújtja” (Köpeczi Béla szerk., 1993. 445.). Az Érchegység román népének érdekeit Varga Katalin magyar nemesasszony is felvállalta, mígnem Andrei Șaguna (1809–1881) püspök csellel el nem fogatta „a mi úrasszonyunkat”, ahogyan a nép nevezte. Avram Iancu is azt izente Simonffy József ezredesnek: „... ebben a két testvérhazában a magyar nem beszélhet létéről és jövőről a román nélkül, s a román sem a magyar nélkül”, mert „köztünk és köztetek a fegyverek sohasem dönthetnek” (Köpeczi Béla szerk., 1993. 445., 457.).

A fegyverek azonban döntöttek — egy harmadik fél, a Habsburgok javára —, „az éjszaki óriás”, a cári Oroszország intervenciója, gőzhengere nyomán Görgei Artúrnak (1818–1916) egy útja maradt: letenni a fegyvert a cári csapatok előtt, s Paszkievitz jelenthette Miklós cárnak: „Magyarország Felséged lábai előtt fekszik.” Európa két legerősebb katonai hatalmának seregeivel szemben a magyar szabadságharcnak el kellett buknia, s az erdélyi románok csalódását is talán Avram Iancu érezte át a legmélyebben: „Nemzetemet szolgáltam — írta 1850-ben kelt végrendeletében —, fájdalom, nem sok sikerrel, sőt szomorúan látom éppen most, hogy reményeim és a hozott áldozat semmivé válnak.” Széchenyi István elmegyógyintézetben, ő pedig elborult elmével, furulyáját fújdogálva, bolyongott a hegyek között, a kortársak számára a Habsburg háládatlanság szomorú példájaként, míg a halál meg nem váltotta szenvedéseitől.

Az akkor elhintet magvak, méreggel átitatott spórák, amelyek nagy része egyenesen Bécsből érkezett, a nagypolitika sakkhúzásaiként, azóta is mérgezi(k) oktatásunkat, anyanyelvoktatásunkat is.

A fehéregyházi forrásnál... — Petőfi Sándor...

A fegyverek döntöttek, s a fehéregyházi forrásnál meghalt valaki, aki alig egy hónappal előbb, *A honvéd* című versében azt írta: „A hazáért halni nagyobb boldogság / Ezen a világon!” Petőfi Sándor (1823–1849), „aki a magyar nép tudatában egyértelműen az a költő, akinek a képe a legerősebben és a legigazibb vonásokban él bennünk, akit nem kell a könyvszerű feledésből kiásni, akinek értékét nem kell revízió

alá venni. Petőfi eleven volta a legszebb bizonyítéka annak az egyébiránt sokszor tagadott ténynek, hogy a magyarság meg tudja becsülni irodalmi nagyjait” (Szerb Antal).

Rövid élete ellenére életműve felmérhetetlen hatást gyakorolt magyar irodalmunkra, egész anyanyelvoktatásunkra is, ő az, akit minden magyar iskoláskora óta ismer és tisztel. Édesapja, Petrovics István, édesanyja, a szlovák nemzetiségű Hruz Mária nagy *gondot fordítottak fiúk iskoláztatására*. Kecskemét, Sárszentlőrinc, Pest, Aszód, Selmec és Pápa — jobbnál jobb iskolákba járatták, s a 15-16 éves fiú latinul, franciául és németül olvas, ismerkedik a francia és a német költészettel. A latin oktatás nem mindig kellemes emléket idézi: „Diligenter frequentáltam / Iskoláim egykoron, / Secundába ponált mégis / Sok számár professzorom. / A poesisből is ebbe / Estem inter alia, / Absurdum pedig, de nagy, hogy / Ennek kelljen állnia. / El sem obliviseálnak, mert / Ha occasiom akadt: Kutyáliter infestáltam / E jó dominusokat. / Egynek pláne... no, de mindhogy / Szerelemhistória, / Talán jobb lesz in eternum / Sub rosa maradnia” (*Deákpályám*). Talán Petőfi is ismerte a régi kéziratok énekeskönyveinkben fennmaradt diákdalt: „Isten hozzád Rudimenta / Kalamáris, tinta, penna, / Az Atyám se vólt pap soha, / Nem verte a’ dobót soha...”

Petőfi iskoláztatása és kulturális beilleszkedése során tökéletesen elmagyarosodott, s maga vallotta versében: „Magyar vagyok. Legszebb ország hazám / Az öt világrész nagy területén...” A *pápai kollégiumban* ismerkedett meg Jókai Mórral, s a kollégium önképzőköreinek jeles tagjaként ekkor talált igazi költői hangjára is. Később Jókai Mór, Lisznyai Kálmán, Tompa Mihály és mások közreműködésével megalkototta a *Tízek Társaságát*, olyan elvi, baráti közösséget

alakított ki, amely később a történelmet is befolyásoló erővé válhatott — 1848. március 15-én. „Ezt a napot »*Petőfi napjának*« nevezte a magyar nép, mert ezt a napot ő állította meg az égen, hogy alatta végig küzdhesse a nemzet hosszúra nyúlt harcát szabadsága ellenségeivel” — írt Jókai Mór, Petőfi barátja és küzdőtársa a márciusi napokban. „Petőfi mérész föllépése nélkül ki tudja meddig elforgatták volna a politikusok a szóbeszéd archimédeszi csavarát.” A költő egyik monográfiája, Fekete Sándor írta: „A történelemben sok kiváló forradalmár küzdött és sok nagyszerű költő alkotott, de egészen kivételes történelmi szerep jutott Petőfinak: költő létere egy népforradalom kezdeményezője lett.”

A *Nemzeti dal* (1848) tizenkét évvel a *Szózat*, negyedszázaddal a *Himnusz* után egy csapásra, egyetlen nap alatt a magyar nemzeti tudatot meghatározó alpmű lett. Műfaja: kiáltványvers, refrénje alkalmassá tette, hogy sokan és gyorsan megtanulják, hogy együtt mondják, szavalják a költővel, ezáltal a közös cselekvés részesei legyenek. Képzelt-e, remélhet-e a sorstól, az élettől, a történelemtől ennél többet és nagyobbbat egy huszonöt éves költő? (Azóta nemzedékek sora — még a tiltás ellenére is — mondja, szavalja a költővel — Erdélyszerte!) A vers a történelmi pillanat felismerését kiáltja világgá, a *most vagy soha* alternatíváját. A cselekvésre legalkalmasabb pillanatot Petőfinak és társainak sikerült megtalálni, akiket „márciusi fiatalok” néven tart számon a történelem. Hiába az eső, hiába a szél, hiába a város fölé meredő ágyúcsövek, egy maroknyi fiatalember a történelmet formáló erővé válhatott. A márciusi napok lendületében, felfokozott idegállapotában, a közéleti cselekvés órányi szüneteiben is

születtek versek, pl. a *Föltámadott a tenger* allegorikus látomása.

Petőfi verseit szoros egymásutánban, lírai elbeszélésként is élvezhetjük, sőt így élvezhetjük igazán.

Lírai önarcképe, ars poeticája is *A természet vadvirága* (1844);

Verseinek seregszemléje: *Dalaim* (1846) ;

A költő feladata: *A néppel tűzön-vízen át* (*A XIX. század költői*);

Népdalszerű versei, amelyek népdallá is váltak: *Fa leszek...* (1845), *A virágnak megtiltani nem lehet* (1844), *Rózsabokor a domboldalon* (1847), *Befordultam a konyhába* (1844). (Ez utóbbi helyzetdal is.);

Zsánerkép: *Megy a juhász számáron* (1844);

Népi alakrajzai: *Pál mester* (1844), *Orbán* (1845), *A tintásüveg* (1844);

Komikus eposz: *A helység kalapácsa* (1844);

Életkép: *Egy estém otthon* (1844);

Jellemkép: *Pató Pál úr* (1847);

Mese-eposz: *János vitéz* (1844);

Tájverseiben az Alföldet a szabadság szimbólumaként mutatta be: *Az alföld* (1844), *A csárda romjai* (1845), *Kutyakaparó* (1847), *A Tisza* (1847), *Kiskunság* (1848);

Romantikus szerelmi versei: *Reszket a bokor, mert...* (1846), *Bírom végre Juliskámat* (1847), *Szeptember végén* (1847), *Beszél a fákkal a bús őszi szél* (1847), *Minek nevezzelek?* (1848)...

Családi lírája: *Füstbe ment terv* (1844), *Egy estém otthon* (1844), *István öcsémhez* (1844), *Fekete kenyér* (1845), *Szü-*

lőimhez (1844), *A jó öreg kocsmáros* (1845), *Szüleim halálára* (1849);

Forradalmi látomásköltészete:

1846 — *Egy gondolat bánt engemet...*

1847 — *Meddig alszol még hazám?*; 1848. január — *Olaszország*;

1848. február — *Az országgyűléshez*. 1848. március — *Di-
csőséges nagyurak...*

1848. március 15. — *Nemzeti dal, Föltámadott a tenger...*

1848. április — *Készülj, hazám!, Rákóczi*. 1848. május — *A király esküje*;

1848. június — *A magyar nép, Márciusi ifjak. A nemzet-
gyűléshez*;

1848. június-szeptember — *Az apostol*. 1848. szeptember — *A székeleyekhez*;

1848. október — *A vén zászlótartó. Tiszteljétek a köz-
katonákat*;

1848. december — *Csatadal*. 1849. január — *Európa
csendes, újra csendes*;

1849. február — *Burián Pál emlékkönyvébe: Lantom, kar-
dom tied, oh szabadság!*

1849. április — *Az erdélyi hadsereg*. 1849. június — *A
honvéd; Föl a szent háborúra!*

1849. júliusában az utolsó ránk maradt verse elé ezt írta:
*Szörnyű idő, a végső pusztulás látomása, a költő rémülten sejt-
ti a végromlás közeledtét, és csakhamar lesújt reá is a nem vá-
logató sors...*

A költő honvéd századosként Jozef Bem tábornok (Bem
apó) seregében szolgált. Az idős tábornok s az ifjú között
meghitt barátság szövődött (Bem nem tudott magyarul, Pe-

tőfi lengyelül, ezért franciául értekeztek), Bem „*mon fils*”-nek, fiának tekintette, és igyekezett a harctól távol tartani, ezért futárszolgálatra osztotta be. Meg is mondta neki: A hazának nem az Ön kardjára, hanem a tollára van szüksége!

Petőfi Erdélyben, Fehéregyháza határában, 1849. július 30-án tűnt el örökre — legendává vált. Alakja, elsősorban a márciusi eseményekkel, a forradalommal összefüggésben szimbólummá vált a magyar közgondolkodásban, a költészetben: a szabadság szimbólumává, a nemzeti elkötelezettségé és a tenni akarás szimbólumává. Költők, írók különböző válságos időszakokban, nehéz történelmi pillanatokban idézték meg. A helyzettől függően, változó hangsúlyokkal, személyes tartalommal (Bánki-Pála, 2004. 286.).

Pályája, mint az üstökösé — mondta barátja, Arany János.

Világirodalmi helyét Hermann Grimm az öt legnagyobb közt jelölte meg: „Petőfi, Homeros, Dante, Shakespeare és Goethe úgy tűnnek föl előttünk, mint egy és ugyanazon költőnek vissza-visszatérő megtestesülései” (Somos Béla, 2005. 227.).

Hatását nem tudjuk Horvát Jánosnál pontosabban megfogalmazni: „Az irodalom innen kezdve jelent többet annál, amit addig jelentett: nem a műveket s könyveket, hanem valószínű életbeli viszonyt a kimagasló egyes és a kollektivitás között. S innen nagy sikere Petőfinek a különben »nem olvasó« rétegekben is” (Nemeskürty István, 1983. 487.).

Ugyancsak Nemeskürty István (1983. 465.) szerint Petőfi „sikere majdnem megmagyarázhatatlan: olyanok is olvasták, akik addig nem vettek verseskönyvet a kezükbe. Azaz mégis magyarázható: eltalálta azt a hangot, amelyet tömegek éreztek a saját — addig meg nem szólaltatott! — hangjuknak. E

sorok írója századunk harmincas éveinek elején, elemista korában úgy olvasta Petőfit, mint ma a regényt szokás: versről versre, lapról lapra haladva, s ebben nem állt egyedül. Társainak mesélte, most hol tart, mit olvasott, s e tekintetben a kis nebulók eszmét cseréltek egymással. Ezek a Petőfi-versek tehát érdekelték egy huszadik századi gyermeket, túl azon a gyönyörűségen, az ismeretlen világokba hatolás borzongató élvezetén, amit a versek olvasása ösztönösen-öntudatlanul jelentett.”

A mai nebulók az elemiben ma is szívesen olvassák, tanulják, szavalják Petőfi verseit, az általános iskola hatodik osztályában is még szívesen olvassák, szavalják a *János vitézt*, a középiskolában már irodalomtudománnyá, -történetté változtattuk Petőfit, pedig ott is a művészt, a képeket, a stílust kellene előtérbe helyeznünk, azt az édes anyanyelvet, amelyet ő is édesanyjától tanult, az iskolában tökéletesítette, s magyar irodalmunk egyik legnagyobb költőjévé válva a saját korában, de bármikor, bárkit — magyart és más nyelven beszélőt is — szívesen tanít, oktat, nevel... (Tanítványaimmal több alkalommal is elindultunk Petőfi nyomában, a fehéregyházi forrásnál, az Ispán-kútnál, szobránál, Koltón, a vajdahunyadi várban, s természetesen Kolozsváron, a Biasini-háznál is tiszteletünket tettük, felidéztük az ábrándos, a könnyelmű, a szerelmes, a mámoros, a bánatos és a haragos költő verseit, amelyek lelkének „holdsugári”, „pillangói”, „vadrózsái”, „szivárványi”, „fellegei” és „villámlási”...)

1849 őszén másodszor fejezte le a magyar irodalmat a Habsburg-dinasztia. Miként Ferenc császár 1795-ben, úgy most Ferenc József (1830–1916) intézkedett a magyar írók ellen, a magyar nyelvű oktatás ellen is. Egyébként is komolyan elhangzott, elhatároztatott, hogy a magyar nyelvet elsovasztják, megszüntetik. Magyarországot, az államot gyakorlatilag megszüntették, bekebelezték, Erdélyt is közvetlenül a bécsi kormány alá rendelték. A rendszer Schwarzenberg herceg, miniszterelnök, Lichtenstein erdélyi kormányzó és Bach belügyminiszter nevéhez fűződik. Akik azt vallották, hogy csakis egy centralizált és abszolutisztikus hatalom képes a forradalomban megtépázott monarchia tekintélyét helyreállítani. A törvényeket és a rendeleteket az uralkodó nemcsak kibocsátotta, hanem az utolsó pillanatban módosíthatta, vagy visszavonhatta, így minden állami tevékenységre végső soron az ideiglenesség nyomta rá bélyegét. A magyaros ruhába bújtatott idegen hivatalnokokat a nép *Bach-huszárok*-nak csúfolta. A minden eddigieknél kegyetlenebb megtorlást Haynau, a „*bresciai hiéna*” vezette, százakat lövetett agyon vagy akasztatott fel — Aradon 13 honvéd tábornokot, Pesten Batthány Lajos, volt miniszterelnököt, — ezrekre börtön vagy kényszerű katonáskodás várt.

Az önkényuralom éveiben drákói szigorral hallgattatták el a szabadságharc eseményeit felidéző költészetet. Nemcsak Kossuth-bankóért, nemcsak a rejtett fegyverekért, zászlóért hurcolták meg az egykori honvédeket, üldöztetés járt a szabadságharc dalainak énekléséért is... Pl. a *Kossuth-nótáért*. „Kossuth Lajos azt üzent: / Elfogyott a regimentje. / Ha

még egyszer azt üzeni: / Mindnyájunknak el kell menni! / Éljen a magyar szabadság! / Éljen a haza! // Esik eső karikára / Kossuth Lajos kalapjára. / Valahány csepp esik rája, / Annyi áldás szálljon rája! / Éljen a magyar szabadság! / Éljen a haza! // Kossuth Lajos íródeák. / Nem kell neki gyertyavilág: / Megírja ő a levelet / A csillagok fénye mellett, / Éljen a magyar szabadság! / Éljen a haza!”

A szabadság gondolatát megszólaltató költői alkotásokat ugyanúgy üldözték, mint e gondolatok megfogalmazóit, köztük az oktatókat is, anyanyelvünk tanárait is. Sajátos, földalatti — mai szóval szamizdat — írott folklór alakult ki, titkon másolt, dugdosott kéziratos költészet, amely emlékeztetett a nagy napokra, hónapokra, a forradalom vívmányaira.

Az ország megtört lelkiállapotáról fogalmat alkothatunk Vörösmarty Mihály soraival: „*Most tél van csend és hó és halál*”. Nemes Nagy Ágnes szerint: „ez a magyar költészet legnagyobb verssora... Az *s*-ek egyre halmozódó hatására mint ha dadogóvá válna a verssor, mintha megközelítené egy beteg nehéz légzését, aki még él még akar valamit mondani, de mondatfűzése már a féltudaté... Egy haldokló végső szavai ezek”.

Arany János is így élte meg a tragédiát: „*Letéstem a lantot, nyugodjék, tőlem ne várjon senki dalt...*”

Vajda János (1827–1897) a *Virrasztók* című versében „*nagy halott*”-ként látja nemzetét, s körülötte virrasztóknak az írókat, a költőket tekinti. Reménykedik, hátha még nem halt meg, hátha csak tetszhalott, s ha szempillája rebbenne, akkor a virrasztó költők segíthetnék őt tovább élni.

Tompai Mihály (1817–1868), Petőfi és Arany eszmetársa, az allegorikus kifejezésmód egyik legjobb magyar művelője,

A gólyához (1850) című versében a visszaérkező kedves madárnak szólva sokak helyett mondja: „Ne járj a mezőn, tetető van ott. Ne menj a tóba, vértől áradott. / Toronytetőkön nézve nyughelyet: / Tüzes üszökbe léphetsz, úgy lehet. / Csak vissza, vissza! Dél szigetje vár. / Te boldogabb vagy mint mi, jó madár, / Neked két hazát adott a végzeted. / Nekünk csak egy — volt! Az is elveszett!” Sorai bizonyára az akkori prédikációiban is megjelennek — Halotti beszédként is —, próbálja vigasztalni életben maradt költőtársait, bátorítani híveit, az akkori diákokat, fiatalokat, szülőket, rokonokat... Mert az anyanyelvoktatás is megtorpan a Bach-korszakban, az Entwurf (1849) idején, és utána is évekig tartott a terror. Tompa Mihályt is beidézték, s figyelmeztették: „azán több gólya nem csinálni!”

Több romantikus költőnk művében a nemzethalál gondolata jelentkezett:

Herder *Gondolatok az emberiség történetének filozófiájához* (1791) című művében leírt jóslata Oláh Miklós 16. századi latin nyelvű — *Hungaria* — művéből ered: „századok múlva a nyelvüket is alig lehet megtalálni majd”.

Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz* (I.) (1796) c. versében a magyarság elképzelt kihalását nem tekinti egyedi esetnek, általánosít, a sorszerűséget, a végzet hatalmát látja a szomorú fejleményekben.

Kölcsey Ferenc *Zrínyi dala, Zrínyi második éneke* (1830, 1838) verseiben a pusztulást kész ténynek mutatja, az okok közt a hősi önfeláldozás hiányát tartja a legfontosabbnak. A második vers még tovább megy, az új nép felvirágoztatja a földet...

Vörösmarty Mihály *Szózatának* (1836) sorsszerűsége megmarad: „ha jőni kell”...

Petőfi Sándor *Szörnyű idő* (1849) c. versében a sorsszerűséget emeli ki, s a szabadságharc (és saját élete) utolsó napjait rögzíti.

Arany János *Ősszel* (1850) c. verse az évszak és az 1850-es történelmi helyzet, valamint a minta (Osszián dalai) elégikus módon szólal meg. Arany szerint a nemzet kihalása a művészet halálát is magával hozza... (Somos Béla szerk., 2005. 157.).

De ellenpéldákat is találunk! Borsos Miklós *Nemzetőr* (1848), Barabás Miklós *Alföldi táj gémeskúttal* (1838) festményei, Nagy Sámuel acélmetszete Marosvásárhelyről (1827), Pollack Mihály *Nemzeti Múzeuma* (1847), a *Pannonhalmi könyvtár* épületének képei és más képek talán ott lehettek néhány iskola falán, az iskolai énekórákon bizonyára énekeltek a vallásos énekek mellett népdalokat is, olvastak népmeséket, s a pesti és kolozsvári diákok bizonyára — az iskolai tiltások ellenére — be-besurrantak Kelemen László társulatának színielőadásaira, a kolozsvári előadásokra... Az iskolázottak számának növekedése a megnyíló közkönyvtárak, olvasóköri látogatására is ösztönözték a fiatalokat és idősebbeket. A korabeli kollégák — ha éppen nem maradtak a harctéren, nem sínylődtek börtönben, nem bujdokoltak — oktatták a nép fiait, megpróbálták átvészelní a korszakot, titokban esetleg beszéltek Kossuth apánkról, énekelgették az ekkortájt keletkezett *Kossuth-nótát*.

Magyar nyelvű könyvek kiadását, ha csak tehették, gátolták a hatóságok. Kemény cenzúra működött. Mindent előlről kellett kezdeni... De sokan nyilatkozták: mindegy, hogy mit olvasok, csak magyar legyen. Naptárak, évkönyvek, ka-

lendáriumok — csupa olyan nyomtatvány, amelyekre jelle-
güknél fogva kevésbé figyelt a cenzúra. Még így is el-elko-
boztak egy-egy „lázító célzatú” kiadványt, pl. a *Népszerű
Naptár 1851-re* elnevezésű kalendáriumot, mivel a címlap-
ján: „Mindazok használatára, a kik az 1850. év után Ma-
gyarhonban még magyarokul megmaradtak” ajánlás mellett,
még két sor is szerepelt: „Ne szomorkodj, légy víg! / Nem
lesz ez mindig így”. Talán Erdélyben is olvashatták, forgatták
ezt a naptárt...

Ilyen, Magyarhonban magyarnak megmaradt irodalmár
volt Szilágyi Sándor, kolozsvári nemzetőrtiszt, ő élesztette fel
a tetszhalálából a Schwarzenberg herceg, meg Bach belügy-
miniszter által megbénított magyar irodalmat. Anyanyelvünk
dicsőségére is. Mert lassan iskolai anyanyelvoktatásunk ke-
reteit is szétfeszítve, a már írni-olvasni tudó, az irodalmat
kedvelő, az irodalmat terjesztő fiatalok és idősebbek tevé-
kenységét is figyelembe kell vennünk, akik volt tanítóiktól,
tanáraiktól átvéve a stafétabotot, otthon, baráti körben, „a
márciusi fiatalok” szellemében szervezik az irodalmi ellenál-
lást. Ahogyan a márciusi fiatalok előkészítették a forradal-
mat, a szabadságharcot, kényszerítették ki a magyar állam-
nyelv kinyilatkoztatását... Nos, ez a Szilágyi Sándor (és tár-
sai!) 1850-ben négy különböző címen 22 füzetet adott ki, a
magyar irodalom, a magyar nyelv s közvetve a levert szabad-
ságharc ügye mellett agitálva. Szilágyi a konzervatív papa ér-
demeit s nevét fölhasználta (Szilágyi Sándor a magyar nyelvű
kormánylapot szerkesztette), hogy új meg új címeken lapen-
gedélyeket kapjon: *Magyar Emléklapok 1848 és 1849-ből.
Történeti és szépirodalmi közlöny az utolsó forradalom korából.*
A hatodik megjelent szám után kapott észbe a cenzúra (de

hiszen ez nem az a Szilágyi Sándor!), már olyan versek jelentek meg hasábjain, mint Tompa Mihály: *A gólyához*, Arany János: *Letésem a lantot*, Gyulai Pál: *Hadnagy uram*, Jókai-novellák, Petőfi-szövegek... Következett a *Pesti röpívek*, benne: „Nemzetiségünk, a gránitszikla, melyen annyi hullám tajtékká tört, melyre jövendőnk fellegvára emelve van: él! Legtisztább s legerősebb alkotóeleme a nyelv és az irodalom; ezt ápolni, ennek erős sarjú-virágait hervadástól megmenteni célunk s feladatunk. A nemzet élni akar!”

Elévülhetetlenek Jókai Mór érdemei is: 1850 júliusában *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*, s október végén *Egy bújdosó naplója* című köteteit jelentette meg, nyílt vakmerőséggel, kihívóan szemrehányó daccal, őszinte fájdalommal (Nemeskürty István, 1983. 491-194.). Hányan olvasták e naptárakat, köteteket? Petőfi, Jókai nevét látva bizonyára meg is vásárolták őket...

A folyóiratok, könyvek, naptárak kiadói, Emich Gusztáv, Hartleben Konrád, Kozma Vazul, Landerer és Heckenast, Müller Emil és Gyula, Rózsavölgyi Gyula, Trattner és Károlyi... akik „soha annyi áldozatot nem hoztak a nemzeti műveltség érdekében, mint Világos után. A bár felemásan, de mégiscsak polgárosodó Magyarország kulturális és tudományos közéletének publikációs előfeltételeiért, érdemeik, hogy a honi könyvkiadás az '48 előtti állapotokhoz képest az évtized közepére körülbelül kétszeresére növekszik” (Somogyi, 1965. 4. 100.).

Voltak kiadásra nem került, kéziratban terjedt, másolt, szavalt, suttogott, bizalmas baráti körökben emlegetett költemények is, mint pl. a halálra keresett s udvarházról udvarházra bújdosó Sárosi Gyula *Farsangi dala*, vagy Medgyes La-

josnak a kolozsvári börtönben szerzett, s onnan kicsempézett verse: „A sorvasztó rabságot / Mosolyogva hordozom, / Éretted, szent szabadság! / Éretted, drága hon! / ...Egy szellő jő, s lefújja / A korhadt trónokat. / Vér és könny már elég folyt / Nem kell több áldozat” (*Börtöndal, 1850, a kolozsvári börtönben*).

Jókai Mór Vahot Imrével együtt 1851-ben megindítja a *Remény* című irodalmi folyóiratot. „Nem akarjuk magukat elevenen eltemetni” — serkenti az olvasókat, a fiatalokat. Szilágyi Sándor is folytatja a kísérleteit: *Nagyenyedí Album* címmel antológiát adott ki. 1854 márciusában Pákh Albert szerkesztésében, Heckenast Gusztáv nyomtatásában megjelent a *Vasárnapi Újság*, tízezer példányban. A lapot „az alsó középrend” kedvelte, éppen azok, akikről Bach leginkább feltételezte, hogy hamar elfelejtenek magyarul. Az 1921-ig fennálló lap „valóságos nemzeti intézménynek számított, s meghatározó módon befolyásolta jelentős rétegek világképét és tudásszintjét”. Pákh Albert szerint „azon népet látjuk magunk előtt, mely hogyha ezentúl is élni akar, ezt csak ismeretek és művelődés árán válthatja meg” (Nemeskürty István, 1983. 496.).

Az 1850-es években „nemzeti magatartást” jelentő *passzív ellenállás* képviselője a nemesség volt, „a gazdag főúr és a jó módú nemes, az értelmi kereset emberei és a jó módú polgár elhatározták, hogy az adót nem fizetik, míg a végrehajtó nem jön rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, amit elkerülni nem lehet... A német nyelv értését megtagadják, s mindenütt magyar tolmácsot, magyar választ és ítéletet kívánnak... Ha felvilágosítást kérnek tőle, nem tudommal felel... Ne érezze magát az osztrák itthon sehol, soha, semmi-

ben. Legyen s maradjon idegen e földön, ne szeresse senki. A társaságok ne fogadják be. A családok és házak küszöbei legyenek elzárva előttük. A nők nem bocsássák közelükbe, a férfiak ne barátkozzanak, ne mulassanak velük...” Deák Ferenc azt vallotta, hogy ragaszkodni kell a ’48-as elvekhez, az ország alkotmányos önállóságához, ébren kell tartani „az alkotmányos elv melletti lelkesedést”, magát az alkotmányt azután „kedvező pillanatban egy tollvonással helyre kell állítani” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 162.),

Entwurf (1849)

A forradalom és szabadságharc hatására összeomlott az a rendszer, amelyik korábban egy emberöltőre a Habsburgok „örökös tartományaiban” is rendőri eszközökkel állta útját minden társadalmi haladásnak, az oktatási rendszernek talán még erősebben... Bár a kérvények sokasága sürgette az oktatás színvonalának emelését, különösen a népoktatását...

1849. szeptember 15-én a császár ideiglenes jelleggel jóváhagyta az újonnan vallás- és közoktatásügyi miniszterre kinevezett Leo Thun-Hohenstein gróf által előterjesztett *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* című — pedagógiai szaknyelven általában Entwurf néven ismertté vált — dokumentumot.

Legfontosabb intézkedései majd másfél század óta érvényben vannak, akad olyan is, amelyiknek megvalósítása mai reformtörekvéseink céljai között is szerepelnek:

Egyesítette a hatéves gimnáziumot a korábbi, a felsőfokú tanulmányokra felkészíteni hivatott, kötelező „filozófia” tanfolyam két esztendejével. A teljes gimnázium tehát nyolc osz-

tályból állott, és al-, illetve főgimnáziumra oszlott. Nyilvános vagy magánjellegű lehet. A teljesen vagy nagyjából nyilvános alapokból fenntartott gimnáziumok *állami gimnáziumoknak* minősülnek. (Az egykorú magyar szaknyelvben: államgimnáziumok, státusgimnáziumok). Gimnáziumot tarthatnak fenn püspökök, szerzetesrendek, községek, városok, egyéb testületek és magánszemélyek is. A gimnázium közvetett vezetője a tartományi tanács (122 §). Rendszeresítette az érettségi vizsgákat (78-88 §).

Az Entwurf bevezetésének objektív akadályai is voltak: iskolai termék, képzett oktatók hiánya stb. A piarista, a benecés, a ferences, de a premontrei és a cisztercita rend iskoláit érték veszteségek, a szabadságharc idején elbocsátott tanárokat, de újakat sem vehettek fel, s az idősebbeket eltiltották a tanítástól... Az Entwurf intézkedései a protestánsok gimnáziumait is sértette, főleg a két protestáns egyháznak az 1790/91. évi XXVI. Törvénycikkben biztosított autonómiáját, anyagi helyzetüket. A konzervatív-katolikus álláspontot képviselő *Religio* (1850. február 3.) éles hangon támadja az Entwurfot, a tervezet legsúlyosabb fogyatkozása: „a keresztény képzési elemnek, tudniillik a keresztény régiségtannak, a keresztény egyháztörténelemnek és a keresztény egyházirodalomnak elmellőzése”. A nagyváradai gimnázium igazgatója, a premontrei Krausz G. László szerint az Entwurf „nemcsak kellő méltánylásra nem jutott, de sőt kétségteljes ellenvetésekkel ostromoltatik” (Krausz G. László 1856. 3-31.) Az erdélyi szász evangélikus egyház főkonzisztóriumuk üdvözölte a módszertani útmutatásokat, de az oktatás központjának a klasszikus nyelveket tekintette, amelyhez csatolták a hazai irodalmat is (Gross, Julius, 1898. 51.). Bíráló jelent meg a

medgyesi szász evangélikus gimnázium értesítőjében is Gustav Schaller tollából (Horánszky Nándor szerk., 2001. 122.). A brassói evangélikus gimnáziumban az új rendszert bevezették, s a kolozsvári református gimnázium tanárának, Salamon Józsefnek sem volt ellenvetése az Entwurffal szemben (Horánszky Nándor szerk., 2001. 122.).

A *tanítási nyelv* kérdésében az Entwurf szerzői az olmtüzi alkotmány rendelkezéséhez kívántak alkalmazkodni A tervezet 17. §-a ezzel összhangban mondja ki: „A tanítási nyelv megválasztásában mindenütt annak a népességének a szükségleteihez kell igazodni, amelyik elsősorban az intézetben jelen van.” Vegyes népesség esetén lehetőség szerint minden nép [anyanyelvi] szükségleteire tekintettel kell lenni. „A kényszerített tanulás csupán az anyai nyelvet illeti: a többi élő nyelvekre nézve (ide értve magát a németet is) a tanulóknak, vagyis inkább a szülőknek szabadságában áll, a gimnázium által nyújtott alkalmat teljes belátás szerint felhasználni” (Horánszky Nándor szerk., 2001. 122.).

Ám a helyzet gyökeresen romlott, amikor Ferenc József ötévi próbaidő leteltével, 1854. december 9-én kelt „*legfelsőbb elhatározásával*” jóváhagyta az *Organisationsentwurf*ot, és megjelent a vallás- és közoktatásügyi minisztérium december 16-iki, a dokumentumot véglegesítő rendelete. 1855. január 1-jén csatlakozott hozzá az a rendelet, amely „kiegészítéseket” közölt Magyarország, a Szerb Vajdaság, a Temesi Bánság és Erdély számára. A kiegészítések egyetlen célja *a német tanítási nyelvnek a gimnáziumokban való erőszakos elterjesztése*.

„1.§ A német nyelvet minden gimnázium minden osztályában feltétlenül kötelező tantárgyként kell kezelni... Ott is,

ahol a német nyelv nem a tanulók anyanyelve, amint annyira elsajátították, hogy nehézség nélkül megértik, legalább néhány tantárgyat németül, német tankönyvek alapján kell tanítani... 11. § „Gimnáziumban tanárként senkit nem lehet alkalmazni, aki nem tett róla törvényes bizonytságot, hogy élni tud az ott bevezetett oktatási nyelvvel, és aki legalább az egyik választott tantárgy körében a német nyelv és irodalom kellő ismeretével nem rendelkezik.”

1851. április 25-én a törökországi Kiutahiába száműzött *Kossuth alkotmány-tervezetet* fogalmazott meg Magyarország számára, amely az 1849. évi nemzetiségi törvéynél megszzebmenőbb engedményeket tartalmazott a nemzetiségek számára. Ennek Erdélyre és az erdélyi anyanyelvoktatásra — és a román, a szlovák, a szerb stb. nyelv oktatására is — kiható tételei arra is utalnak, hogy a nemzeti szervezetek, vezető testületek választását, jelvények használatát és anyanyelvük használatát is engedélyezné... Ma már látjuk, hogy hamarabb kellett volna...

Az iskolák helyzete

Erdélyben nem azonos szintről indult neki a polgári korszaknak a három erdélyi nemzet iskolahálózata. Más volt a történeti örökség, más az egyes társadalmak gazdasági ereje, s más a kultúrával szembeni népi magatartás. Mindezekhez a különbségekhez a mindenkori államhatalom is hozzáadta a maga jelentős módosító erejét. Korszakunk kezdetén az iskolák teljesen az egyházak kezében voltak, s ebben döntő változás jó fél század alatt sem következett be.

Az erdélyi iskolák összesítő történetének megírása a jövő feladata, további kutatások eredménye, hiszen nagyon kevés adatunk van a tanintézetek számáról, tanáraikról, bár elég sok iskolai *Értesítő* hever itt-ott könyvtárainkban, levéltárainkban. Az eddig feltárt adatok szerint 1850 előtt Erdélyben Wesselényi Miklós, Szász Károly, Medgyes Lajos munkássága nyomán megnyílnak az első erdélyi óvodák, Kolozsvár, Temesvár, Arad gyárnegyedeiben, a Székelyföldön pedig a marosszéki Makfalván, Mezőbándon, Mezőmadarason és Kibéden (Szabó K. Attila, 2004. 102.). Ezek az anyanyelv-oktatás csíráiként anyanyelvű iskolák magjait növelve keltek ki, növekedtek... Az eddigi iskolatörténeti kutatások alapján Marosszék 90 falujában 1152 (1557–1848), Kalotaszeg 34 falujában pedig 192 tanítónak a neve ismert (1466–1848). (Szabó K. Attila, 2004. 102.) 1851-ben a 2146 erdélyi iskolából 949 volt magyar (742 román és 455 szász), 1869-ben 2654 iskolából 866 volt magyar, 1436 román, 273 szász, a többi vegyes tannyelvű. Az akkori 113 ezer tanköteles magyar gyermekből csak 47 ezren jártak iskolába, azoknak is talán csupán a fele az egész tanévben, miközben a szász gyerekeknek már közel 80 %-a látogatta az iskolát. A szülők tekintélyes része — különösen faluhelyen — félig-meddig ellenségesen tekintett az oktatóra... (Köpeczi Béla szerk. 1993. 514.)

Az általános elmaradottság mellett erdélyi sajátosság volt a magyarságon belüli *sokfélekezetiségi oktatás*. A leginkább iskolabarát felekezetnek az unitáriusokat tekintették. Ott volt a legjobb a beiskolázottak aránya, utána a reformátusok következtek, majd a katolikusok. A népiskolai oktatás színvonala tájegységenként, iskolánként különbözött. A magasabb

iskolákban szintén, de a megindult fejlődési folyamatot csupán akadályozni lehetett, Vörösmarty Mihály, Arany János, Petőfi Sándor irodalmi alkotásai bekerülve az anyanyelvoktatásunk áramkörébe, harmonikusan kapcsolódott egybe a népi nyelv és a „fentebb stil” egy modern magyar irodalmi és köznyelvben. A reformkor nemzedéke a nemzetet nyelvi és kulturális közösségnek látta, amelynek tagjai között nem a származás tesz különbséget, hanem a hazaszeretet, a hazáért való munkálkodás igénye és képessége. Petőfi még ezen is túlment, szemében az igazi magyarság képviselői a vidék egyszerű, romlatlan fiai lettek. Akikkel vándorútjain találkozott, beszélgetett, akiknek véleményét, meglátásait visszaadta verseiben, s akik oly szívesen fogadták, olvasták verseit. A forradalmi erők, a márciusi fiatalok a társadalom alapjának jelentős kiszélesítésével az *irodalom is demokratizálódott*. Petőfi Sándor és Arany János a nép képviselőiként a népet szólalatták meg, *a népnek szóló irodalom létrehozásáért küzdöttek*.

Arany János

Petőfi Sándor mellett az egyik legnagyobb magyar költőnk Arany János (1817–1882), akiről Szerb Antal azt írta: „Minden szál hozzá vezetett, és minden szál hozzá vezet, a magyar szellemi életnek ő a kisugárzási pontja” (Szerb Antal, 1935. 303.). Anyanyelvünk apostola, hiszen három-négyéves korában édesapja, „aki értelmes, írástudó parasztember volt, hamuba írt betűkön megtaníta olvasni”. A szülőváros öregjei arról is tudnak, hogy mihelyt odanőtt a gyermek, édesanyja már magával vitte a templomba, ettől kezdve a templomba járó gyermek számára az Isten házában hallottakat, tanulta-

kat szerencsésen kiegészítette az otthon légköre. *Önéletrajzá-*ban erről maga vall a költő: „öreg szüleim... rendkívül vallá-
sosak lévén, e hajlam reám korán átragadt: az ének és szent-
írás vonzóbb lettek első tápja gyöngé lelkemnek, s a bo-
gárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár
szót nem hallott...” Amikor Janika hatesztendő, édesany-
jától megkapja az első rövid inget, a bő gatyát és a lajbit. A
templomban feloson a karzatra, ahol az iskolások tanyáznak,
s amikor éneklésre kerül a sor, ő is buzgón fújja a zsoltárt a
többivel. Csere József tanító felfigyel az iskolába még nem já-
ró, de már olvasó apróságra, s bemutatja Szabó Károly rektor
uramnak. Csodálkozásuk még inkább fokozódik, amikor
nem csak a betűk kitűnő ismeretéről tesz tanúbizonyságot a
barna hajú fiúcska, de a Miatyánkot és a Hiszekegyet is hi-
bátlanul fölmondja — mégpedig latinul. Nyolcéves lehetett,
amikor édesapja a szalontai őszi vásárban ponyváról megveszi
neki az igen szükséges latin—magyar szótárt. A fedőlap belső
oldalára — afféle ex librisként — írja a következő versikét:
„Ha akarod tudni, / Ez a könyv kié legyen, / Az Arany János-
sé, / Ki sokáig éljen.” Tizenkét éves korából maradt reánk a
következő, amelyet kedves mestere, Dévai Bálint tanítóhoz
intézett: „Kívánom, hivatalának / Ízes gyümölcsét vegye, / És
ne a búnak, bánatnak / Kesorú tejét egye. / Zafir kövek ra-
gyogjanak / Maga s párja karjain, / Piros rózsák fakadjanak /
Lábok minden nyomain.”

Nem csoda, hogy az iskolában végig eminens, kitűnő ta-
nuló, és a nehézfejűek oktatásában mindig számíthatnak rá,
nyolcadikos korában — anyagi helyzetén könnyítendő —,
segédtanító, „*praeceptor*”, corrector (az iskolaigazgató, a rektor
helyettese), a magyar és a latin grammatika osztályainak taní-

tója, házitanító. Tíz osztályt végezett szülővárosában, annyit, amennyit csak lehet. Tudásvágya arra sarkallta, hogy ne elégedjék meg a szalontai scholában szerzett ismeretekkel, Debrecenben, a kálvinisták híres kollégiumában folytatja tanulmányait, majd Nagykőrösön a Református Kollégium magyar és latin tanára (Dánielisz Endre, 1992. 4. 2.).

Arany maga is írt tankönyveket, „*széptani jegyzeteket*”. Tolnai Lajos (1837–1902), egykori tanítványa szerint: „Nem beszélt, nem magyarázott feleslegesen, semmi népszerűséget nem hajhászott... Mégis lestük, és boldogok voltunk, amikor az ő órája következett.”

Amikor a *Kisfaludy Társaság* pályázatán első díjat nyert elbeszélő költeménye, a *Toldi* (1847), Petőfi Sándor verset és levelet írt az akkor még ismeretlen költőnek: *Arany Jánosnak* (1847): „Toldi írójához elküldöm lelkemet / Meleg kézfogásra, forró ölelésre”... / Olvastam költőtárs, olvastam művedet, / S nagy az én szívemnek ő gyönyörűsége... / Ki és mi vagy? Hogy így tűzokádó gyanánt / Tenger mélységéből egyszerre bukkansz ki?”

Nem késett a válasz: „S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék, / Ki törzsömnek élek, érette, általa. / Sorsa az én sorsom, s ha dalra olvadék, / Otthon leli magát ajakimon dal” (*Válasz Petőfinek*, 1847).

Petőfi levélben is kifejezi örömét: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!” Kezde-

tét vette a magyar irodalom talán leghíresebb költő-barát-sága, és megindult a leghíresebb magyar költői levélváltás. (Petőfi többször meglátogatta Aranyékat Nagyszalontán, feleségét és kisfiát is rájuk bízta, amikor Bemhez indult harcolni, s *Arany Lacinak* címmel verset is írt Arany fiának. Szalontai látogatásának emléke a *Sári néni* és a *Csonkatorony* című versei, mindkettőt szívesen szavaljuk el, amikor Nagyszalontán meglátogatjuk az Arany János Emlékmúzeumot, s a református templom mellett szobránál tisztelgünk.

Petőfi és Arany célja: a népiesség alapján mindenkire szóló, iskolázott és nem iskolázott ember számára egyaránt érthető, igazi nemzeti irodalmat hozzanak létre. Műveikben az előbeszéd és a magyar népköltészet elemeit juttatták uralomra, az új nyelvi anyagot a nép, a mindennapi élet nyelvéből merítették, a köznyelvi, rejtett szemantikai tartalmakat képként építették tovább. Petőfi János vitéze mellett a Toldi ma is oktatásunk klasszikus darabja, megpróbáljuk „*anya-nyelvünk erdőzúgását*” (Sütő András) megfigyeltetni benne, a pályázat feltételeinek megfelelően „*forma és szellem népies*” jellegét megláttatni, azt, hogy Arany János a népnyelv elemei mellett az irodalmi nyelv és az archaikus nyelv nyújtotta lehetőségeket is maximálisan kihasználta.

A forradalom és szabadságharc után előtérbe kerülnek Arany életében a lírai alkotások, a kor és az egyén hangulatát, közérzetét, bizonytalanságát, kétségeit kifejező versei. Bár szomorúan jelentette ki: *Letéstem a lantot* (1850). Emberként, barátként, költőként is megviselte Pető elvesztése, hiszen „Baráti szem, művészi gonddal / Függett a lantos ujja-in”. S fájdalmas sóhaj: „Oda vagy, érzem, odavagy / Oh lelkem ifjúsága.”

Balladáiban is megemlékezik költőtársáról: „Elhullt csatába a derék — ...Emléke sír a lanton még —” (*A walesi bárdok*, 1857).

Nemzete ügyét kívánta szolgálni, a nemzeti öntudatot, a nemzet erkölcsi erejét, a jövőbe vetett hitét szeretne volna ébren tartani és fokozni, a nemzet egységét erősíteni történelmi balladáival — *Zách Klára* (1855), *A walesi bárdok* (1857), *V. László* (1853), *Szondi két apródja* (1856) —, népies balladáival — *Tengeri-hántás* (1877), *Ágnes asszony* (1853), *Vörös Rébék* (1877).

Irodalomtörténeti óráinkon tanítjuk Arany balladáit, hiszen Greguss Ágost (1825–1882) meghatározása — a ballada tragédia dalban elbeszélve — a népköltészet, a skót balladák és Arany János balladáinak alapján fogalmazódtak meg. Arany véleményét is megbeszéljük: „Természete a balladának, hogy nem tényeket, hanem a tények hatását az érzélemvilágra, nem szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki. Magukból a tényekből s járulékaiból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz ki, amennyi múlhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, amennyi a lélek feltüntetésére okvetlen megkívántatik.”

SZAKIRODALOM

ADY Endre

1905 *Ismereten Korvin-kódex margójára*. Figyelő, 1905. április-október. In: Pomogáts Béla. 2008. 422-427.

1957 *Vallomás a patriotizmusról*. Cikkek. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.

A. JÁSZÓ Anna

1985. *Népiskolai olvasókönyvek a XIX. század végén*. Pedagógiai Szemle, 1985. 713-726.

1990 *Anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig*. Bp.

1995 *Az anyanyelvi alapkészségek kialakítása és gondozása*. In: Szende Aladár (szerk.): Anyanyelvi nevelés — embernevelés. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1994. július 4-7. Kiadja a MNYT. Budapest. 1995. 51-59.

1997 *Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program*. Nyr., 1997. 4. 423-436.

A. JÁSZÓ Anna (szerk.)

1992 *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.

2001 *A magyar olvasás története. Az olvasásról és az olvasásért: az élő abécé*. Osiris Kiadó, Budapest.

ÁGOSTON Albert

2003 *Szegény tanárok, szegény gyerekek!* Romániai Magyar Szó, 2003. szeptember 1.

ALBERT Gizella

1998 *Ősibb, mint a többi nyelv?* [Beszélgetés Balázs Gézával] Helikon, IX. évf. 19. (273) — 1998. október 10.

ALBERTNÉ HERBSZT Mária

1985 *Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás*. Tankönyvkiadó, Budapest.

AMBRUS Ágnes—BODÓ Barna

2005 *Magyar nyelv és irodalom Tankönyv a líceumok IX. osztálya számára*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

ANNUS Gábor—LENGYEL Zsolt—TÓTH Szergej—VASS László

1993 *Beszédéről — nyelvről tanárjelölteknek*. Szeged.

ANTALNÉ SZABÓ Ágnes

1994a *A szöveg szemléletű grammatikatanításról*. Nyr. 1995. 1. 34-41.

1994b *Szövegjátékok*. Magyartanítás. 1994. 3. 13.

1993 *Szemléletek és módszerek a helyesírás-tanításban*. In: *Helyesírásunk elméleti és gyakorlati kérdéseiből*. Eger.

ANTALNÉ SZABÓ Ágnes—RAÁTZ Judit

1998-tól *Magyar nyelv és kommunikáció 10-18 éveseknek* (tankönyv + munkafüzet) 5-12. évfolyam. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

2005 *Magyar nyelv és kommunikáció a nyelvi előkészítő évfolyam számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

2009 *Beszéd és írás*. Magyar nyelvi és kommunikációs tankönyv, munkafüzet és feladatlap az 5. évfolyam számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

APÁCZAI CSERE János

1959 *Magyar Enciklopédia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ARATÓ Ferenc (szerk.)

1968 *100 éves a népoktatás*. Tanulmányok. Budapest.

ARATÓ László

2004 Kertész Imre: *Sorstalanság*. Tanítási segédanyag. Tanári Kincstár-Irodalom. 2004. február. D. 11.12.

ÁRVAI József

1864 *Magyar nyelvtan*. Pápa.

ASZTALOS Lajos

2009a *Kolozsvár utcanévei — múlt és jelen*. Krónika, 2009. július 24-26.

2009b „A magyar nem nemzetközi nyelv”. Szabadság, 2009. július 14.

ASZTALOS Ferenc

2008 *Egy tanárkollega parlamenti munkája*. Közoktatás, XIX. évf., 12. 2008. december.

AUSTIB, John

1990 *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BABITS Mihály

1917 *Irodalmi nevelés. Írás és olvasás*. Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BACHÁT László—FÜLÖP Lajos—SZATMÁRI István (szerk.)

1976 *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében*. Budapest.

1978 *Az új tantervek bevezetésének küszöbén*. Budapest.

1980 *Az új tantervek bevezetésének félidejében*. Budapest.

1982 *Az új tantervek alapjai és tendenciái*. Budapest.

1986 *Anyanyelvi nevelés a korszerűsítés áramában*. Az 1984. június 3.—július 2. között megrendezett Nyíregyházi Anyanyelvoktatási napok anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest.

BÁCSI János

1992 Ó! Ió! Ció! Áció! Kommunikáció! In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.) *Szemiotikai szövegtan 4*. JGYTFK, Szeged. 1992. 98-115.

BALÁZS Géza

1996 *A magyar államnyelv 1100 éve. Édes Anyanyelvünk*, XVIII. 2. 1996. április.

1998a *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A—Z Kiadó, Budapest.

1998b A nyelvtan jó! Új kommunikációs szükségletek a digitális-információs forradalom árnyékában. *Magyartanítás* 1998. 2. 22.

1999 Nyelvstratégia. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA. Budapest, 1999. 57-72.

2000 Nyelvi politika. In: Sipos Lajos (szerk.) *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Dunakanyar. Budapest, 2000. 144-148.

2001 *Magyar nyelvstratégia*. MTA. Budapest.

2003 *Milyen lesz a netm@gy@r?* Édes Anyanyelvünk. XXV. évf., 2003. április.

2004 Apáczai — anyanyelv — szaknyelv. In: Péntek János (szerk.) *Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*. Lucidus Kiadó, Bp.

BALÁZS Géza (szerk.)

1998 *Kommunikáció- és médiaismeret szöveggyűjtemény I-II*. Magyar Rádió. Bp.

BALÁZS Géza—BENKES Zsuzsa

2003–2005 *Magyar nyelv a gimnáziumok 9-10-11-12. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BALÁZS János

1960 *Mióta beszél az ember anyanyelven?* Magyar Nyelvőr. 1960. 84. 467.

1985 *A szöveg*. Gondolat, Budapest.

BÁN Ervin

1996 *Honfoglalás és anyanyelv*. Édes Anyanyelvünk. XVIII. 2. 1996. április.

2004 *Európai Unió — egyetemes világrend — anyanyelv*. Édes Anyanyelvünk. XXVI. évf. 3. 2004. június.

BÁNKI István—PÁLA Károly

2004 *Irodalom a középiskolák 10. osztálya számára*. Apáczai Kiadó, Celldömölk.

BÁNRÉTI Zoltán

1976 Egy új nyelvi-kommunikációs nevelési rendszer lehetőségei. In: Szépe György (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Budapest. 1976. 53-73.

1990 *Nyelvtan — kommunikáció — irodalom tizenéveseknek. Alternatív képességfejlesztő program az általános iskola felső tagozata számára*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.

1991 *Nyelvtan és kommunikáció*. I-II. OTTV, Veszprém.

1996 Nyelvészeti kutatások és oktatás. In: Terts István (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. I-II*. JPTE. PSZM Programiroda. 1996. 13-20.

- 1998 *Kommunikálj!* Korona Kiadó, Budapest.
- BÁNTÓ István
2007 *50 esztendő öröksége*. Közoktatás, XVII. évf. 1. sz. 2007. január.
- BARABÁS Endre
1944 *A magyar iskolaiügy helyzete Romániában*. 1918–1940/41. Kecskemét.
- BARABÁSI Tünde
2006 Az erdélyi magyar tanítóképzés történetének főbb állomásai... In: *Magiszter. Pedagógusok szakmai-módszertani folyóirata*. 2006. IV. évf. 1. 60-75.
- BÁRDOS Jenő
2000 *Az idegen nyelv tanításának elméleti alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BELLYEI László
1970 *Az anyanyelvi tárgyak oktatási módszereinek fejlődése az elmúlt 25 év alatt*. Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei VII. Debrecen. 1970. 115-129.
- BEKE György
1993 *Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben. 1918–1992*. Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- 1997 *Védekező nyelv*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága — Anyanyelvi Konferencia, Budapest.
- BÉKÉSI Imre
1986 *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- 1993 A szövegtani kutatások eredményeinek alkalmazhatósága az anyanyelvi nevelésben. In: Fekete Péter—V. Raisz Rózsa (szerk.): *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1992. július 6-9. Kiadja MNYT. Budapest, 1993. 40-45.
- BENCZÉDI József
2003 Nyelvünk és mi magunk az Európai Unióban. *Édes Anyanyelvünk*. XXV. évfolyam. 2003. június.
- BENEDEK Elek
2006 *Nagy magyarok élete*. Társ Kiadó, Budapest.
- BENE Kálmán—GYÉMÁNT Csilla—MADÁCSY Piroska
1993 *Magyar irodalom a hatosztályos középiskolák 1. osztálya számára*. JGYTFK, Szeged.
- BENEDEK Marcell
1982 *Irodalmi hármaskönyv* (Vers, dráma, regény). Kriterion Kiadó, Bukarest.
- BENEDEK Zoltán
1996 *Érmellék*. Helios Kiadó. Orosháza.
- BENKES Zsuzsa—NAGY L. János—PETŐFI S. János
1996a *Szövegtani kaleidoszkóp 1.* Antológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKES Zsuzsa—PETŐFI S. János

1996b *Szöveg-tani kaleidoszkóp 2. A szöveg-megformáltság elemző megközelítése.*

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKŐ Loránd

1977 *Anyanyelvünk a közoktatásban.* Pedagógiai Szemle, 1.

1980 *Az Árpád-kori magyar nyelvű szövegméltékek.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

1988 *A történeti nyelv tudományos alapjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.

1996a *Ezeréves küzdelem a magyar nyelvért.* Erdélyi Múzeum, 1996. 1-2. 59-64.

1996b *Anyanyelvünk átvészelt évezredek.* Valóság, 1996. 7.

1997 A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik.

In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Balassi Kiadó, Budapest.

BENKŐ Samu

1991 *Nagy Géza a literátor és művelődésünk mindenese.* EME kiadása, Kolozsvár.

BIRTÓK József

1994 *Nemzetiség, anyanyelv, felekezet — megszámlálva.* Keresztény Szó, 1994. 8.

BENŐ Attila

2000 *A magyar—román nyelvi érintkezés jelentéstani kérdései.* (Kézirat)

2008 *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai.* Egyetemi Műhely

Kiadó Bolyai Társaság — Kolozsvár.

BENŐ Attila—FAZEKAS Emese—SZILÁGYI N. Sándor (szerk.)

2007 *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. I-II.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár.

BÉRES András

1996 *A romániai magyar oktatás helyzete.* Szövetség, 1996. 6.

B. KOVÁCS András

2009 *A romániai magyarság útja 1990 és 2009 között.* Krónika, 2009. április 10.

BODA Edit

1993 *Irodalom 5.* PAUS Kiadó. Celldömölk.

1993 *Irodalom 6.* PAUS Kiadó. Celldömölk.

BODÓ Barna

2007 *Szórvány, identitás, civil társadalom.* Nyelvünk és Kultúránk, 2007. 1. 7.

BODÓ Barna (szerk.)

2000 *Romániai magyar évkönyv 2000.* Szórvány Alapítvány — Polis Kiadó, Temesvár — Kolozsvár. 2000. 114-120.

BORDÁS Andrea

2007 *Az anyanyelvi nevelés.* Közoktatás. XVIII. évf. 2007. 5. május

BOTEZAN, Liviu

1997 Încercări de colaborare politică româno-maghiară în primii ani ai dualismului (1867–1872). *Dialog interetnic.* Nr. 39. noiembrie 1997.

BÖJTHER Csaba ofm.

2007 *Szövetség az életért. 40 elmélkedés.* Szerk. Csekő Katalin. Lombos Ny.

BÖKÉNYI Dániel

1891 *A magyar ÁBC- és olvasókönyvek történeti fejlődése a legrégibb időktől napjainkig.* Budapest.

BRASSAI Sámuel

1843 *Az iskolamester.* Vasárnapi Újság, 1843. január 1. 452.

BRUNER, J. Jerome

1974 *Új utak az oktatás elméletéhez.* Bukarest.

BUDA Béla

1976 Gondolatok az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről a kommunikáció-kutatás, szociálpszichológia és a személyiség-lélektan alapján. In: Szépe György (szerk.) *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért.* Budapest. 1976. 76-91.

BUDAI László

2002 Az anyanyelv- és az idegennyelv-oktatás mint egymást erősítő nevelési tényező. In: V. Raisz Rózsa—Zimányi Árpád (szerk.): *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején.* XIV. anyanyelvoktatási napok Eger. 2001. július 9-12. Kiadja a MNYT. Budapest, 2002. 60-72.

BURA László

1999 *Iskolavárosunk Szatmárnémeti. A szatmári református kollégium és diákjai (1610–1852).* Erdélyi Tudományos Füzetek 217.

2001 *Éltekönk, mindennapi nyelvünk.* Nyelvművelő írások. Státus Kiadó, Csíkszereda.

BRAUCH Magda

2001 *Magyarról magyarra.* Nyelvművelő írások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

COMENIUS, Jan Amos

1971 *Válogatott írások.* Kriterion Kiadó, Bukarest.

CROPLEY, Arthur

1983 *Tanítás sablonok nélkül.* Utak a kreativitáshoz. Budapest.

CRYSTAL, Dawid

1998 A nyelv enciklopédiája. Osiris, Budapest.

CSEKE Irén

2003 *Comenius fizetése.* Közoktatás, XIV. évf., 2003. december.

CSERNYICKSKÓ István

1998 *A magyar nyelv Ukrajnában Kárpátalján.* Budapest.

CSERNYICKSKÓ István—VÁRADI Tamás (szerk.)

1996 *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Tinta Kiadó, Budapest.

CSICSÓ Antal

1995 *Apró Ábécé — Abecedar mărunt. Magyar nyelvi ismeretek csángó magyar gyermekek részére.* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

CSIHA Kálmán

2007 *Református nevelés.* Magiszter, 2007. 3-4.

CS. NAGY Lajos

1991a *Nyelvtani elemzési gyakorlókönyv. 3-4, 5-6, 7-8. osztály.* Trezor Kiadó, Bp.

1991b *Alapfokú helyesírási gyakorlókönyv. 3-8. osztály számára.* Trezor Kiadó, Bp.

CSOMA Gergely

1988 *Moldvai csángó magyarok.* Corvina, Budapest.

CZEGLÉDY Károly

1956 A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban. In: *Paizs Emlékkönyv.* Budapest. 1956. 268-275.

DAI

1949 *Constantine Porphyrogenetos. De administrando imperio.* Ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins. Budapest. 1949., Washington. 1967.

DÁNIEL Ágnes

1990 *Szó — szöveg — szer — szervez.* A szöveg szerveződésének vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest.

DÁNIELISZ Endre

1997 „És áhitattal ejtsétek a szót!” Száz nyelvművelő cikk. Charta Kiadó, Nagyvárad.

1992 *A gyermek Arany a szalontai iskolában.* Harangszó, 1992. március 22.

DARKÓ Jenő

1910 *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. XXI. 6. 76.

DÁVID Gyula

2000 *Erdélyi irodalom — világirodalom.* Tanulmányok, cikkek, jegyzetek. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.

DÁVID Gyula—LÁNG Gusztáv—NAGY Pál

1990 *Magyar irodalom.* Tankönyv a XII. osztály számára. EDP, București.

DEBRECZI Árpád

1980 Anyanyelvű oktatás. In: Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség.* Kriterion Kiadó, Bukarest, 1981. 190-198.

DEBRECZY Sándor

1970 *A magyar nyelv és irodalom tanításának módszertana.* EDP, București.

DEBRECZY Sándor—SZABÓ Hajnal

1973 *A helyesírás tanítása*. Módszertani útmutató és helyesírási szöveggyűjtemény az általános iskolák számára. EDP. București.

DEME László

1960 *A nyelvről — felnőtteknek*. Budapest.

1980 A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. Nyr. 1980. 3. 332-340. In: Szende Aladár (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában*. OPI, 1984. 158-170.

1987 *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1990 *Nyelveink jövője és jövőnk nyelve*. Magyar Eszperantó Szövetség, Bp.

1995 Az anyanyelvnek és művelésének szerepe az ifjúság nevelésében. In: Szende Aladár (szerk.) *Anyanyelvi nevelés — embernevelés*. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1994. július 4-7. Kiadja a MNYT, Budapest. 1995. 21-31.

1992 *Lektori vélemény a Nemzeti Alaptantervről*. Köznevelés, 1992. július.

1995 Az anyanyelvnek és művelésének szerepe az ifjúság nevelésében. In: Szende Aladár (szerk.) *Anyanyelvi nevelés — embernevelés*. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1994. július 4-7. Kiadja a MNYT, Budapest. 1995. 21-31.

1999 Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest, 1999. 49-56.

DEMETER M. Attila

2008 *A nemzeti kisebbségek kérdése az angolszász politikai filozófiában*. Krónika, 2008. május 2-4.

DÉR Valéria—KORPONAY Györgyné

1991 *Nyelvtan és kommunikációs feladatgyűjtemény. I.* A program vezetője Bánréti Zoltán. OTTV. Veszprém.

DEVECSERI László

1993 *A történelem tájképei*. Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 7. osztálya számára. Apáczai Kiadó, Celldömölk.

1994 *Jelek az időben*. Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára. Apáczai Kiadó, Celldömölk.

DOBCSÁNYI Ferenc

1974 *Magyar irodalmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.

DOMOKOS Pál Péter

1979 *Édes hazámnak akartam szolgálni*. Szent István Társulat, Budapest.

1989 *Rendületlenül*. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest.

EGYED Ákos

2005 *Gróf Mikó Imre — Erdély Széchenyije*. Multiplex Media — DVP, Debrecen.

ENYEDI Sándor

1989 *A romániai oktatás helyzete 1945-ben*. Magyarságkutatás. Budapest.

1990 A romániai magyar iskolahálózat 1945–1989 között. In: *Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból*. 1990. 10-12. 182-202. és *Mozgó Világ*, 1990. 9. 86-95.

1991 *A romániai magyar oktatás helyzete (1944–1959)*. Magyarságkutatás. 1990–1991. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 1991. 55-96.

EÖRDÖGH Tünde

1989 Kosztolányi Dezső: Üllői úti fák című költeményének elemzése. Magyartanítás. 1989. 1-3. 82-91.

ERDÉLYI Pál (szerk.)

1902–1942 *Emlékkönyv az EME félé százados ünnepére (1859–1909)*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár.

ERDŐDI János

1880 *A nyelvoktatás módszere*. Budapest.

FÁBIÁN Tibor

2007 *Hátbatámadás a nyelv eszközeivel*. Erdélyi Napló, 2007. november 14.

FEJÉR Miklós—NAGY Jenő

1958a *Magyar nyelvtan*. Tankönyv az V. osztály számára. EDP, Bukarest.

1958b *Magyar nyelvtan*. Tankönyv a VI. osztály számára. EDP, Bukarest.

FEKETE Péter—V. RAISZ Rózsa (szerk.)

1990 *Az anyanyelv értérendje és az iskola*. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1990. július 2-5. Kiadja a MNYT, Budapest.

1993 *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1992. július 6-9. Kiadja a MNYT, Budapest.

FERCSIK Erzsébet

1995 *Helyesírási kalauz*. Korona Kiadó, Budapest.

FERCSIK Erzsébet—T. SOMOGYI Magda (szerk.)

1997 *Oktatási tapasztalatok — kutatási eredmények*. Tanulmányok az anyanyelv használatának és oktatásának kérdéseiről. Korona Nova kiadó, Budapest.

FERENCZY Csaba Levente

2009 *Egy miniszter pályafutása*. Krónika, 2009. augusztus 20.

FERENCZI Géza

1997 *Székely rovásírásos emlékek*. Erdélyi Gondolat Kiadó. Székelyudvarhely.

FERENCZI István

1996 *Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál*. Erdélyi Múzeum, LVIII. kötet. 1996. 1-2. 9-40.

FINÁCZY Ernő

1927 *Az újkori nevelés története*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

FODOR György

2009 *Az örök iskola. 430 éves a kolozsvári Báthory István Elméleti Líceum.* Szabadság, 2009. június 13., június 16.

FODOR István

1973 *Verecke híres útján.* A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Gondolat Kiadó, Budapest.

FODOR István—DIÓSZEGI György—LEGEZA László (szerk.)

1996 *Őseink nyomában.* Magyar Könyvklub — Helikon Kiadó, Budapest.

FODOR Sándor

2007 *135 éves a dicsőszentmártoni magyar oktatás.* Közoktatás. XIX. évf. 11. 2008. november.

FÓRIS FERENCZI Rita

1997 *Tantervek átminősülése.* Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.

GAAL György

2001a *Kolozsvár.* Polis Kiadó, Kolozsvár.

2001b *Műzsák és erények jegyében.* Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról. Kiadja az Unitárius Egyház. Kolozsvár.

2005 *Kolozsvár vonzásában.* Tanulmányok, megemlékezések. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.

GÁLFFY Mózés

1972 *Nyelvi forma — nyelvi érték.* Alaktani és mondattani elemzések. Bukarest.

GÁLFFY Mózés—MURÁDIN László (szerk.)

1975 *Anyanyelvünk művelése.* Kriterion Kiadó, Bukarest.

GALGÓCZY László

1992 *A magyar nyelv I. A nyelvi rendszer. A szöveg, a mondat és a szófajok.* Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.

GALGÓCZY Lászlóné

1991 *Kisiskolások anyanyelvi gyakorlókönyve.* 1-2., 3-4. osztálya számára. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.

GÁL Kelemen

1935 *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900).* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet nyomása. Kolozsvár.

GEREBEN Ferenc

2000 *Nyelvhasználati szokások Erdélyben.* Édes Anyanyelvünk, XXII. évf. 3. 2000. június.

GERGELY András

1989 *A magyar történelem nagy alakjai.* Reflektor Kiadó, Budapest.

GERGELY László

2001 *Hol vannak a nemzetiségi iskoláink tankönyvei?* Közoktatás, XI. évf., 2001. november.

GERGELY Róza

1977 *Magyar nyelvtani feladatlapok a VIII. osztály számára.* EDP, București.

GLATZ Ferenc

1999 Tézisek a magyar nyelvről. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* MTA, Budapest. 1999. 13-16.

GLATZ Ferenc (szerk.)

1989 *Magyarok a Kárpát-medencében.* Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Bp.

1999 *A magyar nyelv az informatika korában.* MTA, Budapest.

GODA Imre

1993 *Irodalom 7.* PAUZ Kiadó. Celldömölk.

GODA Imre—HORVÁTH Zsuzsanna—M. BODA Edit

1991 *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 6. osztálya számára.* Budapest.

GODA Imre—M. BODA Edit

1994 *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 7. osztálya számára.* Budapest.

GORTVAY Erzsébet

1990 *Irodalom.* Kísérleti tankönyv az Ukrán SzSzK magyar tannyelvű iskoláinak 5. osztálya számára. Ragyanszka Skola Kiadó, Kijev—Uzsgorod.

GÖRBE Péter

2005 *Továbbtanulni, de mit és hogyan(?) I-II-III.* Közoktatás, XVI. évf. 2005. 11. november. 12. december. XVII. évf., 2006. 1. január.

GRATZER József

1977 *Sicc.* Szórakoztató időtöltések, cseles csalafintaságok. Budapest.

GRÉTSY László

1974 *Anyanyelvünk játéka.* Gondolat, Budapest.

GRÉTSY László (szerk.)

2000 *A mi nyelvünk.* Íróink és költőink a magyar nyelvről. Tinta Kiadó. Budapest.

GROSS, Julius

1898 *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A.B. Kronstadt.* 1898. 51-52.

GYALLAY Domokos

1998 *Vaskenyéren és tizenhat elbeszélés.* Válogatta és szövegeit gondozta, bevezető tanulmánnyal ellátta Gaal György. Kriterion Kiadó, Bukarest.

GYÖRFI Dénes

1991 *Kacsó Sándor és kisebbségi életünk.* Romániai Magyar Szó, 1991. január 7.

GYÖRFFY György

1977 *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások.* Budapest.

GYÖRFI Ibolya

1977 *Irodalomolvasás az V. osztályban*. EDP, București.

HÁBER Judit—H. SAS Judit

1980 *Tankönyvszágú világ*. Budapest.

HANGAY Zoltán

1988 *Magyar nyelvészeti szövegyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1992 *Magyar nyelvi gyakorlókönyv*. Trezor Kiadó, Budapest.

1993 A szöveg helye az iskolában? In: Fekete Péter—V. Raisz Rózsa (szerk.): *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1992. július 6-9. Kiadja a MNYT, Budapest. 1993. 283-288.

2001–2005 *Magyar nyelv a gimnáziumok 9., 10., 11., 12. osztálya számára*. Konsept-H Kiadó, Budapest.

HASMAN Károlyné—KÁLMÁNNÉ BORS Irén

1998 *Nyelvtan tankönyv 8-9 éveseknek*. Korona Kiadó, Budapest.

HEGEDÜS Géza

1970 *Az iskola története*. A Székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum évkönyve 1670–1970. Székelyudvarhely. 1970. 7-67.

***

Helyneveink. Helikon, 218. sz. 1996. június 20.

HERNÁDI Sándor

1974 *Helyesen, szépen magyarul*. Kis nyelvművelő az általános iskolák számára. Budapest.

1981 *Szó-beszéd*. Képzelt nyelvi folyóirat. Gondolat, Budapest.

1982 *Nyelvi próbák*. Móra Ferenc Kiadó, Budapest.

1984a *Nyelvtan és nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1984b *Elmondani nem is nehéz*. Szövege(d)zés szóban és írásban. Gondolat, Budapest.

1984c *Nyelvtan és nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1996a *Magyar szó, magyar beszéd*. Osiris Kiadó, Budapest.

1996b *Beszédművelés*. Osiris Kiadó, Budapest.

HERNÁDI Sándor—GRÉTSY László

1980 *Nyelvédesanyánk*. Móra Kiadó, Budapest.

HINDLEY, Judy

1984 *Így működik a tested*. Móra Kiadó, Budapest.

HOFFMAN Ottó

1976 *Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatán*. A magyar nyelv tantárgypedagógiája. Tankönyvkiadó, Budapest.

1983 *Mondatszerkesztés, szövegalkotás*. Gyakorlatok a kifejezőképesség fejlesztésére az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Bp.

1989 *Komplex nyelvi-kommunikációs nevelés*. A szó alakja és jelentése. Általános iskola 5. osztály. A szófajok 3. csoportja. Általános iskola 6. osztály. A stílusról. Általános iskola 7. osztály. BMPI, Pécs.

HOLLÓ László

2009 *Az Erdélyi Római Katolikus Státus — egykor és ma*. Szabadság, 2009. január 31.

HORÁNSZKY Nándor (szerk.)

2001 *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban*. Kiss Árpád Országos Köznevelési Szolgáltató Intézmény, Budapest.

HORVÁTH Gedeonné—KULCSÁR Adorján—VÖRÖS József

1974 *Magyar irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 5. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.

HORVÁTH Zsuzsánna

1994 *Irodalom 8*. PAUS Kiadó, Celldömölk.

IKAFALVI Diénes Jenő

1995 Nagyenyedi diákélet a XIX. század végén. In: *Bethlen Gábor Kollégium emlékkönyve*. Nagyenyed. Budapest.

INDIG Ottó

1993 *Az egyházi szervek helyzete Bihar megyében*. Kelet-Nyugat. Irodalmi-művészeti-közéleti lap. 10. évf. 2. 1993. június 23.

Irodalom. Tanári Kincsestár. Szakmai szerkesztők: Cserhalmi Zsuzsa, Forgács Anna, Pála Károly. Raabe Tanácsadó és Kiadó Kft., Budapest. 2000-től.

IZSÁK József—MARKÓ Béla

1992 *Magyar irodalom*. Tankönyv a XII. osztály számára. EDP, București.

JÁKI László

2004 *Erdélyben megjelent magyar nyelvű pedagógiai folyóiratok 1944-ig*. Magiszter, 2004. 2. 133-135.

JAKÓ Zsigmond

1996 *Ezerszáz esztendő*. Erdélyi Múzeum, LVIII. kötet. 1996. 1-2. 2-8.

JANCSÓ Elemér

1938 Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyünk tükrében. In: Kacsó Sándor (szerk.): *Brassói Lapok Évkönyve*. 1938. (Idézi Beke György, 1993. 75.)

JÁNOSSY Aliz

2007 *Marika néni, a magyar dajka*. Krónika, 2008. augusztus 10.

JAUSS, Hans Robert

1981 Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához. *Helikon*. 1981. 2-3. 200.

JENES András

1979 *Magyar nyelv*. Gyakorlófüzet a IV. osztály számára. EDP, București.

JOBÁGYNÉ ANDRÁS Katalin—SZÉPLAKI György—TÖRZSÖK Édua

1996 *Magyar nyelv I.* Hangtan, szótan (tankönyv + feladatgyűjtemény), *Magyar nyelv II.* Szófajtan (tankönyv + feladatgyűjtemény), *Magyar nyelv III-IV.* Mondattan (tankönyv + feladatgyűjtemény), *Magyar nyelv V-VI.* Szövegalkotás, kommunikáció (tankönyv + feladatgyűjtemény), *Magyar nyelv VII.* Jelentéstan, stílus, kommunikáció (tankönyv + feladatgyűjtemény). Calibra Kiadó, Budapest.

KÁDÁR Gyula

1996 *Tanulmányok Székelyföld történetéből (város, népesség, iskola).* Scribae Kádár, Sepsiszentgyörgy.

KÁDÁRNÉ FÜLÖP Judit

1985 *Olvadás és kommunikáció.* OPI. Tantervelméleti füzetek 16. Budapest.

KALLÓS Zoltán

1977 *Balladák könyve.* Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák. Magyar Helikon, Budapest.

KÁNTOR Lajos

1968 *Vallomásos Móricz Zsigmond.* Ifjúsági Kiadó, Bukarest.

KATONA Géza

1930 *Magyar nyelvi oktatás a népiskolában.* Kecskemét.

KÉKI Béla

1998 *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig.* Vince kiadó, Bp.

KELEMEN Lajos

1909 *Az EME története 1924-től napjainkig.* Erdélyi Múzeum. 1930. 1-17.

KELEMEN Péter

1985-87 *Irodalmi kísérleti tankönyv az 5., 6., 7. és 8. osztály számára.* MTA Nyelvtudományi Intézet és OPI. Budapest.

1987 *A dráma és a színház.* Szigligeti Ede: Liliomfi. Munkatankönyv. MTA Nyelvtudományi Intézet és OPI, Budapest.

KELEMEN Péter 1 KERBER Zoltán

1989 Fazekas Mihály: Lúdas Matyi. In: *Kísérleti munkatankönyv a 7. osztály számára.* MTA Nyelvtudományi Intézet és OPI. Budapest.

KERBER Zoltán

1989 Arany János: Toldi. In: *Kísérleti munkatankönyv a 6. osztály számára.* MTA Nyelvtudományi Intézet és OPI, Budapest.

KERÉKGYÁRTÓ Imre—SZEMERE Gyula

1958 *Magyar nyelvtan az általános iskolák V-VI. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

KERÉNYI Ferenc

1992 *Madách Imre: Az ember tragédiája.* A kötetet szerkesztette, a mű szövegét sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc. Matúra Klasszikusok. IKON Kiadó, Budapest.

KERNYA Róza

1988 *A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásaiban*. Tankönyvkiadó, Budapest.

KESZEG Vilmos

1999 Írás, írott kultúra, folklór. *Kriza János Társaság Évkönyve* 7. Kolozsvár.

KESZLER Borbála (szerk.)

1989 *A mai magyar nyelv* (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) I-II. Tankönyvkiadó, Budapest.

KÉSZ Barnabás—KOVÁCS András—TÓTH Dóra

2007 *A magyarság története*. Kiadja a Graph-Art Kft.

KIEFER Ferenc

1979 *Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet*. Nyr. 103. 1979. 2. 216-225.

KIRÁLY István

1960 *Mikszáth Kálmán*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

KISS Jenő

1994 *Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

KISZELY István

1996 *A magyarság őstörténete*. (Mit adott a magyarság a világnak?) Püski Kiadó Kft., Budapest.

KNIEZSA István

1938 Magyarország népei a XI. században. In: *Szent István emlékkönyv II*. Budapest. 1938. 447.

KOCSIS Gyöngyi

2003 *Interjú Helen Morris kisebbségkutatóval*. Uniós jogrend és kisebbségvédelem. Romániai Magyar Szó, 2003. augusztus 25.

KOMORÓCZY György

1994 *Magyar szavaink nyomában*. Nyelvművelő írások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

KONCZ József

2005 *A Marosvásárhelyi Evangélikus Református Kollégium története (1557–1895)*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KONTRA Miklós

1999 Anyanyelv, diszkrimináció, oktatás. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest. 1999. 99-105.

KONTRA Miklós (szerk.)

1991 *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Magyarságkutató Intézet

KÓSA László—FILEP Antal

1978 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÓSA László—SZEMERKÉNYI Ágnes

1975 *Apáról fiúra*. Néprajzi kalauz. Móra Kiadó, Budapest.

KÓS Károly

1934 *Erdély*. Kultúrtörténeti vázlat. ESZC, Kolozsvár.

KOZMA Dezső

1992 *Magyar irodalom*. Tankönyv a IX. osztály számára. EDP, București.

KÖNCZEY Elemér

2010 *Helyzetkép (rajz)*. Krónika. 2010. március 24. 9.

KÖPECZI Béla (szerk.)

1991 *Erdély rövid története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1993 *Erdély története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÖTŐ József

2009 *Jövőtől lépne életbe az új tanügyi törvény*. Szabadság, 2009. szeptember 11.

KÖZOKTATÁSI ÉS KUTATÁSI MINISZTERIUM

2001 *Hivatalos magyar tankönyvek a 2001–2002-es tanévre*. Közkutatás, XII. évf., 2001. augusztus.

KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM

1998 *Az Országos Curriculum alkalmazásáról az 1998/99-es tanévben*. Közkutatás, 1998. november.

KUGLER Nóra—LENGYEL Klára—MARKÓ Alexandra—MÁRTONFI Attila (szerk.)

2002 *Helyesírási diákszótár*. Korona Kiadó, Budapest.

KUCZKA Péter (szerk.)

2006 *Pannon enciklopédia*. A magyarság története. Második kiadás. Urbis Kiadó, Budapest.

KUSZÁLIK Piroska—PÉNTEK János

1980 *A magyar nyelv tanítása az V–VIII. osztályban*. EDP, Bucuresti.

KUSZÁLIK Piroska—SZABÓ Hajnal

1968 *Nyelvtanítás*. A magyar nyelvtan tanításának módszertana (V–VIII. osztály). EDP, București.

KÚTVÖLGYI Mihály

1981 *Virágok vetélkedése*. Fafaragások kalotaszegi kapukon. Helikon, Bp.

LANSTYÁK István

2000 *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó—Kaligramm Kiadó. MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest—Pozsony.

LANSTYÁK István—SZABÓMIHÁLY Gizella

1997 *Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség*. Kaligramm, Pozsony.

LÁSZLÓ Gyula

1967 *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest.

1987 *Östörténetünk*. Budapest.

LENGYEL Zsolt

1981 *A gyerekenyelv*. Budapest.

LERCHNÉ dr. EGRI Zsuzsa

1994 *Nyelvtan. Helyesírás. Fogalmazás*. Tankönyv 5. osztály. Tankönyv 6. osztály. Tankönyv 7. osztály. Tankönyv 8. osztály. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.

1995 *Nyelvtan. Helyesírás. Fogalmazás*. Összefoglaló feladatgyűjtemény 10-16 éveseknek. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.

2009 *Anyanyelv felösöknek*. Tankönyv — munkafüzet 5. osztályosoknak. Tankönyv — munkafüzet 6. osztályosoknak. Tankönyv — munkafüzet 7. osztályosoknak. Tankönyv — munkafüzet 8. osztályosoknak. Mozaik Kiadó, Szeged.

LOVAG Zsuzsa

1986 *A magyar koronázási jelvények*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

LŐRINCZE Lajos

1980 *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest.

MAGASSY László

1993 *Leíró magyar nyelvtan a nyolcosztályos gimnáziumok I-IV. osztálya és az általános iskolák 5-8. osztálya számára*. Trezor kiadó, Budapest.

1995 *A fogalmazás tanításának elvei és módszerei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

MAGASSY László—MAGASSY Lászlóné

1997–1999 *Százszorszép anyanyelv*. Tankönyv az 5., 6., 7., 8. évfolyam számára. Pauz-Westermann Kiadó, Celldömölk.

MAGASSY László—MAGASSY Lászlóné—MOLNÁR Katalin

1995 *Fogalmazási gyakorlatok 10-16 éveseknek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

(A) MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

1950 *A magyar irodalom története*. Állami Kiadó, Bukarest.

MAGYAR NYELVKÖNYV

1948 *Magyar nyelvkönyv a középiskolák X. osztálya számára*. Bukarest.

1949 *Magyar nyelvkönyv a középiskolák IX. osztálya számára*. Bukarest.

1949 *Magyar nyelvkönyv a középiskolák XI. osztálya számára*. Bukarest.

MAGYAR NYELVTAN

1952 *Magyar nyelvtan a VIII-XI. osztály számára*. Állami Tanügyi Kiadó, Bukarest.

1954 *Magyar nyelvtan az V-VII. osztály számára*. Állami Tanügyi Kiadó, Bukarest.

1954 *Magyar nyelvtan a VIII-X. osztály számára*. Állami Tanügyi Kiadó, Bukarest.

1959 *Magyar nyelvtan az általános iskolák V. osztálya számára*. 1959, Budapest.

1960 *Magyar nyelvtan a VII. osztály számára.* Állami Tanügyi Kiadó, Bukarest.

MAGYAR PROFESSZOROK VILÁGTANÁCSA

2003 *Magyar tudósok — anyanyelvünkről.* Édes Anyanyelvünk, XXV. évf., 2003. április.

MAGYAR RÁDIÓ MŰSORFÜZETE

1998 *Ősibb, mint a többi nyelv.* Albert Gizella interjúja Balázs Gézával. VII.

1998 *Magyar tananyelvű középiskolák, iskolaközpontok és tagozatok a 2001–2002-es tanévben.* Köznevelés, XII. évf., 2001. december.

MARKÓ Béla

2003a *Kísértet járja be Erdélyt.* Romániai Magyar Szó, 2003. július 2.

2003b *A magyar nyelvű oktatásról.* Köznevelés, XIV. évf., 2003. február.

2003c *Hány éjjel a világ?* Romániai Magyar Szó, 2003. október 14.

2003d *Sült galamb vagy balkáni gerle?* Romániai Magyar Szó, 2003. december 15.

MÁLNÁSI Ferenc

1973 *Nyelvtani és helyesírási gyakorlatok.* Munkafüzet az V. osztály számára. EDP, București.

1975 *Nyelvtani és helyesírási gyakorlatok.* Kísérleti munkafüzet a VI. osztály számára. EDP, București.

1981 *Munkafüzet és nyelvtanítás.* Tanügyi Újság, 1981. 1.

1981a *Irodalmi munkafüzet az V. osztály számára.* Casa Corpului Didactic. Inspectoratul Județean Harghita, Miercurea Ciuc—Csíkszereda.

1984 *Tartalom, módszer, taníthatóság.* Tanügyi Újság, 1984. 5.

1990 *A gyakorlat oldaláról.* Köznevelés, 1990. 7.

1994a *Olvasmányelemzések (V–VIII. osztályosoknak).* Cathedra Kiadó, Sepsiszentgyörgy. (Társszerző)

1994b *„A gimi, gimi ilyen volt...”* A kolozsvári diáknyelvről. A Magyar Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusa. A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana (előadásvázlatok). Szerk. Papp Lajos. Eger. 1994. aug. 23–26.

1996a *Beszéd — nyelv — játék.* Anyanyelvi munkafüzet az V. osztály számára. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

1996b *Anyanyelvi munkafüzet a 6. osztály számára.* Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

1997a *Beszéd — nyelv — játék.* Anyanyelvi munkafüzet a VII. osztály számára. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

1997b *Irodalmi bölcsőink Romániában, azaz neves literátoraink születési helye, emlékmúzeuma, emléktáblája, sírhelye vármegyék szerint számba véve.* JGYFK, Szeged.

1997c *Szövegismeret és szövegértés Mikszáth Kálmán: A néhai bárány tanításában.* Köznevelés, 1997. 10.

1997d *Szövegismeret és szövegértés Déry Tibor: A ló meg az öregasszony c. alkotás tanításakor.* Köznevelés, 1997. 11.

- 1996 *Kreatív-produktív gyakorlatok Petőfi S. János szemiotikai szövegtana alapján.* Közoktatás. 1998. 4.
- 1999a *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Elvek és lehetőségek szövegtani alapon.* Nyelvünk és Kultúránk, 1999. október-december. 108. 93-112.
- 1999b *Komplex szövegtani gyakorlatok az anyanyelvi oktatásban.* Magyartanítás, 1999. 1. 32-33.
- 2001 *Műelemzések. Szövegalkotási és stilisztikai feladatok.* (V-VIII. osztályosoknak). Proserved Cathedra Kiadó, Sepsiszentgyörgy. (Társszerző)
- 2002a Anyanyelvoktatás Brassai Sámuel nyomdokain. In: Dr. Gaál György (szerk.) *Az 1557-ben alapított Brassai Sámuel Elméleti Líceum Évkönyve a 2000–2001-es tanévre.* Kolozsvár. 2002. 51-55.
- 2003 *A szövegtan jelentősége anyanyelvi oktatásunkban.* Magiszter, 2003. 2. 51-62.
- 2004a *Brassai Sámuel és Kriza János hagyományainak nyomában.* Anyanyelvoktatás és magyartanárok a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégiumban és a Brassai Sámuel Gimnáziumban — 1557-től napjainkig. Magiszter, 2004. 1. 58-75.
- 2004b *450 éve született és 410 éve áldozta életét hazájáért Balassi Bálint, „a viharban éneklő csalogány”.* Magyartanítás, 2004. 4. 4-8.
- 2004c Szövegvilág az oktatásban. Szövegek globális-stilisztikai és komplex elemzése. In: Galgóczi László—Vass László szerk. *Stílus és anyanyelv.* JGYTFK. Szeged. 2004. 239-245.
- 2005a *A képes beszéd Móricz Zsigmond Árvácskájában* (A 125 éve született író emlékére). Édes Anyanyelvünk, 2005. február 1. 4.
- 2005b *„Őrizzétek anyanyelvünket, mint a szemetek világát!”* Magiszter, 2005. 2. 145-149.
- 2006 *Őrizni a stílust, őrizni a nyelvet... Szabó Zoltán professzor úr 80 éves.* Nyelvünk és Kultúránk, 2007. 2. (149.) 89-91.
- 2007 Munkafüzet anyanyelvünk szövegszemléletű oktatásában. In: Benő Attila—Fazekas Emese—Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek, nyelvváltozatok. Köszöntő Péntek János tiszteletére.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai. 4. Kolozsvár. 2007. 66-74.
- 2009a *„Diligenter frequentáltam/Iskoláim egykoron..” Régi latin szavak, kifejezések az anyanyelvi oktatásunkban a magyar államnyelv megszületésekor.* Magiszter, 2009. 1. 93-100.
- 2009b *A Magyar Nyelv Múzeuma.* www.nyeomszsz.org/orszavak. 2009. június.
- 2009c *„Nem vagyok csillag, csak rőzsetűz...”* (Móra Ferenc: Szóló szőlő) www.nyeomszsz.org/orszavak. 2009. június. Magiszter, 2009. 3-4. 220.

- 2009d „Mit tett ő a hazáért...?” *Kazinczy Ferenc 250 éve született.* www.nyeomszsz.org/orszavak. 2009. június. Magiszter, 2009. 3-4. 224.
- 2009e *100 éves a Hét krajcár...* Édes Anyanyelvünk. 2009. október.
- 2010 *Arany János: Családi kör.* Magyartanítás, 2010. 3.
- 2010b „Az alapítók nagy lelke és példája lebeg előttünk”. *2009-ben ünnepelte megalapításának 150. évfordulóját az Erdélyi Múzeum-Egyesület.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 1. szám, 11-30.
- 2010c *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. I.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 3-28.
- 2010d *A diáknyelv.* Dr. Málnási Ferenc: Erdélyi diáksóder. Rónaky Edit: Kész röhej (II. kiadás). Tinivár Kiadó, Kolozsvár.
- 2010 „Jót s jól” *avagy Kazinczy Ferenc és a nyelvújítás.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 1. szám, 43-45.
- 2010 Beke Sándor — Ráduly János: Szépirodalom, néprajz, rovásírás. Két íróbarát beszélgetése életpályájukról és munkásságukról. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 2008. In: *Az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó 200. könyvétől a kolozsvári utcáig.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 1. szám, 185-188.
- 2010 „magyeri királynak lányának élete...” *700 éves a Szent Margit-legenda magyar fordítása.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 4. szám, 215-216.
- 2010 „Siralmas énnéköm tetüled megváltom”. *A 475 éve született s a 426 éve elhunyt Bornemissza Péter emlékére.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 4. szám, 216-218.
- 2010 „Téged is, te erdők szép virága...” *Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 4. szám, 78-80.
- 2010 *Bevezetés.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében I. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 3-6.
- 2010 *Az anyanyelvoktatás nyelvpolitikai szempontból.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. I. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 24-28.
- 2010 *Csak jószerencse kell, semmi más...* In: Zrínyi Miklós emlékezete. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 33-36.
- 2010 *Nyelv — anyanyelv.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. I. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 6-14.

2010 *Nyelv — anyanyelvoktatás*. In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. I. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 14-24.

2010 *Zrínyi Miklós Szigeti veszedelme*. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 2. szám, 36-38.

2010 *A Székely Útkereső értékeit megőrző, igényes sokoldalúsága* (Székely Útkereső. Irodalmi és művelődési folyóirat. 1990–1999. Főszerkesztő: Beke Sándor. Szerkesztők: Csire Gabriella, Kozma Mária, Róth András Lajos. I-X. évfolyam. 1-53. szám. Reprint kiadás. Sajtó alá rendezte: Beke Sándor. Székely Útkereső Kiadványok—Erdélyi Gondolat, 2008.). Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf. 2. szám, 192-195.

2010 *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. II.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 3. szám, 45-82.

2010 *Anyanyelvoktatásunk korszakolása*. In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. II. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 3. szám, 45-47.

2010 *1. Anyanyelvünk oktatása a legrégebb időktől, az uráli kortól a honfoglalásig, 895-ig*. In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. II. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 3. szám, 47-59.

2010 *2. Anyanyelvoktatásunk a honfoglalás korától, az államalapítástól az önálló magyar állam megszűnéséig (kb. 1000–1526 között) az anyaországi oktatási-iskolai rendszerbe tagoltan*. In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. II. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf. 3. szám, 60-82.

2010 *A legnagyobb mesemondó. 185 éve született Jókai Mór*. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf. 3. szám, 83-84.

2010 *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. III.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 4. szám, 58-73.

2010 *Anyanyelvoktatásunk az önálló Erdélyi Fejedelemség idején (1526–1713), az erdélyi fejedelmek és egyházak oktatási-iskolai rendszerébe tagoltan. I.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. III. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 4. szám, 58-73.

2010 *Csinom Palkó, Csinom Jankó... 300 éves kuruc győzelmi táncdal*. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2010. II. évf., 4. szám, 218-220.

2011 *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. IV.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 1. szám, 79-95.

2011 *Anyanyelvoktatásunk az önálló Erdélyi Fejedelemség idején (1526–1713), az erdélyi fejedelmek és egyházak oktatási-iskolai rendszerébe tagoltan. II.* In:

Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. IV. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 1. szám, 79-95.

2011 *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. V.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 2. szám, 46-61.

2011 *Anyanyelvoktatásunk a Habsburg-birodalomban (1713–1830), a reformkorban, a forradalom és szabadságharc korában (1830–1849), a Habsburg önkényuralom idején (1849–1867) az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan I.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. V. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 2. szám, 46-61.

2011 *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. VI.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 24-33.

2011 *Anyanyelvoktatásunk a Habsburg-birodalomban (1713–1830), a reformkorban, a forradalom és szabadságharc korában (1830–1849), a Habsburg önkényuralom idején (1849–1867) az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan II.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. VI. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 24-33.

2011 „...naponta erősítsd országodat...” *Majdnem 1000 éves a Szent István király Intelmei Imre hercegehez.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 104-105.

2011 „*Pur és chumov uogmuc...*” *A Halotti Beszéd és Könyörgés több mint 800 év távlatából.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 105-107.

2011 „*Az elmenő üdvözlí a szent királyokat Váradon*”. *Több mint 550 éve írta Janus Pannonius Búcsú Váradtól című versét.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 107-109.

2011 „*Minden népnek az ő nyelvén...*” Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 109-111.

2011 „*Úgy szeretem Rodostót, hogy el nem felejtethem Zágont*”. *Mikes Kelemen: Törökországi levelek.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 111-113.

2011 *Vadrózsák.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 114-115.

2011 *Arany János: Családi kör. A több mint 150 éves költemény máig élő sugárzása.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 116-119.

2011 *Kosztolányi Dezső: Üllői-úti fák.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 119-121.

2011 „*Mostan színes tintákról álmodom...*” Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panasza*i. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 122-123.

2011 *Modern irodalmunk leglíraibb pátoszu regénye. 70 éve jelent meg Móricz Zsigmond Árvácskaja*. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 3. szám, 124-133.

2011 *Nyelv és kultúra a változó régióban. Hatszáz magyarságkutató a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson...* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 4. szám, 60-62.

2011 *Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. VII.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 4. szám, 71-79.

2011 *Anyanyelvoktatásunk a Habsburg-birodalomban (1713–1830), a reformkorban, a forradalom és szabadságharc korában (1830–1849), a Habsburg önkényuralom idején (1849–1867) az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan III.* In: Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében. VII. Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 4. szám, 71-79.

2011 *A Székely Útkereső levelesládája és a levelezés dokumentumok tükrében.* Erdélyi Toll. Irodalmi és művelődési folyóirat. Székelyudvarhely. 2011. III. évf., 4. szám, 180-184.

MARÓTI István

2004 *Széchenyi István küzdelme anyanyelvünk védelméért.* Édes Anyanyelvünk, XXVI. évf., 2. 2004. április.

MÁTÉ András—SZÁSZ MIHÁLYKÓ Mária

1999 *Magyar nyelv és irodalomolvasás.* Tankönyv a VI. osztály számára. EDP, București.

MÁTÉ Éva

2003 *Két és fél millió nemzettársunkról van szó.* RMSZ, 2003. június 25.

MÉSZÁROS István

1968 *A magyar nevelés története 1790–1849.* Budapest.

1972 *Népoktatásunk 1553–1777 között.* Budapest.

1972a *Comenius és a sárospataki kollégium anyanyelvi osztálya.* Magyar Pedagógia, 1972. 185-197.

1981 *Az iskolaügy története Magyarországon 896–1777 között.* Budapest.

1983 *Iskolatörténet — művelődéstörténet.* Magyar Pedagógia, 1983. 147-153.

1983a *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi átalakulása 1777–1830 között.* Bp.

1984 *Líceumi magyar nyelvtanítás a reformkorban.* Magyar Pedagógia, 1984. 442-449.

1988 *Középszintű iskoláink kronológiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

1995 *Magyar iskolatípusok 896–1996.* OPKM, Budapest.

1996 *A magyar nevelés és iskolatörténet kronológiája — 896–1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

1996a *Felekezeti népiskolai tantervek (1868–1948)*. Budapest.

MINISTERUL EDUCAȚIEI-CERCETĂRII ȘI TINERETULUI

2003 *Legea învățământului*. Proiect de lucru. <http://www.hotnevs.ro/index.php/geniriados/7638>

2007 *Strategia descentralizării învățământului preuniversitar adoptată prin Memorandum al Guvernului României în decembrie 2005 — actualizare 2007*. PROIECT. <http://www.edu.ro/index.php/geniriados/7638>

MISKOLCZI Ambrus

1990 *Az erdélyi református iskolahálózata a reformkor hajnalán*. Új Erdélyi Múzeum, I. évf., 1-2. 1990. 165-177.

MOHÁCSY Károly

1994 *Irodalom a középiskolák III. osztálya számára*. Korona, Budapest.

MOHÁCSY Károly—VASY Géza

2009 *Irodalom 12*. Krónika Nova Kiadó Kft., Budapest.

MOLNÁR Aladár

1881 *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. MTA, Bp. MÓSER Zoltán

1995 *Mély kútba tekinték*. A régmúlt, az ősi időről, az íratlan történelmünkről kicsiknek és nagyoknak sok képpel, kottával. Székesfehérvár.

MOLNÁR Emma—VASS László

1989 *Stilisztikai ábécé a magyar nyelv és irodalom tanításához*. Tanárok könyvtára 2. Szeged.

MOLNÁR Szabolcs (szerk.)

1991 *Idők szép virága*. Válogatás a középkor és a reneszánsz magyar irodalmából Szent Istvántól Mohácsig. Szépirodalmi Kiadó—Kriterion Kiadó, Budapest—Bukarest.

1993 *Idők szép virága*. Válogatás a középkor és a reneszánsz magyar irodalmából (1526–1600). Kriterion Kiadó, Bukarest.

MURÁDIN László

1996 *Anyanyelvünk ösvényein*. Nyelvművelő írások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2000 *Utak és nevek*. Településnevek erdélyi utakon. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.

MURVAI László

1996 *Fekete fehér könyv*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

2000 *A számok hermeneutikája*. A romániai magyar oktatás tíz éve 1990–2000. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.

2002a *Jelentés a tanügyi kérdésekkel foglalkozó, 2001. november 30-án, Szovátán, az RMDSZ által szervezett összejövetelen.* Közoktatás, XIII. évf., 2002. január.

2002b *Gondolatok az évkedzésre.* Közoktatás, XIII. évf., 2002. 9. szeptember.

2003a *Minőségi magyar oktatás.* Közoktatás, XIV. évf., 2003. május.

2003b *Az alternatív oktatás jogi kerete, szervezési formái és működési elvei.* Közoktatás, XIV. évf., 2003. november.

2004a *A romániai magyar közoktatás mennyiségi paramétereiről és az anyanyelvoktatás kérdéseiről.* Közoktatás, XV. évf., 2004. 10. 4-6.

2004b *A magyar líceumi oktatás.* Közoktatás, XV. évf., 2004. február.

2005 *Hazai magyar szakoktatás.* Közoktatás, XVI. évf., 2005. 6. június.

2007a *Törvénytervezetek — 2007.* Közoktatás, XVIII. évf., 2007. 3. március.

2007b *A Tanügyi Törvénytervezet újabb változata.* Közoktatás, 2007. 9. szept.

2007 *Közzvita a törvénytervezetről.* Közoktatás, XIX. évf., 2008. 2. február.

MURVAI Olga

1978 *A szabad függő beszéd, mint komplex szemantikai jel.* NyIrK, 1978. 11.

1979 *A szöveg kontextuális kapcsolatai. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata.* Bukarest.

1980 *Szöveg és jelentés.* Kriterion Kiadó, Bukarest.

1992 *A szöveg szintaktikai és szemantikai dimenziójáról.* In: Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László (szerk.) *Szemiotikai szövegten* 5. Szeged. 1992. 167-171.

MURVAI Olga (szerk.)

1996 *Műhelyfüzetek. 1. Pupp Réka, Ábrahám Piroska: Kísérletek irodalmi alkotások szövegszerkezeti elemzésére.* Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

MURVAI Olga—BALÁZS Géza

2002 *A szövegek szövésmintái.* Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

NAGY Ágnes

2001 *2800 éves ősi magyar írás.* Beszélgetés dr. Kiszely István tudományos kutatóval. Romániai Magyar Szó, 2001. február 10-11.

NAGY E. József

2003 *A párbeszéd axiomatizálása.* Romániai Magyar Szó, 2003. szeptember 1.

NAGY Ferenc

1981 *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába.* Tankönyvkiadó, Budapest.

NAGY Géza—PÉNTEK DOMBI Erzsébet

1979 *A magyar nyelv iskolai tanulmányozásának módszertana.* Babeş—Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

NAGY István

2009 *Kihívások és útvesztők.* Erdélyi Napló, 2009. február 18.

NAGY Kálmán

1970 *Kis magyar nyelvtankönyv különös tekintettel a nyelvhelyesség mindennapi kérdéseire.* Kriterion Kiadó, Bukarest.

NAGY László

1921 *Didaktika gyermekfejlődési alapon.* Budapest.

NAGY L. János

1994–1995 *Nyelv — szöveg — játék 13 éveseknek. Magyar nyelv a hatosztályos gimnáziumok I. osztálya számára. Nyelv — szöveg — játék 14 éveseknek. Magyar nyelv a hatosztályos gimnáziumok II. osztálya számára.* (Társszerzőkkel) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

NAGY L. János—PÉNTÉK János

2000 *A kreatív nyelvhasználat és az iskola.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

NAGY Sándor (szerk.)

1977–1979 *Pedagógiai Lexikon.* I-IV. Budapest. I-II. 1977. III. 1978. IV. 1979.

NEMESKÜRTY István

1991 *Verecke híres útján.* Tanulmány és filmvázlat a honfoglalásról. Szabad Tér Kiadó, Budapest.

NORDING, Steve

2000 *Nyelvi fogalmak kisszótára.* Korona Kiadó, Budapest.

2002 *Mátyás király magánélete.* Anno Kiadó, Budapest.

NYITRAI Tamás—TAKÁCS Etel—TÖRÖK Imre

1984 *Magyar nyelv 5-8. osztály.* Tanári kézikönyv a magyar nyelv tanításához az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Budapest.

ORBÁN Gyöngyi

1995 *A hermeneutikai szemlélet háromszoros „igen”-je és ennek érvényesítése az irodalomtanításban.* *Nyelv — irodalom — tanítás.* NYIT lapok, VI. évf., 10-11. 1995. július- 1996. június.

1998 *Megértő irodalomolvasás.* Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

ÖRDÖG GYÁRFÁS Lajos

1991 *Egyház és anyanyelv.* AESZ füzetek 1. Sepsiszentgyörgy.

PAÁL Elek

1923 *A magyar nyelv és helyesírás gyakorlókönyve.* Elemi és polgári iskolai tanulók részére általános használatra. Székelykeresztúr.

PAP Géza

2008 *A felekezeti oktatásról.* Üzenet, XIX. évf., 18. 2008. szeptember 15.

PAP Melinda

2009 *Millenniumi év kezdődik.* Ezeréves fennállását ünnepli a Gyulafehérvári Római katolikus Főegyházmegye. Szórolap.

PAPP Mózes (szerk.)

1918 *A székelykeresztúri államilag segélyezett Unitárius Főgimnázium ÉRTE-SÍTŐJE az 1917-18. iskolai évről 1937/38-ig.* Székelykeresztúr.

PÁSZTOR Bertalan

1992 *Gyakorlati szövegtan.* Mecénás Oktatás és Szolgáltató B. T. Dunaujváros.

1993 *Szövegalkotás.* Feladatlapok a szövegtan tanításához. Mecénás Oktató és Szolgáltató B. T. Dunaujváros.

PLETL Rita

1997 *Erdélyi helyzetkép az iskolai helyesírásról.* Infopress, Székelyudvarhely.

PÉNTEK DOMBI Erzsébet

1974 *Öt érzék ezer muzsikája.* Kriterion Kiadó, Bukarest.

1991 *Irodalomtanítás.* A magyar irodalom iskolai tanulmányozásának módszertana. Universitatea Babeş—Bolyai, Cluj.

PÉNTEK János

1975 Anyanyelvünk és az erdélyi magyar nyelvművelés új szakasza. In: Gálffy Mózes és Murádin László (szerk.): *Anyanyelvünk művelése.* Cikkek és tanulmányok. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1975. 119-123.

1988 *Teremtő nyelv.* Kriterion, Bukarest.

1993 *Magyar nyelvi gondok Romániában.* MNyrt, 117. 1993. 4. 482-485.

1995 Anyanyelvű oktatás és az anyanyelv oktatása Erdélyben. In: Szende Aladár (szerk.): *Anyanyelvi nevelés — embernevelés.* Országos Anyanyelvoktatási Napok. Eger, 1994. július 4-7. MNYT. Budapest. 1995. 41-51.

1998 *Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről.* Magyar Nyelv, 94. 1998. 1. 43-48.

1999a *Az anyanyelv mítosza és valósága.* AESZ füzetek 5. Kolozsvár.

1999b *Gyűlés és szétszórattatás.* Gondolatok a szórványok nyelvi helyzetéről. Nyelvünk és Kultúránk. 106. 1999. 92-95.

1999c *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben.* A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.

1999c *Az anyanyelv mítosza és valósága.* AESZ-füzetek 5. Kolozsvár.

2000a *A kreatív nyelvhasználat és az iskola.* (Nagy L. Jánossal) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

2000b *Látélet a szórványhelyzet nyelvi következményeiről.* Erdélyi Múzeum, 2000. 3-4. 287-290.

2000–2001 Milyen magyar nyelvet tanítsunk? In: Nagy L. János (szerk.) *A helyesírás és a millennium.* Gyula. 2000–2001. 71-78.

2001 *A nyelv ritkuló légköre.* Szociolingvisztikai dolgozatok. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

2002a *A kisebbségi magyar nyelv helyzete, állapota, esélyei.* Nyelvünk és Kultúránk, 32. 124. (2002. 6.) 7-13.

2002b A magyar nyelv helyzete Erdélyben. In: Maróti István—Székely András Bertalan (szerk.): *A magyar nyelv ma néktek végső menedéktek...* Küzdelem a magyar nyelvért három régióban. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest. 2002. 17-29.

2002c *A nyelvi állomány tervezése a külső régiókban.* Nyelvünk és Kultúránk, 32. 120. (2002. 2. 22-29.)

2002d *A kisebbségi magyar nyelv helyzete, állapota, esélyei.* Nyelvünk és Kultúránk, 32., 124. (2002. 6. 7-13.)

2004a *Anyanyelv és oktatás.* Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.

2004b *A romániai magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai.* Kisebbségkutatás, 2004. 13/1. 76-85. Korunk, 2004. 11. 63-73.

2004c A külső régiók esélyei az új évezred magyar nyelvi kommunikációjában. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 2004. 213-228.

2006 Magyar nyelv, magyar nyelvhasználat Kolozsváron. In: Benő Attila—Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek — nyelvi jogok.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 2006. 267-273.

2008a *Kolozsvári üdvözet a Magyar Nyelv Múzeuma avatásán.* Nyelvünk és Kultúránk, 2008. 2. 7-8.

2008 *Nyelvi változók, nyelvváltozatok és a hazai magyar nyelvhasználat.* Krónika, 2008. február 22-24.

2009 A magyar közoktatás nyelvi és szakmai feltételei. In: Bálint Emese—Péntek János (szerk.): *Oktatás: nyelvek határán. Közlekedés és helyzetkép a romániai magyar oktatásról.* A Szabó T. Attila Intézet kiadványa 5. Kolozsvár. 2009. 69-110.

PÉNTÉK János (szerk.)

1997 *Szóveg és stílus.* Szabó Zoltán köszöntése. Egyetemi Nyomda, Kolozsvár.

2004 *Magyarul megszólaló tudomány.* Apáczai Csere János Enciklopédiájának ösztönzés és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében. Lucidus Kiadó, Budapest.

PÉNTÉK János—BENŐ Attila (szerk.)

2003 *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 1. Kolozsvár.

2005 *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 2. AESZ. Kolozsvár.

PÉNTÉK János—KABÁN Annamária—KALAPÁTI Jolán

1982 *Magyar nyelv.* Tankönyv a VI. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest.

PÉNTÉK János—KALAPÁTI Jolán

1983 *Magyar nyelv.* Tankönyv a VII. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest.

PÉNTEK János—KUSZÁLIK Piroksa

1981 *Magyar nyelv*. Tankönyv az V. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest.

1982 *A magyar nyelv tanítása az V-VIII. osztályban*. Tankönyvkiadó, Bukarest.

PÉNTEK János—SZABÓ Zoltán—TEISZLER Pál

1972 *A nyelv világa* (Nyelvről, nyelvtudományról mindenkinek). Dacia, Kolozsvár.

PÉNTEK János—TAMÁS Éva

1985 *Magyar nyelv és irodalomolvasás*. Tankönyv a VIII. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest.

PÉTERFY Sándor

1986 *A magyar elemi iskolai népoktatás*. I-II. Budapest.

PETŐFI S. János

1968 *Műelemzés — strukturalizmus — nyelvi struktúra*. Kritika, 1968. 10. 18-28.

1982 *Szöveg, diszkurzus*. Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék. 1982. 9-18.

1988 *A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum*. Nyr., 112. 219-229.

1989 *A nyelv mint tört kommunikációs médium: a szöveg*. Magyartanítás, 1989. 4-6. 149-188.

1990 *Szöveg, szövegtan, műelemzés*. Textológiai tanulmányok. OPI, Budapest.

1993 *A szemiotikai szövegtan, mint határtudomány* (Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel (In: Békési Imre, Jankovics József, Kósa László: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I-II-III. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Scriptum Kft., Budapest—Szeged. 1993. 1203-1217.

PETŐFI S. János—BÁCSI János—BENKES Zsuzsa—VASS László (szerk.)

1993 *Szövegtan és verselemzés*. Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, Budapest.

PETŐFI S. János—BÁCSI János—BÉKÉSI Imre—BENKES Zsuzsa—VASS László

1991 *Szövegtan és prózaelemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez*. Trezor Kiadó, Budapest.

PETŐFI S. János—BÉKÉSI Imre (szerk.)

1989 *Szemiotikai szövegtan 2. 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából. I-II*. JGYTFK, Szeged.

1992 *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz*. JGYTFK, Szeged.

1989 *Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*. JGYTFK, Szeged.

PETŐFI S. János—BÉKÉSI Imre—VASS László

1989 *Szemiotikai szövegtan 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz*. JGYTFK, Szeged.

PETŐFI S. János—BENKES Zsuzsa

1992 *Elkallódni, megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben.*

OTTÉV, Veszprém.

2002 *A szöveg megközelítése.* Iskolakultúra, Pécs.

PETŐFI S. János—BENKES Zsuzsa—VASS László

1989 *A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez.* JGYTFK, Szeged.

PLÉH Csaba

1991 *Nyelv, kommunikáció, cselekvés.* I-II. Bölcsész tudományi Karok. Tankönyvkiadó, Budapest.

PINKER, Steven

2006 *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme nyelvet?* Typotex, Budapest.

POMOGÁTS Béla

2008 *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944).* Irodalmi dokumentumok. Pallas-Akadémia Kiadó. Csíkszereda.

2010 *A nyelvvédelem kérdéséhez.* Nyelvünk és Kultúránk, XL. évf., 160. 2010. 1. 21-25.

RÁCZ Endre

1988 *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest.

1989 *Fejezetek a leíró magyar nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest.

RÁCZ Endre—TAKÁCS Etel (szerk.)

1987 *Kis magyar nyelvtan 7. átdolgozott és bővített kiadás.* Gondolat, Bp.

RÁDULY János

1993 *Rovásíró őseink.* Firtos Művelődési Egyesület, Korond.

RMDSZ

1990 *Romániai magyar főiskolai oktatás.* RMDSZ és a Bolyai Társaság, Kolozsvár. 1990.

2002 *RMDSZ. A romániai magyar oktatás.* Közoktatás, XIII. évf., 2002. október.

2003 *RMDSZ programja.* Romániai Magyar Szó, 2003. március 21.

2004 *RMDSZ. Párbeszéd az autonómiáért* (Választási program. VI. fejezet — az oktatásról Kiművelt emberfők közössége. (Legyünk versenyképesek Európában.) Közoktatás, XV. évf., 8. 2004. aug.

RÓNA-TAS András

1997 *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Balassi Kiadó, Budapest.

ROSTÁS Szabolcs

2010 *Kisebbségi törvény újratöltése. Tizenhét éve papíron, öt éve a parlamentben hever a kulturális autonómiát is szavatoló jogszabály.* Krónika, 2010. február 12-14. 15.

SALAMON Márton

1998 *Az amerikai nagyméni*. Szabadság, 2001. október 23.

SÁNTHA Jenő—Sántha Rozália

1998 *Gyöngyszemek*. Magyar nyelv a II. osztály számára. EDP, București.

SÁROSY Józsefné—SZABÓ Balázsne

1980 *Tanuljunk magyarul!* RTV-Minerva, Budapest.

SIKE Lajos

2004 *A csitári hegyek alatt... elolvadt a magyar szó!* Romániai Magyar Szó, 2004. február 25.

SIKLÓSI Nándor

2003 *Furcsa kisebbségi gondok*. Romániai Magyar Szó, 2003. február 14.

SIPOS Lajos

1990 *Az irodalomtanítás gyakorlata. I-II.* Tankönyvkiadó, Budapest.

SIPOS Lajos (szerk.)

2000 *Pannon enciklopédia*. Magyar nyelv és irodalom. Dunakanyar Kiadó.

SKUTNAB-KANGAS, Tove

1997 *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Budapest.

SOMOS Béla

2005 *Irodalmi atlasz-könyvek*. 9. évfolyam. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

STEINER, George

1983 *Védekező nyelv*. Játékperiszkóp. Bukarest.

SÜTŐ András

1977 *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Kriterion, Bukarest.

1993 *Szemet szóért*. (Dokumentumok, naplójegyzetek). Csokonai Kiadó, Debrecen.

2003 *Az anyanyelv ösvényein*. Romániai Magyar Szó, 2003. május 24-25.

SZAKÁCS Béla—KEREKES Barnabás

1991 *Szöveggyűjtemény és útmutató a középfokú iskolák Kazinczy-versenyéhez*. Argumentum Kiadó, Budapest.

SZABAD György

1967 *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–1861)*. Budapest.

SZABÓ Csaba

2003 *Tündérkert — nyolc év múlva*. Szabadság, 2004. augusztus 11.

SZABÓ Kálmán

1971 *Játékos nyelvtan, játékos helyesírás*. Tankönyvkiadó, Budapest.

SZABÓ K. Attila

2003 *A romániai iskolatörténet-írás*. Közoktatás, XIV. évf., 2003. március.

2004 *Magyar neveléstörténeti kronológia különös tekintettel Erdélyre*. Magiszter, 2004. 2. 112-125. és 2004. 3. 102-118.

2008 *Egy határkövet jelentő dokumentum: I. Ratio Educationis*. Magiszter, 2004. 3-4. 122-137.

SZABÓ M. Attila—SZABÓ M. Erzsébet

1992 *Dicționar de localități din Transilvania. Erdélyi helységnévszótár. Ortsnamenverzeichnis für Siebenbürgen*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár.

SZABÓ T. Attila

1942 *Az EME története és feladatai*. EME, Kolozsvár.

SZABÓ Zoltán

1964 *Arany és Petőfi népi realizmusának főbb stílusjegyeiről*. NyIrK, 1964. 1. 45.

1966a *Megjegyzések József Attila stílusáról*. NyIrK, 1966. 1. 31-43.

1966b *Megjegyzések Csokonai stílusáról*. NyIrK, 1966. 2. 245-260.

1967 *A magyar irodalmi nyelv történetének korszakolásáról*. NyIrK, 1967. 2. 225.

1970 *Kis magyar stílustörténet*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

1975 *Stiliztika és stílus a szövegnyelvészetben*. Nyr., 1975. 2. 135-142.

1976 *Az irodalmi mű stílári kohéziójáról*. Nyr., 1976. 2. 163-172.

1980 *Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról*. Nyr., 1980. 3. 300-315.

1982 *A szövegvizsgálat új útjai*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

1984 *Mikszáth Kálmán: A néhai bárány (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon)*. NyIrK, 1984. 2. 121-126.

1988 *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1991 *Az irodalmi stílusa mint szövegiség*. Literatura, 1991. 2. 173-183.

1998 *A magyar szépiírói stílus fő irányjai*. Corvina, Budapest.

SZABÓ Zoltán (szerk.)

1982 *A szövegvizsgálat új útjai*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

1992 *Tanulmányok nyelvről, irodalomról*. Babeş—Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

2002 *„Arany-alapra arannyal”*. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Kiadó, Budapest.

SZATHMÁRI István (szerk.)

1974 *Anyanyelvünk az iskolában*. Budapest.

SZATHMÁRI István—VÁRKONYI Imre (szerk.)

1979 *A szövegten a kutatásban és az oktatásban*. MNYT, Budapest.

SZENDE Aladár

1991 *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

SZENDE Aladár (szerk.)

1981 *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai*. Tankönyvkiadó, Bp.

1986 *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában*. OPI, Budapest.

1995 *Anyanyelvi nevelés — embernevelés*. Országos Anyanyelvoktatási Napok. Eger. 1994. július 4-7. MNYT, Budapest.

SZENDE Aladár—HERNÁDI Sándor—SZÉPE György—TAKÁCS Etel (szerk.)

1974 Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének tervezete. In: Szépe György (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Budapest. 1976. 15-38.

SZENDE Aladár—KÁROLY Sándor—SOLTÉSZ Katalin (szerk.)

1967 *A szép magyar nyelv*. Minerva, Budapest.

SZÉKELY Ferenc (szerk.)

2008 *Nyolcvan nyugtalan esztendő. Születésnap megemlékezés Sütő Andrásról*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

SZÉKELY Győző

2002 *A tankönyvkiadás kérdései kisebbségi helyzetben*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

SZÉKELYNÉ CSEH Katalin

1998 *Magyar nyelv és irodalomolvasás*. Tankönyv a VII. osztály számára. EDP, București.

SZÉPE György

1999 Hat tétel a magyar nyelvhasználatról. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest. 1999. 121-127.

SZÉPE György (szerk.)

1976 *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Budapest.

1985 *Az anyanyelvi oktatás fejlesztésének nemzetközi tapasztalatai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

SZERB Antal

1935 *Magyar irodalomtörténet*. Révai Kiadás, Budapest.

SZIGETI József

1965 *Balassi Bálint összes versei és magyar komédiája*. Az előszót és jegyzeteket írta Szigeti József. Ifjúsági Kiadó, Bukarest.

SZILÁGYI N. Sándor

1980 *Magyar nyelvtan*. Első rész. Tankönyv a pedagógiai líceumok IX-X. osztálya és a filológiai-történelmi szakprofilú líceumok XI. osztálya számára. EDP, București.

1996 *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatába*. Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.

2000 *Ne lógasd a nyelvedet hiába!* Nyelvtani kiskalauz felvételizőknek. AESZ-füzetek 8. Kolozsvár.

TAKÁCS Etel

1965 *A munkafüzet szerepe az anyanyelvi képzésben*. Köznevelés, 1965. 20.

1972 *Magyar nyelvtani munkafüzet az általános iskolák 5., 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

1973 *Magyar nyelvtani munkafüzet az általános iskolák 7., 8. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

1974 *Magyar nyelvtani munkafüzet a romániai iskolákban.* Magyartanítás, 1974. 6. 273.

1981–82 *A magyar nyelv könyve. 5-6. és 7-8. osztály számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

TAMÁS Gáspár Miklós

2009 *A romló magyar helyzet.* Szabadság, 2009. május 29.

TAMÁSI Áron

1940 *Időszerű tanítás.* Marosvásárhely. 1940. február 5. Brassói Lapok, 1940. április 7. 80. sz. 9.

TÁNCZOS Vilmos

1988 *A csíksomlyói kegyhely története.* Európai Idő. Sepsiszentgyörgy.

TARDY Lajos

1989 *Históriai ínyencfalatok.* Budapest.

TERTS István (szerk)

1991 *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollegáitól, tanítványaitól. I-II. Janus Pannonius Tudományegyetem. PSZM Programiroda.

TIBÁD Levente

1994 *Pázmány Péter.* Közoktatás, V. évf. 1994. május.

TOLCSVAI NAGY Gábor

1994 *A szövegek világa.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

1996 *A magyar nyelv stilisztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

TONK Sándor

1996 *A magyarság megtelepedése Erdélyben a középkori magyar krónikák tükrében.* Erdélyi Múzeum, LVIII. kötet. 1996. 1-2. 41-50.

TÓTH Béla

1980 *Református kollégiumok tankönyvei a 16-17. században.* Könyv és Könyvtár XIII., Debrecen.

TÓTH Szergej (szerk.)

1998 *Nyelvek és kultúrák találkozása. XII.* Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Szegedi Tudományegyetem.

TRENCSENYI Borbála

1993 *Anyanyelv és kommunikáció.* Pedagógus Szakma Megújítása Projekt

TULIT Ilona

1999 *Magyar nyelv és irodalomolvasás*. Tankönyv a VI. osztály számára. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2000 *Magyar nyelv és irodalomolvasás*. Tankönyv a VII. osztály számára. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

UNGER Máttyás—SZABOLCS Ottó

1979 *Magyarország története*. Gondolat, Budapest.

VARGA Balázs

1972 *Játékkoktél*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

VARGA Balázs—DIMÉNY Judit—LOPARITS Éva

1988 *Nyelv — Zene — Matematika*. RTV-Minerva, Budapest.

VARGA Júlia

2005 *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig*. (Doktori disszertáció.) Gépirat.

VASS László

1988 Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). In: Petőfi S. János, Békési Imre (szerk.) *Szemiotikai szövegtan 2., 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából*. Szeged. 1991. 85-115.

VÉGH Balázs

2009a *Könyvtelenedés*. Krónika, 2009. április 22.

2009b *Olvasópróba*. Krónika, 2009. június 3.

VETÉSI László

2001 *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág. Sorskérdések a nyelvhatáron*. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

VINCZE Gábor

1996 *A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944–1948 között*. Magyar Kisebbség, III. évf., 1997. 1-2. (7-8.) szám.

VINCZE László

2009a *Iskolaválasztás Finnországban*. Krónika, 2009. január 9-11.

2009b *Kisebbség, kétnyelvűség és nyelvtanítás*. Krónika, 2009. július 28.

VITA Zsigmond

1995 *A Bethlen-kollégium az erdélyi kultúrában*. In: *A Behlen kollégium emlékkönyve*. Nagyenyed—Budapest. 1995. 10.

V. RAISZ Rózsa

1976 *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének kérdései*. In: Szépe György (szerk.) 1976. 39-52.

ZALÁN Virág

2000 *Magyar nyelv és irodalomolvasás*. Tankönyv a VIII. osztály számára. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

ZSOLNAI József

1982 *Nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelési kísérlet. I-II.* Országos Oktatásügyi Központ. Veszprém.

1990 *Nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelés.* Tanítási program 5-8. osztály. Tankönyvkiadó, Budapest.

ZSEHRÁNSZKY István

2003 *A hivatalos nyelv: elnyomó kód.* Romániai Magyar Szó, 2003. június 16.

ZSUFFA Zoltánné

1993 *Gyakorlati magyar nyelvtan.* Akkord Panem, Budapest.

TARTALOM

Bevezetés 5

Nyelv — anyanyelv 13

Nyelv — anyanyelvoktatás 34

Nyelv — az anyanyelvoktatás nyelvpolitikai
szempontból 66

Anyanyelvoktatásunk korszakolása 96

Hol kezdődik a magyar nép története? 98

Nyelvtörténeti áttekintés 101

1. Anyanyelvünk oktatása a legrégibb időktől,
az uráli kortól a honfoglalásig, 895-ig 103

*A magyarság eredete, őshazája, az uráli
és az ugor kori együttélés* 103

A nagy vándorút — Magna Hungaria 109

A nagy vándorút — Levédia, Etelköz 121

Őseink életmódja a honfoglalás előtt 126

Őseink hitvilága 133

„Az Írás az írás révén rögzült...” 139

*Kortársak és krónikások elődeinkről,
a magyarság nevei az államalapításig* 144

A magyarok eredete 153

Szóbeli költészetünk, a szájhagyományozás emlékei 156

Az ősmagyarok gazdasági kultúrája 170

Az ősmagyarok konyhája 178

Az ősmagyarok öltözeke 180

Az ősmagyarok fegyverzete 183

**2. Anyanyelvoktatásunk a honfoglalás korától,
az államalapítástól az önálló magyar állam
megszűnéséig (kb. 1000–1526 között) az anyaországi ok-
tatási, iskolai rendszerébe tagoltan 192**

A megtelepedés 203

Az ősmagyar társadalom 204

*Milyen „szakoktatásról” beszélhetünk
a honfoglalás korában? 205*

Őseink és a kereszténység — Róma vagy Bizánc? 209

Államrend — oktatás 215

Latin vagy magyar? 225

Nagy változások előtt 228

Eredetmondáink 229

A társadalom rendje 230

Vadászat, halászat, földművelés 234

Régi módok... 236

Harcosok 237

Árpád-kori falvainkból 238

A magyar címer és a nemzeti színek 239

Szerzetesrendek, szentek 243

*Honnan kerültek a kolostorokba a papi élet
és az írás iránt érdeklődő fiatalok? 247*

Siralmas ének 254

Mítoszok, mondák, legendák 255

A tatárjárás után 256

Az utolsó aranyágacska... 258

Egyházi szervezet és műveltség 259

Világi művelődés 268

Erős kézzel... 268

<i>Oklevelek — kancelláriák</i>	269
<i>Bibliafordítások</i>	271
<i>Akiért a harang szól...</i>	273
<i>Reneszánsz királyunk: Mátyás király</i>	276
<i>A lovagi torna/kultúra</i>	283
<i>Életmódváltozások — a mindennapok</i>	284
<i>Az egyházi rend</i>	287
<i>Művelődés</i>	288
<i>Mítoszok, legendák, mondák</i>	289
<i>Dózsa népe</i>	289
<i>Nyelvi rendszer, nyelvhasználat</i>	291
<i>Imádság nyíl ellen</i>	299

3. Anyanyelvoktatásunk az önálló Erdélyi Fejedelemségben (1526–1711) — az erdélyi fejedelmek és az egyházak iskolapolitikájának keretében	300
<i>„Oda Buda”</i>	303
<i>A reformáció</i>	305
<i>Erdélyi iskoláink</i>	314
<i>Anyanyelvoktatásunk támogatói a XV-XVI. században</i>	321
<i>Balassi Bálint</i>	330
<i>Késő reneszánsz Erdélyben</i>	333
<i>Együttélés</i>	334
<i>Tanulás, műveltség a XVII. században</i>	339
<i>„Három nép, három nemzet, négy vallás”</i>	345
<i>Az erdélyi barokk kultúra</i>	349
<i>Az első magyar egyetemes tudást nyújtó könyv</i>	352
<i>Tudatos fejedelmi művelődési politika</i>	358
<i>Szigeti veszedelem</i>	362

<i>Napló és emlékirat</i>	363
<i>Történetírás, irodalom is</i>	366
<i>Családi élet, iskola a XVII. században</i>	369
<i>Jellegzetes magyar női és férfiviselet</i>	376
<i>Közösségi költészet</i>	377
<i>Gazdag zenei élet...</i>	379
<i>Csiksomlyó — Kájoni János</i>	380
<i>Drámai alkotások az iskolákban</i>	387
<i>Mitoszok, legendák</i>	390
<i>A magyar nyelv középmagyar kora</i>	391
4. Anyanyelvoktatásunk a Habsburg-birodalomban (1713–1830), a reformkorban, a forradalom és a szabadságharc korában (1830–1849), a Habsburg önkényuralom idején (1849–1867) — az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan	397
<i>A Rákóczi-szabadságharc — kuruc költészet</i>	397
<i>Újratelepülés a török világ után</i>	401
<i>Felvilágosodás és oktatás</i>	403
<i>„Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék”</i>	410
<i>Történettudomány — irodalom és sajtó</i>	415
<i>Zenei élet</i>	418
<i>Építészet</i>	419
<i>Színház anyanyelvoktatásunk történetében</i>	420
<i>A nemzeti ébredés kora</i>	420
<i>A magyar jakobinusok</i>	421
<i>A magyar költészet új formái</i>	422
<i>Modern nemzet és etnikumok</i>	425
<i>Erdély szellemi élete</i>	427
<i>A magyar nyelv jogainak bővítése</i>	428

<i>Csokonai Vitéz Mihály</i>	429
<i>Fazekas Mihály</i>	431
<i>Kazinczy Ferenc</i>	432
<i>A francia háborúk (1792–1815)</i>	440
<i>Az abszolutizmus és a rendek</i>	441
<i>Nemzeti ébredés — reformkor</i>	442
<i>Mindennapi élet a reformkorban</i>	445
<i>Művelődés és polgárosodás</i>	448
<i>Az ekhós szekértől a Nemzeti Színházig</i>	451
<i>Magyar Tudós Társaság</i>	453
<i>A művelt írásbeliség normája...</i>	456
<i>Berzsenyi Dániel</i>	457
<i>A magyar romantikus irodalom</i>	458
<i>Kölcsey Ferenc</i>	458
<i>Vörösmarty Mihály</i>	463
<i>Széchenyi István</i>	467
<i>Nemzetiségi megoszlás</i>	470
<i>Az anyanyelvű oktatásért ...</i>	470
<i>Európa tavasza — 1848</i>	478
<i>Nemzeti jelképversek, énekek — anyanyelvoktatásunkban</i>	482
<i>Ellentétek Erdélyben...</i>	485
<i>Közép- és főiskolák</i>	487
<i>A magyar nacionalizmus</i>	489
<i>A fehéregyházi forrásnál... — Petőfi Sándor...</i>	495
<i>A bitófa árnyékában...</i>	502
<i>Entwurf (1849)</i>	509
<i>Az iskolák helyzete</i>	512
<i>Arany János</i>	514

ERDÉLYI GONDOLAT KÖNYVKIADÓ

A könyv szerkesztője: P. Buzogány Árpád

Nyomdai előkészítés:

Erdélyi Gondolat Könyvkiadó

A szerkesztőség postacíme:

535600 Székelyudvarhely, Tamási Áron u. 87

Telefon/fax: 00-40-266-212703

E-mail: egondolat@yahoo.com; egk@freemail.hu

ISBN 978-606-534-049-7

www.erdelyigondolat.ro

Készült az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó Nyomdájában, Székelyudvarhelyen
Felelős vezető Beke Sándor igazgató

